

NÉPI

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NÉPRAJZI KUTATÓ CSOPORTJÁNAK

KULTÚRA-

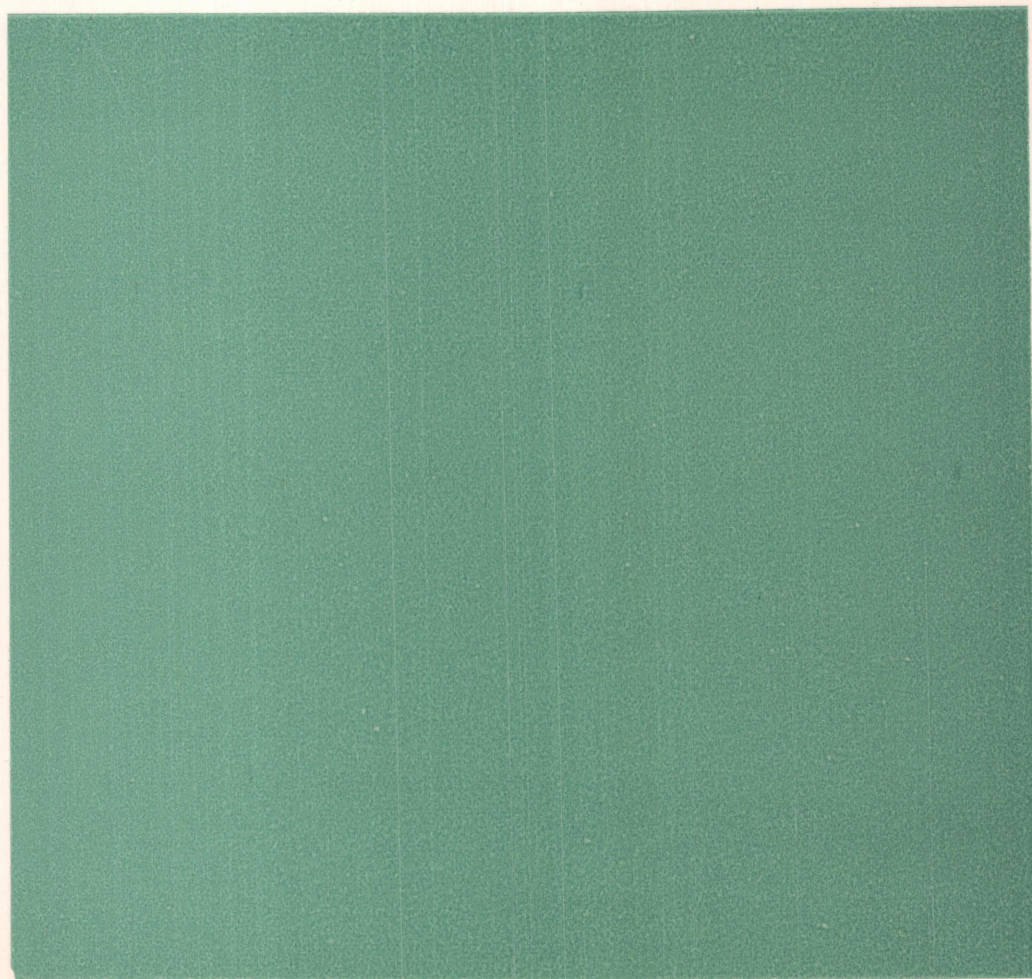
ÉVKÖNYVE

NÉPI

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

TÁRSADALOM

NÉPI KULTÚRA—
NÉPI TÁRSADALOM

IX. kötet

Főszerkesztő

Ortutay Gyula

A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportjának évkönyve tizennégy tanulmányt tartalmaz, melyekből az olvasó elsősorban a magyar folklorzisztika legújabb műfajvizsgálati eredményeiről tájékozódhat. A monda, a mese, a szólás, a ballada, a lírai dal, a tánc egy-egy részletkérdése kapcsán bepillanthat a szakterület műhelytitkaiba, meggyőződhet annak módszertani sokoldalúságáról. Egy tanulmány széles kitekintéssel foglalkozik a kaukázusi és nyugat-európai epika motívumainak kapcsolatával, egy másik a parömiológia (szólás- és közmondáskutatás) néhány fő problémáját tárja föl. Olvashatunk a pünkösdi királynéjárás dunántúli változatainak gazdagságáról, a siratóénekek dallam- és szöveg-folklórbeli sajátosságairól, az aratóének különleges műfajáról. Egy tanulmány egy kiváló kalotaszegi táncos egyéniségét és alkotó módszerét vizsgálja, egy másik küzdő karakterű páros táncaink világába visz. Érdekes adalékokat sorakoztatnak föl a Mária-legendákról, a ráolvasásokról, a székely balladák-ról szóló tanulmányok. Számos tanulságot ad Benedek Elek meséinek folklorizációja, amelyet rendszeres szövegösszehasonlítás tár az olvasó elé.

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

NÉPI KULTÚRA — NÉPI TÁRSADALOM

FOLCLORICA ET ETHNOGRAPHICA

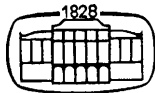
NÉPI KULTÚRA - NÉPI TÁRSADALOM

FOLCLORICA ET ETHNOGRAPHICA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NÉPRAJZI KUTATÓ CSOPORTJÁNAK ÉVKÖNYVE IX.

FŐSZERKESZTŐ

ORTUTAY GYULA

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1977

Szerkesztette

KÓSA LÁSZLÓ

ISBN 963 05 1024 3

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1977

Printed in Hungary

TARTALOM

ISTVÁNOVITS MÁRTON: Pharnavaz király álma (A Guntram-monda történetéhez)	9
SZEMERKÉNYI ÁGNES: A parömiológia néhány kérdése	27
KRÍZA ILDIKÓ: A szálláskereső Mária (Apokrif motívumok a mai száj-hagyományban)	37
PÓCS ÉVA: Szöveg — cselekmény — hiedelem összefüggései a nem epikus ráolvasásokban	51
FARAGÓ JÓZSEF: A székely balladahőső „vont arany” szoknyája ...	99
KÜLLŐS IMOLA: Adalékok a magyar népdalfogalom történetéhez ...	111
KOVÁCS ÁGNES: A 20. században rögzített magyar népmeseszövegek 19. századi nyomtatott forrásai (2. Benedek Elek: Magyar mese- és mondavilág I–V.)	139
TÁTRAI ZSUZSANNA: A pütkösdi királynéjárás dunántúli változatainak szerkezeti elemzése	189
DOMONKOS OTTÓ: Céhkoszorú, céhkorona	217
MANGA JÁNOS: Aratószokások, aratóénekek	241
PAKSA KATALIN: A „jaj-nóták” zenei világa (A négysoros izometrikus szerkezet lazulása és továbbfejlődése régi dalainkban)	277
KÁROLY S. LÁSZLÓ: „Jaj nekem, szomorú életem!” (A szövegformulák főbb típusai siratóénekeinkben	307
PESOVÁR ERNŐ: Küzdő karakterű párostáncaink	329
MARTIN GYÖRGY: A táncos és a zene (Tánczenei terminológia Kalotaszegen)	357

CONTENTS

(THE SUMMARIES CAN BE FOUND ON PAGES
INDICATED BY NUMBERS)

ISTVÁNOVITS, MÁRTON: The dream of King Pharnavaz (To the history of the Guntram legend)	25
SZEMERKÉNYI, ÁGNES: Some questions of paroemiology	34
KRÍZA, ILDIKÓ: Abode-searching Mary (Apocryphal motives in today's Hungarian oral tradition)	49
PÓCS, ÉVA: Interrelationships of text, plot and belief in non-epic magic formulae	97
FARAGÓ, JÓZSEF: The Transylvanian ballad-heroine's skirt 'shot with gold'	108
KÜLLŐS, IMOLA: Contributions to the history of the formation of the concepts on Hungarian folk song	136
KOVÁCS, ÁGNES: The 19th-century printed sources of the Hungarian folk-tale texts recorded in the 20th century (2. Benedek Elek: Magyar mese- és mondavilág; World of Hungarian tales and legends I—V)	187
TÁTRAI, ZSUZSANNA: A structural analysis of the Transdanubian versions of the Whitsun Queen's procession	213
DOMONKOS, OTTÓ: Guild chaplet, guild crown	239
MANGA, JÁNOS: Harvesting customs, harvest songs	274
PAKSA, KATALIN: The musical world of the 'woe'-songs (The loosening up and the continuation in the development of the four-line isometric structure in old Hungarian songs)	304
KÁROLY, LÁSZLÓ S.: 'Woe is me, my sad life!' (The main types of text formulae in Hungarian laments)	326
PESOVÁR, ERNŐ: Our couple dances of fighting character	353
MARTIN, GYÖRGY: The dancer and the music (Dance musical terminologies at Kalotaszeg)	387

ISTVÁNOVITS MÁRTON

PHARNAVAZ KIRÁLY ÁLMA

(A GUNTRAM-MONDA TÖRTÉNETÉHEZ)

A grúz őstörténet helyi, írott forrásai között kimagasló jelentősége van a *Kartlis Cxovreba* — *Kartli élete* (ill. története)¹ c. krónikagyűjtemény első könyvének, amelyet hagyományosan a 11. sz.-ban élt Leonti, Ruisi püspöke (Leonti Mroveli) művének tekintenek.² A „Viçoqo motxrobad cxovrebas mepetasa da pirveltaganta mamata da natesavta” — „Kezdem a kartvel királyok és legelső atyák és utódaik életének elbeszélését” kezdetű, illetve című munka szerzőjére és keletkezésének korára vonatkozólag azonban már korábban felmerült más vélemény is; és bár a filológusok körében egységes álláspont máig sem alakulhatott ki, mind meggyőzőbb jelleget ölt két igen fontos következtetés: először az, hogy a *Kartlis Cxovreba* (a továbbiakban KC rövidítéssel említjük) messze megbízhatóbb forrás, semmint feltehető volt még néhány évtizede is (és amint az európai történettudományban közönségesen kifejezésre jut); másodsor, hogy a bennünket most különösen érdeklő első könyv nem Leonti Mroveli eredeti műve (ő csupán szerkesztő-szerző), mert már a 8. sz.-ban megvolt ősgesta formájában.

A bizonyításmenet aligha elutasítható támpontja a következő. A néhány fejezetre tagolt első könyvben, a 8. sz.-i Arcsil király életének elbeszélése végén perdöntő utóirat olvasható: „Çigni ese kartvelta cxovrevisa vidre Vaxtagisamde açiçereboda žamiti žamad. Xolo Vaxtang mepisagan vidre akamomde aççera žuanšer žuanšerianman, zmišçulis kmarman çmidisa Arçilisman, natesavman Revisman, Mirianis žmisaman . . .” — Ez a kartvelek életéről szóló könyv Vahtang [királyig] időről időre íródott. Vahtang királytól pedig idáig Dzsuanser fia Dzsuanser írta meg, szent Arcsil király unokahúgának férje, Mirian fia Revi utóda . . .³

¹ *Kartlis Cxovreba*. 1955.

² КЕКЕЛИՅԷ, К., 1958, 252—259.

³ KC 1955, 248.

Ebből az utóiratból egyértelműen kitűnik, hogy a KC legrégebb eseményeket tárgyaló fejezetei, Vahtang Gorgaszal király koráig (5. sz. második fele) már a 8. sz. előtt keletkeztek, sőt, egyéb tényekből következtetve: már mint egybefogott gyűjtemény szerepeltek. (A KC szóban forgó fejezetei datálásának az idézett utóirat természetesen nem egyetlen bizonyítéka; ugyanakkor nem hallgathatjuk el azt sem, hogy a részünkről is elfogadott filológiai eredményt az érintett szakkutatóknak nem mindegyike osztja. „Természetesen a »Kartlis Cxovreba« gyűjtemény összetételének, egyes részleteinek és kronológiai szétválasztásának kérdéseit, az egyes művek szerzőinek és datálásának kérdését megoldanunk rendkívül bonyolult feladat, és végső soron maguknak a szövegeknek elmélyült tanulmányozását, történelmi—irodalmi—nyelvi—stilisztikai elemzését követelik. Ebben a tekintetben a szakirodalom még nagyon is keveset végzett el, és a végső szót csak a jövő kutatásaitól várhatjuk.”⁴)

A következőkben a KC e legrégebb történelmet tárgyaló könyveinek egyik mozzanatával foglalkozunk, amelyik ismételtén magára vonta már a grúz filológusok figyelmét is, és teljes joggal. Az irodalmi értékű epizód az ibériai királyság (ti. a kaukázusi) megalapításának korába visz vissza bennünket, tehát az i. e. 3. sz.-ba; és a legendás Pharnavaz király trónra jutásának előzményeit beszéli el. Íme a történet:

Mašin ixila Parnavaz sizmari, reca iqo igi saxlsa šina uqacursa, da egulvoboda gansvla da ver ganvida. Mašin šemovida sarqumelsa missa šuki mzisa da moertqa çelta mista, da ganizida da ganiqvana sarqumelsa mas. Da vitar ganvida velad, ixila mze kue-mdablad, mihqo xeli misi, mohxoca cuari pirsა m(z)isasa da icxo pirsა missa. Ganiqviza, da tkua: „Sizmari igi, ese ars, me çarval Aspans, da mun qetilsa mivecemi.”

Xolo mas dyesa šina ganvida Parnavaz da nadirobda marqo, da devna uqo iremta velsa Diyomisasa. Da ivlqodes iremni qiryalta šina Tpilisisata. Misdevda Parnavaz, sçqorca isari da hqra iremsa. Da mcired çarvlo iremman da daeca zirsა qldisasa. Mivida Parnavaz iremsa zeda; da dye igi, mçuxri, gardaxda, da daçda iremsa mis tana, ratamca daqo mun çame da dileulmca çarvida.

Xolo qldisa mis zirsა kuabi iqo, romlisa qari aqmokmnul iqo kwta zuelad, da sizuelita šehkmnoda darçueva šenebulsa mas. Mašin daasxa cwma mçapri. Xolo Parnavaz aqmoiqo çuglugi da gamoarqwa qari kuabisa mis, ratamca mun šiga daimšrala çwmisa misgan, da ševida kuabisa mas. Da ixila mun-šina ganzi miuçdomeli, okro da vecxli da samsaxurebeli okrosa da vecxlisa miuçdomeli.

⁴ MELIKIŠVILI, G., 1970, 53.

Mašin Parnavaz ganķwrda da ayivso sixarulita. Da moegona sizmari igi, da dahķrzala ķari kuabisa egretve. Da mscrapl čarmovida da utra dedasa twssa da data mista. Da masve ęamesa čarmovides samnive igi saxedrebita da čurčlebita, da ičqes gamoķrebad ganżisa mis da daplavad simaręuesa twssa. Ūolo vitar gantendebodis, ķualad egretve aymokmnian ķari kuabisa mis. Da esret gamoķribes ganżi igi xut ęame da daigules simaręuesa matsa.

„Akkor álmot látott Pharnavaz, mintha egy lakatlan házban lett volna, és ki akart volna menni, de nem tudott. És akkor az ablakon át behatolt a nap egy sugára, körülölelte őt a derekán és kiragadta az ablakon keresztül. És midőn kiért a mezőre, a napot alacsonyan látta [állani], kinyújtotta a kezét és letörölte verejtékét, (ti. a napét!) és megnedvesítette vele saját arcát. Akkor felébredt és így szólt: „Ez az álom azt jelenti, elmegyek Aszpanba és ott jóban lesz részem.”

Azon a napon kiment Pharnavaz egymagában vadászni, és űzőbe vett egy szarvast Digomi mezején. És befutott a szarvas Tbiliszi hegy-völgyei közé, Pharnavaz utána eredt, megfeszítette íját és eltalálta a szarvast. És egy keveset még tovább ment a szarvas, aztán elhullott egy hegy tövében. Pharnavaz odament hozzá; és a nap lenyugodott [már], leült a szarvas mellett, hogy ott töltsse az éjszakát és reggel továbbmenjen.

Annak a hegynek aljában pedig egy barlang volt, amelyik bejárata régen kövekkel volt kirakva, és a régiségtől rombadőlt ez az építmény. Akkor sűrű eső kezdett ömleni. Pharnavaz pedig elővett egy vasdorongot, és nyílást tört a barlang bejáratán, hogy menedéket találjon bent az eső elől, és bement a barlangba. És bent mérhetetlen kincset látott meg, aranyat és ezüstöt és rengeteg arany- és ezüstedényt.

Akkor Pharnavaz elcsodálkozott, és eltelt örömmel. És eszébe jutott az álom, és a barlang bejáratát ismét elzárta. És sietve elment és elmondta anyjának és nővéreinek. És még azon az éjszakán elmentek mindhárman öszvérekkel és edényekkel, és elkezdték összegyűjteni a kincset és elrejteni a maguk számára. Amint pedig megvirradt, a barlang bejáratát ismét mint volt, elfedték. És ily módon összeszedték a kincset öt éjszakán, és elrejtették saját hasznukra.”⁵

A KC grúz szövege nagyszámú, viszonylag azonban késői másolatban maradt ránk. A legrégebb ismert kézirat a grúz szöveg 13. sz.-i örmény fordítása, amelyik ugyancsak tartalmazza (jelentéktelen változtatással) Pharnavaz király mondáját:

⁵ KC 1955, 21.

Յայնժամ ընտրեցաւ այր մի յորդուցն Մցիխիթոյ՝ փառնաւազ անուն ի պարսիկ մաւրէ Ասպազանեցոյ. և էր նա որդի քեռ Սամարոսի, որ տանուտէր էր Մցիխիթոյ ի դալն Աղեքսանդրի զոր և սպանն իսկ: Եւ էր փառնաւազ մտաւոր և որսորդ աշտղաձեռն. և եղև ծանաւթ Ազոնի: Եւ մայրն փառնաւազոյ ասէր՝ մի յայտնել զինքն Ազոնի, («այլ տար զիս, ասէ, յԱսպազան առ եղբարսն իմ, և ապրիս դու ընդ իս»): և ոչ ախորժչր փառնաւազ թողուլ զՀայրենիս իւր: Եւ տեսանէր երազ, որպէս թէ կայցէ նա ի տան նեղազուռի, և խորՀէր ելանել, և ոչ կարէր. և յանկարծակի ծագէր շող արեգականն ընդ պատուՀանն, և պատէր գմի՛շոյ նորա, և քարՀէր զնա ի դուրս: Եւ յելանելն՝ մերձ տեսանէր զինքն արեգականն և սրբէր զգկրտն, և աւճանէր զերեսս իւր. և զարթուցեալ զարմանայր: Եւ դնէր ապա ի մտի՛ թէ («երթամ յԱսպազան, բարի լինի ինձ»): և խորՀեցաւ գնալ: Եւ ի նոյն աւուրն ելանէր յորս միայն, և ետես երէ մի ի Հեղեղատն Տփղիսաց յեՀար զնա նետիւ, և անկաւ երէն ի կիրճ մի քարի. և նա զկնի նորա զնաց: Եւ հմուտ արեգակն և մնացանդ զգիշերն. և եկն անձրև ձիւնախառն, և խնգրէր վառնաւազ Հովանի և ետես անդ խցեալ քարամբք մուսս մի ի Հին ժամանակաց, և էր խախտեալ. և բացեալ՝ ետես այր մի ընդարձակ, լցեալ գանձիւք ոսկեղինաւք և արծաթեղինաւք. և խնդացեալ՝ յիշեաց զերազն: Եւ չորաւ կոչեաց զմայր իւր և գերկուս քորսն. և պեղեց ն ըզգանձն Հնգետասան գիշերս, և պաՀեցին ընդ ձեռամբ ի զանխուլ տեղիս յայլ և յայլս:

„Mchetosz utódai közül akkor egy ember, név szerint Pharnavaz tűnt ki, aki Aszpahaniból való perzsa anyától származott. Unokaöccse volt Szamarosznak, aki Alexandre bejövetelekor Mcheta mamaszahliszija (nemzetségfő) volt, akit meg is ölt (ti. Alexandre). Pharnavaz erős és ügyes vadász volt. Azon ismerte őt. Pharnavaz anyja azt mondta, hogy „Ne jelentsd meg magad Azonnak, hanem vígy el engem Aszpahanba, a fivéréimhez, és maradj ott velem”. Pharnavaznak pedig nehezeére esett hazájának elhagyása. Álmod látott, mintha igen szűk házban lenne, igyekezett kimenni, de nem volt képes. Az ablakon át hirtelen bevilágolt a napsugár, körülölelte derekán és kivitte őt. Kimenvén látta a napot egészen közel magához, letörölte verejtékét és arcára vitte. Felébredt és elcsodálkozott. Elgondolta aztán, hogy „Elmegyek Aszpahanba, jó lesz számomra”. És elhatározta az elmenetet. Ugyanaznap kiment egymaga vadászni. Meglátott egy szarvast Tbiliszi hegy-völgyeiben, kilőtte rá a nyilát, a szarvas lezuhant a szakadékba, és ő utána ment. Lement a nap, és ő ott maradt éjszakára. Havas eső kezdett hullani, és Pharnavaz menedéket keresett. És meglátott ott egy régen kövekkel elzárt bejáratot, amelyik ledőlt. Feltárta, és egy kiterjedt barlangot látott arany-ezüst kincsekkel telit,

megörült, és eszébe jutott az álom. Elment, és szólt anyjának és két nővérének. Elhordták a kincset tizenöt éjszakán, és ismét elrejtették különféle helyeken.”⁶

A KC-nak az a verziója, amelyikből idézetünket vettük (megegyezően a grúz és nem grúz történeti források egy csoportjával; ill. szemben egy másik forrásocsoportban előadott felfogással), a kelet-grúz királyság kialakulását következetesen Nagy Sándor mondabeli grúz hadjáratának következményeivel kapcsolja össze. Az események előadásában számos olyan mozzanatot olvashatunk, amelyek (legalábbis végső soron) minden bizonynyal folklórforrásokból származnak, noha e források feltárása még várja kutatóját.

A krónika előadása szerint Nagy Sándor csak véres harcok árán, hat hónap alatt volt képes elfoglalni Kartlit, miután az elkeseredetten ellenálló várakat, seregét felosztva, külön-külön ostrom alá fogta. (Még tovább, 12 hónapig tartott Sarkine várának ostroma: ott akkor a félelmetes „bunturkok” laktak, ezek kigúnyolták a világlátó hadvezért. A feldühödött Nagy Sándor erre bekerítette a várat, a védők egy szálíg való kiirtását határozta el. Amikor a védők aztán kilátástalan helyzetbe kerültek, a puha kőzetből álló sziklába hatalmas alagutat vájtak, azon át megszöktek; Nagy Sándor csak az elhagyott várat foglalhatta el.)

A világhódító makedóniai király a maga seregrészével Kartli fő várát, Mxetát ostromolta meg és foglalta el, aztán az országot Azo nevű hadvezérére bízván, elhagyta Kartlit. Azo kegyetlen despotának bizonyult a későbbiekben, ha valaki a grúzok közt kitűnt akár megjelenése, akár gazdagsága, vagy nemessége révén, halczás nélkül végzett vele; megölt mindenkit, akinél csak valamiféle fegyver akadt.

Azo önkényeskedése egyhamar kivívta Kartli vezető társadalmi rétegének elszánt ellenállását. Ennek a társadalmi vezető rétegnek, közelebbről a mxetai uralkodó körnek tagja volt Pharnavaz, jeles ifjú, akit perzsa származású anyja még háromévesen a hegyekbe menekített, hogy bántódása ne essék. Amikor aztán mint felserdült visszatér a fővárosba, csakhamar híre megy, milyen kiváló vadász. A hír eljut Azohoz is, aki éppen ezért barátságát keresi. Az anya érzi a közeledés veszélyét, ráveszi fiát, hogy iráni rokonságához meneküljön. Elindulása előtti éjszakán látja aztán azt az álmot, amelyiket fent idéztünk a krónikás előadásában.

A megtalált kincs a továbbiakban Azo elűzéséhez, majd harcban esett halálához; Pharnavaz királyságához, azaz az ibériai királyság megalapításához vezet. Pharnavaz szövetkezik Kudzsi nyugati grúz fejedelemmel,

⁶ ABULA3E, I., 1953, 28—30.

megnyerik céljuknak az oszéteket és lekeket, hatalmas sereget toboroznak a kincs segítségével, és, bár súlyos veszteségek árán, véres harcokban legyőzik Azot, aki a harcban életét veszítette.

Ezt követően a krónika elbeszéli, miként rendezte be a királyságot Pharnavaz; teremtette meg közigazgatását „iráni mintára”, épített várakat, bevezette az írásbeliséget, vallási reformokat stb.⁷ Az előadásban már semmi nyoma a mitikus „első király-kultúrhérosznak”; Leonti krónikája valódi „emberi res gestae”⁸ még akkor is, ha historizmusa jórészt a folklór történetisége, történeteszemlélete.

Pharnavaznak a krónika szerinti egész tevékenységét fantáziaszüleménynek, mesének tekintette még századunk első évtizedeiben I. DZSAVAHISVILI⁹ a modern grúz humán tudományosság legkiválóbb képviselője. Hiperkriticizmusát a KC forrásértékével kapcsolatban az európai tudományosság, beszűkült pozitívizmus diktálta bizonyára, amit még igazán nemes patriotizmusa sem volt képes áttörni.

„Milyen forrásokat aknázott ki Leonti Mroveli — írja I. DZSAVAHISVILI, aki még Leonti művének tekintette a KC bennünket is foglalkoztató krónikáját —, amikor Pharnavaz életét és tevékenységét megrajzolta, nem tűnik ki, az azonban bizonyos, hogy ezek az adatok a történetírás számára semmiféle jelentőséggel sem bírnak . . .”¹⁰

Anélkül, hogy dramatizálni szándékoznánk a tudománytörténeti fejleményeket, mindössze annyit kell leszögeznünk, hogy I. DZSAVAHISVILI állásfoglalása-következtetése nem bizonyult hosszú életűnek. Új, elsősorban régészeti-paleográfiai és történeti-írásbeli források fölbukkanása, a forráskritikai hiperkriticizmus hitelvesztése, tehát nagyon is indokolt szemléleti megújulás, törvényszerűen vezették el a kutatást odáig, hogy kijelenthető legyen: A KC Pharnavazra vonatkozó tudósítását nem tekinthetjük egészében meseinek,¹¹ és már korábban: »Наряду со многими сказочными моментами повесть Картлис Цховреба о Фарнавазе содержит также много конкретных указаний в том числе, относительно по территории на которой развертывались военные действия. Здесь же правильно отражена междunarодная обстановка того времени. Это убеждает нас в том, что сообщения древнегрузинской традиции о Фарнавазе нельзя целиком отнести к сфере легенды».¹²

⁷ GRIGOLIA, K., 1961, 98—104.

⁸ ТОПОРОВ, В. Н., 1970, 57kk.

⁹ ДЗАВАХИШВИЛИ, И., 1945, 171—184.

¹⁰ ДЗАВАХИШВИЛИ, И., 181.

¹¹ МЕЛИКИШВИЛИ, Г., 1970, 439.

¹² МЕЛИКИШВИЛИ, Г., 1959, 283; БАРАМИЗЕ, Р., 1971, 88.

Az ősgeszta forrásai között a népköltészet jelentős szerepére a KC-nak egyetlen kutatója sem feledkezett meg nyomtatékkal utalni; egyes kutatók ráadásul alaposan túl is becsülték a folklórhatást, sőt annyira döntőnek tekintették, hogy ezen az alapon a történeti hitel kérdésében is negatív álláspontot foglaltak el (hibásan értelmezvén ennek során persze a folklór történetiségének jellegét is).

Ami az ősgeszta írott forrásait illeti, ezek feltárásában még igen sok a tennivaló.¹³ Biztosan kimutatható a „Mokcevaj Kartlisaj” — „Kartli megtérése” c. helyi krónika egy elveszett verziójának kiaknázása (a ránk maradt redakció századok folyamán alapos átdolgozásokon esett át); az iráni éposz Firdauszi alkotását megelőző valamelyik, gyaníthatóan arab nyelvű kompendiuma,¹⁴ az örmény történeti irodalom befolyása, Pseudo-Callisthenes Nagy Sándor-regénye stb. Mindebből számunkra csupán annyi fontos, hogy az eddig feltárt irodalmi források egyike sem ismeri a Pharnavaz-monda párhuzamát.

Visszatérve a folklór forrásokra föltűnő, hogy azok elismerése noha semmiféle vitát sem vált ki, szerepük jellege azonban már igen; másfelől kimutatásuk támpontja lényegében nem más, mint a megfelelő szövegrészletek stílusa, és még inkább az, hogy ezeknek semmiféle írott forrásban sincs megfelelője. Folkloristák részéről a népköltészeti eredetű részletek elemzését nem is bírjuk: történész-filológusok foglalkoztak ez ideig a vonatkozó kérdésekkel. Az említett megfontolásokkal tekintődik népköltészeti eredetűnek a KC-ősgeszta elbeszélése Mirvan király és a dzurdzokok háborújáról, Pahrsman kveli — Bátor Pharszman haláláról stb. mellett — mint már mondtuk — Pharnavaz király története is.

A folklóreredet hangsúlyozásában legmesszebbre P. INGOROKVA ment el, aki korábbi utalások után 1954-ben megjelent grandiózus monográfiájában¹⁵ Pharnavaz-történetében „népi époszt” sejt, a részünkről is idézett szövegrészt verssorokra tördelve (!) mutatja be és négysoros strófákra bontja; és mint a kora középkori grúz verselés egyik fajtáját interpretálja. Eljárását lényegében semmivel sem indokolja azonban; valamint nem támasztja alá azt a felfogását sem, hogy miért tekinti a krónikában leírt álmjelenetet, aztán Pharnavaz vadászatát és kincsre bukkanását két önálló alkotásnak.

P. INGOROKVA verselméletét megsemmisítő bírálatban részesítették K. KEKELIDZE¹⁶ és A. GACARELIA¹⁷ és valóban semmiféle alapja sincs annak,

¹³ MELIKIŠVILI, G., 1970, 53.

¹⁴ MAMULIA, G., 1964, 1965; MELIKIŠVILI, G., 1970, 62.

¹⁵ INGOROKVA, P., 1954, 727—728.

¹⁶ KEKELIDZE, K., 1960, 103—119; 1958, 447—461.

¹⁷ GACARELIA, A., 1969.

hogy a Pharnavaz-epizód szövegének metrikai rendezettségét tulajdonítsunk. A KC szövegállományától igaz, nem teljesen idegen vers-fragmentumok szerepeltetése, az adott esetben azonban ennek semmi jele.

Megalapozatlan ИНГОВОКВА másik kijelentése is, a történet szerkezetére vonatkozóan. Ebben a tekintetben fenntartás nélkül elfogadhatjuk a témánkat fejtegető irodalomtörténész R. BARAMIDZE¹⁸ eredményét, aki stíluskritikai (és egyéb) megfontolások alapján a Pharnavaz-történetet kitűnően komponált autonóm alkotásnak tekinti a KC előadta formában is.

G. MELIKISVILI már 1959-ben kifejezésre juttatta abbéli meggyőződését, hogy a szóban forgó krónikarészlet «вовсе не является целиком и полностью непосредственной передачей народных сказаний. Следует полагать, что наряду с этими последними, сюда проникли также и сведения исторических или литературных записей о Фарнавазе и первых фарнавазианах.»¹⁹

Még tovább finomítja kifejezését G. MELIKISVILI 1970-ben: „Természetesen az Azo-Pharnavazról és az első Pharnavazokról szóló elbeszélés abban a formájában, ahogyan a KC-ban fennmaradt, egészében egyáltalán nem népi monda közvetlen ismétlése. Írásbeli redakció nyoma benne nyilvánvaló. Továbbá ezt az irodalmi befolyást kizárólag a mű szerzőjének sem tulajdoníthatjuk. Népmondák mellett itt vélhetően utat találtak Pharnavazi . . . életéről szóló írásos feljegyzések is (noha meglehet, ezek a feljegyzések is végső soron népmondákon alapulnak).”²⁰

A „népi” „folklorisztikus” minősítést G. MELIKISVILI láthatóan óvatosabban és differenciáltabban kezeli elődeinél; hogy azonban mennyit és mit tekint mégis folklór-alapnak a krónika szövegéből, arra ő sem keresett választ.

Még tovább megy R. BARAMIDZE fent idézett tanulmányában, amely egyébként a Pharnavaz-történet eddigi legalaposabb elemzése. A szerző irodalomtörténész, analízise esztétikai-poétikai jellegű, nem a történeti forrásérték hitelének felderítésére törekszik. Végső következtetésével szemben erős fenntartással vagyunk a magunk részéről, a szerző ui. összehasonlítván a krónika-részletben szereplő reális történeti tények, valamint népi-mondai képzeletvilág szerepeltetésének arányát, arra a következtetésre jut, hogy az adott esetben a KC legrégebbi grúz történeti elbeszélést (mint irodalmi alkotást) őrizte meg számunkra, és hogy ez a mű az i. e. 2. sz.-ban keletkezett!

Noha manapság úgyszólván senki sem kételkedik abban, hogy grúz írásbeliség létezhetett már ebben a korai történeti korszakban (nem lehet

¹⁸ BARAMIDZE, R., 1971, 77–93.

¹⁹ MELIKISVILI, G., 1959, 38–9.

²⁰ MELIKISVILI, G., 1970, 55.

véletlen pl. az érdeklődésünket kiváltó krónika utalása sem arra nézve, hogy Pharnavaz király bevezette Kartliban az írásbeliséget; evvel szemben a grúz írásbeliségnek legkorábbi ismert emléke az i. u. 4. sz. első feléből való), R. BARAMIDZE argumentumait nem tekinthetjük elégségesnek a Pharnavazi-történet ilyen magas korának igazolására.

Szerzőnk további javaslatai ugyanakkor figyelemre méltók; a Leonti Mroveli szerkesztette krónika egészének finom megfigyelésekből indított gondos elemzése során új, belső kritériumokra épült meggyőző bizonyítékokat tár fel arra vonatkozóan, hogy a Pharnavaz-történetet a szerkesztő készen kapta és némi változtatással beépítette szövegébe. Elegáns, mintaszerű bizonyításmenetét mégsem reprodukáljuk itt, ha eredményét természetesen messzemenően tekintetbe is vesszük.

R. BARAMIDZE analíziséből figyelmünket elsősorban a részünkről is idézett kincslelet-epizódra vonatkozó következtetése vonja magára. Így ír erről: „Az a gyanú támadhat (és a szakirodalomban ez kifejezésre is jutott), hogy Leonti Mroveli krónikájának szerkesztésekor sok egyéb forrás mellett a folklórt is kiaknázta. Közelebbről, rendelkezésére állott egy Pharnavazról szóló monda, amelyiket beépített művébe. És egyáltalán, vajon nem népmonda-e egészében a »Pharnavazi élete«?

Mintha ilyen következtetést támogatna a benne jelenlevő folklór-réteg, nevezetesen az álom és kincstalálás epizódja. Ez az epizód kétségtelenül folklór jellegű, azonban a krónikában bonyolult irodalmi alkotás eleme, komponenseként szerepel. A szerző szellemesen kiaknázta a népi mondát, folklórból gazdagította, vonzóvá alakította általa elbeszélését... az író mértéktartásával és tapintatával.”²¹

R. Baramidze következtetéseinek ez legkevésbé megalapozott pontja; inkább sejtésre, semmint érvelésre támaszkodik. Hozzá még bizonyos ellentmondásba is kerül saját fejtegetéseivel, amennyiben a Pharnavazi-történet autonóm (Leonti Mroveli részéről készen kapott) alkotást bizonyítandó hangsúlyozottan utal a szerkesztő (Leonti Mroveli) lakonikus, csak puszta adatokra szorító stílusára; a kincslelet-epizódban viszont egyszerre megváltoztatta volna módszerét és novellisztikus kerekítésre törekedett, mégpedig a néphagyomány sikerült kiaknázásával.

Leonti Mroveli valóban a legszárazabb tényrögzítő modorában állította össze krónikáját (ez persze nem felkészületlenségének vagy tehetségtelenségének jele, hanem műfaji követelmény; hiszen irodalmi értékű történeti elbeszélésekkel a grúz hagiográfiában már az 5. sz.-tól legalábbis rendelkezünk), néhány, a Pharnavazi-történethez hasonló fejezetétől eltekintve.

²¹ BARAMIDZE, R., 1971, 87.

Ezek azok a fejezetek, amelyekre vonatkozóan R. BARAMIDZE meggyőzően igazolja, hogy Leonti Mroveli készen kapta őket. Az ő munkája, úgy látszik, merőben mechanikus összefűzés volt: egy kronológiai koncepciótól vezetettve egymás után sorakoztatta mindazt, ami a megfelelő korszakokra rendelkezésére állott. Nem tett hozzá, és nem vett el belőle (vagy legalább nem lényegesen avatkozott be —, jellemző, hogy Leonti Mroveli művében általában minden alkalmat megragad a grúz pogányság elítélésére, az adott esetben egyetlen zokszava sincs Armazi pogány kultuszának bevezetését illetően): történeti kresztomátiát készített. Meglehet, nem zárkózott el szóbeli hagyomány kiaknázása elől sem, az azonban nagyon is valószínű, hogy e szóhagyomány udvari-arisztokrata körök tradíciója volt, nem pedig „népi” monda. Azt pedig éppen R. BARAMIDZE igazolta, hogy, a kincslet-epizód raffináltan jól szerkesztett kompozicionális egység a Pharnavazi-történet egészében, semmi okunk tehát abban kételkedni, hogy megvolt már abban a műben is, amelyik Leonti Mroveli kezébe került (s amelyik jellegéről ez idáig sajnos semmit sem tudunk). Ott volt-e már a Dzsuanser említése ősgesztában is? — erre ma még nem tudunk válaszolni, noha korántsem reménytelen a helyzet.

A kincslet-epizód folklorisztikus jellegét (habár nem „népi”, hanem minden bizonnyal arisztokratikus) elismernünk nemcsak a filológus „rá-érzése” indít, hanem egyéb megfontolások is.

Az epizód motívumszerkezete: az álom + vadászaton „csalogató állat” + kincs a barlangban + államalapítás — távolról bár, de tagadhatatlan emlékeztet a Paulus Diaconus krónikájában olvasható Guntram-mondára, amelynek előzetes összehasonlító elemzését Hannjost LIXFELD éppen a közel-múltban magyarul adta közre.²² (A tanulmányhoz szerzőségének föltüntetése nélkül VOIGT Vilmos a szerkesztőség nevében érdekes megjegyzéseket fűzött, valamint közölte a LIXFELD részéről figyelembe nem vett magyar változatokat.) Sem LIXFELD, sem VOIGT nem látszanak tudni arról, hogy Paulus Diaconus Guntram királyra vonatkozó elbeszélésének van egy 13. sz.-i átdolgozása is, amelynek szerzője Jacopo da Acqui;²³ és hogy ebből kiindulva A. N. VESZELOVSKIJ már foglalkozott a Guntram-mondával.²⁴ Veszelovszkij a mondát a Rampsinit-szüzsé összefüggésében szemléli, utal néhány további változatra is és szemléjét a kutatás folytatására felszólítással zárja le. Tekintettel arra, hogy mind J. da Acqui, mind VESZELOVSKIJ műve nehezen hozzáférhető, a monda további elemzéséhez nem lehet haszontalan, ha közöljük itt is Philippus császár történetét — J. da

²² LIXFELD, H., 1970, 136—147.

²³ Jacopo da Acqui — 1382—1383.

²⁴ VESZELOVSKIJ, A. N., 1882, 160—165; 1938, 188—190.

Acqui fogalmazásában: „Iste imperator Philippus fuit multum devotus christianus. Et semel accidit quod ivit venatum, et cum diversi hinc inde current ad venationem, ipse imperator remansit in nemore cum uno sole milite et voluit imperator dormire aliquantulum ut alios de venatione spectet. Et dum imperator dormit super genua militis socii sui, videt milex exire de ore imperatoris dormientis vermiculum album parvum; et tunc milex miratus de hoc deponit caput imperatoris de gentibus et sequitur vermiculum. Idem vermiculus ad quandum parvam aquam venit cuius milex cum ense denudato vermiculo facit pontem et transit vermiculus super spatam deinde intrat vermiculus quamdam cavam magnam que erat ibi et post modicum exiens revertitur ad imperatorum et iterum intrat vermiculus per os imperatoris et statim imperator est excitatus et dixit militi: sompniavi me per pontem de ferro transire et in quadam cavea magnum thesaurum invenire, qui miles dixit tunc hoc, quod de vermiculo vidit et post dies paucos querunt in ipsam caveam et maximum inventientes thesaurum, totum dat imperator beato Secundo, qui tunc statim per manu beati Laurentii totum dedit pauperibus.”

„Ez a Philippus császár igen istenfélő keresztény volt. És egyszer úgy esett, hogy kiment vadászni, és amikor különféle személyek innen-onnan siettek a vadászatra, maga a császár ott maradt egy ligetben egyetlen katonával, és a császár egy kicsit aludni akart, hogy bevárja a többieket a vadászatról. És amikor a császár elaludt a kísérő katonájának térdén, a katona meglátta, mint csúszott elő az alvó császár szájából egy kicsiny fehér féreg; és akkor elcsodálkozván efelett, a katona letette térdéről a császár fejét és követte a férget. A féreg egy kis patakhoz ment. A katona kivont kardjából hidat készített a féreg számára, és a féreg átmászott a kardon. Aztán a féreg bement az ott levő nagy barlangba. És csakhamar kímászott és visszatért a császárhoz. És a féreg újra bemászott a császár száján és ugyanakkor a császár felébredt és azt mondta katonának: azt álmodtam, hogy egy vashídon mentem át és rengeteg kincset találtam egy valamiféle barlangban. Akkor a katona elmondta, mint látta ő a férget. És néhány nap múltán felkutatták azt a barlangot, és akkor rengeteg kincsre bukkantak, amelyet a császár átadott boldog Secundusnak, aki pedig rögtön szétosztotta a szegények között boldog Laurentius keze által.”

Hannjost LIXFELD elemzésében döntő jelentőséget tulajdonít az alteregó mitikus képzetének, a Guntram-mondát egyáltalán úgy tekinti, mint e képzet („numinózus élménymag”) kifejtését, egy „tér és idő felett állandóan megőrzött struktúrában”. Eltekintve attól, hogy mindenképpen önkényesnek kell tekintenünk a motívumszerkezet egyetlen láncszemének elkülönítését — még az egymagában vett Guntram-reakcióra vonatkozóan

is (valamint a módszertanilag is ab ovo elfogadhatatlan struktúra-állandó archetípus feltételezését), LIXFELD még meglepő következetlenséget is elkövet, amikor más-más motívumállományból épült különféle redakció-szerkezeteket sorakoztat fel: „állatkoponyás szerkesztés”, „szomjúzás szerkesztés”, „vízbefúlásos szerkesztés” és „fürdési szerkesztés” elnevezésekkel. Ezek a megoldások véleményünk szerint is feltétlenül tekintetbe veendőek a szóban forgó téma analízisekor, de úgy gondoljuk, velük korántsem merült ki a bevonandó szüzsék egész köre; mindenesetre legalább nem a kutatás adott szakaszán.

A hagyomány úgy tűnik, két epikus mag körül oszcillál: majd egyikre, másszor a másikra helyezvén a hangsúlyt attól függően, hogy a tradíció éltetőit melyik ragadta meg elhatározóbban (hogy milyen valóság kifejezésére szolgált): az alteregó, ill. a kincslelet mozzanat-e? Az újat a hagyományból, a szüzsét ebben az esetben két nem egynemű „költői anyag”, nevezetesen egy mitológéma, egy mitikus képzet, ill. egy epikus menet egyetlen szerkezetben történt összekapcsolása hozta létre. Az újszerű kapcsolatépítés alkotó mozzanat voltára, tehát arra, hogy nem valamiféle mechanikus aktus zajlott itt le, jellemző az a mentális feszültség, amelyiket nyilván tetten érhetünk a különféle verziókban kifejezett hangsúlyeltolódásoknak az etnológiai kontextus egészébe ágyazott elemzésekor. A mitikus képzet, az alteregó univerzális jelenség és mindenképpen igen archaikus; feltétlenül régebb annál az érdeklődésnél, amelyik a kincslelet iránti szüzsé-teremtő törekvésben objektiválódhatott. A két téma világszerte igen népszerű költői anyag önálló megfogalmazásokban is, ill. a legkülönbélebb szerkezetekben és műfajokban: s ezt a tengernyi anyagot mind tekintetbe kell vennünk bármelyik, több-kevesebb autonómiát és állandóságot mutató konkrét megvalósulás művelődéstörténeti, folklorisztikai, lélektani stb. vizsgálatakor. Ebből következik, hogy LIXFELD módszertani javaslatát aligha tekinthetjük célravezetőnek. A téma korlátozására a kutatás mai állapotában nincs elégséges objektív paraméterünk.

Felfogásunkat igazolni látszik a Leonti Mroveli megőrizte verzió is. Az ibériai Pharnavaz király mondájában a téma megvalósítás-lehetőségeinek egyik formáját ismerhetjük fel, mégpedig meglehetősen eredeti formáját. A LIXFELD-posztulálta „kincslelet-szerkesztéstől” ez eltér abban, hogy nem tartalmazza az alteregó mitológémát (ezért logikusan hiányzik a kísérő társ figurája is); noha nem lehetetlen, hogy a csalogató szarvas motívumában éppen annak egy racionálisabb gondolkodási szintben elfogadhatóbb transzformációjával kell számolnunk.²⁵ (Ebben a szír folklór-változatban

²⁵ *Rasszkazi* . . . 1972, 274–282.

mintegy az állat alakú alteregó és a csalogató állatmotívumok közti összekötő hidat fedezhetjük fel. A Guntram-monda itt egy Nagy Sándorhoz fűződő különös mesei történet epizódjaként szerepel; ennek az epizódnak Nagy Sándor a hőse: „. . . Kander fölült a lovára és útnak vált. Éjszakára valamiféle romokhoz érkezett, és ott lepihent. A közelben zamatos, magas fű nőtt, Kander odavezette a lovát legelni, a romok mellett. Elérkezett a reggel, a nap már erősen sütött, de Kander még mindig aludt. Végül fölbredt, fölállt, megtömte pipáját dohányval és rágyújtott. Amint körülpillantott, egy egérlyukra lett figyelmes. A lyukból vak egér bújt elő, mancsaival föltúrta a földet, aztán szerte szórta mindenfelé. Kander figyelte az egeret, de az besurrant a lyukba, aztán aranyat cipelt elő és elhelyezte az imént ásott gödörbe. Ezután újra a lyukba fordult, még egy aranyat hozott elő. Ilyen módon ötszáz aranyat cipelt ki a földből, majd eltűnt az odujában, és nem jelentkezett többé. Kander összeszedte az aranyakat, és általvetőjébe tette. Széles, rövid kardjával kezdte föltúrni a földet, hogy az egér nyomára jöjjön. Földúlta az egész odut, az egér azonban sikeresen bemenekült egy pincébe. Kander követte oda is, és egy kis szobába jutott. A szoba padlóján hús csillogó gyémánt hevert, mellettük egy hordó, teli arany pénzzel. Kander magához vett némi drágaságot, kiment a titkos kamrából, a bejáratot földdel eltakarta, lóra pattant és elvágtatott a városba. Ott vett négy öszvért és négy általvetőt, avval visszatért az egérlyukhoz. Feltárta a kincseskamra bejáratát és lebocsátkozott. És a kamrában ezúttal egy vak óriást talált . . .”)

E transzformáció persze kitűnően sikerült esztétikai, szerkezeti szempontból; és mindenképpen organikusabb eleme a grúz irodalmi és folklórtradíciónak, amelyik ti. szélteben operál a legkülönbözőbb epikus szűzsé-szerkezetek építéskor a csalogató állat motívumával. Az alteregó képzet evvel szemben nem reveláns a grúz gondolkodásban—mitológiában; irodalmában egyetlen példáját sem ismerjük, folklórban (széles értelemben) meghatározott interpolációk után mutathatjuk ki ismeretét. (Évvel részletesen „Iahszar és Kopala kultusza — A keletgrúz hegyi csoportok »samanizmusa«” c. kéziratban levő tanulmányunkban foglalkozunk.)

LIXFELD tanulmányából meggyőzőnek tűnik a „kincslelet-szerkesztés” jellemzően „népi” volta. A Leonți Mroveli közvetítette monda viszont óvatosságra int bennünket ebben a tekintetben is, hiszen ez a redakció éppen a kincstalálás jelentőségét hivatott hangsúlyozni, érdeklődése teljes mértékben arra szögezett. Pharnavaz itt a kultúrhérosz kései utóda; a kincslelet *eszköze* az ibériai állam berendezésének, s a megtalálás körülményei ebből a szempontból mitikus reminiscenciákból képezett dekorációként hatnak csupán (amelyek persze más összefüggésben bizonyára lényeges

funkciót hordozó releváns elemek lehettek). Ha mármost figyelembe vesszük a Guntram-verziót, ott is következetesen előkerül a kincslelet *eszköz*-volta, és ezt a tényt nem hagyhatjuk figyelmen kívül. Arra ugyan (legalább egyelőre) nincs okunk, hogy az európai Guntram-verzió „korábbi” történeti állapotára nézve feltegyük a kincslelet hasonló jelentőségét, mint amit a Pharnavaz-verzió mutat; vagy viszont, hogy az utóbbi másodlagos voltát hipotetizáljuk a Guntram-megoldástól függően (tehát hangsúlyeltolódást tételezzünk genetikai kapcsolat feltevésével); viszont a két szerkezet összecsengését nem tagadhatjuk, s ez elegendő arra, hogy a szóban forgó mozzanatra alapozott „népi” minősítést megkérdőjelezzük. Sokkal inkább arra kell gondolnunk, hogy „eredeti” hagyományt őriz az európai alteregó képzettől megragadott szerkezet, meg a grúz kincsleltre beállított megoldás is; hogy mindkettő korai folklorizmus-folyamat terméke.

A Pharnavaz-verzió további motívumait véve szemügyre újabb fogódzókat nyerünk mind a Guntram-szerkezettel való kapcsolatra, mind pedig a két hagyomány önálló-független voltára nézve.

A Leonti Mroveli előadta expozíció eredeti álom-motívumát nem csupán a Guntram-verzió nem ismeri, de távoli grúz párhuzamoktól eltekintve, hirtelenjében az egyetemes folklórban sem találjuk megfelelőjét. Ezzel szemben a lakatlan ház motívuma, amelyet az álomlátó nem képes elhagyni, nyilvánvalóan összefügg a LIXFELD elkülönítette „állatkoponyás szerkesztés” álompalotájával éppúgy, mint a kincstalálás szüzsé alteregó szerepeltetése nélküli gazdag változatanyagával. (A fent említett szír változat és párhuzamai jelzik ezeknek a szüzséknek „keleti” elterjedtségét; ugyanakkor pl. William MALMESBURY 12. sz.-i krónikájában Octavianus kincséről olvasható történet²⁶ vagy magyar megfelelők stb. tanúsítják „nyugati” ismeretét. Megjegyzendő, hogy e nyugati párhuzamok sohasem mentesek bizonyos orientális utalásokról.)

A Guntram-monda közvetlen párhuzamaként a kaukázusi népek folklójában mindössze egyetlen szöveget ismerünk, amelyik azonban ennek ellenére is igen tanulságos. A szóban forgó monda hőse Tamerlán, B. DALGAT jegyezte fel és tette közzé orosz nyelven 1901-ben. A szöveget változatlanul újra közölte U. B. DALGAT.²⁷

A monda egy különös expozícióval indul, amelynek azonban témánkhoz nincs kapcsolata. Ezután következik a Guntram-monda variánsa: „Sánta Temir (azaz Tamerlan-Timur), miután elvesztette fiát, egy alkalommal betért egy kovácsműhelybe. A kovács éppen aludt, s mert nem akarta

²⁶ *Pamjatniki* . . . 1972, 391—394.

²⁷ DALGAT, U. B., 1972, 403—406.

fölkelteni, leült, és várta, mikor ébred fel, figyelte az alvót. Egyszer csak hirtelen a kovács orrából egy légy mászott elő. A kovács mellett vízzel teli tál állott, ezen átfektetve egy fogó. A légy átmászott a víz felett a fogón, fel az üllőre. Az üllő mögött jókora hasadék volt, a légy pedig lebecsátkozott a hasadékba, és hosszú ideig benne maradt. Aztán ismét kimászott és elkerülvén most az üllőt, mászni kezdett a vizes tál felett át a fogón, de belepottyant a vízbe, s ott vergődött egy ideig. Nagy nehezen fölkecmergett a fogóra végül, és visszamászott a kovács orrába, ahol eltűnt. A kovács rögtön ezután fölébredt. Temir sejtette, mi történt itt. A kovács lelke mászott elő légyé változva, s utazott át a fogón a gödörbe, meg vissza.

Felébredvén azt mondja a kovács: — Nemde sokáig aludtam? — Igen, itt ültem egész végig, amíg aludtál. Elbeszélgettek, és azt mondja Temir a kovácsnak: — Szórakoztass el valamivel, nagy bánatom van, elveszett a fiam. Mesélj nekem valamit. — Mit meséljek? Úgyse értjük meg azt, amit álmomban láttam! — Temir egyre csak kérlete, hogy mesélje. A kovács elkezdte: — Amikor aludtam, álmomban egy széles folyón keltem át, meg egy vashegyen, és lebecsátkoztam egy hatalmas barlangba, ahol arany-ezüst kincset láttam. Ott álltam sokáig, mozdulni se bírtam, földbe gyökerezett a lábam a csillogás-ragyogástól. Aztán eszembe jutott, ideje visszatérnem, elhatároztam, elmegyek, de majd ismét visszajövök. Amikor hazafelé jöttem (a folyó felett), leestem a hídról és csaknem megfulladtam.

Temir, most már meggyőződve afelől, hogy sejtése valóság, ráveszi a kovácsot, hogy a helyet, amelyen műhelye áll, átengedje neki. Miután elfoglalta, felássza az üllő mögötti gödröt, ahová a légy lemászott, és rengeteg kincsre bukkan. A kincset arra használja fel, hogy mindenfelé árkokat, csatornákat ásat, így keresvén eltűnt fiát. Ezek az árkok a mai napig láthatók Ciskaukázia területén, nevük Temir-orzs, azaz »Temir gödre.«

Ez — a kaukázusi folklórból mindmáig egyedi szöveg híven követi a LIXFELD részéről „vízbefúlás-szerkesztés”-megjelöléssel elkülönített redakció mintáját, amelynek változatait az Altájból, a keleti német területről, Norvégiából ismerjük; olyan népektől tehát, amelyeknek az októberi forradalomig írásbeliséget nem ismerő vajnah törzsekkel semmiféle történeti kapcsolatuk sem volt. A csecsen-ingus szöveg folklorisztikailag hiteles voltához semmi kétség sem férhet, éppen ezért joggal feltehetjük, hogy jelenlegi elszigetelt helyzete minden bizonnyal a folklorisztikai gyűjtések nem eléggé intenzív voltával magyarázható.

A csecsen-ingus folklórt, e nép rendkívül mostoha történeti sorsa miatt, sajnálatosan kevésbé ismerhetjük, arról mégis tudomásunk van, hogy az univerzális alteregó-hit körökben is él; másfelől, hogy kincslelet-mondák sem idegenek folklórljuktól. A két téma összekapcsolódása ennél fogva

megtörténhetett a vajnah folklór belső fejlődésének valamelyik szakaszán is, noha erről jelenleg semmi továbbit sem mondhatunk: sem lehetőségét nem utasíthatjuk el, sem pedig igazolására érveket nem hozhatunk fel.

A vajnah szöveg értelmezéséhez mindenesetre igen fontos mozzanatnak tűnik számunkra a Pharnavaz-verzióval való érintkezése két ponton is: noha a változat tartalmazza az alteregó mitológémát, a kincslet-téma kifejtése mégis a domináns tényező benne; másfelől összecseng az álom-palotát elhagyni képtelen Pharnavaz és a kincsesbarlangban földbe gyökerezett lábú kovács motívuma.

Fejtegetésünket egyelőre itt lezárjuk. Adataink a Guntram—Pharnavaz-monda elterjedésének egy újabb szigetét igazolják, és óvatosságra intenek abban, hogy az eredet—átvétel—átadás kérdésében bármiféle konstrukcióval kísérletezzünk. Mint annyiszor az összehasonlító-genetikai elemzése során, abban a helyzetben vagyunk, hogy akárcsak egyetlen új szöveg fölbukkanása megdönthet akármennyire is szellemes hipotézist. Az eredetkérdésnél mindenképpen fontosabb a folklóralkotások vizsgálatakor, hogy valamennyi előfordulás-esetet a leggondosabb elemzésnek vessük alá a konkrét etnológiai kontextus rendszerében. Ez a fajta elemzés autonóm tudományos feladat, továbbá a genesisre vonatkozó következtetésnek is csak annak elvégzése után lehet hitele. Az adott esetben az etnológiai kontextus egyebek közt azt is jelenti, hogy folklóralkotások hosszú sorára kell tekintettel lennünk, azt a valóságszituációt kell megkeresnünk térben és időben, amelyik költői alkotássá sűrítette a hagyományban már másféle szerkezetekben éltetett motívumokat.

Márton Istvánovits

THE DREAM OF KING PHARNAVAZ

(To the history of the Guntram legend)

In the first chronicle of the *Kartlis Cxovreba*, originating from Leonti MROVELI, the legend of the establishment of the Iberian (i. e. Georgian) Kingdom in the Caucasus is handed down to us. According to it, Pharnavaz (3rd century B. C.) came to power by help of the treasure he found in a cave while looking for shelter in the rain when being out hunting. Philological and source critical researches related to the Leonti MROVELI chronicle have repeatedly stated the folkloristic character of the Pharnavaz legend, moreover, researchers unanimously guess a folklore source behind the stylistical formulation of the chronicle writer, without having tried to determine this source more closely. The author of the present study suspects the Caucasian version of the Guntram legend, well-known from the folkloristic investigations, to glimmer in the Pharnavaz legend, and having examined the known Georgian and Caucasian 'parallels' he hypothesizes that the Caucasian local version of the Guntram legend might have developed from local roots.

IRODALOM

- BARAMIZE, R.**
1971 *Kartuli saistorio proza*. Tbilisi.
- DALGAT, U. B.**
Героический эпос чеченцев и ингушей. Москва.
- ՃԱՎԱԽԻՏՎԻԼԻ, I.**
1945 *Istoriis mizani, c̄qaroebi da meodebi c̄inat da exla*. C̄igni I. zveli kartuli saistorio m̄cerloba — V—XVIII ss. Tbilisi.
- GACERELIA, A.**
1969 In: *Mnatobi*, No. 1. Tbilisi.
- GRIGOLIA, K̄.**
1961 *Ras moqvitarobs Kartlis c̄ovreba*. Tbilisi.
- INGOROQVA, P.**
1954 *Giorgi Merčule*. Kartveli m̄cerali meate sauğunisa. Tbilisi.
- Jacopo da Acqui*
— *Chronicon imaginis mundi*. In: *Hist. patriae monumenta*, ed. jussu Regis Caroli Alberti. Scriptorum. t. III.
- Kartlis C̄ovreba**
1955 *Kartlis C̄ovreba*. Tekesti dadgenili qvela ziritadi xelnaçeris mixedvit S. Qauxçišvilis mier. tomi I. Tbilisi.
1953 *Kartlis c̄ovrebis zveli somxuri targmani*. Gamosca Ilia Abulazem. Tbilisi.
- КЕКЕЛИЗЕ, К.**
1958 *zveli kartuli liferaturis istoria*, tomi II. Tbilisi. Abulaze, Ilia.
1958 In: *Liferaturuli zebani*, tomi XI. Tbilisi.
1960 *Etiudebi zveli kartuli liferaturidan*, tomi VI. Tbilisi.
- LIXFELD, H.**
1970 *A Guntram-monda Paulus Diaconusnál (AT 1645 A)*. Ethn. LXXXI. 1. szám. Bp.
- MAMULIA, G.**
1964 *Kartlis c̄ovrebis c̄qaros dadgenisatvis*. In: *Sakartvelos SSR mecn. akad. Moambe*, t. XXXIII. No. 1. Tbilisi.
1965 *Aprasiabis gamokvabulis legenda — Leonçi Mrovelis c̄qaro*. In: *Sakartvelos SSR mecn. akad. Moambe XXXIX*, No. 1. Tbilisi.
- MELIKIՏՎԻԼԻ, G.**
1970 *Kartli (Iberia) zv. c. VI—IV sauğunebši*. In: *Sakartvelos istoriis narçvevebi*. tomi I. Sakartvelo uzvelesi droidan axali celtaricxvis IV sauğunemde. Tbilisi.
1959 *К истории древней Грузии*. Тбилиси.
- Pamjatniki*
1972 *Памятники средневековой латинской литературы X—XII вв.* Москва.
- Rasskazi*
1972 *Рассказы, освежающие разум и изгоняющие печаль* Пер. с сирийского. Москва.
- ТОПОРОВ, В. N.**
1970 *От космологии к истории*. — К характеристике раннеисторических описаний. In: *Стремительный Тезисы докладов IV летней школы по вторичным моделирующим системам 17—24 августа 1970 г.* Тарту.
- VESZELOVSKIJ, A. N.**
1882 *Журнал Министерства народного просвещения, ноябрь 1938*. — *Собрание сочинений А. Н. Веселовского*, том 16-ый. Москва—Ленинград.

A PARÖMIOLÓGIA NÉHÁNY KÉRDÉSE

Bizonyos időszakoként a folklorisztika érdeklődése fokozottabban fordul egy-egy műfaj felé. Kutatók sora érzi úgy, hogy egyik vagy másik műfaj vizsgálata erőteljesebb figyelmet érdemel, s ez nemcsak annak a kiszemelt műfajnak a vizsgálatát jelentheti, hanem azt a vélekedést is, hogy e preferált műfajokban — másokkal ellentétben — jobban megfigyelhetők a folklór sajátosságai, a folklór törvényszerűségei, — olykor csak jelenségei. Ilyen kiemelkedő érdeklődést tanúsítottak a múlt század második felében a balladák, s e század derekán a népmesék iránt — hogy csak a magyar folklorisztika területéről vegyünk példákat. Napjainkban pedig mintha a közmondások, szólások iránti figyelem megnövekedését tapasztalhatnánk. (Itt azonban elsősorban a nemzetközi folklorisztikára utalunk.) E jelenség okát meghatározni külön tudománytörténeti feladat lenne. A közmondások iránti tudatos érdeklődés és figyelem múltja ugyan több évszázados, hasonlóan korai gyűjteményekkel, mint a közmondásgyűjtemények, szinte alig találkozhatunk az európai folklórban, mégis a műfaj kutatása aránylag későn bontakozott ki. Okairól beszélni most nem célunk, inkább arról kívánunk szólni, hogy a későn megindult elméleti munkák miatt, ma milyen problémái vannak a közmondáskutatásnak.

Az első és legfontosabb kérdés: magának a műfajnak a meghatározása. S ez több mint filológiai pontosságra való törekvés, e műfaj lényegét kívánják meghatározni a definíció segítségével. Mi is a közmondás? Mindnyájan ismerjük, használjuk, mindnyájunknak saját közmondás-repertoár van a fejében, mégis e műfaj definícióját kielégítően megadni máig sem sikerült. Akár a magyar, akár bármely más nép közmondásfogalmait, meghatározásait vizsgáljuk, a különböző kifejezések és definíciók sokaságával találkozunk. Ezek a nem egyértelmű, egymásnak sokszor ellentmondó, jobb esetben csak kiegészítő meghatározások késztették arra Archer TAYLORT — akit a közmondáskutatás legnagyobb alakjának tekinthetünk —, hogy kitérve a pontos definiálás kényszerű terhe alól, azt mondja:

„An incommunicable quality tells us this sentence is proverbial and that one is not.”¹ A nyomába lépő kutatók azonban nem elégedtek meg ezzel, és szinte mindenki, aki e témával foglalkozik, fontosnak tartja, hogy kísérletet tegyen a közmondás meghatározására. A kutatók munkássága irányának megfelelően változik a közmondások meghatározásának tartalma, mindenki más és más tulajdonságát tartja fontosnak, vizsgálatában más és más szempontokat helyez előtérbe.

Talán a legeredetibb G. PERMJAKOV, akinek véleményében erősen érződik a szemiotikai indíttatás, felfogása és rendszerezése egyedülállóan újszerű és gondolatébresztő.² Szerinte valamennyi közmondás egy logikai egység, ami egy meghatározott szituációt vagy dolgok közötti meghatározott viszonyokat jelöl.

A folklorisztikai strukturalizmus közismerten jelentős eredményeket ért el az utóbbi évtizedben.³ Nem maradt ez hatástalan a közmondáskutatásban sem. Matti KUUSI — aki a parömiológia nagy szervezőegységére és Archer TAYLOR halála óta a tudomány szak „grand old man”-je — nem adja ugyan meg pontosan a közmondás definícióját, de a közmondásszerű nyelvi formákat strukturalista módszerrel vizsgálja: az ötlet, a struktúra és az építőmag (jelentés) szerint. A hasonló ötletű közmondásokat *szinonim közmondásoknak*, a hasonló séma szerint képzett közmondásokat *hasonló struktúrájú közmondásoknak* nevezi. Az egymáshoz hasonló vagy hasonló jelentésű közmondások a *hasonló építőmagú* közmondások. Az ötlet, a struktúra és az építőmag tulajdonságainak különbségéből további felosztás következik. Ha két közmondásnak az ötlete és az építőmagja hasonló, ugyanannak a közmondásnak a variánsairól van szó. Ha az ötlet és a belső felépítés hasonló, de az építőmag különbözik, *hasonló struktúrájú, szinonim közmondás* az eredmény. Ha a struktúra és az építőmag hasonló, de az ötlet különbözik, Matti KUUSI *kongruens közmondásról* beszél. Egy közmondás szerinte három különböző elemet tartalmaz: a *mag-, töltő- és formai* elemeket. A töltőelemek rögtönzésekből állnak, helyhez, szituációhoz kötött kiegészítésekből, a formai elemek tulajdonképpen keretszavak, a hasonló struktúrájú közmondásokat jellemzik. (Pl.: Plus prodest omen felix quam nobile nomen. Plus valet exemplum quam verborum documentum.) A töltő- és formai elemek elkülönítése után fennmaradó rész a *mag-*

¹ TAYLOR, A., 1962, 3.

² Munkásságáról l. SZEMERKÉNYI Ágnes, 1969, 225—233. Későbbi — és elméletét jobban kifejtő — tanulmányait ismertetni most nem feladatunk. Erről l. G. PERMJAKOV, 1970.

³ Magyarul is jelent meg egy válogatott fordításgyűjtemény: Documentatio Ethnographica I—II. Szerk.: HOPFÁL Mihály és VOIGT Vilmos, 1971—1972.

elem, amely a közmondás megértéséhez szükséges.⁴ Helyesen veszi észre, hogy ugyanannak a közmondásnak a variánsait összehasonlítva, stabil és instabil elemek különböztethetők meg. Az instabil elemek olyan helyen állnak, ahol más szavakkal pótolni lehet, vagy — alkalomadtán — teljesen hiányozhatnak is. Matti KUUSINAK a parömiológiai struktúraanalízis terminológiájára tett javaslatai tulajdonképpen azt a kívánságot tükrözik, hogy egységes alapról kiindulva, azonos szemlélet szerint osztályozzák a közmondásokat, megteremtve ezzel a különböző kultúrák közmondás-készlete összehasonlításának alapját.

A strukturalista analízist hívta segítségül Alan DUNDES, hogy a közmondás műfaját meghatározhassa. Véleménye szerint ez az a területe a folklorisztikának, ahol a strukturalista vizsgálat hathatós segítséget adhat. A belső morfológiai jellemzők alapján nemcsak a műfaj határozható meg, hanem az is kiderülhet, hogy több műfajban is megvan ugyanaz a strukturális képlet. A műfaj pontos meghatározása, alkotórészeinek alapos ismerete a folklór műfajok funkciójának megismeréséhez is hozzájárulhat.⁵ A strukturalista analízis legnehezebb pontja a minimális strukturális egység felfedezése. További feladat az, hogy ezek hogyan kapcsolódnak össze, hogyan illeszkednek be a hagyományos mintákba. Alan DUNDES az angol közmondások analízise alapján a következő kísérleti meghatározást javasolta: „A közmondás olyan hagyományos megállapítás, amely legalább egy deskriptív elemet tartalmaz, a deskriptív elem pedig egy témából és egy kommentárból áll.” A meghatározandó minimális strukturális elem tehát A. DUNDES szerint a témából és kommentárból álló deskriptív elem. (A találós kérdéseknél is ez volt a kísérleti definíció.)⁶

Hasonló indíttatású G. B. MILNER munkássága is. Számára is alapvető probléma a műfaj meghatározása. Hogy mennyire nem tisztázta még a maga számára sem, mutatja, hogy egyik cikkében, amelynek címe „What is a proverb?” végig saying-ról beszél. Azt a feszültséget, ami a műfaj „meghatározhatatlansága” és a műfaj könnyű felismerése között van a mondások szerkezetének vizsgálatával próbálta feloldani. Sokat hivatkozott fenti cikkében megállapítja,⁷ hogy a hagyományos szólás (saying) legfontosabb jellemzője formájának és tartalmának szimmetrikus szerkezete. Ebből következik, hogy a szólás értéke attól függ, jelentésének

⁴ KUUSI, M., 1966, 97—104.

⁵ GEORGES, R. A.—DUNDES, A., 1963. Találós kérdés meghatározásuk így hangzik: „hagyományos szóbeli kifejezés, amely egy vagy több olyan deskriptív elemet tartalmaz, amelyből kettő egymással ellentétes lehet: az elemek tárgyát kell megfejteni.”

⁶ DUNDES, A., 1974, 3.

⁷ MILNER, G. B., 1969a, 199—202.

szimmetriája mennyire illeszkedik formája szimmetriájához. A legtípusabbnak azt a formát tartja, amely egy négy részü állításból áll, s ez az, ami megkülönbözteti más szóképektől stb., amelyek csak két vagy három részből állnak. Vagyis a mondat — mondja G. B. MILNER — negyedelő struktúrájú, két félre osztva, s mindegyik fél két negyedből áll. Ezeket a negyedeket pozitív, illetve negatív értékekkel látja el a szavak jelentéséből következő értékelésnek megfelelően. Mindegyik negyedben van egy szó vagy vannak szavak, amelyek tartalma jó vagy rossz, barátságos vagy ellenséges, hasznos vagy haszontalan. Ez adja meg a negyed értékét és funkcióját a szólás egészében. Ha egy félben mindkét negyed pozitív értéket kap — akkor pozitív fél, ha az egyik negatív, a másik pozitív, akkor a negatív fog dominálni és negatív fél lesz. Ha egy negyedben a két tag negatív, akkor ezek „kioltják” egymást, s az egész fél pozitív lesz. Ezekből a variációkból következően négy fő osztályát állapítja meg G. B. MILNER a mondásoknak, 16 osztállyal. Hogy mondanivalóját jobban szemléltethessük, idézzük néhány példáját!

A mindkét fél pozitív

	+	+	+
A 1:	új	seprő	
	+	+	+
	jól	seper	
A 2:	—	—	+
	nem	pazarolsz	
	—	—	
	nincs	szükséged	+

vagy a harmadik főosztály a D, amikor mindkét fél negatív:

D 1:	—	+	—
	ki	szelet	vet
	—	+	—
	vihart	arat.	

Véleménye szerint a közmondásoknak ez a rejtett struktúrája az, amit szinte tudattalanul érzékelünk, s aminek logikus interpretációját is tudjuk adni, de ez tulajdonképpen szükségtelen és valójában alárendelt folyamat is.⁸ A fentiekből kiderül, hogy elemzésének lényege az oppozíciós elvű felfogás. (Ez az egyik alapvető gondolata G. PERMJAKOVNAK is, ami jelzi, hogy a közmondások természetének egyik fontos tulajdonságára jöttek rá.)

⁸ MILNER, G. B., 1969b, 380.

Egészen más álláspontja van Bengt HOLBEKnek,⁹ aki szerint a szöveg hagyományosságára, általánosságára, egyszerűségére utaló stilisztikai jegyek alapján határozható meg a közmondás.

A fenti véleményekkel szemben áll Otto BLEHR.¹⁰ Szerinte sem a mondat struktúrája, sem a mondat stílusa önmagában nem olyan fontos és lényeges tulajdonsága a közmondásnak, hogy ennek alapján elhatárolható lenne más műfajoktól. Szerinte a társadalom életében betöltött szerepe, szociális ítélő funkciója a megkülönböztető jegy. Ebben a munkában felfedezhetjük azt a vonást, ami egyre inkább előtérbe kerül a közmondások kutatásában: tudniillik a használat, a szerep kérdése. Folytathatnánk a sort még tovább, de nem az a célunk, hogy teljes áttekintést adjunk a közmondás-meghatározásokról, hanem csak az, hogy érzékeltessük, mennyire fontos, alapvető, máig megoldatlan kérdésről van itt szó. Még egy nyelven belül is a kifejezések sokaságával találkozunk ugyanarra a fogalomra — amelyek a köznyelv szerint ugyan felcserélhetőek, de valójában mégis jelentős különbségek vannak köztük. Még zavarosabb a kép, ha különböző népek közmondásait akarjuk összehasonlítani, ha azt kívánjuk megtudni, mi a közös és mi az eltérő például az angol *proverb*-ben és a finn *sananparsi*-ban.¹¹

Valószínű azonban, hogy a közmondás meghatározásához egyik fentemlített szempontnak a primátusát sem lehet elfogadni. S ahhoz, hogy közelebb kerüljünk a kérdés megoldásához, a közmondásnak pusztán egyik vagy másik jellemzőjét vizsgálni nem elégséges.

Az eddigi kutatás — úgy tűnik — túl sok figyelmet fordított a közmondások jelentésére és túl keveset a formai struktúrájukra.¹² Pedig nyilvánvaló, hogy ha ugyanazt a jelentést nem a közmondás formájában mondanánk el, kevésbé hatna. Hiszen a beszédben éppen úgy szokott következni a közmondás, hogy az elhangzott tartalomnak megfelelően, mintegy a beszélgetés lezárásaként mondják a tömör, csattanó közmondást. Vagy más esetben nem is mondja el a beszélő a saját szavaival, csak egyszerűen belefűzi a szövegbe. Ebből következik, hogy a közmondások formai vizsgálata az eddigieknél nagyobb hangsúlyt követel. De a jelentés problémája is szoros kapcsolatban van ezzel: milyen tartalmú, milyen jelentésű közmondásokat használ egy nép, egy társadalmi osztály vagy réteg, vagy egy

⁹ HOLBEK, B., 1970, 471.

¹⁰ BLEHR, O., 1973, 3. 243—246.

¹¹ A kérdés megválaszolása már nem odázható el sokáig, mert a nem azonos szempontok szerint meghatározott műfaji definíció kerékkötője az összehasonlító kutatásnak. Ezért javasolta azt KUUSI, M. a VI. Folk Narrative Research Congress Parömiológiai Szimpóziumán, hogy minden ország kutatói készítsék el a műfaji — és alcsoportjai — pontos definícióját a közös megvitatásra.

¹² Erre hívja fel a figyelmet többek között MILNER, G. B., 1969, 380.

lokális közösség? És miért? Miért érzi úgy a közmondás használója, hogy szavainak nagyobb az igazságértéke, nagyobb súlya van, ha közmondással fejezi ki magát, s nem saját szavaival? S egyáltalán így érzi-e? A fenti kérdésekből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a közmondások lényegéhez akkor jutunk közelebb, ha a forma—jelentés—használat hármasságát együttesen vizsgáljuk. S ha meg tudjuk adni a választ arra a kérdésre, *mi a közmondás*, akkor következik a *második legfontosabb kérdésnek* a vizsgálata: hogyan és miért tudja egy közösség, egy kultúra tagja helyesen használni a közmondást?¹³ És ennek a kérdésnek a megválaszolásához nem elég a hagyományos módon gyűjtött közmondás és szinte semmit sem mond bármely régi közmondásgyűjtemény. Ennél még a korabeli szépirodalmi vagy egyéb — esetleg hivatalos — írott emlékek is használhatóbbak, ahol a közmondás nem pusztán magában áll, hanem egy szövegben. S ekkor sem az a lényeges, hogy azonosítsuk a szövegben a közmondást, mert ez csak az első, kezdeti lépés. A fontosabb, lényegesebb kérdés ezután jön: milyen szöveggörnyezetben, milyen kontextusban jelenik meg, milyen szerepet tölt be, mi a jelentése: vagyis a közmondások értelmezése a feladat.¹⁴ És ez nagyon lényeges, megválaszolatlan kérdése a parömiológiának. Tulajdonképpen a módszerei sem tisztázottak: hogyan értelmezhető a közmondás? A helyes értelmezéshez elengedhetetlen a szöveggörnyezet vizsgálata — többek között azért is, mert az ismeretlen közmondást a kontextusból ismerjük fel rögtön —, de ugyanilyen fontos a közmondás mélyszerkezetének a feltárása a transzformációs grammatika segítségével.

Hasonlóan lényeges a közmondást mondó ember és a közmondás viszonya. Hogyan vélekedik a közmondást használó személy a közmondásról, tulajdonít-e neki jelentőséget, elhatározó erőt vagy sem?

Fontos különbségek vannak a közmondások, szólások, szóláshasonlatok stb. — de még a közmondáson belül is — használati lehetőségei között. Némelyeknek a megértés pillanatában tudjuk a jelentését, használatát, másoknál hozzá kell tanulni.¹⁵ Egy közmondást számtalan sok szituációban lehet használni — mivel a közmondást, s azt a szöveggörnyezetet, amelyben elhangzik — vagyis a „nyelvhasználatot” társadalmi tevékenységként felfogott kommunikációnak tartjuk —, ez újabb lehetőség műfajunk vizsgálati lehetőségeire.

Külön probléma a meglevő gyűjteményekben található anyag és a köznyelvben közmondásnak, szólásnak stb.-nek nevezett kifejezések közti különbség. Éppen ennek a zavaró tisztázatlanságnak az elkerüléséért

¹³ Hasonló kérdést tesz fel BARLEY, N., 1972, 737.

¹⁴ Ezt hangsúlyozza DUNDES, A., 1965, 136—137; BARLEY, N., 1974, 889.

¹⁵ BARLEY, N., 1972, 739.

vettük át Matti KUUSI áthidaló javaslatát,¹⁶ akinek az volt az álláspontja, hogy nevezzék proverbiumnak az ehhez a folklór műfajhoz tartozó alkotásokat. Ez az összefoglaló terminus nem a közmondást vagy a szólást helyettesíti, hanem mindazokra a kifejezésekre vonatkozik, amelyeket szóláshasonlatoknak, szólásnak, példabeszédnek, konvencionális kifejezésnek, szállóigének, welerizmusnak, epikus proverbiumnak stb. neveznek. Ennek a kifejezésnek egyébként a magyar irodalomban is régi hagyománya van,¹⁷ hogy csak két jelesünket említsük, ERDÉLYI János így ír gyűjteményében: „Úgy hiszem, mindegyiknél helyesebb a diák proverbium elnevezés.”¹⁸ ARANY János pedig azt ajánlja: „Érdekes volna régibb latin íróink nyelvében az efféle magyaros proverbiumokat utánanyomozni.”¹⁹ Ezzel természetesen a probléma nem oldódott meg, csak hasznos segítséget kaptunk a zűrzavaros terminológiában való eligazodás első lépéseihez.

Hasonlóan megoldatlan a közmondások — és egyáltalán a proverbiumok — gyűjtésének kérdése. Igazán jó útmutató e műfaj gyűjtéséhez sincsen. Van olyan felfogás, amely szerint kulcsszó-rendszert és kulcsszó-tematikát kell kidolgozni, s ennek alapján kialakított tervhez igazodva kell keresni az adatokat. Ez azonban csak azok számára jó, akik a saját nyelvükön és saját kultúrájukon belül gyűjtenek, másoknak ez kevés segítséget ad.²⁰ Más vélemény szerint csak úgy lehetséges e műfaj gyűjtése, ha hosszabb ideig a helyszínen él a kutató, s csak a spontán elhangzott példákat írja le. Minden bizonnyal egyik sem jó megoldás, holott ez minél hamarabb tisztázandó. Annál is inkább, mert ez a műfaj — azzal a tulajdonságával, hogy végtelen sok, de visszatérő és tipikus szituációra használható, fontos adatokat adhat egy kulturális közösségről, azon keresztül, hogy melyek azok a szituációk, amelyekre használják, vagyis: melyek azok a szituációk, amelyeket problémahelyzeteknek tartanak, s ezekre melyek az elfogadott megoldások?²¹

A fenti kérdések — a definíció, a használat, a gyűjtemények vegyes anyaga, a gyűjtés — jelzik azokat a legfontosabb sarkpontokat, amelyekre e műfaj kutatásában minél hamarabb választ kellene adni.

¹⁶ KUUSI, M., 1968, 251—252.

¹⁷ L. SZEMERKÉNYI Ágnes, 1969, 225.

¹⁸ ERDÉLYI János, 1851, 438.

¹⁹ ARANY János, 1856, 16.

²⁰ ABRAHAMS, R. D., 1967, 181.

²¹ ABRAHAMS, R. D., 1967, 181—184.

Ágnes Szemerkenyi

SOME QUESTIONS OF PAROEMIOLOGY

In the past decades we have been able to witness a great upswing in paroemiology. The aim of the essay is to point out the basic, still unsolved problems arising from the renewed activity in paroemiology. The precise definition of this topic of research itself still awaits completion. It has been approached from several directions and by several methods, each time laying stress on a single viewpoint, but no clear-cut answer has as yet been given. Another important task is to examine how and as a result of what factors will the members of a community or culture be able to use a proverb correctly; what role do proverbs play in the various contexts in which they may be found. The attitude of the proverbialist towards the proverb is an essential question, i. e. what his opinion of the proverb is, whether he attributes a special significance to it, or not, etc. It is important to outline the differences between the usage of proverbs and other frequently used sayings, to set a system for the collecting of proverbs, and to separate them from the mixed bags of such sorts of material. All these represent the first stage of paroemiology and it will only be after these problems have been solved that we can think of further tasks to be elaborated.

IRODALOM

- ABRAHAMS, R. O.
1967 *On Proverb Collecting and Proverb Collections*. *Proverbium* 8, 181–184.
- ARANY János
1856 A magyar nemzeti vers-idomról.
- BARLEY, N.
1972 *A Structural Approach to the Proverb and Maxim*. *Proverbium* 20. 737–750.
1974 „*The Proverb*” and *Related Problems of Genre-Definition*. *Proverbium* 23. 880–884.
- BLEHR, O.
1973 *What is a Proverb?* *Fabula* 14. 243–246.
- DUNDES, A.
1965 *The Study of Folklore in Literature and Culture: Identification and Interpretation*. *Journal of American Folklore* 78. 136–142.
1974 *Structuralism and Folklore*. Előadás a VI. Folk Narrative Research Congress-en.
- ERDÉLYI János
1851 *Magyar közmondások könyve*. Pest.
- GEORGES, R. A.—DUNDES, A.
1963 *Toward a Structural Definition of the Riddle*. *Journal of American Folklore* 76. 111–118.
- HOLBEK, B.
1970 *Proverb Style*. *Proverbium* 15. 470–473.
- KUUSI, M.
1966 *Ein Vorschlag für die Terminologie der parömiologischen Strukturanalyse*. *Proverbium* 5. 97–104.
1968 *Suum cuique*. *Proverbium* 10. 251–252.
- MILNER, G. B.
1969 „*What is a Proverb?*” *New Society*, febr. 6. 332., 199–202.
1969 *Quadripartite Structures*. *Proverbium* 14. 379–383.
- PERMJAKOV, G.
1967 *Logiko-semioticeski plan poslovic i pogovorok*. *Narodii Azii i Afriki* 6. 52–68.
- SZEMERKÉNYI Ágnes
1969 *A proverbiumok logikai-összehasonlító szemantikai vizsgálatához*. *Népi Kultúra — Népi Társadalom* II–III. 225–233.
- TAYLOR, A.
1962 *The Proverb and an Index to the Proverb*. Copenhagen.

KRÍZA ILDIKÓ

A SZÁLLÁSKERESŐ MÁRIA

(APOKRIF MOTÍVUMOK A MAI SZÁJHAGYOMÁNYBAN)

Királyok, császárok, kik nem uraltatnak,
Ha Isten kedvében ők nem találtatnak,
Egy jámbor koldusnak urak fejet hajtnak,
Julius császárnak még szállást sem adnak.¹

A „szálláskeresés” motívuma mind a folklór egészében, mind pedig a legendaköltészetben sokféleképpen jelenik meg. Végső soron összefügg az ókori népeknél is megtalálható „szálláskereső istenség”-mítosz motívumával.²

A magyar folklórban különböző műfajokban archaikus és újabb költészeti rétegekben egyaránt megtaláljuk. A Mária-központú epikus énekek közül *A szálláskereső Mária* c. alkotás kiemelkedik egységes szerkezetével, körülhatárolt mondanivalójával. A vallásos tartalom elsődlegessége miatt a szálláskeresés mindig valamilyen csoda előadásához kapcsolódik. A recens folklórban ezen kívül még az alkalomhoz kötöttsége is fontos.

A szálláskereső Mária elsősorban a karácsonyi ünnepkörhöz tartozóan él a mai szájhagyományban. Az erről szóló balladaszerű alkotások pedig többnyire ponyvaalkotások, noha nemcsak a kerettörténet, hanem Jézus születésének története és az ezzel kapcsolatban előadott csodák is visszavezethetők korábbi századokra, apokrif szövegekre.

Az utóbbi évszázad magyar szájhagyományában *A szálláskereső Mária* éneket vallásos céllal fogalmazták és terjesztették kis tehetségű verselők, ponyvaírók, kántorok. Eddigi adataink szerint terjesztését a múlt században elsősorban vándorló szerzetesek, búcsúi énekesek, énekes koldusok segítették elő.³ Később azonban az egyház által jóváhagyott adventi szálláskereső szokás részévé vált. Szövegét egységesítették, aprónyomtatványokban népszerűsítették, dallamát meghatározták. És ez az oka, hogy napjainkban országszerte mindenütt fellelhető, népszerű alkotássá vált a vallásos néphagyományt őrző rétegben.

A gyűjtésekből világosan elválik a szövegek két csoportja. Az egyik a régisebb hagyományhoz kötődik, a másik réteg, amely tartalmilag

¹ LAJTHA László, 1956, 330.

² DÖMÖTÖR Tekla, 1971, 219–221.

³ SZTRIPSZKY Hiador, 1908, 345.

valójában folytatója a korábbi szövegtípusoknak, új megfogalmazása miatt különül el. Mindezek a megállapítások egykorú feljegyzések segítségével is igazolhatók.

A múlt században Erdély-szerte karácsonyi kántáló énekként ismerték *A szálláskereső Máriáról* szóló alkotást.⁴ De még jelen századunkban is jellemző az alkalomhoz kötöttség, mint ahogyan ezt a szamosújvári gyűjtések alapján MAKKAI Endre—NAGY Ödön megállapította.⁵

Az erdélyi változatoktól eltérő anyagot találunk már a legkorábbi dunántúli gyűjtésekben is. Az első adatot erről a vidékről HORVÁTH Cyrill tette közzé, aki feltételezi, hogy a szájhagyományban élő, de mindenképpen félnépi, semiliteraire alkotás egy korábbi, középkori vallásos epikus költészet maradványa.⁶ Állítását bővebben nem indokolja, de a kutatások igazolták feltételezéseit. A szálláskereső Mária csodatétele a kezetlen lánnyal apokrif eredetű.⁷ *A csonkakezű lány* a Genovéva-mondakörben⁸ is hasonlóképpen apokrif motívum, amit a középkori mondák az újkori népkönyvek, ponyvák éltettek. SZTOIKOVA kutatása szerint a bolgár hagyományban meglevő epikus ének pl. egy 1641-ben nyomtatott apokrif görög forrásból merített.⁹ A kezetlen lány csodás gyógyulása a délszláv hagyományban lényegesen más eseménytartalomban, egy bonyolultabb cselekményű epikus énekben szerepel, másképp, mint ahogy a magyar karácsonyi énekben látjuk. A motívum azonossága nem kétséges. A különbség okát az alkotások megformálási módjában és funkciójában, a hagyományos költészetek közti különbségben kell keresnünk.

A Dunántúlon és a Felvidéken, kisebb számban az Alföldön feljegyzett változatok meglepően egységes szövege arra enged következtetni, hogy már a múlt század második felében sem lényegtelen a ponyvafüzetek szerepe. Minden szövegre egyaránt jellemző a Jézus születésének biblikus közlése és az ettől teljesen független apokrif motívum, Mária csodatétele a kovács vak és kezetlen lányával; meggyógyítja őt. Megjegyzendő azonban, hogy az erdélyi kántáló énekek egy részéből ez az utóbbi mozzanat, a vak lány csodás gyógyulása hiányzik, és helyébe valami más motívum kerül. Ezekben a változatokban a gazdag kovácsot („bó kovács”-nak, vagy „bölc kovács”-nak nevezik) szívtelensége miatt megátkozza Mária vagy a névtelen narrátor. Egy kevésbé ismert, eddig kéziratban maradt szöveg így hangzik:

⁴ Ősz János, 1902, 88.; LÁSZLÓ Gyula, 1927, 271.

⁵ MAKKAI Endre—NAGY Ödön, 1939, 181.

⁶ HORVÁTH Cyrill, 1891.

⁷ POPOVIT', P. 1905.

⁸ GYÖRGY Lajos, 1929.

⁹ SZTOIKOVA, Sz., 1960, 755—776.

Karácsony szombatján elindult Mária,
Elindult Szűz Mária a gazdag kovácshoz.

„Jó estét, bő kovács, nem adhatnál szállást?”
„Szállást, szállást nem adhatok, mert mi sokan vagyunk.”

Volt a bő kovácsnak egy szép vak leánya,
Elvezette Szűz Anyánkat barmok jászolába.

Tizenkét órákor megszületett Jézus,
Tizenkét szép őrző angyal állott körülötte.

Arra járt szent Péter, befogta szamarát,
Elvezette Szűz Anyánkat a gazdag kovácshoz.

„Jóreggelt, bő kovács, mért nem adtál szállást?”
„Szállást, szállást nem adhattam, mert mi sokan voltunk,

Hogyha tudtam volna, hogy te Mária vagy,
Aranyból is, ezüstből is szállást adtam volna.”

„Hogy nem adtál szállást, sülyyedjen el házad,
Csak a te szép vak leányod lásson napvilágot.”

Méra, (Kolozs m.)¹⁰

A biblikus tartalomtól való elszakadás nemcsak itt, hanem más legendaballadában is gyakori. Például Szent Péter szereplésére sem ez, sem a többi változat nem ad magyarázatot, de a szöveghez fűzött értelmezésekből sem világlanak ki a nem biblikus eseményábrázolás összefüggései. Előfordulása nem egyedi, többször találkozunk hasonló formulával. Másutt az apokrif és a biblikus tartalom harmonikus egységben él.

Karácsony reggelén
Arra járt szent József,
Befogta szamarát,
Elvezette Szűz Anyánkat
A gazdag kovácshoz.

„Jó reggelt, böles kovács,
Mért nem adtál szállást,
Mért nem adtál Szűz Anyánknak,
Egy éjjeli szállást?”

¹⁰ Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára 1686. sz. 3. Gyűjtötte Szentimrei Jenő 1938-ban egy cigánylánytól.

„Hogyha tudtam volna, hogy te vagy Mária,
Aranyomból, ezüstömből
Szállást adtam volna,
Én pedig a hideg földre
Lepihentem volna.”

Felfelé Mária:
„Süllyedjen el házad,
Csak az a szép, vak leányod
Holtig legyen boldog.”

Boldva (Borsod m.)¹¹

Mindez azt bizonyítja, hogy az apokrif gyökerű, vallásos népköltészet tartalmilag elválk a hivatalos vallásosságtól. A kettő között azonban nincs lényeges ideológiai különbség. Egyik szöveg szerint például Jézus barlangban születik két angyal segítségével. Majd ezután megy el a család szállást keresni, míg végül a sorozatos elutasítás után jutnak a biblikus történetben leírt színhelyre, az istállóba.¹² Valószínű ennek, vagy ehhez hasonló történeteknek emlékét őrzi a fentebb idézett szöveg.

A magyar hagyományban ezek a karácsonyi kántáló énekek katolikus vallási tartalmuk ellenére egyaránt előfordulnak protestáns és katolikus falvakban. Föltételezhető tehát, hogy még a reformáció kora előtti vallásos népi költészetnek lehetett része. A megfogalmazás azonban mindenképpen későbbi fejlődési fokra vall. Archaikus elem a *Mária átka*, ami a legújabb kori vallásos ponyvaalkotásoktól meglehetősen idegen, de a régiesebb apokrif hagyományt mutató költészetben nem ritka. Az egyiptomi menekülést megéneklő alkotásokban pl. a segítséget megtagadó révészt átkozza meg (háza tűz martaléka lesz). Egy másik változatcsoportban a környezetre, az istálló állataira szór átkot Mária:

Mikor Szűz Márija földön járt
Egész várost összejárta:

Hol szülhesse meg Szent Fiát?
Elment nyárfák árnyékába.

Nyárfák, átkozottak legyetek,
Hogy csak mindig zörögjetek!

¹¹ Kriza Ildikó kéziratos gyűjtése a Néprajzi Kutató Csoport kézirattárában. A felvételt készítette 1967-ben Boldván (Borsod m.) Fejér Andrásné Erdélyből (Bacsa, Kolozs m.) áttelepült asszonytól.

¹² HOFMAN, R., 1851.

Elment a lovak jászlához,
Lovak zabot vacsoráztak.

Lovak, átkozottak legyetek,
Hogy csak mindig dörmögjete!

Elment az ökrök jászlához,
Vacsorára szénát ettek.

Ökrök boldogok legyetek,
Földbe barázdát vessetek,
Tiszta búzát termeljete.

Pusztakamarás (Kolozs m.)¹³

Hasonló motívum fordul elő a román kolindákban is. Egyik énekben a szülés előtt álló Mária lovak, juhok istállójába kerül, de megátkozza őket, mert nem hagyják szülni. Így jut el az ökrök jászláig. Azokat megáldja, mert segítségére voltak.

Milyen szállást adok,
Mert lehet odaadom
Juhok jászolát
Lovak állását.
Fogták, s indultak,
Míg rátaláltak
Lovak istállójára.
Az anyját meglepték
Igen nehéz dolog
Fiút hogy szülne.
De meg nem szülhette
Hámok hangjától
Lovak dobogásától
S szent Anya szóla:
„Haj, József, menjünk,
A lovakat hagyjuk
S átkozzuk el őket
Az Isten által is
Fiam által is,
Jól ne lakjatok

¹³ ORTUTAY Gyula—KATONA Imre, 1970, II, 43. (Vö. Magyar Népzene Tára II. 1953, 651.)

Áldozócsütörtökig
S akkor
Akkor se
Itéletnapig!
És hordjatok
Nyomorúságos csontokat
A hátatokon!”
Fogá, s indula
Míg eltalálta
Juhok jászolához,
Szállást csinála
Amiből tudott,
Barmok ráleheltek,
Dolgán segítettek,
Fiát megszülte,
Mely mint egy virágocska
A szent Anyát megáldotta.

(Arad m.)¹⁴

Hasonló motívumok a legendamesékben fordulnak elő. Mária a zsidók elől menekülve némely állatot, madarat vagy növényt megáld, másokat megátkoz, attól függően, hogy segítették vagy akadályozták útjában. Ez alkalommal eltekintünk a legendamesék ezen motívumainak elemzésétől, csupán azt hangsúlyozzuk, hogy a középkori hagyományokban Mária alakjához nemcsak a gyógyító, csodatevő képesség kapcsolódik, hanem az átokmondás, rontó hatalom is.

Visszatérve *A szálláskereső Mária*-énekhez, egy másik föltűnő sajátosságot szeretnék interpretálni. Vajon mi az oka, hogy a szövegek, szinte teljesen egységesen, minden alkalommal a kovácsot említik, mint aki megtagadja Mária kérését? Mi az oka, hogy mindig szívtelen, segítséget nem nyújtó emberként ábrázolják őt az alkotások?

Az újabb keletű szövegek nem sok támpontot adnak ezek megfejtéséhez. Mivel „bő kovácsnak”, „bölc kovácsnak”, „gazdag kovácsnak” nevezik a rideg szívű embert, ez arra enged következtetni, hogy itt inkább a gazdagsága hangsúlyozódik szemben leánya szegénységével. Tudjuk, ezeket az alkotásokat túlnyomórészt énekes koldusok, vándor szerzetesek terjesztették, és a karácsonyi ájtatosságot voltak hivatva előkészíteni, és adakozásra, jószívűségekre serkentették a hallgatókat. Szükségképpen a gazdag

¹⁴ MARIAN, Fl., 1904, 69. (A fordításért Salamon Anikónak mondok köszönetet.)

és szívtelen, valamint szegény, de segítőkész ellentéte az egyik jellegzetes gondolata az alkotásnak. Emellett azonban más oka is lehet, hogy következetesen mindig kovács az, aki elutasítja a szálláskereső Máriát. Kódexirodalmunkból és prózai legendáinkból tudjuk, hogy Mária az elárult és halálra ítélt fiát egy-egy alkalommal éppen a kovácsnál, illetőleg az ácsnál keresi. Ott kerül szó arról is, hogy a kovácsnak azért kell éjszaka dolgoznia, mert Jézus keresztjéhez készíti a szögeket, s minden igyekezetével azon van, hogy Máriát mielőbb kiutasítsa a házból.¹⁵ Középkori szokások szerint karácsonykor is előadásra kerültek azok a passió-elemek, amelyek a fejlődés későbbi szakaszán kizárólag a húsvéti ünnepkörhöz tartoztak és ma is ahhoz tartozónak véljük. Feltételezhetjük a tények ismeretében, hogy a kovács szereplése sem véletlen a karácsonyi énekekben. Ismerünk egy Bihar megyei kántáló rigmust — amelyet reformátusok jegyeztek fel, karácsonyi köszöntőként —, és ebben a húsvéti passióra utaló motívum is szerepet kap. Tehát karácsonykor, a születés ünnepén énekeltek passió vonatkozású alkotásokat is. A Jézus egész életét előadó legendaballada töredékeként értelmezhetjük a köszöntő befejező sorait, amelyben szó esik arról, hogy a kovács szegeket készít:

Mikor Mária ezen a földön járt,
S méhében hordta az ő fiát,
Elért egy kovácshoz szállást kérni:
„Ej kovács, ej kovács, adj nekem szállást.”
„Szállást én nem adok, mert mink sokan vagyunk,
Éjjel nappal jönnek, soha meg nem szünnek,
Soha meg nem állnak,
A kovácshoz érnek, úgy elfáradának.”
A kovács dolgozik szünet nélkül
Úgy éjjel, mint nappal *három szeget csinál*
A Jézus számára.

Újiráz (Bihar m.)¹⁶

A román karácsonyi kolinda énekekben Mária fiát keresvén találkozik egy áccsal, majd később egy kováccsal. A kovács megkérdi tőle, miért olyan szomorú. Mária fia elvesztése miatt panaszkodik. A kovács erre elmondja, éppen szegeket csinál,

¹⁵ Nyelvméltár 10. Érsekújvári kódex.

¹⁶ Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára 326. sz. 18. Beküldte Suriás István 30 éves földműves 1928-ban.

Hogy a kezébe és a lábába verjék,
Azt mondták, csináljak nagyokat
És minél keményebbeket
De én kicsiket csináltam
Mert azt akartam, hogy maradjon
Egy kevés vas nekem is!

Corlata (Gura Homorului)¹⁷

A középkori apokrif irodalom és a ma fellelhető szájhagyomány közti összefüggés közvetett és nehezen bizonyítható. Az országszerte gyűjthető szövegtípus az ún. szálláskeresés karácsonyi szokásához kapcsolódik. Már a múlt század 70-es–80-as éveiben mindinkább ismertté váltak a megjelentetett ponyvanyomtatványok révén. De ezzel egyidejűen kézirat formában is terjedtek, amíg az újabb népies vallásos szokás hatására „Szent Család köszöntés”-ként megcsontosodtak. A korábbi rövidebb, tömörebb, egyszerűbb szövegek kibővültek érzelmességet hangsúlyozó részekkel, ismétlésekkel duzzadtak fel és így egyre kevésbé voltak alkalmasak arra, hogy emlékezetből énekeljék. Az is igaz, hogy mind kevésbé volt szükség erre, hiszen az epikus énekek előadásának alkalmát a kántálás helyett egy nyugodt, ájtatos imádkozással töltött időszak lett, amikor lehetőség nyílt a ponyvából vagy kéziratból való éneklésre.

A szövegváltozás érzékletesebbé tételéhez összehasonlításul egymás mellé állítok egy régiesebb formában a szájhagyományban őrzött változatot és egy újabb kézirat énekeskönyvből énekeltet.

Szent József, Mária nagy útra (j)indultak,
Betlehem városba szállást nem találtak.

Látják Szűz Máriját, szülő állapotját,
„Menj el, Szűz Mária, nem adhatunk szállást!”

Közel volt az idő a szülés órája,
Bemegy Mária (j)a kovács házába.

„Hallod-e, te kovács, ki nagy gazdag volná,
Adjál nekem szállást csak egy éjszakára.”

De ja kovácsnak (egy) vak kezetlen lányo,
Márijának mondja, menj az istállóba.

¹⁷ MARIAN, Fl., 1904, 150. (Ford. Salamon Anikó.)

El is ment Mária rongyos istállóba,
Meggzülte fíját a szénán jászolba.

Csicsei pusztá (Somogy m.)¹⁸

A szájhagyományból feljegyzett változat már nem őrzi azokat a stílusfordulatokat, amely korábban a „bő kovács” énekben megtalálhatók, szűkszavú, nem részletez.

A ponyvák terjedésével az epikusabb, hosszabb szöveg előadása vált gyakorlattá, ami összefügg az előénekes szerepének fontosságával. Az egyik legelterjedtebb ponyvai változat így hangzik:

Egek királynéja, mennyország csillaga,
Ő a fényes csillag, a Szűz Mária.
Bújdosik Mária sűrű siralmába,
Keresi nyughelyét, sehol sem találja.

Szent József, s Mária nagy útra indultak,
Jeruzsálem városban szállást nem találtak.
Látja Szűz Mária szülő állapotját,
Menj el, Szűz Mária, nem adhatok szállást.

Sír a Szűz Mária szíve fájdalmában,
Hogy hol lesz szállása a zord éjszakában.
Közel volt az idő, a szülés órája,
Hol fog megszületni, világ Megváltója.

Bemegyén Mária egy kovács lakásba,
Kérvén ő ott szállást, csak egy éjszakára.
„Hallod-é, te kovács, könyörülj meg rajtam,
Adjál nekem szállást, nagyon elfáradtam.”

„Nem adhatok szállást, mert sok vendégem van,
Az én szobáim, mind elfoglalva van.”
De a kovácsnak van egy vak, kezetlen lánya,
Máriának mondja, menj az istállóba.

Nem messzi van ide egy rongyos istálló,
Betlehemi útbán ott meg is nyughatol,
A kovács vak lánya rólad gondoskodik,
Jól tudom magamról, ápolás jól esik.

¹⁸ SEEMAYER Vilmos, 1937, 45.

El is ment Mária rongyos istállóba,
Megszülte szent fiát szénán a jászolban,
Barmok lehelltek rá, hideg éjszakába
Mária könnyei hulltak Jézuskára.

Odament a leány, gazdag kovács lánya,
Rongyos istállóban Máriát találta,
Mondja Szűz Mária a nyomorék lánynak,
„Hajolj le, te lányom és vedd fel szent fiamat.”

„Lehajolnék hozzá, fájdalom nem látok,
Nincs kezem, szent fiad felvenni nem tudom.”
De lehajolt a lány, kinyíltak szemei,
Kinyúltak kezei Jézuskát felvenni.

Ó, csudák csudája, a kovács vak lánya,
Kinyújtá két kezét Mária szavára,
Lehajolt Jézusért, lett szemevilága,
Tündöklött kezében világ Megváltója.

Hazatért a leány vígan, nagy örömmel,
Kisjézust láthatta, megjött szemefénye.
Így szólítá atyját és az édesanyját,
Látták szemeim ártatlan Jézuskát.

„Úgy van, kedves Atyám, te nagy gazdag voltál,
A Szűz Máriának szállást te nem adtál.”
„Jaj, ha tudtam volna, hogy Isten anyja volt,
Adtam volna szállást a legszebb szobámba.

Én feküdtem volna hideg istállóba,
Mint a Szűz Mária, ártatlan Jézuska,
Mert a Szűz Mária tett ő oly nagy csodát,
És meggyógyította a kovács vak lányát.

Szentháromság Isten adja és engedje,
Áldassék közöttünk a drága szent neve,
Dicsértessék tőlünk az Úr Jézus neve,
Áldás és béke szálljon nemzetünkre.”

Mátramindszent (Nógrád m.)¹⁹

¹⁹ Kriza Ildikó kéziratos gyűjtése a Néprajzi Kutató Csoport kéziratárában.
Énekelte Hajós Pálné 74 éves asszony. Mátramindszent (Nógrád m.) 1969.

A két szöveget egymás mellé állítva jól láthatjuk, hogy a szó szerinti, illetőleg sorok szerinti egyezés ellenére jönnek létre új változatok. A másodjára idézett alkotás kibővül epikus leírásokkal, értelmező sorokkal, ismétlésekkel. Ez a nagyfokú egyezés nem véletlen. Csak akkor fordulhat elő, ha az a szerző, aki az utóbbi ponyvaszöveget leírta, ismerte már az előző megfogalmazást.

Nem véletlen az sem, hogy az újabb szerzemények mindig hangsúlyozzák Mária gyógyító, csodatevő képességét. A ponyvaalkotások egy részének ugyanis központi gondolata Mária természetfölötti hatalma, csodatevő ereje. Mégis az adott éneket vizsgálva meg kell jegyeznünk, hogy a kezetlen lány csodás gyógyulása apokrif motívum és megjelenése összefügg azzal a szintén apokrif gyökerű ének- és mondahagyománnyal, amelyről már az előbbieken szó esett. Továbbá *A szálláskereső Mária*-ének kapcsolódik a szálláskereső Jézus, illetve más szálláskereső „istenség”-ről szóló énekes alkotásokhoz. Nemcsak tartalmilag rokoníthatók, hanem fordulataikban, kifejezőkészségünkben is jó egynéhány egyezést találhatunk. Mindenekelőtt a záró strófa variabilitása, gondolati tartalma mutat erre.

Ha én tudtam volna
Hogy te Isten anyja vagy,
Aranyból, ezüsből
Szállást adtam volna,
Én pedig a hideg földre
Lefeküdtem volna.

Pusztakamarás (Kolozs m.)²⁰

A koldusénekekre jellemző kifejezések, a szegény támogatására, istápolására való buzdítás mellett a most idézett sorokból az is kiviláglik, hogy nem egyszerűen a szülő asszonyt megillető segítőkészségről, jóindulatról, illetve annak hiányáról van szó, hanem ennél lényegesen többről. Az ének azt rója fel, hogy a kovács Jézus anyjának, az *Isten anyjának* kijáró tiszteletet nem tudta megadni, mert nem ismerte föl. Ebben az összefüggésben Mária alakja éppen úgy rejtett álruhás istenségként fogható fel, mint más esetben pl. a földön járó Jézus és szent Péter figurája. E problémakör megfogalmazását jól ismerjük nemcsak epikus énekekből, hanem legendamesékből, ráolvasásokból is.²¹

²⁰ *Magyar Népzene Tára* II. 1953, 651.

²¹ Vö. Dömötör Tekla, 1971, 219–222.

A szálláskereső Mária-ének mai formájában egyes vidékeken kizárólag a karácsony előtti kilenc napig tartó szálláskereső-szokás részeként jelenik meg. Mégis történetileg ettől független fejlődést mutat.

A szálláskereső Mária-ének karácsonyi szokásban való megjelenésének okát MANGA a barokk-kori fejlődésben látja. „A karácsonyi játékok a középkor vége felé különféle legendaelemekkel bővültek. A vak és kéz nélküli leány csodás gyógyulása már a 15. sz.-ban előfordul egy provance-i játékban, amely az Anasztázia-legendából meríti tárgyát. A barokk-korban egy újabb jelenet tűnik fel a játékokban: a szálláskereső.”²²

Véleményünk szerint az énekeknek ehhez a szokáshoz való kapcsolódása az utóbbi századokban következett be. Semmiképpen sem jogos egybekapcsolni a szálláskereső szokásával és annak elsősorban utóbbi időszakban feljegyzett formáival.²³ Maga az ének is csak esetlegesen kapcsolódik a szokáshoz. Hasonlóan más karácsonyi énekekhez, ez is bővíti a kilencnapos házról házra járó énekes vallásos szokás repertoárját.

A szálláskereső Mária-ról szóló énekes alkotások csak egy kis csoportot alkotnak a religiózus tematikájú népköltészetben. Tulajdonképpen ennek a költészetnek folklór jellegét sokszor sokan megkérdőjelezték, és így kutatása csak most kezdődik. Valóban, poétikai szépség tekintetében messze elmaradnak a népköltészet klasszikus darabjaitól. A kutatásból teljesen mellőzni azért mégsem lehet vallásos vonatkozása miatt, vagy azért, mert esztétikai megközelítés esetén súlyosan elmarasztható. Egészében is és egy-egy részletében is új problémákat, új összefüggéseket nyújt a folklorisztikának. Mindenekelőtt ennek az anyagnak művelődéstörténeti vonatkozásai jelentősek. És abból a tényből következően, hogy nem kis közösségekben, szektákban volt ismert a vallásos népköltészet, hanem legkülönbözőbb rétegek éltették, így a hagyományhordozó közösség — elsősorban a parasztság — ideológiai mentalitására is fényt vet.

²² MANGA János, 1947, 270; MANGA tanulmányán kívül a téma összegező ismertetésére lásd: BÁLINT Sándor, 1938; Dömötör Tekla, 1964.

²³ A szálláskereső szokás az utóbbi fél évszázadban sok helyütt felváltotta a korábbi betlehemezést. Egy-egy faluban több csoport alakul, kilenc egymáshoz közel lakó családból. Ők viszik egymáshoz a „Szentcsaládot”, a képet vagy szobrot, amely nemritkán csak Máriát és Jézust ábrázolja. Nyolc család összegyűl naponta karácsony előtt kilenc nappal, és egy pedig otthon marad, várja őket (felváltva, hogy mind a kilenere sor kerüljön). Ahol összegyűltek, annak a háznak az asszonya viszi elől a „Szentcsalád”-ot az utcán, a többiek párosával mennek utána és énekelnek. A kijelölt házhoz érve megállnak, a ház előtt énekelnek, majd a házbeliek énekszóval válaszolják, hogy „a kisjézust befogadják”. Betérnek valamennyien, a szoba rangosabb helyén lévő feldíszített kegytárgyak (ún. „oltár”) közé helyezik a képet vagy szobrot, és tovább énekelnek, imádkoznak. Majd a háziak vendéglátása után hazatérnek. (*Magyar Népzene Tára* II. 1953, 384—394.)

Ildikó Kríza

ABODE-SEARCHING MARY

(Apocryphal motives in today's Hungarian oral tradition)

Religious songs about the abode-searching Mary were still vividly living in the Hungarian folk tradition in the last century. They were printed in cheap trash publications and have remained for us in the interpretation of rhymers of little talent. The topic itself is medieval or even older than that. One thing is certain, namely, that the Hungarians had already known these songs before the period of the Reformation movement.

Their story is related to the sphere of topics devoted to the Christmas festival: Mary and Joseph set out for Bethlehem, on their arrival they ask for some abode but are not given any. Eventually, the blind and handless daughter of the rich blacksmith leads Mary to a stable (or a cave, or a poor house in the outskirts of the village). Mary blesses the invalid girl who also assists with the birth of Jesus, and the girl regains her health. The rich blacksmith, on the other hand, is put under a curse by Mary.

Notwithstanding its biblical references, the motive of abode-searching is an organic part of the ancient myths and later tales. In the present case it provides a frame for the topic of miraculously curing the handless girl (cf. AaTh. 706). The parallels of this Hungarian epic song can be found with all the neighbouring peoples. The spread of the epic song in the Hungarian folk tradition has been enhanced in modern times by the fact that it has become part of the pre-Christmas custom of 'abode-searching'.

'Abode-searching', lasting for 9 days, is an occasion for smaller groups of children to perform by praying and singing. The song about the 'abode-searching' Mary is regularly on their program. Today mainly the religious and ethic considerations are in the foreground, while the motive of the curing is only supplementary in the epic song.

IRODALOM

- BÁLINT Sándor**
 1938 *Népünk ünnepei. Az egyházi év néprajza.* Bp.
- DÖMÖTÖR Tekla**
 1964 *Naptári ünnepek — népi színjátszás.* Bp.
 1971 *Az álruhás istenség szálláskeresése.* Világosság. XII. 219—221.
- GYÖRGY Lajos**
 1929 *A Genováva-legenda és népkönyv története.* Bp.
- HORVÁTH Cyrill**
 1891 *Nemzeti irodalmunk a reformációig.* Katholikus Szemle, V.
- HOFMAN, R.**
 1851 *Das Leben Jesu nach dem Apokriphen.* Leipzig.
- LAJTHA László**
 1956 *Sopron-megyei virrasztó énekek.* Bp.
- LÁSZLÓ Gyula**
 1927 *Szálláskeresés a betlehemekben.* Ethn. XXXVIII. 271.
Magyar Népzene Tára II.
 1953 *Jelesnapok.* Szerk. KERÉNYI György.
- MAKKAI Endre—NAGY Ödön**
 1939 *Adatok a téli néphagyományok ismeretéhez.* Kolozsvár.
- MANGA János**
 1947 *Szálláskeresés.* Ethn. LVIII. 270.
- MARIAN, Fl.**
 1904 *Legendele Maicii dommului.* (Studiu folkloristic.) București.
 Nyelvemléktár
 1874—1888 *Régi magyar codexek.* Szerk. VOLF György, Bp.
- ORTUTAY Gyula—KATONA Imre**
 1970 *Magyar népdalok I—II.* Bp.
- ŐSZ János**
 1902 *Kántáló énekek.* Ethn. XIII. 87—90.
- POPOVIĆ, P.**
 1905 *Prinovetka o debojci bez rukie.* Beograd.
- SEEMAYER Vilmos**
 1937 *Énekes népszokások Somogy és Zala vármegyéből.* Ethn. XLVIII.
- SZTOIKOVA, Sz.**
 1960 *Literatura i folklor.* In: Ezikoznanie literaturoznanie, etnografija, Szofia 755—776.
- SZTRIPSKY Hiador**
 1908 *Igriczek — énekes koldusok.* Ethn. XIX. 345—353.

SZÖVEG — CSELEKMÉNY — HIEDELEM
ÖSSZEFÜGGÉSEI A NEM EPIKUS RÁOLVASÁSOKBAN

*Ráolvasás*nak tekintek minden egyénileg elmondott vagy leírt, hagyományos formában élő szöveget, ha elmondásának célja az egyéni élet bármely területének befolyásolása. A szövegileg rendkívül heterogén anyag egyetlen műfajhatároló kritériuma a funkció, a ráolvasás ezért nem tekinthető népköltészeti műfajnak. Csak azonos vagy rokon célokra használt szövegekről beszélhetünk, amelyeknek csak bizonyos csoportjai képeznek zárt, körülhatárolt, egynemű egységeket.¹

A változatos szöveganyag minden területére jellemző a címben jelzett kapcsolatok jelenléte valamilyen formában, illetve e kapcsolatok egyikének vagy másikának, vagy mindegyikének hiánya. A kapcsolatok mibenléte sokféle lehet, és sok egyéb problémával is összefügg, elsősorban a ráolvasások rendszerezési problémáival, ezzel összefüggésben az „eredetkérdésekkel”, illetőleg bármiféle eredetprobléma vizsgálhatóságának és lehetőségének módjával. Rendszerezési problémák helyett helyesebb a ráolvasások csoportjainak létrejöttéről beszélni, amely éppen e problémákkal összefüggésben különböző szinteken mehet végbe. Csoporton egymással valamilyen szempontból rokon, hasonló (vagy azonos) szövegeket értek (attól függetlenül, hogy a szövegek egymás szövegvariánsainak tekinthetők-e vagy nem). Tekintettel a fent mondottakra, nem lehetséges az egész szöveganyag egyelvű rendszerezése, ill. ez csak rendkívül erőltetett módon, az anyag heterogén természetét figyelembe nem véve, történhetnék. Ha az anyag spontán csoportosulását hagyjuk érvényre jutni, más-más csoportképző tényezővel, ill. elvvel rendelkező csoportok birtokába jutunk. E tanulmányban az így nyert csoportok közül azokat mutatjuk be, amelyek az említett szempontból tanulsággal szolgálnak; tehát a szöveg—cselekmény—hiedelem kapcsolatok összes jellemző fajtáját képviseli egy-egy szöveg-csoport, ill. a szöveg-csoport képviselőjeként bemutatott néhány jellemző

¹ Cs. Pócs Éva, 1968, 253.

példa. A szövegek jellegének meghatározásánál egyik döntő kritérium a funkció kifejeződési módja a szövegben. Ezzel kapcsolatban röviden idéznem kell „Stilisztikai tényezők összefüggései a ráolvasások funkciójával” c. előadásomban erről a kérdéstről írottakat:² A funkció szót tágabb és szűkebb értelemben használom. Tágabb értelemben a ráolvasás funkciója valaminek a befolyásolása, ráhatás valamire egy szöveg segítségével, tehát a szómágia egy fajtája: elmondanak egy szöveget pl. azért, hogy elmúljon valakiről a „szentantaltüze”, vagy a kenyér magasabbra keljen stb. Az előírt módon, előírt cselekmények kíséretében elmondott hagyományos szöveg, akár van értelme, akár nincs, akár a kívánt célt fejezi ki, akár valami egészen mást, betöltheti funkcióját mint szöveg, mint a mágia egyik eszköze. Ilyen értelemben minden ráolvasás, jelentésétől függetlenül, funkcionális szöveg. A szövegek nagy része azonban valamilyen módon ki is fejezi a kívánt célt, sőt, gyakran nemcsak általában, hanem egészen konkrétan a pillanatnyilag adott célt is, sőt néha a konkrét szituációt is az éppen adott betegség, beteg, gyógyító vonatkozásában. Bizonyos szövegek konkrétan utalnak az éppen gyakorolt eljárásra, ill. konkrét, elevenen élő hiedelem-tartalmat tükröznek. Ezek a *szűkebb értelemben* vett funkcionális szövegek. Említett előadásomban a *szűkebb értelemben* vett funkció kifejeződési módjának szempontjából vizsgáltam a ráolvasásokat. Bizonyos szöveg-csoportok fő jellemzője eszerint az volt, hogy a szöveg *csak* a funkciót fejezi ki a mindennapi nyelv kifejezőképességével — ezek a tisztán funkcionális szövegek. A szövegek többségében azonban (figyelmen kívül hagyva most azokat az ott említett csoportokat, amelyekben egyáltalán nem fejeződik ki a funkció, ill. megváltozott a funkció) a funkció bizonyos stilisztikai többletelemekkel, sokszor költői eszközökkel fejeződik ki; tehát a funkció kifejeződésén kívül tartalmaznak a szövegek valamilyen, a funkció szempontjából öncélúnak tekinthető többletelemet, nem-funkcionális elemet vagy elemeket. E szövegeket tekintettem *valódi ráolvasásnak*.

Ezek előrebocsátása után vizsgáljuk meg szövegcsoportjainkat a bevezető sorokban említett szempontok szerint. Az elemzésből kimaradtak részint olyan szövegcsoportok, amelyek a képet bizonyos részletekkel tovább finomíthatnák, de a fő tendenciák felismerése nélkülük is lehetséges volt; részint az epikus ráolvasások mennyiségre és jelentőségre nézve egyaránt fontos anyaga és bizonyos egyházi hivatkozásokat tartalmazó, de mágikus jellegű betegség és gonoszúzó szövegek csoportja. Utóbbi két csoport elemzése nélkül a kép már korántsem mondható teljesnek, de a velük

² Az MTA Néprajzi Kutató Csoport 1974. évi Stilisztikai és Poétikai Szimpóziumára írt, még nem publikált előadás.

kapcsolatos problematika sok tekintetben más jellegű, ill. bonyolultabb. Elemzésük e tanulmány kereteibe csak semmitmondó felületességgel fért volna bele, amellet világosabban tudtuk a problémákat az egyszerűbb esetek kapcsán elemezni.

I. A MÁGIA „ALAPRÉTEGÉBE” TARTOZÓ SZÖVEGC SOPORTOK —
TISZTÁN FUNKCIONÁLIS SZÖVEGEK

1. *Egyszerű kívánság(a)*

A. *Árpa gyógyítása*

A beteget szembeköpi, ezt mondva:

Vessen el!

(Záhony, Ung m.)³

Hasonló szövegek pl.:

Ua.

Múljon el!

(Karancskeszi, Nógrád m.)⁴

Ua.

Az én árpám múljon el!

(Jászládány, Szolnok m.)⁵

Kinövés gyógyítása

Mújjik el!

(Tapolcafő, Veszprém m.)⁶

B. *Pondrós disznó gyógyítása*

A pásztor port hajít a disznó után, és a disznó nevét mondja, majd a szöveget:

Többet ne legyen benned pondró!

(Cigánd, Zemplén m.)⁷

³ MNT 15.

⁴ Saját gyűjtés.

⁵ MNT 20.

⁶ MNT 18.

⁷ MNT 18.

C. H á l y o g e l t á v o l í t á s a

Egy szúró s fű tejét fehér rongyba tették, madzaggal körülkötötték, kilencszer mondva:

Ennek a tehénnek a bal szeméről essen le a hályog!

Utána a tehén hályogos szeme fölött viselte kilenc napig.

(Magyarbód, Abaúj m.)⁸

D. N y ű k i h a j t á s a

Az állat farokszőréből levágnak, és az ajtófélfába beszúráják. A pásztor elmegy egy földibodzához, és ott azt mondja:

*Abból a tarka (vagy daruszőrű stb.) borjúból a féreg
hulljon ki!*

(Mezőkövesd, Borsod m.)⁹

A cselekmény minden esetben a népi gyógyászat szokványos, általánosan elterjedt mágikus eljárásainak valamelyike. Minden eljárás gyakorolt és egyúttal önálló egész szöveg nélkül is. (Kivétel a D szöveg: a földibodza megfenyegetése egyébként egy bizonyos ráolvasástípussal együtt ismert eljárás.) A cselekmények nem képeznek önálló, egynemű csoportot.

A szövegek tisztán funkcionálisak. A lehető legegyszerűbb módon, köznyelvi stílusselemekkel fejezik ki a betegség elmúltának óhaját. Ezen kívül gyakran megnevezik az adott betegséget, utalhatnak konkrétan a betegre, kiderülhet a szövegből, hogy a beteg, vagy más személy mondja-e stb.

Egymásnak nem szövegvariánsai: a hasonló vagy azonos szövegek nem egymással rokon szövegek; a hasonlóság vagy azonosság a köznyelvi kifejezési mód és a szituációk (betegség, beteg stb.) véges számának a következménye. A szövegekben a változó szituációknak megfelelő tartalmi különbségek, továbbá nyelvtani és stiláris különbségek lelhetők fel a szituációk köznyelvi kifejezhetőségének lehetőségein belül. A szövegeknek térbeli terjedésük vagy időbeli folyamatosságuk, tehát helyhez köthető, ill. körülhatárolható földrajzi elterjedtségük vagy kimutatható hagyományozódásuk (szövegfolklor értelemben) nincsen; a szövegek spontán, rögtönzött jellegűek.

A szöveg és a cselekmény között az éppen gyakorolt mágikus eljárás vonatkozásában — az adott szituáció esetleges kifejeződésén túl — semmiféle kapcsolat nincsen. Úgy látszik, az effajta kívánságok bármilyen beteg-

⁸ Saját gyűjtés.

⁹ HERMAN Ottó, 1914, 583.

ség gyógyítása kapcsán, ill. bármilyen gyakorolt mágikus cselekmény kíséretében megjelenhetnek. Sőt a D és talán a B szöveg is lehet az adott szituációban szokásos ráolvasás nem tudása miatt, a valódi ráolvasást helyettesítő szöveg — ez csak erősíti azt a tényt, hogy ezek a szövegek végül mindenfajta szituációban alkalmazhatók. A szövegek önmagukban, cselekmény nélkül nem léteznek, illetőleg effajta mindennapi nyelven kifejezett óhajok természetesen sokféle mindennapi szituációban kimondásra kerülhetnek, de csak egy nem mindennapi szituáció, egy mágikus eljárásához való kapcsolódás emeli ki őket mindennapiságukból és teszi mágikus szöveggé, ráolvasássá; önmagukban éppen mindennapiságuknál fogva nem használhatók mágikus célra.

A szöveg és cselekmény tehát láthatóan csak ad hoc került egymás mellé. A cselekményeket — amelyek mint mondtuk, általánosan elterjedt mágikus-gyógyító eljárások képviselői, és amelyekkel hol társulnak ilyen (vagy másféle) szövegek, hol nem — mindenképpen eleve adótnak vehetjük tehát a szövegekhez képest (függetlenül valamikori létrejöttük idejétől, körülményeitől). A szövegek megjelenése a cselekményhez képest esetleges, „keletkezésük” mégsem vezethető le a szöveg—cselekmény kapcsolatból; mivel ilyen kapcsolat tulajdonképpen nincs, csak ad hoc társulás. Nem beszélhetünk a cselekmény elsődlegességéről a szöveghez képest, sem a cselekmény hatására, annak melléktermékeként keletkezett szövegről. Mind az eljárások, mind a szövegek az általánosan elterjedt mágikus gyakorlat részei, de sem a szövegek nem fejeznek ki semmilyen speciális hiedelemtartalmat, sem a cselekményből nem következtethető ki valamilyen, a hordozók tudatában konkrétan megfogalmazódó hit, azonkívül, hogy bizonyos betegségekre gyógyítására bizonyos mágikus eljárások alkalmazásak (amelyeknek a szöveg is része, ill. tartozéka lehet), tehát tulajdonképpen a mágikus gyakorlat hathatóságába vetett hit általában, amely mágikus gyakorlat csak egy valamikori mágikus gondolkodással van korrelációban. Mint ahogy a szövegek is csak általában a betegség elmúltának óhaját fejezik ki, illetve a mágikus eljárás célját mondják ki, mintegy nyomatékosítva az óhajot. Az óhaj szöveges kimondását, tehát a szövegek cselekmény mellé állítását a következő tényezők segítik még elő: Mindennapi szituációban is indokolt és szokásos egy cselekmény céljának nyomatékosító kimondása (pl. akkor is mondhatjuk, hogy „menj el”, ha egy tollpíhét söprünk le nadrágunkról). Néhány egyszerű elemből kötetlenül összerakott cselekményekről van szó, amellyel könnyen társulhat még egy határfokozó elem. A valódi ráolvasás-mondás gyakorlatának ismerete, illetve a szó határfokozó szerepének ismerete a mágikus gyakorlatból. Valódi ráolvasás nem-tudása esetén a szöveg hiányát érezve ilyen kívánság

hasonlók analógiájára az adott szituációban könnyen rögtönözhető. A szöveg az általánosan gyakorolt és ismert mágikus eljárásokat mintegy hitelesíti, a gyakorló szemében hatásosabbá teszi személyes, az adott szituációhoz alakítható jellegével.

2. Egyszerű kívánság (b)

A. Kenyér sütés

Dagasztás után keresztet vetnek a kenyérre e szavakkal:

Nagyra nőjön!

(Debrecen)¹⁰

B. Tyúkültetés

A tojások eligazításakor ezt mondja a gazdasszony:

Mind kakas legyen!

(Kuncsorba, Szolnok m.)¹¹

C. Borjúherélés

A munka bevégeztekor ezt szokták mondani:

Száz forint legyen a farka alla!

(Göcsej)¹²

A szövegek mindennapi eljárások kísérői; részben mágikus kísérőcselekménnyel (az A. példában ilyen a keresztvetés), részben anélkül. Mivel az eljárások a mindennapi élet rendjébe tartoznak, a hozzájuk társuló szövegek révén kiemelődött esetek egymással természetesen semmiféle összefüggést nem mutatnak.

A szövegek az eljárás célját fejezik ki, tehát azt az óhajt, hogy a művelet sikerüljön; ill. amennyiben az eljárás kimenetele többféle lehet, a legpozitívabb kimenetelt célozzák meg. Egyébként semmiféle speciális hiedelem-tartalmat nem fejeznek ki, csak a szöveg hathatóságába vetett hitről, ill. inkább e mágikus gyakorlat általános tapasztalatáról beszélhetünk. Más kérdés, hogy eredetileg nyilván bizonytalan kimenetelű mindennapi tevékenységeket kísérték mágikus eljárások (amikor nemcsak az volt a kérdéses, hogy a tojásból kakas lesz-e vagy tyúk, hanem egy eljárás — pl. a kenyérsütés — kimenetele ab ovo bizonytalan). Ettől függetlenül jelenleg

¹⁰ B. Nagy Gábor gyűjtése, EA 214, 5.

¹¹ MNT 18.

¹² GÖNCZI Ferenc, 1914, 604.

e szövegek sokkal inkább alkalmiak, mint valóságos szükségletet kielégítő mágikus gyakorlat részei; és mint ilyenek átmeneti esetek: rokonok részint az ünnepi szokások sztereotip jókívánságaival, részint a szintén alkalmi, de szövegileg más jellegű egyéni mondókákkal.

Lényeges különbség tehát az 1. csoport szövegeivel, hogy a mindennapi szövegeket nem a nem mindennapi (mágikus) szituáció emeli ki mindennapiságukból (még akkor sem elsősorban ez, ha a szöveg valamilyen mágikus kísérőcselekménnyel is társul), hanem elsősorban a hagyományos alkalom.

3. *Betegség „fenyegetése” (a)*

A. *H i d e g r á z á s g y ó g y í t á s a*

Szemveréstől kapja a gyerek. Az anyja ruhájával vagy üres zsákkal ütögeti, közben mondva:

Ki hideg a gyerekből!

(Szigetszentmiklós, Pest m.)¹³

B. *K e l é s g y ó g y í t á s a*

Keresztet rajzolnak rá, ezt mondva:

*Száradj, szikkadj, lappadj
ott egyen meg a fene, ahun vagy.*

(Szank, Pest m.)¹⁴

C. *Á r p a g y ó g y í t á s a*

Valaki kaszával a beteg elé áll és háromszor mondja:

Szaladj árpa, learatlak!

(Borsodszemere, Borsod m.)¹⁵

Sok hasonló szöveg, azonos céllal, pl.:

Menj el árpa, lekaszállak!

(Kiskunfélegyháza vidéke)¹⁶

A cselekmény részint a népi gyógyászat szokványos, általánosan elterjedt eljárásainak valamelyike (A—B), részint speciális árpagyógyító eljárás: az árpa jelképes lekasználása. Előbbiekre az 1. csoport cselekményei-

¹³ MNT 18.

¹⁴ Fehér Zoltán gyűjtése.

¹⁵ Diószegi Vilmos gyűjtése.

¹⁶ TóTH István, 1906, 231.

vel kapcsolatban mondottak érvényesek. A jelképes aratás általában az árpagyógyító ráolvasások sokféle szövegtípusának valamelyikével együtt használatos, szöveg nélkül nem gyakorolják.

A szövegek itt is tisztán funkcionálisnak tekinthetők azzal együtt, hogy a betegség elmúltának óhaját a megszemélyesített betegségekre irányuló fenyegetés formájában mondják ki. E fenyegetés csak köznapi és köznyelvi indulatosítása az óhaj kifejezésének, a konkrét szituációnál többet nem fejez ki. Végeredményben tehát az 1. csoport szövegeiről mondottak itt is érvényesek. A C példa (és sok hasonló szöveg — ennek látszólagos variánsai) sem kivétel ez alól: itt sem szövegvariánsokról van szó, hanem egyfajta sajátos szöveg — cselekmény kapcsolatáról: Az árpa jelképes lekaszását mint mágikus eljárást érthető okokból az árpa speciális gyógymódjaként gyakorolják. Könnyen érthető az is, hogy a spontán jellegű betegségfenyegető szövegek, amelyek egyébként mindenfajta mágikus gyógyító eljárás kísérőjeként fel-felbukkannak, ehhez a fenyegető mozdulathoz könnyen „rög-tönzödnek” bárhol, bármikor, gyakran feltehetően az adott helyen szokásos valódi ráolvasás elfelejtése, nem-tudása esetén. A szöveg ezekben az esetekben konkrétan utal a kísérőcselekményre, tehát a szöveg — cselekmény szintén — összefüggésben ezzel a sajátos okkal — itt szoros kapcsolatban van egymással, ellentétben más, egyébekben hasonló fenyegető szövegekkel.

4. Betegség „elküldése”

A. Igézet gyógyítása

Szenesvizet készítenek. A gyerek szeme közé hintenek belőle, ezt mondva:

Vesszen el a kövek közé ez az igézet!

(Beregrákos, Bereg m.)¹⁷

B. Kelés gyógyítása

A gyógyító kerekíti, keresztezi a kelést, közben imádkozik; majd a használt szereket a csurgásba ásva ezt mondja:

A földbe menjen a fájás!

(Kiskunfélegyháza vidéke)¹⁸

¹⁷ MNA, Morvay Judit gyűjtése.

¹⁸ Tóth István, 1906, 230 — 231.

C. Tyúkszem gyógyítása

A beteg annyi csomót köt egy cérnaszálon, ahány tyúkszeme van. Ezt elássa a csurgásba, ezt mondva:

*Múljon el,
ragadjon oda a tyúkszem a csurgásba!*

(Szank—Móricgátpusztá, Pest m.)¹⁹

A szövegek lényegében hasonló jellegűek, mint a 3. csoport szövegei; tehát az elmúlás óhajának indulatos nyomatékosításáról van szó. Bizonyos esetekben mégis jelen van valamilyen többlet azokhoz képest: mégpedig ami a szövegben, ill. cselekményben kifejeződő hiedelemtartalmat illeti. A B—C példákban arra a konkrét helyre küldik a betegséget, ahová ténylegesen elásnak valamit. Itt az analógia gondolata van jelen: úgy múltjék el a betegség, mint ahogy az elásott tárgyak a földben stb. elpusztulnak (hasonlóan a különböző elveszejtő jellegű cselekményekkel társuló, ezt az analógiás gondolatot konkrétan megfogalmazó szövegekhez: 5. csoport). Gyakori e szövegekben a földhöz vagy földbe küldés (aminek szintén — mint a példában is — lehet kapcsolata az elveszejtő cselekménnyel). Itt nem olyan konkrétan és tudatosan megfogalmazódó hitre gondolunk, hogy a betegséget valamilyen ok miatt a földbe lehet küldeni, hanem elsősorban a mágikus gyakorlat elveszejtő eljárásaiból leszűrődött tanulságokra; arra a tudatra, hogy a földbe szokták küldeni a betegséget az említett elveszejtő eljárásokkal, és egy ebből kialakuló másodlagos hitre, amely szerint a betegséget földbe lehet küldeni. Így magyarázható a betegség földbe küldése olyan szövegekben is, amikor a cselekmény egészen más jellegű.

5. Kívánság hasonlattal (a)

A. Betegség gyógyítása

A beteg ingét hirtelen mozdulattal lerepesztették testéről, és kő alá ásták, ezt mondva:

*Úgy menjen a betegség a kő alá,
mint ez a ruha!*

(Hence, Abaúj m.)²⁰

¹⁹ Fehér Zoltán gyűjtése.

²⁰ HOPPÁL Mihály, 1967, 82.

B. Á r p a g y ó g y í t á s a

A beteg árpaszemmel dörzsöli meg a szemét, és olyan kútba dobja, amelyikbe még sohasem nézett, ezt mondva:

*Úgy tűnjön el az én árpám a szememről,
mint a vízbe dobott árpaszem.*

(Nyíri, Abaúj m.)²¹

C. M e g r o n t o t t t e h é n g y ó g y í t á s a

A rontással gyanúsított személy tehenének trágyájából lopnak, új bögrébe teszik; ennek közepébe egy sárgarépát tesznek, és a kéménybe akasztják füstölödni, ezt mondva:

*Így füstölödjön meg,
aki a tehenemet megrontotta.*

(Tiszajenő, Szolnok m.)²²

D. S z e m v e r é s g y ó g y í t á s a

Szenes vizet készítenek elégetett seprűszálakból. Megmossák vele a kisgyerek kezét, lábát, arcát, és a maradékot az ajtó sarkára öntik, ezt mondva:

*Úgy forduljon le a szemed,
ahogy a bögre lefordul;
úgy ne ártson,
mint ahogy a víz nem árt.*

(Encsencs, Szabolcs m.)²³

E. C s u m a (k o l e r a j á r v á n y) m e g e l ő z é s e

Töretlen kenderből „csumainget” szőttek — egy éjjel megcsinálták; megvarrták a csumának, és még azon az éjszakán éjjel előtt elvitték neki. Mikor vitték az inget, ezt mondták:

*Úgy elmenjen a csuma,
mint ezt az inget csinálták.*

(Pusztina, Moldva)²⁴

²¹ MNT 18.

²² MNT 5.

²³ MNT 18.

²⁴ DIÓSZEGI Vilmos, 1959, 34.

A szövegek tisztán funkcionálisak; köznyelvi elemekkel fejezik ki a betegség elmúltának óhaján kívül az adott situációt: a hasonlat konkrétan utal az éppen gyakorolt gyógymódra. A hasonló nyelvtani szerkezet ellene nem szövegvariánsok, hanem rokon mágikus eljárások, ill. hiedelem-tartalmak hasonló szöveges kifejeződései.

A cselekmények legtöbbször a népi gyógyászat általánosan elterjedt elveszejtő jellegű eljárásai. Ezeket szöveg nélkül is általánosan gyakorolták; az analógiás mágia tudatosan és gyakran konkrétan megfogalmazott hiedelemhátterével (pl. ha a C eljárást elmesélik, legvalószínűbben így mondják el: „sárgarépat tesznek, hogy úgy füstölödjön meg, aki a tehenet megrontotta”). A cselekmény hiedelemtartalma általában ugyanaz, amit a néha hozzátársuló szöveg megfogalmaz; a szöveg ezt mintegy nyomatékossítja, tudatosítja. A szöveg és cselekmény kapcsolatáról tehát az I. csoportnál mondottak érvényesek. Bár a szöveg logikusan kapcsolódik minden konkrét esetben a cselekményhez, itt is csak ad hoc társulásról, ill. rögtönzésről van szó, nincsenek állandó szöveg—cselekmény együttesek. Az A cselekményhez pl. ugyanígy társulhatna egy betegséget fenyegető szöveg, a B-hez bármilyen árpagyógyító szöveg stb. Úgy tűnik, hogy mégis gyakrabban alkalmaznak ilyen „spontán” hasonlatokat, mint amennyire a hasonlat köznyelvi szerepe és — főleg — az analógiás gondolkodás tudatos hiedelemháttere indokolná. A D—E példák esetében — szemben az A—C példákkal — sem a cselekmény, sem a hiedelemhátter nem indokolja éppen egy ilyen, hasonlatot tartalmazó szöveg alkalmazását; itt mintha a hasonlat mint nyelvtani szerkezet lenne az elsődleges — és szinte kényszerítő — tényező a situáció szempontjából erőltetettnek tűnő szöveg létrejöttében. Hogy ez lehetséges, bizonyítja pl. egy saját gyűjtésű szöveg, amely szinte a szemem láttára jött létre — egyben a tisztán funkcionális szövegek rögtönzött jellegéhez adalék: A „bobolást” bevégző moldvai (Gajnácsa—Egyházaskozár) asszony a felhasznált kukoricaszemeket a tyúkoknak szórva ezt mondta:

*Amilyen hamar felszedik a tyúkok,
olyan hamar jöjjön a férjem;*

hozzátéve, hogy ilyenkor mindig szoktak valami „ilyesmit” (hasonló szöveget) mondani. Ez esetben azért mondta ezt, mert a bobolás célja az volt, hogy férje hazatértének időpontját megtudja. A hasonlat nem mint elvont szerkezet hat a szövegek keletkezésében, hanem a konkrét szövegek, a konkrét mágikus gyakorlat ismeretében megy végbe a nyelvtani szerkezet konkrétizálása: A hasonlatot tartalmazó szövegek sok fajtája ismert a má-

gikus gyakorlatból, vagy akár az ünnepi szokások rítusszövegeiből; tehát a hasonlatnak köznyelvi szerepén túl az analógiás gondolkodás tudatosságával korrelációban levő fontos szerepe és általános elterjedtsége van a mágiában is; a mágia szinte sztereotip, bármilyen mágikus jellegű szituációban alkalmazható szerkezete lett.

6. *Kívánság hasonlattal (b)*

A. *Vetés*

A búza elvetése után az üres zsákot magasba dobják, e szavakkal:

Ilyen nagyra nőjj!

(Mezőkeresztes, Borsod m.)²⁵

B. *Kenyérsütés*

A kenyér kemencébe tétélekor felfogják a kötőt, ezt mondva:

Ilyen magos légy, ni!

(Berettyóújfalu, Bihar m.)²⁶

C. *Első tej*

Elléskor az első tejből „gulásztát” főz a gazda. Másoknak is ad belőle; leönti vízzel és ezt mondja nekik:

Így folyjon a tej!

(Szakoly, Szabolcs m.)²

A szövegek — bár előző csoportunk szövegeihez hasonlóan konkrét kísérőcselekményre utaló hasonlatot tartalmaznak — inkább a 2. csoport szövegeihez hasonlóak: nem mágikus, hanem mindennapi eljárások kísérői, bizonyos mágikus kísérőcselekménnyel (pl. zsák feldobása). Ezekkel a szövegek olyan viszonyban vannak, mint az 5. csoportban bemutatottak (tehát a konkrét hasonlat a mágikus eljárásra utal), azonban e szövegekre, helyesebben szöveg — cselekmény együttesekre elsősorban az a jellemző, hogy alkalmilag, a kenyérsütés, vetés stb. szokványos kísérői, nem tényleges szükségletet kielégítő mágikus gyakorlat részei. Mivel a mágikus cselekmény ugyanúgy csak sztereotip kísérője a mindennapi eljárásnak, mint az ezzel társuló szöveg, a szövegekben kifejeződő szituáció nem igazi mágikus

²⁵ MNT 18.

²⁶ Sándor Mihályné gyűjtése.

²⁷ MNT 15.

situáció. A szövegekre — bár köznyelvi mivoltukban és az adott mágikus cselekmény konkrét kifejezése tekintetében funkcionálisnak minősülnek —, a valódi mágikus gyakorlatot kísérő funkcionális szövegek spontán jellege, ill. situációhoz való alkalmazkodása mégsem jellemző. Hogy éppen hasonlatokat tartalmazó szövegeket és nem másfajta sztereotip jókívánságokat mondanak az adott esetben, annak oka az analógiás eljárások említett szokványossága, valamint ezzel összefüggésben a hasonlatok sztereotip használata ilyen jellegű szituációkban.

Sok azonos és hasonló szöveg ismert: ez nemcsak a funkcionális szövegekkel kapcsolatban általában említett véges számú szituációk következménye; itt szűkíti a kört az alkalmak lehatárolt száma is, és ezen belül főleg a mágikus kísérőcselekmény megmerevedése, sztereotippá válása.

7. Cselekménymagyarázó szövegek (a)

A. Á r p a g y ó g y í t á s a

Háromszor elhúzzák begörbített ujjukat a beteg szem előtt, mintha aratnának; közben háromszor mondva:

Árpát aratok.

(Kölesd, Baranya m.)²⁸

Sok azonos és hasonló szöveg pl.:

Aratom az árpát.

(Kovácsszénája, Baranya m.)²⁹

No majd learatjuk.

(Nagyberki, Somogy m.)³⁰

B. U a .

A beteg párna csücskével nyomkodja szemét, ezt monva:

*Kitöröltem, kinyomkodtam a párna csuccsával,
ne legyen több árpa.*

(Jászkisér, Szolnok m.)³¹

²⁸ MNA, Füzes Endre gyűjtése.

²⁹ MNA, Andrásfalvy Bertalan gyűjtése.

³⁰ MNT 15.

³¹ Saját gyűjtés.

C. Álmatlanság gyógyítása

Az álmatlan gyerek anyja kilenc kapuhoz megy úgy, hogy ne vegyék észre. Mindegyikből letör egy körömnýt, és mondja:

Álmat szödök a kislányomnak!

(Csongrád vagy Torontál m.)³²

Több hasonló szöveg, pl.:

Adjunk csak egy kis álmat a gyermeknek!

(Berettyóújfalu, Bihar m.)³³

A cselekmények különböző, a népi gyógyászatban elterjedt mágikus eljárások. A köznyelvi, funkcionális szövegek magyarázó jellegűek, mégpedig a gyakorolt eljárás jelentését, célját magyarázzák. Tehát e cselekmények nélkül nem léteznek, nincs értelmük.

A cselekmény értelmének, céljának kifejezésén kívül semmiféle hiedelem-elemet nem tartalmaznak; ill. ugyanazt a hiedelemhátteret tükrözik, amit maga az eljárás. Bár az óhaj megfogalmazásának módja más jellegű, mindazt elmondhatjuk róluk, amit az 1. csoport egyszerű kívánságairól. Az eljárás céljának megmagyarázása, ugyanúgy, mint az óhaj közlése nyilvánvalóan ugyanolyan tényezők hatására történik, mint ott. Hogy a cselekményhez mikor melyik fajta egyszerű szöveg társul, tulajdonképpen véletlen; mindkét esetben a köznyelvnek és a mágikus gyakorlatnak ugyanabból a mindig kéznél levő eszközkészletéből történik a válogatás. Főleg érvényes ez az A—B szövegekre, míg a C esetében úgy látszik, hogy egy bizonyos betegséghez, ill. gyógymóddhoz hagyományosan rögződött ilyen fajta kifejezési módról (de itt sem szövegtípusról) van szó.

8. Cselekménymagyarázó szövegek (b)

A. Anyajegy gyógyítása

Ha egy kislány „jeggyel” születik, akkor meg kell kerülni egy ugyanolyan nevű asszony házat háromszor, amikor az sző, és a következő párbeszédet kell folytatni vele:

— *Mit szű?*

— *Szövöm (Balog Erzsinek) a jegyit.*

(Nagyszalonta, Bihar m.)³⁴

³² Kálmány Lajos gyűjtése, EA 2853, 1872—1919, 36.

³³ Sándor Mihályné gyűjtése.

³⁴ Oltyán Sándor gyűjtése, EA 466, 4.

Több hasonló szöveg, pl.:

- *Mit szósz?*
- *Kelengyét.*
- *Szódd be a gyerek jegyét!*

(Mezőkeresztes, Borsod m.)³⁵

B. Betegség megelőzése

Ha a szövő asszony befejezte a szövést, és le kellett vágni a megszőtt anyagot, odahívtak egy gyereket, ráültették a lábitóra. A következő párbeszéd folyt az asszony és a gyerek között:

- *Öreganyám, mit vág?*
- *Fájdalmat, betegséget, torokfájást.*

(Cserkút, Baranya m.)³⁶

C. Némáság gyógyítása

A nem beszélő gyereket zsákba teszik, és hátukon viszik. A következő párbeszéd folyik le a zsákot vivő és egy másik személy között:

- *Mit viszel?*
- *Szót, beszédet.*

(Hajdúszoboszló, Hajdú m.)³⁷

Az előző csoport szövegeihez sok tekintetben hasonló jellegű szövegek. Lényeges különbség, hogy itt a cselekmény önmagában mindennapi, csak a szöveg magyarázza meg, hogy tulajdonképpen mágikus eljárásról van szó. Tehát egy reális cselekmény szöveg segítségével való „hiedelmésítése” megy végbe; a cselekmény önmagában (mint mágikus eljárás) nem létezik. A szöveg—cselekmény kapcsolat ezzel összefüggésben szorosabb, mint az előző csoportban: ilyen relációban csak állandó szöveg—cselekmény párok létezhetnek. A cselekmény csak egy bizonyos konkrét célra „hiedelmésítve” lesz mágikussá (egyébként mindennapi jelentésében közismert), tehát nincs a konkrét esettől elvonatkoztatható mágikus jelentése. Ennek megfelelően nem is használható más esetben (más jellegű, nem ezt a konkrét célt kifejező szöveggel) mágikus célra. Valószínűleg ezzel függ

³⁵ MNT 18.

³⁶ MNT 18.

³⁷ MNT 18.

össze az, hogy a köznyelvi szövegeket jellegzetes párbeszédes forma teszi kötötté; tehát nem is tekinthetők tisztán funkcionális szövegeknek. Úgy látszik, hogy egy reális cselekményt egy tisztán funkcionális szöveg (mindennapi nyelven!) még nem emelhet ki mindennapiságából, nem tehet mágikus célra alkalmassá; ehhez még egy elemre szükség van — ez esetünkben a szövegek nem-funkcionális eleme, a párbeszédes szerkezet.

9. Betegség másra háritása (a)

Á r p a g y ó g y í t á s a

Pénzdarabbal háromszor megkeresztelik a beteg szemét. A pénzt egy keresztútnál eldobva köpködnek és ezt mondják:

*Több ne legyen nekem,
legyen annak, aki felveszi.*

(Kiskapus, Kolozs m.)³⁸

Több hasonló szöveg, pl.:

*Aki felveszi ezt a pénzt,
vegye át vele annak az illetőnek is a keléseket.*

(Zagyvarékas, Pest m.)³⁹

A szövegek a betegség, rontás másra háritásával kapcsolatos hiedelmekkel függnek össze (arra megy át a betegség, aki a beteg által bizonyos körülmények között eldobott tárgyakat felveszi); ill. az ezzel kapcsolatos, általánosan elterjedt mágikus eljárások némelyikéhez kapcsolódnak. Ezek az eljárások általában szöveg nélkül ismertek, és bár a szövegeknek van némi cselekménymagyarázó jellege, a cselekmény nem szorul magyarázatra, gyakorlati számára világos és tudatos a hiedelemháttér. A cselekmény hozta létre a tisztán funkcionális jellegű szövegeket; alkalmankénti használatának ismerete, az a tudat, hogy mágikus szituációban valamilyen nyomatékosító szöveget hatásos mondani. Egyéb, más jellegű, általában szöveg-nélküli mágikus eljárások esetén is tanúi lehetünk a szövegek ilyen szórványos felbukkanásának, „spontán” használatának.

³⁸ MNA, Küllös Imola gyűjtése.

³⁹ Saját gyűjtés.

10. Vallásos fohász

A. Pattanás gyógyítása

*Az Atyának, Fiúnak, Szentléleknek,
szent Péter, mulaszd ezt el rólam.*

(Abaújszántó, Abaúj m.)⁴⁰

B. Ijedtség gyógyítása

Hideg vízbe ólmot öntenek, keresztben a tálra három seprűágot téve. A beteget, és azt, aki tartja a tányért, karácsonyi abrosszal takarják le. A gyógyító öntés közben a beteg feje fölött tartja a tányért, ezt mondva:

Boldogságos szűz Mária távoztassa el tőled az ijedtséget.

(Geszte, Nyitra m.)⁴¹

C. Sárgaság gyógyítás

A beteg üljön a széken; az olvasó mondja háromszor:

Uram irgalmazz!

(Regéc, Abaúj m.)⁴²

D. Marhabetegség gyógyítása

*Az Atya, Fiú, Szentlélek nevében jó essön az eledeled
és a nyavalya távozzon belüled.*

(Lengyeltóti, Somogy m.)⁴³

A szövegekre lényegében mindaz érvényes, amit az 1. csoport egyszerű kívánságairól mondtunk, mind a funkció, mind a cselekmény stb. vonatkozásában. A vallás természetfeletti lényeihez intézett egyszerű, „spontán” fohász a népi hitvilágnak és a mágikus gyakorlatnak ugyanahhoz a mindig kéznél levő, mindenre felhasználható alaprétégehez tartozik, mint az egyszerű kívánság. Mint ahogy az sem fejez ki tudatos mágiát (azért mondom a szöveget, hogy azzal hatással legyenek valamire), a fohász sem fejezi ki

⁴⁰ Hoppál Mihály gyűjtése.

⁴¹ Morvay Judit gyűjtése.

⁴² Békefy Margit gyűjtése, KLTE Néprajzi Intézet Adattára, 705, 25.

⁴³ Horváth Ilona gyűjtése, EA 1385, 2.

azt, hogy Isten (vagy más lény) hat közbenjárásomra valamire; mindkettő inkább annak a gyakorlatnak a tudatán alapszik, hogy ilyen szövegeket bármilyen szituációban hathatós mondani. Bár az egyházi jellegű fohászok között sok sztereotip egyházi formula vagy annak töredéke lelhető fel, (pl. C szöveg), ettől függetlenül ezek egyszerűségüknel fogva bármilyen cél elérésére, bármilyen mágikus eljárás részeként, ennek hatásfokozó elemeként, vagy akár önállóan, bizonyos mágikus vagy vallásos kísérőgesztusokkal használhatók.

*

Összefoglalásul az 1. pont alatt tárgyalt szövegekről a következőket mondhatjuk: A mágia alaprétégét bizonyos általánosan elterjedt mágikus eljárások jelentik. Ide tartozik a mágia alapvető „eszközkészlete”: egyszerű elhárító, rontó, gyógyító stb. jellegű cselekmények, továbbá bizonyos alapvető mágikus alkalmak, időpontok, helyek, szituációk ismerete; annak a tudata, hogy milyen szituációban milyen jellegű eljárásokat szoktak alkalmazni; bizonyos hatásfokozó kísérőelemek ismerete. Ezekből az adott helyen és időpontban a célnak megfelelően válogatva; önállóan vagy többé-kevésbé hagyományos összeállításban használják őket. Gyakori a többé-kevésbé rögtönzött jellegű felhasználás is. Az eljárások eredeti vagy másodlagosan keletkezett hiedelemháttére többé-kevésbé világos; nagyjából a célnak megfelelően alkalmazzák őket. Leginkább az analógia elve az, amely az alaprétég szintjén is mindig tudatosnak látszik, oly mértékben, hogy az analógia elve alapján új meg új eljárások is születnek a hagyományos eljárások mintájára, egy vagy több — nemritkán az összes — hagyományos elem újra történő cserélésével. Mindamellet azonban az eljárások hiedelemháttére mégsem annyira konkrét és világos, maguk az eljárások mégsem annyira egyértelműek — összefüggésben formai egyszerűségükkel is — hogy ne volnának használhatók szinte univerzálisan bármelyik célra. A mágia alapvető eszközei közé tartozik a szöveg többfajta mágikus célú használata is; így a ráolvasás is egy bizonyos szinten: a tisztán funkcionális szövegek jó része a népi hitvilágnak ehhez az alapkészletéhez tartozik. — Ez az alaprétég egy viszonylag laza konglomerátum, laza kapcsolatokkal, alacsony szervezethez fokkal; ennek megfelelően az egyes tényezők igen kis mértékű kölcsönhatásával. Az e rétegen belül létező ráolvasások a fentiekkel összefüggésben céljukat és a bennük kifejeződő hiedelemtartalmat illetően kevésbé specializáltak, ill. gyakori tudatos hiedelemháttér nélküli sztereotip használatuk: abban a tudatban, hogy bizonyos mágikus szituációkban szöveget vagy speciálisan ráolvasást szoktak mondani,

ill., hogy bizonyos célok elérésére egy ráolvasásszöveg általában hathatós. E szövegek a velük együtt gyakorolt eljárásokkal ad hoc társulnak, rögtönzött jellegűek. A célhoz, szituációhoz, kísérő-cselekményhez bizonyos fajtáik könnyen alkalmazkodnak. Gyakran szövegükben is utalnak a kísérőcselekményre; több fajtájuk csak azzal együtt létezhet; mégis a cselekménnyel való kapcsolódásuk, valamint a cselekményre történő utalás a szövegben, ugyanígy a célhoz, szituációhoz való igazodás mindig egyedi, rögtönzött jellegű. A kísérőcselekményre való utalás a szövegeknek nem ismétlődő, ill. állandó tartalmi eleme, hanem éppen az adott szituációhoz való alkalmazkodási készség következtében állandóan változó része. Durván fogalmazva azt mondhatjuk, hogy az alapeljárások (beleértve a ráolvasásokat is) bármikor, bárhol, bármilyen céllal, bármilyen összefüggésben felbukkanhatnak, mintegy véletlenszerűen, ill. az éppen adott szükségletnek megfelelően. Szövegcsoportjainkban nem lelhető fel alapvető és sajátosan rájuk jellemző csoportképző elv, leglényegesebb tényező mindegyik csoport esetében a mágikus eljárások — köztük a szövegek — hathatóságába vetett hit általában. Mindegyikre jellemző az „eszközök” szabad válogatása, a szöveg—cselekmény—hiedelemháttér, ill. cél ad hoc kapcsolódásai, a szituációhoz való alkalmazkodás készsége.

Mind az egész „alapréteg”, mind a ráolvasások vonatkozásában meg kell jegyeznünk, hogy ez semmiképpen sem egy „felfelé” lezárt réteg, hanem a népi hitvilág bármilyen magasabb szervezetségű rétegével — így a később tárgyalandó szervezettebb ráolvasás-csoportokkal is — szoros összefüggésben, állandó kölcsönhatásban létezik. Ennek megfelelően nem is választhatók el élesen az e rétegen belüli ráolvasások a magasabb szervezetségi fokon levőktől: sok az átmeneti eset; pl. a 3. csoport árpagyógyító szövegeinél magasabb szintű, ill. állandóbb szöveg—cselekmény kapcsolattal találkozunk. Ha e homogénebb alcsoport szövegei nem is tekinthetők egymás szövegvariánsainak, mégis talán határesetet jelentenek a „szövegszerű” használat felé. Ugyancsak kiemelkednek a 4. csoport szövegei közül a betegséget „földbe küldők”: ez a motívum itt időnként — bár esetenként ingadozva — akár nem-funkcionális szövegelemnek is tekinthető. Az 5. csoport szövegeinél a nyelvtani szerkezet és az ezáltal kifejezésre jutó logikai tartalom volt az, amely helyenként és időnként önálló szöveg-ill. csoportképző tényezőnek tűnt, ezáltal ezt a csoportot is némileg átmeneti esetté téve a valódi ráolvasások felé. A 8. csoportnál tapasztalt sajátos helyzet: mindennapi cselekmények „hiedelmesítése” a szöveg segítségével önmagában minden motívumát tekintve a hitvilág alaprétegére jellemző, mégis éppen ez a kapcsolat hozott létre olyan helyzetet, ahol a párbeszéd formája mint sajátos szövegtípus, ill. csoportképző tényező

kapott szerepet — ennek révén tehát e csoportunk is átmeneti esetnek tekintendő. A 9. csoport szövegei a speciális eljárások kísérőszövegei felé képeznek átmenetet: a mágikus eljárás „specializáltsága” révén már nem az univerzális alapréteg része, de a tisztán funkcionális szöveg cselekményhez való társulása esetlegesen, az alaprétegre jellemző spontán módon ment végbe. A 2. és 6. csoport alkalmi jellege révén emelkedik ki bizonyos tekintetben az alaprétegből — e szövegek azonban olyan határesetek, amelyek nem magasabb szervezettségű ráolvasások felé, hanem más műfajok felé átmenetek.

II. NYELVTANI SZERKEZET MINT CSOPORTKÉPZŐ TÉNYEZŐ

11. Cselekménymagyarázó szövegek (d)

A. Nyilallás gyógyítása

A gyógyító „vizet vetett” három szénnel, majd vett kilenc szál cérnát, és azt a vízben bogozta, majd kibogozta, ezt mondva:

*Nem a vizet bogozom,
se nem a cérnát,
hanem a nyilallást.*

(Pusztina, Moldva)⁴⁴

B. Árpa gyógyítása

Mikor a beteg „félredolgára” megy, kis kenyeret vesz a szájába, és közben mondja:

*Nem a kenyeret eszem,
hanem az árpát.*

(Salánk, Ugocsa m.)⁴⁵

C. Megrontott tehen gyógyítása

Tüzet raknak a kemencébe. Az új nyírfaseprűt a tűz fölé tartották, és azzal verték a tehenet, ezt mondva:

*Nem a tehenet ütöm,
hanem aki el akarja venni a tehenemtől.*

(Visk, Máramaros m.)⁴⁶

⁴⁴ Diószegi Vilmos gyűjtése.

⁴⁵ MNA, Morvay Judit gyűjtése.

⁴⁶ MNA, Morvay Judit gyűjtése.

Cselekménymagyarázó szövegek. Látszólag mindenben hasonló jellegűek a 7. csoport szövegeihez. A cselekmény magyarázásának ilyen formája is természetesnek tűnhetnék, megjelenése mégsem szórványos, hanem körülhatárolható elterjedési területe van, amelyen kívül nem ismert, ezen belül viszont úgy látszik, hogy mindenfajta, bármilyen cselekménnyel társuló egyszerű kívánságot előszeretettel fejeznek ki ilyen nyelvtani szerkezettel, sokszor olyankor is, amikor a cselekmény ilyen módon való magyarázása nem logikus, erőltetett. Így pl. a B esetben a szöveg „hibás”, a forma nem felel meg a kifejeződő hiedelemtartalomnak, ill. célnak. Úgy látszik tehát, hogy itt sok esetben a nyelvtani szerkezet az elsődleges szövegalakító tényező, még akkor is, ha a szövegek egyébként változó tartalmúak a változó szituációnak megfelelően. Tehát sem tisztán funkcionális szövegnek, sem valódi ráolvasásnak nem tekinthetők; átmeneti esetek. Hasonlókkal az 5. csoportban is találkoztunk, de hogy itt még inkább a nyelvtani szerkezet elsődlegességéről van szó, bizonyítja a körülhatárolt földrajzi elterjedés.

12. Kívánság ellentéttel (a)

A. Fejfájás gyógyítása

Menjen a beteg a patakra, mossa meg a fejét kilencszer, és mondja:

*Ami a patakba,
legyen a fejembe,
ami a fejembe,
legyen a patakba.*

(Torda, Aranyosszék, Torockó)⁴⁷

Sok hasonló szöveg ismert, pl.:

*Ami az ajtóba van,
legyen a gyereken,
ami a gyereken van,
legyen az ajtóban.*

(Borsa völgye, Kolozs m.)⁴⁸

A nyelvtani szerkezet köti össze a tartalmilag igen különböző, a konkrét szituációhoz mindig alkalmazkodó szövegeket. A nyelvtani szerkezetnek

⁴⁷ JANKÓ János, 1893, 62.

⁴⁸ VAJKAY Aurél, 1943, 67.

nincs köze a szöveg által kifejezett hiedelemtartalomhoz, ill. az éppen gyakorolt gyógymód általában nem indokolja éppen ennek a formának a használatát. Ezzel összefüggésben ennek a szerkezetnek — változó tartalmakkal — pontosan körülhatárolható elterjedési területe van; a szövegek nyilvánvalóan annak révén hagyományozódnak.

13. *Kívánság lehetetlen feltétellel (a)*

A. Szemölcs gyógyítása

A beteg azzal a morzsával, ami evéskor véletlenül kiesik a szájából, kilencszer megkerékíti a szemölcsöt, utána a háta mögé dobja és mondja:

*Akkor nőjjön szemölcs a kezemen,
ha én ezt megkeresem.*

(Mezőtúr, Szolnok m.)⁴⁹

Sok hasonló szöveg, pl.:

Árpa gyógyítása

*Akkor legyen az én szememen árpa,
mikor ezt innen kivesszem.*

(a kútba dobott árpaszemet) (Szank-Móricgátpusztá, Pest m.)⁵⁰

Fekély gyógyítása

*Akkor legyen rajtam ilyen fekély,
Ha én ezt a pénzdarabot felveszem.*

(Törtel, Pest m.)⁵¹

B. Hideglelés gyógyítása

Kettéhasított, ív alakúra hajlított csalánszáron átbújtatják a beteget, öt Miatyánk és öt Üdvözlégy után ezt mondva:

*Akkor löllön a hideg,
mikó ebbe átbújsz!*

(Bánokszentgyörgy, Zala m.)⁵²

⁴⁹ Saját gyűjtés.

⁵⁰ Fehér Zoltán gyűjtése.

⁵¹ Nagy Czirok László gyűjtése, EA 2390, 20.

⁵² GÖNCSI Ferenc, 1914, 289.

C. Macska házhoz szoktatása

A macskát a kemence körül háromszor megforgatják, váltogatott kézzel, ezt mondva:

*Akkó menj el,
mikó ez a kemence magától megmozdul.*

(Dés, Szolnok-Doboka m.)⁵³

D. Árpa gyógyítása

A beteg a kutat háromszor körüljárja, közben három szem árpát a kútba dob és háromszor mondja:

*Akkor nőjön a szememre árpa,
majd ha az az árpa kinől benne.*

(Tószeg, Pest m.)⁵⁴

E. Ugyanaz

A beteg az árpát párna csücskével megtörli és mondja:

*Akkor legyen árpa a szememen
mikor árpa nő a párna csúcsán.*

(Tákos, Bereg m.)⁵⁵

A cselekmény többnyire a mágikus gyakorlatban igen elterjedt elveszejtő jellegű eljárás — a beteg vagy gyógyító valamit eldob, bedob, elás. Ezek az eljárások általánosan gyakoroltak voltak szöveg nélkül is, továbbá egészen más jellegű szöveggel is. Jelentésük használóik számára is világos: valamilyen bajt megszüntetni a jelképes elveszejtéssel, az analógia elve alapján. A szövegekben kifejeződő lehetetlenség a (visszacsinálhatatlan) cselekmény elképzelt „visszacsinálása”; tehát a szövegben konkrétan kifejeződik az elveszejtő eljárás éppen gyakorolt módozata. A szövegek által tartalmazott tartalmi többlet — a lehetetlenség — a cselekményre való konkrét utalás logikai továbbfejlesztése. Az esetek kisebb számában más jellegű — tehát nem elveszejtő cselekményhez kapcsolódik ilyen szöveg. Ezek mind egyedi esetek: elterjedt mágikus cselekmények egy-egy esetben ilyen szöveggel társulva (B, C, E). Ezek az esetek arra vallanak, hogy bár

⁵³ VERSÉNYI György, 1883, 94.

⁵⁴ Saját gyűjtés.

⁵⁵ MNT 18.

a szövegek keletkezése, ill. léte szorosan összefügg a cselekménnyel, a szövegek, ill. a lehetetlenséget kifejező nyelvtani szerkezet önálló létével, a konkrét cselekményektől és az ezeket tükröző szövegektől elvonatkoztatott tudatával is számolnunk kell. Szövegeink nem tekinthetők tisztán funkcionálisnak, bár tartalmi csoportokat képeznek, ahol a szövegek a változó funkcióknak megfelelően tartalmilag változnak. A nyelvtani szerkezetet nem-funkcionális, szövegalakító-fenntartó elemnek kell minősítenünk. Az azonos funkciót kifejező tartalmi csoportokon belül szövegvariánsok is léteznek, az azonos nyelvtani szerkezeten belüli stilisztikai különbségekkel. D (egy sok hasonló szöveget tartalmazó csoport képviselője) és E példánk (egyedi adat) némileg rávilágít, hogy a nyelvtani szerkezet, ill. az ezáltal kifejezett logikai tartalom konkrét szövegektől való elvonatkoztatása, és e szerkezet rögtönzött jellegű konkretizálása egyáltalán milyen szinten mehet végbe. Ez a két példa arra vall, hogy valószínűleg igen alacsony szinten: Egy még egészen konkrét szinten a konkrét szövegek funkcionális elemeinek kicseréléséről lehet szó.

*

Az „alapréteg”-be tartozó szövegcsoportok némelyikében is megnyilvánuló tendencia a nyelvtani szerkezet szövegalakító szerepére e csoportokban elsődleges szöveg-, ill. csoportképző tényezővé lépett elő. Ez teszi „szövegjellegűvé” az egyébként az alaprétegre jellemző ad hoc kapcsolatokot tükröző funkcionális szövegeket; univerzális jellegüket a valódi ráolvasásokra jellemző körülhatárolt elterjedési területtel korlátozva.

III. SZÖVEG-ELVŰ CSOPORTOK — „VALÓDI RÁOLVASÁSOK”

14. *Betegség „fenyegetése” (b)*

A. *Á r p a g y ó g y í t á s a*

A gyógyító „learatja”: a beteg szeme előtt kezét elhúzva háromszor mondja:

*Szaladj árpa, learatlak,
kévébe se kötlek!*

(Nagypáli, Baranya m.)⁵⁶

⁵⁶ MNA, Szentmihályi Imre gyűjtése.

Sok variáns ismert, pl.:

*Árpa, árpa, learatlak,
kepíbe se raklak!*

(Sárhida, Zala m.)⁵⁷

B. U g y a n a z

A beteg jobb kézzel, sorban kilenc szem árpával kilencszer megkerékíti, majd megkeresztezi a szemét, azután az árpaszemet hátradobja. Kerekítés közben mondja:

*Árpa, árpa, lekaszállak,
fehér lú seggibe váglak.*

(Vésztő, Békés m.)⁵⁸

Sok variáns ismert, pl.:

*Árpa, árpa lekaszállak,
fehér ló seggibe hánylak.*

(Tiszaszöllős, Heves m.)⁵⁹

Mindkét példánkban közölt szöveg (és variánsai) szövegtípusnak tekinthető: egy funkcionális (első sorok) és egy nem-funkcionális (második sorok) elemet tartalmaznak: a betegség elmúltának fenyegető formában kifejezett óhajához valamilyen többlet járul, amely csak stiláris többletnek tekintendő (akkor is, ha pl. a „fehér ló” motívum esetleg valamikori hiedelemtartalmat tükröz). E szövegeknek — szemben pl. a 3. csoportban közölt, ugyanazt a funkciót kifejező, de nem-funkcionális többletelemmel nem rendelkező „Szaladj árpa, learatlak” szöveggel, körülhatárolható térbeli elterjedtségük (A: Dunántúl, B: Tiszántúl meghatározott területe) és időbeli folyamatosságuk van, és éppen nem-funkcionális elemeik révén; tehát mint szövegek terjednek, hagyományozódnak.

A cselekmény mindkét esetben speciális árpagyógyító eljárás, amelyhez azonban a legkülönbözőbb spontán jellegű funkcionális szövegek, valamint különböző árpagyógyító szövegtípusok kapcsolódnak. Azokon a területeken, ahol a példaként közölt szövegtípusok ismertek, mindenfajta árpagyógyító eljáráshoz gyakran társulnak ezek a szövegek; tehát a fenyegető

⁵⁷ GÖNCZI Ferenc, 1914, 292.

⁵⁸ MNT 18.

⁵⁹ Saját gyűjtés.

jellegű, funkcionális elemnek minősített első sorok korrelációja a cselekménnyel nem olyan szoros, mint a 3. csoportban közölt tisztán funkcionális árpafenyegető szövegé, amely természetesen csak fenyegető jellegű cselekménnyel kapcsolódhatott.

15. *Kívánság hasonlaltal (c)*

A. T y ú k ü l t e t é s

Ültetés előtt a kotlót kemencéhez dörzsölik és mondják:

*Úgy ülj, mint a só,
úgy költs, mint a hangya!*

(Paszab, Szabolcs m.)⁶⁰

Több variánsa ismert, pl.:

*Üljél, mint a tőke,
keltsél, mint a hangya!*

(Szakoly, Szabolcs m.)⁶¹

B. U g y a n a z

A tojásokat déli harangszókor kell rakni és mondani:

*Kelj, mint a rozs,
pattojj, mint a kukorica!*

(Ordas, Pest m.)⁶²

Több variánsa ismert, pl.:

*Keljen, mint a rozs,
szaladjon, mint a pinty!*

(Bánokszentgyörgy, Zala m.)⁶³

Lényegében a 6. csoportról mondottak érvényesek ezekre a szintén első-sorban alkalminak minősülő szövegekre. Többet azokhoz képest, hogy a szövegek nem funkcionális eleme — az elvont hasonlat — révén itt valódi szövegvariánsok jöttek létre, amelyekre a nem-funkcionális elemet is

⁶⁰ Turi Sándor gyűjtése, EA 2336, 19.

⁶¹ MNT 18.

⁶² MNT 18.

⁶³ MNT 18.

tartalmazó, valódi ráolvasások általános ismérvei jellemzőek. A szöveg által kifejezett hiedelemtartalom a hasonlatot tartalmazó tisztán funkcionális szövegekhez hasonlóan az analógia elve; azonban nem tisztán funkcionális szövegek esetében már sohasem tételezhető fel bizonyossággal a hiedelemháttér állandó konkrét jelenléte, mivel a ráolvasás stiláris elemei révén mint szöveg hagyományozódik; használóik elsősorban mint szöveget mondják: A hasonlatot egy állandósult, stilárisan rögződött nem-funkcionális elem fejezi ki, ezért a konkrét esetekben nem számolhatunk a gondolat állandóan jelenlevő tudatosságával. Mindehhez járul még a szövegek alkalmi jellege; ezzel kapcsolatban gondoljunk a 6. csoportnál mondottakra.

16. *Cselekménymagyarázó szövegek (c)*

Á r p a g y ó g y í t á s a

Valaki, aki akkor látja először az árpát, begörbített mutatóujjával háromszor „learatja”, ezt mondva háromszor:

*Árpát aratok,
kévébe kötöm.*

(Nemesvista, Zala m.)⁶⁴

Sok variánsa ismert, pl.:

*Árpát aratok,
kévét nem kötök.*

(Drávaszentes, Somogy m.)⁶⁵

A 7. csoport szövegeihez hasonló funkcionális elemet és egy nem-funkcionális elemet (második sorok) is tartalmazó valódi ráolvasások; és mint ilyenekre a 14. csoport szövegeiről mondottak érvényesek; ennek megfelelően a szövegeket látszólag a 7. csoporttal rokonító cselekménymagyarázó jelleg itt általában sokkal kevésbé lelhető fel.

17. *Kívánság ellentéttel (b)*

A. T y ú k s z e m g y ó g y í t á s a

Mikor a beteg az újhódat először meglátja, felvesz egy marék port, lesimítja vele a kezén levő tyúkszemet, és háromszor mondja:

⁶⁴ Saját gyűjtés.

⁶⁵ MNA, Andrásfalvy Bertalan gyűjtése.

*Amit látok, újuljon,
amit nem látok, múltjon.*

(Alattyán, Szolnok m.)⁶⁶

Sok variánsa ismert, pl.:

*Amit látok, nőjjön,
amit nem látok, múltjon.*

(Jászkisér, Szolnok m.)⁶⁷

B. U g y a n a z

A beteg pocoktúrással nyomkodja meg a szemét, és mondja:

*Amit látok, újuljon,
amit nyomkodok, elmúljon.*

(Szank, Pest m.)⁶⁸

Sok variáns, pl.:

*Amit látok, teljék,
amit kerekítek, múltjék.*

(Alsóregmec, Zemplén m.)⁶⁹

C. T e j h a s z o n b i z t o s í t á s a

Körülszaladták a más tejét, ezt mondva:

*Enyém tejet-vajat adjon,
a tiéd meg véres tejet.*

(Hatvan, Pest m.)⁷⁰

D. T o j á s h a s z o n b i z t o s í t á s a

Hogy a tyúk korán megkotoljon, gelencsérzalmát és lopott forgácsot tesznek alá a fészekbe, e szavakkal:

*Az én tikom tojjon, kotoljon,
A másé meg se ne tojjon, se ne kotoljon.*

(Balatonmellék)⁷¹

⁶⁶ Saját gyűjtés.

⁶⁷ Csete Balázs gyűjtése, EA 3458, 21.

⁶⁸ Fehér Zoltán gyűjtése.

⁶⁹ HOPPÁL Mihály, 1967, 63.

⁷⁰ P. Madar Pona gyűjtése.

⁷¹ JANKÓ János, 1902, 418.

Funkcionális és nem-funkcionális elemet tartalmazó valódi ráolvasások. A kívánt célt ellentétet kifejező stilisztikai elemekkel közlik. Bizonyos szövegtípusoknak cselekménymagyarázó jellege is van: e szövegek konkrétan utalnak a gyógyító cselekményre (B). A példaként közölt szövegek legtöbbször igen népes csoportokat képvisel; és sok, itt még példákkal sem illusztrált hasonló szövegcsoporthoz ismert. Bár itt az elterjedt szövegvariánsok nyilvánvalóan mint szövegek hagyományozódnak, a sok típus és variáns létrejöttében feltétlenül szerepe van annak, hogy az ellentétes forma sok esetben megfelel bizonyos, a cselekmény és szöveg által egyaránt kifejezett hiedelemtartalomnak, amely egy elevenen élő hiedelemháttér tartozéka. Így pl. a kelő-fogyó holddal való analógiába állítás a néphitben általánosan elterjedt. A holddal kapcsolatos szövegek általában szemmel látható bőrbetegségek gyógyítására használatosak. Ez és az a tény, hogy a szövegek több fajtája konkrétan utal az e bőrbetegségeket gyógyító cselekményekre, csak erősíti a szövegek kapcsolatát a funkcióval. Szerepe van annak is, hogy egyéb, holddal kapcsolatos elterjedt ráolvasástípusok is ismertek, és bár a magyar néphitben nincs nyoma úgynevezett holdkultuszhoz, feltehető, hogy e betegséget a holdhoz küldő szövegek ismeretében és hatására kialakult egy másodlagos hitréteg, helyesebben az a tudat, hogy a betegséget a holdhoz lehet küldeni (e szövegekkel; és általában is egy gyógyítás-hold kapcsolat). Ez a tudat erősítheti bármely holddal kapcsolatos szövegterjedését, fennmaradását, variálódását.

A C—D szövegek esetében a szöveggel kifejezett ellentét pontos korrelációban van a kifejezett hiedelemtartalommal; az ellentétes forma használata feltétlenül összefügg ezzel, bár az ellentétes nyelvtani szerkezet itt is nem-funkcionális szövegelem, amely hasonlóságot tesz az alkalmi, ill. szokás-cselekménybe ágyazott mondókák jó—rossz ellentétet gyakran tartalmazó szövegeihez.

A szövegcsoporthoz jó példái azoknak a valódi ráolvasásoknak, ahol a szövegek funkcionális elemei igen elevenek; a kapcsolat a szöveg és funkció: hitvilág—mágikus eljárás—cél között szoros, és egyúttal a nem funkcionális elemek súlya kicsi, de ahhoz elég, hogy a szövegek szöveggé, valódi ráolvasásként viselkedjenek. A nem-funkcionális elem kisebb jelentőségéhez az is hozzájárul, hogy az ellentétes nyelvtani szerkezet a mindennapi nyelvtől sem idegen, tehát nemcsak szövegelemként használt szerkezet. Ezért néha spontán jellegű, az adott szituációhoz rögtönzött szövegek is tartalmaznak ellentétes kívánságot, bár sokkal kisebb súllyal, mint pl. hasonlatot, és ezeknek a „spontán” szövegeknek a keletkezésében könnyen játszhat szerepet az ellentétet tartalmazó sokféle elterjedt szövegtípus ismerete.

Ilyen „spontán” szöveg pl.:

Sárgaság gyógyítása céljából a beteg főtt tojást akaszt a nyakába, háromszor mondva:

*Ez a tojás apadjon,
betegségem gyógyuljon.*

(Szakoly, Szabolcs m.)⁷²

Mindezekkel összefüggésben a szövegileg és funkció szempontjából rokon csoportok meglehetősen zárt tömbje jött létre, rokon, funkciórokon szövegek kapcsolatával (az említett bőrbetegségeket többnyire az idézett szövegekkel gyógyítják és viszont).

18. *Kívánság lehetetlen feltétellel (b)*

A. Disznónyű kihajtása

*Annyi nyű maradjon benned,
Valahány prókátornak mennybe megy a lelke.*

(Udvarhely m.)⁷³

Több variáns ismert, pl.:

*Annyi nyű maradjon benned,
ahány prókátor idvezül.*

(Szék, Szolnok-Doboka m.)⁷⁴

B. „... hogy az a raj méhed el ne menjen”

„Mihánt az anyjátul le megyen az raj és irányzod, hogy el akar menni, ezeket az igéket olvass reá”:

*Ti méheim szálljatok meg,
ha penig ugyan elmentek,
sehun meg ne szálljatok,*

⁷² MNT 18.

⁷³ BALÁSY Dénes, 1905, 42.

⁷⁴ Dömötör Tekla gyűjtése.

*hanem oda menjetek,
az hová a prókátorok lelke megyen.*

(H.n.; 1614 utáni évek)⁷⁵

C. Veszedelem elhárítása

*Valaki az mi Urunk Jézus Krisztusnál
nagyobb urat uralhat,
asszonyunk szűz Máriánál
nagyobb asszonyt asszonyolhat,
az magas egeknél
magasabbat ismélhet
az fekete földnél
nehezebbet nyomhat,
az ártasson, az vétkezzen
a mai napon énnékem.*

...

(H. n.; 1613)⁷⁶

Cselekmény egyik idézett esetben sem ismert. A szövegnek nincs köze az esetleges cselekményhez, azzal párhuzamosan, vagy anélkül, de mindenképpen attól függetlenül használják. A szövegek funkcionális eleme (az első sorok, ill. a C. szöveg utolsó két sora) fejezi ki a konkrét kívánságot, az adott esetet: a nem-funkcionális elem a nyelvtani szerkezet révén logikusan kapcsolódik ehhez, de pusztán szövegelem, nincs a cselekményhez, funkcióhoz köze. A funkcionális elemekben kifejeződő kívánságon kívül a szövegek semmilyen hiedelemtartalmat nem fejeznek ki. Mint szövegek variálódnak és terjednek. Az A és B szövegek nem-funkcionális elemei rokon szöveg-motívumok; ezek révén rokon a két különböző szövegtípus. A C szöveg esetében az egyházi jellegű hivatkozás szintén — mint az egyházi hivatkozások esetében általában — a ráolvasás kifejezetten *szöveg*-eredetére vall. Az A—B, illetőleg C szövegek egyaránt lehetetlenségeket kifejező szöveg-motívumai nincsenek rokonságban egymással; mivel tisztán nem-funkcionális szövegelemekről van szó, nem jelenthet rokonságot a lehetetlenség elvének alkalmazása mindkét esetben, erről csakis kimutatható szövegrokonság révén beszélhetnénk. Ugyanez okból nem rokonok szövegeink sem a 13. csoport, sem a 23. csoport szintén lehetetlenséget kifejező szövegeivel sem.

⁷⁵ Radvánszky család levéltára, 620.

⁷⁶ Radvánszky család levéltára, 621.

19. Fohász természetfeletti lényhez, megszemélyesített természeti jelenséghez

A. Torokfájás gyógyítása

Akinek fáj a torka, megcsókolta háromszor a kemencét, ezt mondva:

*Fődédesanyám, torkom fáj,
senkinek se mondom,
csak neked panaszolom,
gyógyítsd meg.*

(Alattyán, Szolnok m.)⁷⁷

Sok variánsa ismert, pl.:

*Födanyám, torkom fáj,
Senkinek se mondom,
csak neked panaszolom,
gyógyítsd meg.*

(Csóka, Torontál m.)⁷⁸

B. Fejfájás gyógyítása

Napkeltekor kimentek hajnalt köszönteni:

*Jó reggelt adjon Isten
te szép piros hajnal,
a fejem fáj, meg a torkom,
neked panaszolom.*

(Furta, Bihar m.)⁷⁹

C. Hideglelés gyógyítása

Hajnalban ki kellett menni az udvarra, és ezt mondani:

*Dicsértessék a szép, piros hajnal,
hívnak engem vendégségbe,
de nem mehetök e,
mindönféle látott, láthatatlan nyavalámat küdöm e!*

(Tápé, Csongrád m.)⁸⁰

⁷⁷ Saját gyűjtés.

⁷⁸ KÁLMÁNY Lajos, 1891, 36.

⁷⁹ Saját gyűjtés.

⁸⁰ TOMORI Viola, 1936, 673.

D. „Tyúksegg” gyógyítása

A beteg újholdkor kiáll az eresz alá, és ezt mondja:

*Új hold, fényes hold,
engem vacsorára vársz,
de én oda nem megyek,
elküldöm a tyúksegget.*

Kilenc este ismétlik újholdtól kezdve.

(Viss, Szabolcs m.)⁸¹

E. U g y a n a z

*Új hold, új király
meházasodtál.
Elhísz-e a lakodalmadba?
El.
De én nem mék el,
elküldöm a tyúksegget,
menjetez oda lakodalomba.*

(Tiszasas, Szolnok m.)⁸²

A szövegekben közös, hogy a betegség elmúltának óhaját egy megszemé-lyesített természeti jelenséghez irányuló kérés formájában mondják el. Utóbbiakat a jelenben, a szövegek mai használatát tekintve nem-funkcio-nális többletelemnek, pusztán szövegelemnek tekintjük, amennyiben sem a „földanyához”, sem a holdhoz, sem a hajnalhoz intézett kérés mögött nincs egy ezekbe a „lényekbe” vetett hit — a népi hitvilágban nincs nyoma holdkultusznak, sem földanyakultusznak. Utóbbiról is azt mondhatjuk, amit a holddal kapcsolatban már említettünk: legfeljebb egy, e szövegek használatából leszűrődött másodlagos hitről beszélhetünk, amely szerint a torokbetegségeket a „földanyával” lehet gyógyíttatni, annál is inkább, mert az A szöveg által képviselt típus valóban mindig torokbetegségek gyógyítására használatos. Ami a hajnalt illeti, nyilvánvalóan csak költői képről van szó. A hold és a föld esetében felmerülhet elvileg a szövegek valamikori hitháttérének kérdése, csak hogy ez igen nehezen lenne kinyomoz-ható, tekintve, hogy e szövegek már a belátható múltban mindig is szöveg-ként variálódtak, hagyományozódtak: egy stiláris változások révén létre-

⁸¹ Saját gyűjtés.

⁸² Diószegi Vilmos gyűjtése.

jött mai formából aligha következtethető ki az eredeti tartalom, ill. az eredeti tartalom hiedelemháttére. Ugyanez okból szövegeink típusokba a nem-funkcionális szövegelemek révén sorolhatók; így tehát az A és B szöveg rokon egymással, holott az egyik a földhöz, másik a hajnalhoz fordul mint gyógyító erőhöz, ugyanúgy a C és D rokon szövegek.

Ami a kísérocselekményt illeti, a szövegmondás időpontját és körülményeit határozzák meg oly módon, hogy a szövegeknek, bár ezek elsősorban csak szövegek, azáltal, hogy a holdhoz fordulva, hajnalban, ill. a földet jelentő kemencét átölelve mondják őket, mégiscsak egy, a használóik szemében konkrét funkciót, szituációt kölcsönöznek.

20. *Egyházi hivatkozást tartalmazó szövegek*

A. *Ijedtség gyógyítása*

Az ölben tartott gyerek fejére keresztet vetve a következőt kell mondani:

*Rajtad ez az ijedelem ne maradjon meg,
mint az Úr Jézus tanítványain a gecsemáni kerti ijedelem.*

(Felsőnyék, Tolna m.)⁸³

B. „Zabált ló” gyógyítása

Itatás előtt háromszor kell mondani:

*Soha nem vót boldogb óra,
mint az, melyben Urunk született.*

(H. n., 1635 utáni évek)⁸⁴

Több variáns, pl.:

C. *Igézés gyógyítása*

*Nincs boldogabb óra,
melyben a szűz Mária fogantatott . . .*

(Bátmonostor, Bács-Bodrog m.)⁸⁵

⁸³ MNT 18.

⁸⁴ Radvánszky család levéltára, 1107.

⁸⁵ Diószegi Vilmos gyűjtése.

Az egyházi eredetű vagy jellegű hasonlatot, hivatkozást tartalmazó szövegek valódi ráolvasások. A hasonlat, hivatkozás a szöveg nem-funkcionális eleme, amely a betegség elmúltának óhajával vagy egyéb kívánsággal általában igen laza összefüggésben van; ennek megfelelően ritkán találunk állandó párokat, inkább csak ad hoc, sőt gyakran erőltetett, nem logikus társulásokat. A szöveget úgy-ahogy kiigazítva igyekeznek a hasonlatot logikussá, a funkciónak megfelelővé tenni, de általában azt mondhatjuk, hogy az egyházi hivatkozás mint készen kapott szöveg lép be a ráolvasás-mondás gyakorlatába, a funkcióhoz lényegében nincs köze. Bár a funkció, a szükséglet hozta létre magát a hasonlatot — erre volt „szüksége” a pusztá óhajnak ahhoz, hogy valódi ráolvasásként hathasson és terjedhessen — ezekben az esetekben mégis annyira túlsúlyra jutott a ráolvasások funkciótól elszakadt szöveg-jellege, hogy elsősorban mint szövegek hatnak. Ezt jól illusztrálja B szövegünk, amely nem is hasonlat, pusztán egy egyházi hivatkozás (elvileg eredetileg lehetett hasonlat, melynek egyik tagja, funkcionális eleme lekopott). A szövegek egyházi eredete, ennek következtében mindennapitól eltérő formája és tartalma mágikus célú használatra alkalmassá teszi őket.

Mindezekből következik, hogy az e fajta szövegek rendszerezése, vizsgálata csak nem-funkcionális szövegelemük révén történhet; nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni azt a bármiféle vizsgálatot nehezítő ténytet, hogy e szövegek, ill. szövegtöredékek a hivatalos és nem hivatalos vallásos használat és a különböző népköltészeti műfajok közös motívumkincséhez tartoznak, a legkülönbözőbb szövegösszefüggésekben jelenhetnek meg; ráolvasásokhoz való tartozásuk, ráolvasásként való szerepeltetésük általában csak esetleges. Csak kevés esetben mutatható ki a ráolvasás „műfaján” belül önálló, más műfajoktól, összefüggésektől független fejlődésük.

*

A szövegek közös jellemzője tehát az, hogy nem-funkcionális elemet is tartalmazó valódi ráolvasások. Ez, mint mondtuk, a funkció szempontjából „öncélú” többletelem, pusztán szövegelem, de ennek révén lesz a ráolvasás szöveg-jellegűvé. Ez a fő csoportképző tényező, a csoport ezekben az esetekben elterjedési területtel rendelkező szövegtípust, ill. típusokat jelent. Nagy különbségek vannak a funkcionális és nem-funkcionális elemek mibenlétében, valamint a kettő egymással való kapcsolatában, kölcsönhatásában. E kölcsönhatással e keretek között nem foglalkozhattunk, bár az az általunk vizsgált kapcsolatokra nézve sem közömbös. Ami a szövegek funkcionális elemeit illeti, ezekben fejeződik ki valamilyen módon a funkció: vagy egy általános kívánság formájában, vagy kifejezhet valamilyen

speciális hiedelemtartalmat, vagy tükrözheti az adott szituációt, konkrétan utalva a kísérőcselekményre vagy más körülményekre. Azonban a kísérőcselekménnyel, szituációval, hiedelemháttérrel való kapcsolat feltűnően lazább, mint akár a velük szó szerint azonos tisztán funkcionális szövegekben; bár volt példánk „elevenebb” funkcionális elemekre is (pl. a 17. csoport egyes szövegtípusainál). A nem-funkcionális elemek mint nyelvtani-stilisztikai tényezők nem köznyelvi, gyakran költői formát adnak a ráolvasásoknak, ezáltal lehetővé téve variálódásukat, hagyományozódásukat, de ezen túlmenően általában valamilyen funkciótól idegen tartalmi többletet is jelentenek. Ez az idegen tartalom igen sokféle lehet, mint láthattuk. Idegen volta ellenére a funkcióval gyakran mégis több-kevesebb kapcsolatban van. Hogy ez a kapcsolat eredeti-e vagy másodlagos, a ráolvasások jelenbeli működésének szempontjából végeredményben mindegy. A ráolvasás gyakorlatában máshonnan, más „műfajból” bekerült idegen szövegelem mint „szöveg” ugyanúgy viselkedik, mint egy esetleges valamikori hiedelemem; a mai hitvilág szempontjából mindegyik eleve adott „szöveg”, amelyhez a jelenlegi funkciónak nincs köze. Szorosabb kapcsolat a nem-funkcionális elemek és a funkció között olyankor van, amikor az „idegen tartalom” valamilyen vonatkozásban nem idegen a hitvilágtól, akár eredendően, akár másodlagosan. Ilyenek voltak a 19. csoport „hold és földanya” fohászai, ahol a nem-funkcionális elemek tartalma bizonyos szempontból idegen a néphittől; mégis részint az aktualizáló kísérőcselekmények révén, részint — a hold esetében — a holdra vonatkozó egyéb hiedelmek nagy szerepe révén más szempontból mégsem az. Sok esetben számolhatunk a szövegek nem-funkcionális elemeinek hatására kialakult másodlagos hit-réteggel is mint a funkciót és a nem-funkcionális elemet közelítő tényezővel. Ami egyébként e kapcsolatokat illeti, ezek itt mindig a szövegelemek alárendelve jelennek meg, és csak kevésbé befolyásolják a szövegek „szövegszerű” fejlődését, bár a szövegek, ill. a nem-funkcionális elemek tisztán szövegszerű fejlődése nyilván nem lehetséges, amíg ráolvasás-funkcióban használják őket, egy pontosan ezt a funkciót kifejező funkcionális elemmel társulva.

IV. SPECIÁLIS ELJÁRÁS MINT CSOPORTKÉPZŐ TÉNYEZŐ

21. *Betegség okozóinak felsorolása*

A. Szemverés gyógyítása

Tányérba három fakanállal tiszta kútvizet mernek, seprőkarót vagy boronakarót gyertyára tartanak, három darab parazsat belepattin-

tanak a vízbe, közben neveket mondva:

*Pétör,
Julis,
Kata.*

Ha valóban szemmel verték a gyereket, leül a szén annak a nevénel, aki megverte. Annak az egyénnek kell a gyereket megmosdatnia és háromszor itatnia. A vizet kanalanként az ajtósarokra öntik. Ha meg van verve szemmel, a víz több, mint volt.

(Szóreg, Torontál m.)⁸⁶

B. U g y a n a z

... Amelyik szónál a faszén leült a víz fenekére, olyan egyén verte a gyereket:

*Ember,
gyerek,
lány,
asszony.*

A szenesvízzel megmosdatták...

(Nagykökényes, Nógrád m.)⁸⁷

C. U g y a n a z

*Kék szöm,
barna szöm,
fekete szöm,
cifra szöm.*

(Foktő, Pest m.)⁸⁸

D. U g y a n a z

*Ha kalap alul jött,
kalap alá menjen.
Ha fejkötő alul jött,
fejkötő alá menjen.
Ha Bástyán alul jött,*

⁸⁶ Kálmány Lajos gyűjtése, EA 2860, 149.

⁸⁷ MNT 5.

⁸⁸ Diószegi Vilmos gyűjtése.

*Bástyán alá menjen!
Fűjét, fát hasogasson,
szívét ne szorongasson!*

(Hörnyék, Baranya m.)⁸⁹

E. U g y a n a z

*Kék szem megnézte,
fekete szem megnézte
sárga szem megnézte,
szű megszerette;
bódogságos szűz Mária
vigasztalja meg Rózsit.*

(Gajcsána, Moldva)⁹⁰

Valamennyi szöveg a „szemverés” gyanúja esetén alkalmazott szenesvízkészítés kísérője, tehát csoportunkat — amennyiben egy csoportnak tekintjük ezeket a különböző, bár egymással kétségtől rokon szövegcsoportokat és típusokat — a szenesvízkészítés mágikus eljárása tartja össze. E szövegek csak véletlenszerűen fordulnak elő más eljárások kísérőjeként, ill. önállóan; használóik tudatosan a szemverést gyógyító szövegekként tartják őket számon. Ugyancsak véletlenszerűen fordulnak elő más jellegű szövegek a szenesvízkészítéssel kapcsolatban (nem számítva a dolgozatunkban nem tárgyalt, szemverés-gyógyító epikus ráolvasásokat); tehát csoportunk a szöveg—funkció egységével rendelkező zárt csoport.

Maga a szenesvízkészítés részint (eredetileg) tudakozó jellegű, részint gyógyító jellegű mágikus eljárás. Első szövegünk a tudakozó jellegnek megfelelő, tisztán funkcionális, a szituációhoz rögtönzött szöveg. A B is hasonló jellegű, de már kevésbé konkrét, ennek megfelelően ezt a fajta szöveget (sok hasonló ismert) nemcsak tudakozásra, hanem kifejezetten gyógyító céllal is használják: a parázs vízbe dobása és a szöveg elmondása esetenként változóan így vagy úgy használatos; de ha tudakozásra használják is, ez csak mintegy „jelképes” tudakozás: végül is a rontó konkrét személye valóságosan nem tudható meg segítségével, ennek megfelelően az eljárás sem töltheti be eredeti célját (a gyerek meggyógyíttatása a megtalált rontóval): így a szenesvízkészítés és a vele való fürdetés vagy itatás lesz maga a gyógyító eljárás. Ha pedig az eljárás elsősorban gyógyító és nem tudakozó jellegű, akkor nem szükséges, hogy kísérője egy tudakozó jellegű szöveg legyen. — Végül is tehát, bár ez nem egyenes vonalú fejlődési sor, nyilván-

⁸⁹ MNT 15.

⁹⁰ DIÓSZEGI Vilmos, 1959, 77.

valóan volt egy konkrétól az általános felé haladó tendencia mind az eljárás, mind a szöveg vonatkozásában, és egyúttal az egymással szoros összefüggésben levő eljárás és szöveg változásai egymásra is ilyen irányba hatnak. Ennek eredménye — többek között — a nem-funkcionális elemekkel is rendelkező valódi ráolvasások léte. Így bár a C—D szövegek (és az általuk képviselt szövegtípusok) mindegyike tükrözi a tudakozó funkciót is (nagyon általánosítva, de mindegyikben megtaláljuk a lehetséges rontók felsorolását), és használják — jelképesen — tudakozásra is, mindegyik inkább gyógyító ráolvasásként használatos, és egyúttal nem-funkcionális stilisztikai többletelemekkel rendelkezik. A D szöveg egy másfajta — a kevésbé általánosító szövegekben fel nem lehető — funkciót, (ill. hiedelem-tartalmat) is kifejez, amely mint tudatos hit, mint a szenesvízkészítés és a vele társuló ráolvasások gyakorlásának konkrétan megfogalmazott célja a népi hitvilágban egyébként nem lehető fel: az, hogy a betegséget (szemverés) vissza lehet küldeni az okozóra. Ezt — eredetétől függetlenül — nem-funkcionális szövegelemnek minősíthetjük, bár egy — a szövegek gyakorlásából leszűrődő tanulságként kialakuló — másodlagos hittel is számolhatunk esetleg (tudják, hogy a szemverést vissza lehet küldeni az okozóra, mert hiszen e szövegekkel éppen azt szokták tenni). E szövegünk — és az általa képviselt típus — egyházi jellegű fohászokat tartalmaz, amelyek révén univerzális használhatósága növekedik. Az ezzel rokon szövegtípusok néhol annyira az eredeti funkciótól elvonatkoztatott gyógyító szövegek lettek, hogy ott is alkalmazzák őket, ahol a szenesvízkészítés eljárását egyébként nem gyakorolják, sőt a szemverésbe vetett hit is igen kevésbé intenzív (így pl. Közép-Európa tőlünk nyugatra eső területein). Nyilvánvaló a funkciótól, kísérő cselekménytől viszonylag függetlenül, szöveggé váló hagyományozódásuk. Egyébként ott, ahol a szenesvízkészítést gyakorolják — így az egész magyar nyelvterületen — a szövegek a cselekmény részeként, azzal együtt hagyományozódtak; a tisztán funkcionális szövegek rögtönzött jelleggel esetenként társulva az eljáráshoz, a valódi ráolvasásnak minősített szövegtípusok pedig egy-egy szűkebb elterjedési területen, másfajta szövegekkel szemben túlsúlyra jutva.

*

A hitvilág alaprétegével összefüggő, de abból elsősorban specializáltságuk és gyakran összetett voltuk révén kiemelkedő, bizonyos célokra hagyományosan gyakorolt eljárásokkal, ill. több alapeljárásból összetett rítusokkal gyakran társuló ráolvasásszövegek alapvető jellemzője az egy bizonyos célt szolgáló cselekményhez való tartozás, tehát a szövegek bármilyen szinten is legyenek, jellegüket és használatukat, hagyományozódásuk

módját mindig erősen befolyásolja maga az eljárás, annak célja, ill. hiedelem-háttere. Egymással szoros kölcsönhatásban lehetnek a hagyományosan azonos rítushoz tartozó legkülönbélebb szövegtípusok is; tehát a szöveg-szerű fejlődésbe mindig belejátszik a fő csoportképző tényezőnek tekinthető rítus, ill. annak funkciója.

V. SPECIÁLIS HIEDELEM MINT CSOPORTKÉPZŐ TÉNYEZŐ

22. Számláló ráolvasások

A. Tyúkszem gyógyítása

A beteg megsámolja, hány tyúkszeme van; attól a számtól számol:

...
három,
kettő,
egy.

(Karancskeszi, Nógrád m.)⁹¹

B. Disznóféreg kihajtása

Tíz,
kilenc,
nyolc,
...
egy,
egy se legyen benne.

(Bokod, Komárom m.)⁹²

C. Igézet gyógyítása

Kilenc parazsat tesznek a vízbe:

se nem egy,
se nem kettő,
...
se nem kilenc.

Ha leül a szén, meg van rontva a beteg.

(Szarvaskő, Heves m.)⁹³

⁹¹ Saját gyűjtés.

⁹² Szabó Sándor gyűjtése, EA 1407, 13.

⁹³ Diószegi Vilmos gyűjtése, EA 3048, 12.

D. Patkányküldés

A patkányküldő a küszöbre ül, és háromszor mondja el a szöveget egyszer kifelé, egyszer befelé, majd ismét kifelé fordulva:

*A mi házunknál kilenc patkány van,
Nem kilenc, nyolc!
Nem nyolc, hét!*

...
Nem egy, egy csöpp se!

A szöveget minden alkalommal egy lélegzetre kell elmondani.

(Ószentiván, Csongrád m.)⁹⁴

E. G e l k a (fültőmirigy-daganat és különböző torokbetegségek) g y ó g y í t á s a

Főtt málét kötnek a beteg nyakára. Keresztet vetve háromszor ráolvasnak:

*Rózsának megindult a kilencvenkilenc gellája,
abból maradjon nyolc,
nyolcból maradjon hét, \
hétből hat,*

...
*kettőből maradjon egy,
egyből még egy mákszem se maradjon.*

(Lábnik, Moldva)⁹⁵

A szövegek itt is egy (a közölnél sokkal tagoltabb) sorozatot alkotnak a tisztán funkcionális szövegtől a valódi ráolvasásig, amely ez esetben is valószínűleg tényleges fejlődési sort jelez (ezt természetesen nem a birtokunkban levő konkrét szövegek alkotják). A „számláló ráolvasások” minden fajtája igen elterjedt, bemutatott szövegeink népes csoportokat képviselnek.

Első szövegünk azokat az eseteket képviseli, amelyekkel valamilyen ténylegesen megszámlálható dolgot (olyan betegséget, amelynek van valamilyen megszámlálható tünete) számolnak meg, „számolnak le” visszafelé attól a számtól, pl. ahány szemölcs elmúltának óhaját fejezik ki jelképesen a csökkenő számsorral. Használóik ezt nem tekintik szövegnek, a számlá-

⁹⁴ KÁLMÁNY Lajos, 1891, 35.

⁹⁵ Diószegi Vilmos gyűjtése.

lást valódi számoló műveletként használják, azzal a tudatos hiedelem-háttérrel, hogy a baj ugyanúgy megszűnik, ahogy a visszafelé elmondott számok. Tehát a számlálásnak ez a fajtája tisztán funkcionális, az adott szituációt és a hiedelem-háttérrel pontosan tükröző ráolvasás. A megadott számtól kezdett kötött számsorral (B, D szövegek) már csak jelképesen lehet „leszámolni” valamit, az emelkedő számsorral (C) már úgy sem. A C szöveg egyébként jól mutatja, hogy a számlálás — eredeti jelentésétől függetlenül — hatásos kísérője lehet végül is bármiféle cselekménynek, ahol valamit meg lehet számolni. Hogy ez a C esetben nemcsak egyszerű számolás, hanem hatásfokozó ráolvasás-szöveg, a *se nem* stiláris, nem-funkcionális többletelemek jelzik. A parázs szenesvízbe rakása egyébként is ráolvasást mondó szituáció — ezek révén lesz a számolás hathatós mint szöveg, ha már az eredeti funkciótól elszakadt. Az E is ezt példázza: hogy „gelkát” gyógyítanak vele, arra vall, hogy az elmúlás óhaját kifejező szöveggé általánosodva (egyben stilárisan gazdagodva) bármilyen betegség gyógyítására alkalmas lett. Ez az epikus bevezető érdekes módon amellet, hogy szöveggé válását segíti elő, mint nem-funkcionális stíluselem, egyben konkretizálja is az adott betegségre, úgy személyesítve meg azt, hogy valami számszerűvel, „leszámolhatóval” legyen kapcsolatban. Hasonló konkretizálással találkozunk a nyelvterület keleti részén bármilyen betegség kapcsán alkalmazott számláló ráolvasásnál (pl.: „tályogos asszonyok hetvenheten voltak”); ez tehát nem egy valódi betegségelképzelést tükröz (ha keletkezésében lehetett is szerepe ilyesféle betegségelképzelésnek), hanem csak egy nem-funkcionális szövegelem, amely mégis a számláló szövegek eredeti funkciójának kényszerére létrejött konkretizálás az általános használhatóság érdekében. E szövegek igen elterjedtek ezen a területen, és mint általában egy-egy adott helyen kedvelt szövegtípust, más szövegek rovására, minden szituációban szívesen használják; de bármilyen stilizált is legyen egy szöveg, ameddig a számok felsorolását tartalmazza, nem szakadhat el egészen az eredeti funkciótól; éppen ezért szükséges a funkció és szöveg korrelációján ilyen módon „igazítani”.

Némileg fordított helyzettel is találkozunk: hogy az A—B-szerű számlálást használják általánosan is (úgy, hogy nem számolnak meg vele valamit, valószínűleg a számláló szövegek általános használhatóságának tudatában történik; amely e szövegszerű (C—E) ráolvasások ilyen használatából szűrődött le. Akárhogyan is van, feltételezhetjük a számláló szövegeknek és használatuk minden fajtájának tudatát és gyakorlatát mint összefüggő egységet is.

Stiláris többletelemekkel rendelkező, valódi ráolvasásnak minősített szövegeink hagyományozódnak, egy-egy stiláris elem révén körülhatárol-

ható elterjedési területtel. Ezekről függetlenül az egyszerű „kiolvasás”, „leszámolás” hathatóságába vetett hit mindenütt ismert; e műveleteket a konkrét szükségletnek megfelelően, alkalomszerűen gyakorolták.

23. *Kívánság lehetetlen feltétellel (b)*

A. *Tehénrontás megelőzése*

Ellés után a gazdasszony arra a helyre, ahol kibújik a borjú, mákot tesz, ezt mondva:

*Addig meg ne tudja senki rontani,
amíg azt onnan föl nem eszi!*

(Kiszombor, Torontál m.)⁹⁶

Sok hasonló szöveg, pl.:

Kölest szórva el a pajta előtt, ezt mondják:

*Akkor vigyék el a tejét a tehenemnek,
mikor ezt innen felszedik.*

(Székelyföld)⁹⁷

B. *Szépasszony rontásának megelőzése*

Szent György estéjén szentelt mákot hintenek az istálló körül, ezt mondva:

*Szépasszony, akkor fond bé a lovam sörényit,
ha ezt a mákot megolvastad!*

(Dévai csángók)⁹⁸

A szövegek bizonyos rontó lényekre vonatkozó hiedelmekkel függnek össze, és e lények elhárításával kapcsolatos mágikus eljárások tartozékai. A néphitben az elhárítással kapcsolatos elképzelés megfogalmazása szinte szó szerint azonos lehet a fenti szövegek bármelyikével; a szövegek keletkezése, léte feltétlenül összefügg a hitvilágban már — a szövegek szempontjából — eleve adott elképzeléssel, tehát a lehetetlenség szövegbeli megfogalmazása itt nem szövegeredetű. Tulajdonképpen felfogható cselekménymagyarázó szövegeként is; a megmagyarázott cselekmény és annak hiedelemháttére tartalmazza már a lehetetlenséget, amely a szövegben is kifejező-

⁹⁶ MNT 18.

⁹⁷ KOZMA Ferenc, 1882, 37.

⁹⁸ KOLUMBÁN Samu, 1904, 38—39.

dik. Mint ilyenek tisztán funkcionális szövegek és mint a hiedelem-elvű szövegcsoportok általában, a szöveg—funkció egység zárt csoportját képezik.

24. *Betegség másra hátrítása (b)*

H i d e g l e l é s g y ó g y í t á s a

Ha a gyereket a hideg rázza, az anyja kimegy hajnalban a kémény alá, és háromszor kiáltja:

*Külső-belső szomszédok,
az én gyermekemet a hideg rázza!*

(Nagytárkány, Eger, Parád stb.)⁹⁹

Sok variáns, pl.:

*Alsó-felső szomszédom,
gyermekemet a tolvajhideg leli.*

(Potyond, Sopron m.)¹⁰⁰

9. csoportunkkal közös, hogy itt is a betegség másra (szomszédra) küldéséről van szó, de itt az csak a szövegben kifejeződő, kikövetkeztethető hiedelem, ill. a mágikus cselekmény (függetlenül bizonyos kísérőmotívumoktól) maga a szöveg.

A szöveg ennek megfelelően nem nevezhető funkcionális szövegnek, mert a szöveg nem kifejezi, hanem magában hordozza a funkciót. Szituációtól független szöveggként viselkedik, mint a valódi ráolvasások; stilisztikai variánsok, altípusok keletkeznek, terjednek, körülhatárolható elterjedési területtel. A hiedelem-elvű csoportokra jellemző szöveg—funkció egység a fentiekkel összefüggésben e csoportban is megvan: e szövegek csak hideglelés gyógyítására használatosak.

25. *Beteg letagadása*

H i d e g l e l é s g y ó g y í t á s a

Felírják az ajtóra:

Kis Lajos nincs itthon.

Így a hideglelés nem találja meg a beteget.

(Kocsord, Szatmár m.)¹⁰¹

⁹⁹ Lázár Péter gyűjtése, EA 440, 76.

¹⁰⁰ Szutter Béla gyűjtése, EA 593, 6.

¹⁰¹ Borbély Imre gyűjtése, EA 373, 3.

Sok hasonló szöveg, pl.:

Nem vagyok itthon.

(Somogyudvarhely, Somogy m.)¹⁰²

*Menj el hideg,
István nincs itthon.*

(Torda, Aranyosszék, Torockó)¹⁰³

Némileg hasonló jellegű előző csoportunkhoz: itt is maga a szöveg (a szöveg leírása) a mágikus eljárás. A beteg letagadása (a szövegekből kikövetkeztethetően a megszemélyesített hideglelés elől, hogy ne találjon rá) természetesen csak szöveggként élhet. E szövegek létrejötte egy bizonyos hit következménye, e hitet azonban csak a szövegekből tudjuk kikövetkeztetni; konkrét esetektől elvonatkoztatott megfogalmazása nem ismeretes a magyar népi hitvilágban. A mágikus gyakorlat hasonló elvű konkrét eseteivel (pl. újszülöttet nem szabad nevének nevezni, nehogy rátaláljanak a rosszak) sincs összefüggésben, ill. azok is csak mint konkrét esetek ismertek, általános elv megfogalmazása nélkül. Tehát bár csoportunk hiedelem-elvű, nincsenek a népi hitvilágban kapcsolatai.

Nem a szöveg hagyományozódik, hanem az a hit, hogy hideglelés esetén ki kell írni, hogy nincs itthon a beteg, tehát nem egy megszemélyesített betegségre vonatkozó konkrét elképzelés (amely eredetileg, valamikor, valahol létrehozhatta ezt a hitet). A szövegek nem szöveg-jellegűek, előző csoportunktól eltérően nincsenek szöveg-variánsok, hanem az azonos hit lehető legegyszerűbb formában való kifejeződésének következtében hasonló (és azonos) funkcionális jellegű szövegek csoportja; de funkcionális szövegnek a szó eddig használt értelmében mégsem tekinthetők, hasonló okok miatt, mint előző csoportunk szövegei.

*

Az idetartozó szövegcsoporthoz közös sajátossága, hogy csak egy bizonyos hiedelemmel kapcsolatban létező, szöveg—funkció egységgel rendelkező zárt csoportok. Fő csoportképző tényező a hiedelem, akár tisztán funkcionális szövegekről van szó (egy bizonyos hit szöveges kifejeződései, ill. csak szövegekben kifejezhető hiedelemek), akár valódi ráolvasásokról, akár egy „fejlődési sor”-t képviselő többfajta szövegcsoporthoz; mert hasonlóan a speciális

¹⁰² MNT 18.

¹⁰³ JANKÓ János, 1893, 252.

rítushoz kötődő szövegekhez, a hiedelemelv révén a különböző szintű szövegek is bizonyos szempontból egy egészet képeznek, állandó kölcsönhatásban vannak. Erre jó példa a 22. csoport számláló szövegeinek sorozata, ahol a számlálás ténye (ill. a számlálás műveletét létrehozó hiedelem) az alapvető tényező.

A kiragadott példákön bemutatott kérdések felvetése csak vázlatosan, nagy vonásokban történhetett; az anyag és problematika rendkívül szerteágazó volta nem enged meg ilyen terjedelemben részletesebb elemzést. Természetesen az összefüggéseknek, kapcsolatoknak az itt futólag megvizsgáltakon vagy csak éppen említettekön kívül is számtalan fajtája van, ami mind nem hagyható figyelmen kívül. Fő tanulásgként mégis leszűrhetünk e vázlatos részvizsgálat eredményeként is egy tulajdonképpen gyakorlati tanulást: A ráolvasások semmilyen szempontú kutatása nem képzelhető el az őket létrehozó, fenntartó és működtető összes fontos tényező és ezek kapcsolatainak vizsgálata nélkül, mert egyik tényező sem független a másiktól; és feltétlenül szükséges, hogy az alaptényezők az ezeknek alárendelődő mellékesek mellett vizsgálatunkban is kiemelt szerepet kapjanak.

Éva Pócs

INTERRELATIONSHIPS OF TEXT, PLOT AND BELIEF IN
NON-EPIC MAGIC FORMULAE

In the essay, the authoress picks out three important factors that create, maintain and call the magic formulae into play. The various kinds of their interrelationship are examined without consideration being given to the epic text that raises problems of another character. Each group of these formulae presents the relationships from different aspects. The way in which the function is expressed by the text is a decisive element. The texts, expressing the desired aim by style elements of the everyday parlance, are considered functional texts. In real magic formulae the function is expressed by certain grammatical and stylistical surplus elements.

Several strata of the magic formulae can be distinguished, according to whether it is the function, the accompanying plot, or the content of belief of the magic formulae that predominates as a factor forming the text or the group of texts. These strata are the following.

(I) *Text groups belonging in the 'basic stratum' of magic — purely functional texts.* The belief in the efficiency of the magic procedures is the most important factor. The differences between the text groups consist in expressing wishes differently in the everyday language and in reflecting different contents of concrete situations.

(II) *Grammatical structure as a factor in group formation.*

The text-forming role of the grammatical structure has developed into a primary text or group-creating factor in regard to these groups of texts.

(III) *Groups formed on the basis of principles of texts — real magic formulae.*

Their common feature is that the texts are real magic formulae containing non-functional elements as well. In these cases grouping is based on text types. The relationship with the accompanying plot and with the belief background is looser than in the case of the purely functional texts.

(IV) *Special procedures as factors in group formation.*

A fundamental characteristic of magic formula texts often accompanying the procedures traditionally applied for certain purposes is that they do belong to the plot which serves the particular purpose.

(V) *Special beliefs as factors in group formation.*

A common characteristic of the text groups belonging in this category is that they are closed groups existing only in connection with certain beliefs. The main group-forming factor is the belief itself.

IRODALOM

- BALÁSY Dénes
1905 *Udvarhely megyei babonák*. Ethn. XVI.
- Cs. PÓCS Éva
1968 *A magyar ráolvasások műfaji és rendszerezési problémái*. In: Népi Kultúra — Népi Társadalom. I.
- DIÓSZEGI Vilmos
1959 *Embergyógyítás a moldvai székelyeknél*. NK IV.
- GÖNCZI Ferenc
1914 *Göcsej, s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése*. Kaposvár.
- HERMAN Ottó
1914 *A magyar pásztorok nyelvkincse*. Bp.
- JANKÓ János
1893 *Torda, Aranyosszék és Torockó magyar (székely) népe*. Bp.
- 1902 *A balatonmelléki lakosság néprajza*. Bp.
- KÁLMÁNY Lajos
1891 *Ráolvasások*. Ethn. II.
- KOLUMBÁN Samu
1904 *Babonás hiedelmek a dévai csángóknál*. Ethn. XV.
- KOZMA Ferenc
1882 *Mytológiai elemek a székely népköltészet és népeletben*. Bp.
- TOMORI Viola
1936 *Egy tiszaparti falu lélektani képe*. Búvár, II.
- TÓTH István
1906 *Kiskunfélegyházavidéki néphiedelmek*. Ethn. XVII.
- VAJKAY Aurél
1943 *Népi orvoslás a Borsa völgyében*. Kolozsvár.
- VERSÉNYI György
1883 *Babonák*. MNyőr XII.

FELHASZNÁLT KÉZIRATOS ANYAG

- Kéziratos gyűjtések a következő gyűjtőktől: Diószegi Vilmos, Dömötör Tekla, Fehér Zoltán, Hoppál Mihály, Morvay Judit, P. Madar Ilona, Sándor Mihályné. Magyar Néprajzi Atlasz (MNA) kérdőívei. Magyar Néphit Topográfia (MNT) 5., 15., 18., 20. számú kérdőívei.
- Ethnológiai Adattár (EA) kéziratos anyagából: B. Nagy Gábor, 214.; Borbély Imre, 373.; Csete Balázs, 3458.; Diószegi Vilmos, 3048.; Horváth Ilona, 1358.; Kálmány Lajos, 2853, 1872–1919.; Uő. 2860.; Lázár Péter, 440.; Nagy Czirok László, 2390.; Oltyán Sándor, 466.; Szabó Sándor, 1407.; Szutter Béla, 593.
- KLTE Néprajzi Intézet Adattárából: Békefy Margit, 705.
- Hoppál Mihály: Népi gyógyítás a zempléni hegyvidéken. 1967.
- Radványi báró Radvánszky család levéltára, V. osztály 14. csomó. OLT P 566.

FARAGÓ JÓZSEF

A SZÉKELY BALLADAHŐSNŐ „VONT ARANY”
SZOKNYÁJA

1. KRIZA János egyik gyűjtőtársa, NAGY Lajos 1858-ban közölte a *Barcsai* című balladát a Nyárád mentéről,¹ szövegében a minket ezúttal érdeklő alábbi sorokkal:

— Nyiss ajtót, nyiss ajtót asszony, feleségem!
— Nyitok lelkem uram, lelkem jámbor társam,
Hogy vessem nyakamba vántoros szoknyámat.

NAGY Lajos *Barcsaija* — az első klasszikus magyar népballada a szó teljes, igazi értelmében — minden számottevő gyűjtési előzmény nélkül, váratlanul-meglepően bukkant fel a folklór mélyéből, és irodalmi-folklorisztikai jelentőségéhez méltó szenzációt keltett. A fáradatlan ERDÉLYI János, a magyar népköltészet európai kitekintésű első nagy teoretikusa, alig három hét múlva már dicsérő-elemző tanulmányt közölt róla,² ám megjegyzéseinek hosszú sorában a vántoros szoknyát nem említette.

NAGY Lajos gyűjtése a *Vadrózsákban* a marosszéki fejezet élén nyert helyet,³ szövegében az alábbi szembetűnő változtatással:

Hogy vessem nyakamba vont arany szoknyámat.

A változtatás okát KRIZA a *Vadrózsák* jegyzeteiben az 538. lapon a következőképpen magyarázta meg: „A 11-dik sorban az érthetlen v á n t o r o s szót így igazítottam ki: v o n t a r a n y, amit valószínűnek is kell találnunk, hogy ha a sor szövegét, melyben ama szó előfordul, *Bátori Bódizsár* hason szavakból álló sorával összevetjük: » H a d d v e s s e m n y a k a m b a v o n t a r a n y s z o k n y á m o t «.”³

¹ NAGY Lajos, 1858.

² ERDÉLYI János, 1858.

³ KRIZA János, 1863, 192—193: 381. sz.

KRIZA utóbb még egyszer találkozott a *vántoros* jelzővel, illetőleg annak változatával. Beküldött kézírataiból 1875-ben, nem sokkal halála után közölte a Magyar Nyelvőr „A nagy hegyi tolvaj” balladájának ama háromszéki szövegét,⁴ amelyben a következő ismerős sorok csengenek:

Nyitom nyitom nyitom kedves jámbor uram,
Csak vessem nyakamba az vándorló szoknyám.

KRIZÁNAK a *vándorló* szóhoz illesztett lapalji jegyzete ezúttal így hangzott: „Egy változásban *vántoros*. A »Vadrózsák«-ban »vert [!] arany«-nyal volt magyarázva. A *vándorló* ebből alakulhatott. K. J.”

Vagyis KRIZA mind a *vántoros*, mind a *vándorló* szót a *vont arany* romlott, érthetlenné vált formájának tekintette. Ezt a véleményét kortársai is elfogadták, illetőleg senki sem akadt, aki valamilyen más magyarázatot vagy megoldást javasolt volna. Látni fogjuk, hogy majd csak nyolevan évvel a *Vadrózsák* megjelenése után tért vissza VISKI Károly — első ízben — a *vántoros* szó megfejtésére.

Előbb azonban vegyük számba, hogy vajon a *Barcsai*-ballada többi változata nem kínál-e valamilyen támpontot a magyarázatra? VARGYAS Lajos legutóbb a típusnak hét variánsát összesítette.⁵ Közülük az elsőt már idéztük, BARTÓK Béla jobbágytelki fonográf felvétele pedig kiadatlan, tehát számunkra hozzáférhetetlen. A fennmaradó öt szöveg, a megjelenés időrendjében, a következő tanulságokkal szolgál:

GÁLFI Sándor udvarhelyszéki gyűjtése:⁶

Hadd vessem nyakamba viselő szoknyámat,
Hadd kössem előmbe az előruhámat.

VASS Tamás székelyföldi változata:⁷

Várkozz, uram, várkozz, kéncsöm, jámbor uram,
Hogy vessem nyakamba fekete szoknyámat.

MAILAND Oszkár csittszentiváni szövege⁸ a vizsgált motívumot nem tartalmazza.

SEPRÓDI János kibédi gyűjtésében⁹ felkiáltójel figyelmeztet a szoknya különös jelzőjére:

Vándoron (!) szín szoknyám hadd vessem nyakamba,
Piros patkós csizmám hadd húzzam lábomba.

⁴ KRIZA János, 1875.

⁵ VARGYAS Lajos, 1960, 505. és 1967, 161.

⁶ ARANY László—GYULAI Pál, 1872, 149—150: 7. sz.

⁷ ARANY László—GYULAI Pál, 1872, 151—152: 8. sz.

⁸ MAILAND Oszkár, 1905, 21—23: 15. sz.

⁹ SEPRÓDI János, 1912, 229—230.

A balladához fűzött jegyzet szerint (uo. 231.) „a szövegben előforduló *vándoron-szín* = vont arany”. SEPRÓDI ezt a magyarázatot nyilvánvalóan KRIZÁTÓL kölcsönözte, és *Barcsai*-balladájának újabb kiadásai¹⁰ változatlanul megismételték.

Végül KODÁLY Zoltán istensegítsi (bukovinai) székely változata töredék,¹¹ a vizsgált motívum hiányzik belőle.

VARGYAS összefoglalása óta a *Barcsai*-sorozat RÁDULY János két újabb kibédi gyűjtésével gyarapodott. Az elsőt¹² SEPRÓDI néhai énekesének fia mondotta el, és bár a két idézett sort jelentősen átalakította, a *vándoron-szín* szoknyát hűségesen megőrizte benne:

Várjál, jámbor uram, vándoron-szín szoknyám
Hadd vessem nyakamba, hadd vessem nyakamba.

A másik kibédi változatban¹³ a motívumból a szoknya hiányzik:

Török karton ruhám hogy vessem magamra,
Bagariás cipóm hogy húzzam lábomra.

Már KRIZA figyelmeztetett rá elsőnek idézett jegyzetében, hogy a vizsgált motívum a *Barcsai*-balladákön (vagyis *A megégetett feleség* típusán) kívül *Bátori Boldizsár* balladájában (*A szaván kapott feleség* típusában) is megtalálható. Ennek a típusnak mindössze négy változata ismeretes, vegyük sorra őket szintén időrendben:

Bátori Bódizsár balladája Udvarhelyszékről,¹⁴ amely KRIZÁNAK a javításra az ötletet, illetőleg a példát szolgáltatta:

Hadd húzzam lábamba karmazsin csidmámot,
Hadd vessem nyakamba vont arany szoknyámot.

SZABÓ Samu *Mónusi János* című székelyföldi változata¹⁵ a motívumot nem tartalmazza. Hasonló a helyzet *Mónusi Jánosné* balladájával is, KRIZA hagyatékából.¹⁶ Végül ugyancsak hiányzik a motívum a VIKÁR Béla gyűjtötte, *Bátori Boldizsár* című rugonfalvi változathól is.¹⁷

¹⁰ BARTÓK Béla—KODÁLY Zoltán, 1923, 50—51: 34. sz. és SEPRÓDI János, 1974, 361—362: 63. sz.

¹¹ BARTÓK Béla—KODÁLY Zoltán, 1923, 114: 81. sz.

¹² RÁDULY János, 1969. Újból kiadta FARAGÓ József, 1973, 121—122.

¹³ FARAGÓ József, 1973, 125—126.

¹⁴ KRIZA János, 1863, 8—9: 3. sz.

¹⁵ ARANY László—GYULAI Pál, 1872, 233: 79. sz.

¹⁶ KRIZA János, 1882, 17—18: 10. sz.

¹⁷ BARTÓK Béla—KODÁLY Zoltán, 1923, 112—113: 84. sz.

Az utóbbi három példa bizonyossága szerint a vizsgált motívum *A szaván kapott feleség* balladatípusának nem jellegzetes, szerves tartozéka, s a KRIZA-féle szövegbe csak alkalmilag kerülhetett bele. Valóban, a *Barcsai*-változatokban a hősnő az öltözködéssel időt akar nyerni, hogy közben szeretőjét elrejtse, a motívum tehát mindkettőjük számára létfontosságú. Ezzel szemben a *Bátori Boldizsár*-balladák hősnőjének a váratlanul megjelenő férj elől csak feldúlt lelkiállapotát kell rejtegetnie; így számára az öltözködés ürügye pszichológiailag szintén hasznos lehet, de nem létfontosságú.

Van azonban a *Barcsai*-balladának egy tréfás ellenpárja, *Az ügyes hűtlen feleség* típusa, amelyben a hősnő szintén a szeretőjét rejtegeti, tehát ismét okkal halogatja az ajtónyitást öltözködése ürügyén. Mindössze két változata ismeretes.

Az első közülük udvarhelyszéki gyűjtés *Szomszéd legény Gyurka* címmel:¹⁸

Minnyá béereszlek édös kéncsöm uram,
Hogy vessem nyakamba kővári szoknyámot.

A másik változatot BARTALUS István közölte¹⁹ a gyűjtés helye nélkül *Gyöngye Judit asszony* címmel, de az előbbihez viszonyítva elejétől végig oly lényegtelen különbségekkel, hogy eredetisége megkérdőjelezhető:

Minnyá béeresztlek édös kincsöm uram,
Hogy vessem nyakamba kővári szoknyámat.

Ennek a ritka típusnak 1950-ben a Moldvából (Magyarfaluból) kitelepedett dunántúli (egyházaskozári) csángók közt egy tragikus fordulattal záruló harmadik változata került elő, *Gyenge rác menyecske* címmel.²⁰ Az öltözködés motívumát szintén tartalmazza, de a szoknya említése nélkül.

Mivel KRIZA, mint láttuk, a vizsgált jelzöt másodszer „A nagy hegyi tolvaj” balladájában (*A zsvány felesége* típusában) találta meg, érdemes lesz ennek a változatait is áttekintenünk. Az eredmény háromféle. A szövegek nagyobb felében nincs öltözködési motívum, hisz az ajtónyitás halasztgatása e balladatípusnak sem döntő mozzanata. A változatok egy kisebbik — kizárólag székel és csángó — része a motívumot tartalmazza, de a szoknyát nem említi.²¹ Végül két esetben a hősnő az ajtónyitás halogatása

¹⁸ KRIZA János, 1863, 14–16: 9. sz.

¹⁹ BARTALUS István, 1894, IV. 6–7: 4. sz.

²⁰ DOMONKOS Pál Péter—RAJECZKY Benjamin, 1961, II. 54–58: 15/a. sz.

²¹ A megjelenés időrendjében — ZAJZONI RAB István udvarhelyszéki gyűjtése: ARANY László—GYULAI Pál, 1872, 228–230: 96. sz. BENEDEK Elek erdővidéki gyűjtése: KRIZA János, 1882, 88–89: 49. sz. DEMÉNY Dezsóné SZABÓ Piroska gyűjtése a moldvai Lészpedről: FARAGÓ József—JAGAMAS János, 1954, 124–127: 12A. sz. Más moldvai változat: DOMOKOS Pál Péter—RAJECZKY Benjamin, 1961, II.

közben a szoknyára is hivatkozik. A KRIZÁTól közölt háromszéki változatot a „vándorló” szoknyával már idéztük, BARTALUS kadicfalvi szövege²² így hangzik:

Várj kicsit, várj kicsit, édös jámbor uram,
Hadd vessem nyakamba ződ selyem szoknyámat.

Záradékul *Bíró szép Anna* (*A hajdúktól meggyilkolt leány*) balladatípusának²³ sorakoztatjuk fel azt a négy változatát, amelyben a hősnő szoknyát ölt, sőt egy esetben — látszólag KRIZÁT igazolva — „vont arany” szoknyáról beszél. Ebben a típusban ugyanazon motívumnak egészen más a rendeltetése, mint az előbbieken: míg ott a hősnő öltözködésével időt akar nyerni, itt egyszerűen útra készülődik.

GÁLFI Sándor udvarhelyszéki gyűjtése:²⁴

Várjatok hát kicsit három szép katona,
Míg felöltözködöm innepi gunyámba;
Innepi gunyámba, vont-arany szoknyámba,
Kajszén katrincámba, szép piros csizmámba.

Ennél a fontos adatnál, amely a második, és egyben utolsó „vont arany”, nincs teljesen kizárva az átírás lehetősége sem. GÁLFI mint KRIZA egyik legközvetlenebb munkatársa, jól ismerte KRIZA javítását a *Barcsai*-balladában, és esetleg utánozhatta KRIZA eljárását anélkül, hogy erről említést tett volna.

DEÁK Farkas közlése a marosszéki Karáncsonfalváról:²⁵

S gyorsan megfordula Bíró szép Annája,
A nyakába veté drága szép szoknyáját.

Székely változat KRIZA hagyatékából:²⁶

Mindjár felötözik aj Bíró szép Anna:
Nyakába veté a szép selyem szoknyáját.

94—195: 13. sz. KALLÓS Zoltán gyűjtése a moldvai Rácsiláról: FARAGÓ József, 965, 216—218. Végül még egy csángó változat Lészpedről: KALLÓS Zoltán, 1970, 32—135: 34. sz.

²² BARTALUS István, 1873, I. 5—6: 1. sz.

²³ Változatainak jegyzéke: VARGYAS Lajos, 1960, 164. és 1967, 12.

²⁴ ARANY László—GYULAI Pál, 1872, 176—179: 21. sz.

²⁵ DEÁK Farkas, 1878.

²⁶ KRIZA János, 1882, 20—22: 12. sz.

Végül szintén KRIZA hagyatékából:²⁷

Ahajt kísétála aj Bíró szép Anna,
A nyakába veté kamuka szoknyáját.

Lehet, hogy az annyiszor idézett, már-már formulává kristályosodott szövegsorok elszórtan és véletlenül néhány más balladában is előfordulhatnak, túlnyomó többségüket azonban megismertük, s a tanulságot minden hibaveszély nélkül összefoglalhatjuk.

Mai ismereteink szerint egy maroknyi klasszikus székely és csángó ballada öltözködési motívumában a hősnő felsorolja, hogy milyen ruhadarabokat vesz magára. Ezek közt van, de most már kizárólag székely szövegekben, a szoknya is, mégpedig mindenik változatban — akárcsak a többi ruhaneműnél — egy-egy jelző kíséretében. A jelző a szoknya színére, anyagára, minőségére utal: *jekete, kamuka, kővári, viselő, drága szép, szép selyem, zöld selyem és vont arany*. A jelzők sorából kiugrik három rokonalakú szó: *vántoros, vándoron* (-szín) és *vándorló*. Mivel az első kettő önmagában, s a harmadik a jelzős szerkezetben (látszólag) értelmetlen, KRIZA, majd az ő példájára SEPRŐDI azt hitte, hogy a szoknya jelzőinek sorozatából a formailag legközelebbi *vont arany*nak lehetnek a félreértett, romlott változatai.

KRIZA és SEPRŐDI szófejtését azonban a szájhagyományozás törvényei inkább cáfolják, mintsem igazolják. A folklórisztika tanúsága szerint valóban előfordul, hogy egy énekes rosszul hall, rosszul ért és rosszul rögzít egy szót, s ez a hibás forma egyéni repertoárjában mechanikusan állandósul. Itt azonban nem elszigetelt esetről van szó: a három példa a Marosszéktől Háromszékig terjedő terület, valamint az 1860-as és az 1960-as évek által közrefogott korszak balladaköltészetét képviseli. E terület és e korszak összes ma ismert szövegei közül tizenhárom említi a szoknyát, s a tizenháromból négy esetben (30%) a jelző „értelmetlen”. Ha ez az arány az élő folklórban szintén érvényesült (és semmi okunk sincs azt hinni, hogy ne érvényesült volna), akkor a Székelyföldön az utóbbi évszázadban a szoknya jelzője minden harmadik változatban látszólag értelmetlen volt; ha pedig feltételezzük, hogy a jelzőt az énekesek valaha (mondjuk az 1860 előtti korszakban) meg is értették, akkor a múltban az aránya kétségtelenül sokkal nagyobb, talán döntő súlyú lehetett.

Ki van zárva ugyanis, hogy a félre nem érthető *vont arany* félreértése folytán a székely folklórban a szoknya mellé egy évszázadon át tömegmértékben az értelmetlen jelzők egész sora tapadt volna. A nyelvi folyamat

²⁷ KRIZA János, 1882, 22—23: 13. sz.

csakis fordítva képzelhető el: a *vántoros*nak (illetőleg szócsaládjának) valaha értelme volt, ez azonban feledésbe merült, mire az énekesek kezdték értelmessé átalakítani. Az átalakításnak az általunk ismert fokozatait logikai-nyelvi (vagyis nem gyűjtési) sorrendben a *vándoron-szín*, majd a *vándorló* jelzi: az első még csak félig érthető, a második már egészen, viszont az utóbbinak a *szoknya* mellett semmi keresnivalója. Elképzelhető, hogy a nyelvi folyamat csúcsát a *vont arany* képviseli, vagyis — ha egyáltalán közük van egymáshoz — nem az értelmes *vont aranyból* lett az értelmetlen *vántoros*, *vándoron* vagy *vándorló*, hanem az értelmét vesztett *vántoroshól* lett, a közbeeső nyelvi kísérleteken át, az önmagában és szöveggörnyezetében egyaránt érhető, kifogástalan *vont arany*.

2. A fenti gondolatmenet próbája és bizonyítéka a *vántoros szoknya* jelzőjének értelmezése.

VISKI Károly a *Vadrózsák* 1943-as kiadásának magvas bevezető tanulmányában ezt az értelmezést a *Magyar tájszótár*²⁸ felütésével lényegében megközelítette. Krizának a *Vadrózsákban* és a Magyar Nyelvőrben közölt, általunk is idézett két jegyzetéhez a következő ellenvetést fűzte: „Ha azonban tudjuk, hogy a besztercenaszódi magyarok nyelvében élő *vántorog*²⁹ szó »tizenkét singes végvászson (három vántorong: harminchat³⁰ singes végvászson)«, kétségünk támad KRIZA igazításának helyessége iránt, annál inkább, mert a bűnös asszonyt is tulajdonképp »vántorong«-ba (a ballada szavával »vég vászon«-ba) tekerik, mielőtt »gyertyát tartanak«, mielőtt elégetnék.”³¹ Vagyis Viski a *Barcsai*-balladában nemcsak a *vántoros* jelzőt fogadja el, hanem feltételezi, hogy a záróepizódban a „vég vászon” is a „vántorong” helyén áll, illetőleg azzal egyenértékű:

Hallod te szógáló, hozd bé a vég vásznót,
S a nagy készu szurkot. —
Tetejin kezdjétek s talpig tekerjétek,
Talpánál kezdjétek s tetejig égessétek.

Valóban, a *Magyar tájszótár* a Beszterce-Naszód megyei Zselykről, KOLUMBÁN Samu kis tájszójegyzékéből³² vette át a *vántorongszót* „tizenkét singes végvászson” jelentéssel. A szótárban, közvetlenül a *vántorong* után, a *vántoros* következik, KRIZA ismert jegyzetével és a háromszéki *vándorló*

²⁸ SZINNYEI József, 1893—1901, II. 917—918.

²⁹ VISKINél sajtóhibával: *vántorog*.

³⁰ VISKINél ismét sajtóhibával: *harminckét*.

³¹ KRIZA János, 1943, XII.

³² KOLUMBÁN Samu, 1889.

változattal, megkérdőjelezve, magyarázat nélkül. Amit SZINNYEI elnézett, azt VISKI helyesen észlelte: a két címszó együvé tartozik. A *vántoros* kétségtelenül a *vántorong* főnév melléknévi alakja; a *vántorongos* vagy egy föltételezhető *vántorogos* rövidült formája. A *vántoros szoknya* értelme tehát „tizenkét singes (vászon)szoknya”. Azaz vagy tizenkét sing vászonból készült, vagy egy olyan minőségű vászonfajtából, amelyet hagyományos módon tizenkét sing hosszúra szőttek (vágta), és vántorongnak, tizenkét singesnek nevezték.

KRIZA-tanulmányomnak mind a két kiadásában utaltam VISKI szómagyarázatára: „A *Vadrózsák* 1943. évi kiadásának bevezetőjében VISKI Károly hívta fel a figyelmet a *Magyar tájszótár* alapján a besztercenaszódi nyelvjárás *vántorong* szavára, amely KRIZA korában a nyelvészek körében még ismeretlen volt, s jelentése »tizenkét singes végvászon«. Ilyenformán a balladában a »vántoros szoknya« nem szövegromlás, mint KRIZA gondolta.”³³

3. Legelső *Barcsai*-balladánkban tehát a *vántoros* szó értelme aligha vonható kétségbe, a szófejtésnek és magyarázatnak azonban ezzel még nem jutottunk a végére.

A kutatás és bizonyítás további lehetőségeit latolgatva, a KRIZA-tanulmány írása közben az az ötletem támadt, hogy mivel a *vántorong* zselkyi tájszó, vagyis a Beszterce-vidéki szász — magyar együttélés területéről került elő, hátha németből, szászból való kölcsönzés, vagyis további rokonságát, talán eredetét a német nyelvben, illetőleg az erdélyi szász nyelvjárásokban kellene kutatni — a kéz alatt levő német szótárak azonban semmi ilyen vagy ehhez hasonló szót nem közölnek. Régóta melengetett ötletemnek akár bizonyítása, akár elejtése, de végleges megoldása céljából, Hanni MARKEL folklorista munkatársam szíves közvetítésével, tanácsért, segítségért a *Siebenbürgisch-sächsisches Wörterbuch*, az erdélyi szász szótár szebeni munkaközösségéhez fordultam. És nem hiába, mert a szerkesztőség jóvoltából megtudtam, hogy a szótár cédulaanyagában két régi adat segíti a *vántoros* családjának megismerését.

Az elsőt Friedrich MÜLLER közölte erdélyi német nyelvemléktárában³⁴ 1504-ből, a medgyesi városi jegyzőkönyvből: *1504. wanthrwck (Maass für Hanf und Werg)*, vagyis „mérték kendernek és szösznek”. A másik adatot Johann ROTH hagyatéka örzi, *Hermannstädter Teilungsprotokoll* című kéziratában 1592-ből: *Den drei Erben ein gut Flähßen Wandrek Leinwand*, vagyis „a három örökösnek egy jó »vántorong« lenvászon”. Mint látjuk, a *Wanthrwck* és a *Wandrek* egyaránt kender-, szösz- és lenvászon, vagyis a különböző vászonnemük hosszát, mennyiségét jelöli.

³³ FARAGÓ József, 1965, 131. és 1971, 114.

³⁴ MÜLLER, F., 1864, 153.

E két 16. századi adaton kívül a keresett szónak a régiségből több változata nem ismeretes, és az eddigi kutatások szerint az erdélyi szász nyelvjárások sem őrizték meg; utóbbi vonatkozásban perdöntő, hogy az észak-erdélyi szász mesterségek KRAUSS-féle magisztrális szakszótára sem tud róla.³⁵

Mivel a *Wanthrucck* és *Wandrek*, valamint a *vántoros* és *vántorong* nyelvi rokonsága éppúgy, mint azonos jelentése egyaránt kézenfekvő, a maros-zéki székely ballada *vántoros* formában az 1860-as évekig, *vándoron* alakban napjainkig, a Beszterce-vidéki magyar nyelvjárás pedig *vántorong* változatban a múlt század végéig használta azt a szót, amelynek az erdélyi német (szász) nyelvben a 16. század óta nyoma veszett. Mi több, csak a magyar nyelvjárás őrizte meg a mértékegység konkrét hosszát vagy annak egyik lehetséges változatát, a tizenkét singet. A magyar folklór- és nyelvjáráskutatás, a régi szász—magyar kapcsolatok feltárásával és értelmezésével együtt, a maga eredményeinek gyarapításán túl, így járulhat hozzá az erdélyi német nyelvtörténet egyik-másik homályos kérdésének tisztázásához is — és természetesen fordítva.

Miközben a *Barcsai*-ballada és társai azt bizonyítják, hogy a verses népi szövegek képesek évszázados nyelvi régiségeket magukba zárni és — mint valami palackok az idő óceánján — a késő utókor számára megőrizni, közvetíteni, ugyanakkor újból és hangsúlyozottan a szöveghűség maradéktalan tiszteletére figyelmeztetnek. Ha NAGY Lajos vagy KRIZA János a *vántoros* jelzőt szó nélkül átírta volna, ma nyelvünk egy szóval szegényebb lenne. Sohasem tudhatjuk, hogy a folklórban egy látszólag hibás hangalakban, egy számunkra érthetetlen, értelmetlen szóban vagy kifejezésben költészetünknek vagy nyelvünknek milyen régi titkai, értékei, üzenetei lappanghatnak.³⁶

³⁵ KRAUSS, F., 1357.

³⁶ Nem folkloristának, hanem nyelvésznek való további feladat lenne eldönteni a vizsgált szavak német vagy magyar eredetét, valamint kihalásuk okát és körülményeit. A zselyki *vántorong* tájszó mostanáig egyetlen adat, Beszterce-vidéki helyszíni gyűjtésekkel még bizonyára szintén előkerülne.

József Faragó

THE TRANSYLVANIAN BALLAD-HEROINE'S SKIRT
'SHOT WITH GOLD'

The author reviews several old Transylvanian and Csángó ballad-types. According to one of their motives, a wife is caught unexpectedly by her arriving husband; she delays the opening of the door under cover of dressing. Since 1858, so far thirteen versions of such examined ballad-types have been found, in which, among the articles of clothing of the heroine, the skirt is also mentioned together with attributes indicating colour, material and quality. Among the attributes two (*vántoros* and *vándorló*) were considered meaningless by János Kriza (1863), and one (*vándoron*) by János Sepródi (1912). They thought that these attributes were the misunderstood and deteriorated versions of the expression *vont arany* (shot with gold), occurring in two other ballad-types.

The author of this study, making use of Károly Viski's reference (1943), too, points out that in the words *Wanthrwock* (1504) and *Wandrek* (1591) the seemingly meaningless attribute is hidden which denotes the length of linen in the Transylvanian German (Saxon) dialect. Since the 16th century the word has disappeared from the language of the Saxons, while in several old Transylvanian ballads it has been preserved up to the present time. The explanation of the Transylvanian Hungarian dialect-word *vántorong*, recorded in 1889, indicates even the measure of length which is twelve cubits. Consequently, by that seemingly meaningless attribute, the heroine of the ballad refers to her twelve-cubit linen skirt.

IRODALOM

- ARANY László—GYULAI Pál
1872 *Elegyes gyűjtések*. MNGy. I. Pest.
- BARTALUS István
1873 és 1894 *Magyar népdalok*. Egyetemes gyűjtemény, I. és IV. Bp.
- BARTÓK Béla—KODÁLY Zoltán
[1923] *Erdélyi magyarság. Népdalok*. Bp. é. n.
- DEÁK Farkas
1878 *Néprománcok. Hajdu Benedek úr*. Nyr. VII. 190—192.
- DOMOKOS Pál Péter—RAJECZKY Benjamin
1961 *Csángó népzene*, II. Bp.
- ERDÉLYI János
1858 *Népköltészeti*. Szépirodalmi Közlöny II. 232—237.
- FARAGÓ József
1965 *Jávorfaj-muzsika*. Népballadák. Bukarest.
1965 és 1971 *Kriza János és a Vadrózsák*. In: ANTAL Árpád—FARAGÓ József—SZABÓ T. Attila, *Kriza János*. Három tanulmány. Bukarest és ua. Második, átdolgozott kiadás. Kolozsvár.
1973 *A Barcsai-ballada hatvan év múltán*. NyIrK. XVII. 117—131.
- FARAGÓ József—JAGAMAS János
1954 *Moldvai csángó népdalok és népballadák*. Bukarest.
- KALLÓS Zoltán
1970 *Balladák könyve*. Élő hazai magyar népballadák. Bukarest.
- KOLUMBÁN Samu
1898 *Tájszók. Besztercemegyeiek*. Nyr. XVIII. 576.
- KRAUSS, F.
1967 *Wörterbuch der nordsiebenbürgischen Handwerksprachen*. Sieburg.
- KRIZA János
1863 *Vadrózsák*. Székely népköltési gyűjtemény. Kolozsvár.
1875 *Ballada töredék*. Nyr. IV. 567—568.
1882 Kriza János—Orbán Balázs—Benedek Elek—Sebesi Jób, *Székelyföldi gyűjtés*. MNGy. III. Bp.
1943 *Vadrózsák*. Székely népköltési gyűjtemény, I—III. Viski Károly bevezető tanulmányával. Bp.
- MAILAND Oszkár
1905 *Székelyföldi gyűjtés*. MNGy. VII. Bp.
- MÜLLER, F.
1864 *Deutsche Sprachdenkmäler aus Siebenbürgen*. Hermannstadt.
- NAGY Lajos
1858 *Barcsai*. Ballada a nép ajakáról. Kolozsvári Közlöny III. 87. sz. 361.
- RÁDULY János
1969 *A Barcsai nyolcadik változata*. Művelődés XXII. 10. sz. 34.
- SEPRÓDI János
1912 *Marosszéki dalgyűjtemény*. Ethn. XXIII. 225—231.
1974 *Válogatott zenei írásai és népzenei gyűjtése*. Bukarest.
- SZINNYEI József
1893—1901 *Magyar tájszótár*. Bp.
- VARGYAS Lajos
1960 *Kutatások a népballada középkori történetében, I. Francia eredetű réteg balladáinkban*. Ethn. LXXI. 163—276.
1967 *Researches into the Mediaeval History of Folk Ballad*. Bp.

KÜLLŐS IMOLA

ADALÉKOK A MAGYAR NÉPDALFOGALOM TÖRTÉNETÉHEZ*

1. A NÉPKÖLTÉSZET ELSŐ MEGHATÁROZÁSAI

A magyar folklorisztikában a kezdeti említések óta nem egyértelmű sem a népköltészet, még kevésbé a népdal meghatározása, ezért kívánjuk vázlatosan bemutatni a mai magyar népdalfogalom kialakulásának történetét.

Segítséget nyújt ebben HORVÁTH János kiváló összefoglalása,¹ amely részletesen ismerteti a legkorábbi hazai népdalértelmezéseket is. Mi ezúttal csak a leggyakrabban használt, jellegzetes terminus technikusokat mutatjuk be, megjelölve azt is, mikor bukkantak fel először.

A magyar nyelv *népdal* szava a HERDER által bevezetett „Volkslied” tükörfordításából keletkezett. De addig, míg ez az elnevezés általánossá vált, a következő megjelölésekkel kísérleteztek: „a köznépnél szájában forogni szokott régi versek”, írja RÁTH Mátyás 1782-ben és magyarázatképpen hozzáfűzi: „melyeknek Volkslieder a nevezetek”. RÉVAI „köz énekek”-nek nevezi (1782), CSOKONAINÁL „magyar népbéli dalok”-ról (1798) és „Volkslieder”-ről (1804) esik szó. A *Hazai és Külföldi Tudóstítások* 1811-es évfolyamában a „köznép énekei”-ként, a *Hasznos Mulatságok* 1817-es évfolyamában „nemzeti dallok”-ként említik a népdalokat. A *Hasznos Mulatságok* első népdalközlései is „köznép Dallai”, „köznép énekei” címmel jelennek meg, míg végre az 1818. évf. II. félévének 314. lapján feltűnik a KULTSÁR István-féle „Nép-dal” elnevezés. „Találni még *dal, dana, nóta, pórdal, paraszt-dal, köz-dal* nevezeteket, de valamennyit kiszorítja a 30-as évekre KULTSÁR István szava” — írja HORVÁTH János, hozzátéve: „A 19. századi népdalközlések a „művészi népdal” és az igazi „naiv” népdal között nem tesznek különbséget, mindkettőt az immár műfajjelölő közös „népdal” elnevezés alatt hocsátván világgá.”² HORVÁTH János sommás megállapítá-

* Tanulmányom az ELTE Bölcsészettudományi Karán 1973-ban megvédett „A magyar népdal. — A fogalom kialakulása. Népdalosztályozási kísérletek” c. doktori disszertációm egyik fejezete.

¹ HORVÁTH János, 1927.

² HORVÁTH János, 1927, 141.

sát némiképp módosítja MINDSZENTY Dániel, reformkori zenefolkloristánk sokáig kéziratban lappangó tanulmánya a népdalról.³ Ebből világosan kiteszik, hogy a vidéken élő, a szó eredeti értelmében „gyűjtő” egyéniségek már akkoriban is tudtak, csak — a nemzeti költészet javára billentvén a mérleg — nem akartak különbséget tenni népi és nemzeti dalköltészet között. Mindszenty elgondolása a népdalnak tekinthető, különböző eredetű dalokat illetően majd két emberöltővel később GYULAI Pál írásaiban bukkan fel újra. „Magyar poezis kézi könyvének tudós kiadóji népdalok alatt csak azokat akarják értetni, mellyek közvetlen a' nép alosztályátul' vevék eredeteket. Ezeknek gyűjtögetése valóban terhes; mert a nép' dalosai valamint rögtön alkotnak rímet. vagy dalt, úgy el is felejtik, vagy máskor egészen megváltoztatják, vagy csak némely kitételeit. Vélekedésem szerint lehetne tán a' népdalok sorába — nemzeti dalok gyanánt — azokat is állítani, mellyek a' míveltebb felekezetek vigalmi köreiben mintegy közakarattal felvétettek”⁴ — vallja Mindszenty. Ennek megfelelően népdalgyűjteménye dalait három részre osztva közli. Az első részbe tartoznak azok a dalok, „mellyek vagy egyenesen az alnép szájából úgy a' mint őket a' felhevülés pillanatja szülé — csinosítás nélkül vétettek, vagy pedig némely íróink a' nép gondolkozási, 's érzési logikáját, előadási módját, annak fordulatit a' nyelvben 's kedvencz-ejtéseit utánozni akarván népdalokat készítették, mellyek nagyjából közdivatba is jöttek.”⁵ Gyűjteménye második részében azok a „népszerű” dalok kapnak helyet, melyeknek szerzői ismeretlenek, végezetül pedig neves írók-költők „csinosb-szabású” dalaiból is közöl egy csokorra valót.

A népdal 18. század végi, 19. századi jelentése még igen távol áll a maitól, a különböző terminus technikusokból ítélve 3 fő jellemzője van: *nemzeti*, *régies* és a *köznép* által ismert. FENYŐ István tanulmánya szerint is: „A magyaros a parasztitól, a népi a népszerűtől, illetve a műköltőitől ebben a korban még nem válik el, népdalon, népköltészetben még a nemzeti hagyományok körébe tartozó mindenfajta művet értenek, minősítésükben osztályszempontok nem szerepelnek . . . Összefügg mindezzel, hogy a 18. században nem annyira az esztétikai értéket látják és keresik a népköltészetben, mint inkább a magyarnyelvűség dokumentumait, a magyar nyelv művészetére alkalmasságának bizonyosságát.”⁶

³ Legnagyobb részét betűhíven közli KODÁLY Zoltán, (1943, II. 155—183).

⁴ KODÁLY Zoltán, 1943, II. 167.

⁵ KODÁLY Zoltán, 1943, II. 167.

⁶ FENYŐ István, 1972, 152. A klasszikus néprajzi kutatásnak (többek között) részint ezt a „nacionalista történetkonceptiót megerősítő” egyoldalúságát, részint pedig az etnográfiai kutatások erősen idealizált történeti perspektíváját bírálja tanulmányában HOFFMANN Tamás, 1962, 1972.

Mindazonáltal a népdalok első költői szempontú minősítései nem kedvezőek. Közismertségük okán felesleges itt azokat a kijelentéseket idéznünk, amelyek bizonyos népdalsajátosságokon (természeti kezdőkép, népdalküszöb) megütközve, a választékosabb irodalom nevében elutasítják, „fara-gatlannak”, „ízetlennek” minősítik, publikálás előtt ki is javítgatják a magyar népdalokat. E nézetekkel KIS János — KAZINCZY egyik tanítványa — száll először szembe, *A köznéptől kedvelt dalokról és regékről* írott, s a *Helikoni kedvtöltés* c. antológiában 1819-ben megjelent tanulmányában. KIS János elfogulatlanul szembesíti a népköltészeti alkotásokat a műköltőkkel, s azzal érvel a népdalok esztétikai értéke mellett, hogy „lehetetlen, hogy valami nagy sokaságnak megfeleljen, ha nem alkalmas a gyönyörködte-tésre . . .”⁷ S ezzel nemcsak elismeri az irodalmi alkotások mellett az alsóbb néposztályok költészetének polgárjogát és értékét, — de az összirodalmi produkció értékét is a közönség szempontjából ítéli meg, s e tekintetben a népköltészetnek juttatja az elsőséget, hisz az szélesebb társadalmi rétegek közkinccse, mint a nemesség irodalma, költészete. Ezt az álláspontot képviseli DUGONICS posztumusz munkája az 1820-ban megjelent *Magyar példa-beszédek és mondások*, valamint SZENTMIKLÓSSY Alajosnak — KAZINCZY másik jeles tanítványának — GAÁL György német nyelvű magyar népmese-gyűjteményéről írott recenziója.⁸ SZENTMIKLÓSSY helyteleníti GAÁL könyvé-nek címadását; szerinte a „Märchen der Magyaren” helyett a „Volksmär-chen” találóbbr lett volna, mert „a köznépnak is szintúgy vagon a maga saját költői bájvilága” . . . sőt, hozzáfűzi: „a nemzet minden osztályának saját, tulajdon kirekesztő poézisok vagon, melly azoknak szellemét, érzé-sét, élete s gondolkodása módját, egyszóval egész szívbélyegét elevenen kinyomja.”

Ez a maga idejében merészen újszerű vélemény már nemcsak teljesen egyenrangúnak ismeri el a nép költészetét és a műköltészetet, hanem — és ebben 100 évig nemigen akad követője — tudatosan el is választja a népi alkotásokat az irodalmiaktól, különböző társadalmi osztályok poézisének nevezvén azokat.

Tulajdonképpen tehát már a reformkorban, a komolyabb népköltészeti gyűjtések előtt körvonalazódtak azok a szempontok, érték kategóriák, ame-lyeket a következő 100 év folklorisztikája a népdallal kapcsolatban újra meg újra felvetett, átdolgozott.

⁷ Idézi FENYŐ István, 1972, 159.

⁸ SZENTMIKLÓSSY Alajos (Szerényi V.), 1823, 118—120— idézi FENYŐ István, 1972, 161.

2. ERDÉLYI JÁNOSNAK ÉS KÖVETŐINEK NÉPKDALÉRTELMEZÉSE

ERDÉLYI János — a magyar népköltészet-kutatás első neves képviselője — több tanulmányában is foglalkozott a magyar népdalköltészet meghatározásával és jellemzésével.⁹ Hegeliánus műveltségének és a korszellemnek megfelelően, a népköltészetet ő is a nemzeti költészettel azonosítja, pontosabban, a nemzeti költészet legrégebb változatának tekinti, mely akkor született, amikor még az egész nemzet egységes kultúrájú és azonos gondolkodású, társadalmi különbségek nélkül élő „család” volt. „A népköltészet mindig a nemzet családéletére emlékeztet vissza, vagyis azon időkre, mikor még a státusélet a családéletben rejtett, nemesség nem volt, vagy ha volt is, koronája, színe volt a népnek.”¹⁰ A 19. században általános népköltészet — irodalom szembeállítás mellett ERDÉLYINél új költészet-kategóriával, az ún. „természeti költészettel” is találkozunk. Ez a költészet általában dallal, tánccal együtt létezik, s ERDÉLYI szerint semmiféle esztétikai értéke nincs. Nem is tartja tehát ezt a költészetfajtát népköltészetnek, hiszen „népköltészet alatt, józanon csak olyan költészet érthető, mely mindamellett, hogy iskolázatlan tömegeből támadott, megüti a műbecsi értéket”.¹¹ Ezzel szemben „Úgy tetszik a természeti költészet mindig megmarad, különösen az alnépnél mocskos és szennyes versekben kópék és betyárok nyelvén; ezek az ízlés előtt ízléstelenség, nekünk trágárság, s mint ilyen úgy tartoznak a népköltészethez, mint aranyhoz a salak.”¹² Csak feltételezhetjük, hogy ERDÉLYI a „természeti költészet” elnevezéssel elsősorban a szokás-, a rítus-, a mulattató, illetőleg a gyermek(játék)-költészet bizonyos műfajait, alkotásait jelölte — pl. a halandzsát, a lakodalmi énekeket és kurjantásokat —, amelyek autochton „népi” karakterük lévén teljesen ismeretlenek voltak a hivatásos költészetben, következésképp távol álltak az esztétikailag hagyományos módon minősíthető költői alkotásoktól. Összegyűjtésükre, kiadásukra — éppen szókimondó, nemegyszer a trágárságig nyers nyelvük, a dalokénál csiszolatlanabb formájuk miatt — a legutóbbi évtizedekig nem is került sor.

De az is elképzelhető, hogy ERDÉLYI János esztétikai rostáján csak azok az alkotások hullottak ki, amelyeket tartalmi, poétikai tökéletlenségük következtében még a folklóron belül sem tartott esztétikailag minősíthetőeknek. Csak az ERDÉLYI kezéhez eljuttatott népköltési anyag szövegkritikai áttanulmányozása után kaphatnánk pontos választ arra: valóban csak az

⁹ ERDÉLYI János, 1844a; 1847; 1853; 1863.

¹⁰ ERDÉLYI János, 1863, 6–7.

¹¹ ERDÉLYI János (1853) in: 1863, 156.

¹² ERDÉLYI János, 1863, 7–8.

ún. trágár vagy töredékes, zagyva költői alkotásokat tartotta Erdélyi esztétikailag értékteleneknek, tekintet nélkül azok műfaji hovatartozására, illetőleg bizonyos tendenciaszerűséggel az irodalmi megfelelők nélküli, „eredeti” folklór műfajok mindegyikéről ilyen véleménnyel volt. Megoldandó kérdés továbbá: helytálló-e ma is ERDÉLYI ebbéli véleménye, s tudunk-e az általa értéktelennek minősített folklórköltészetből (l. alább, a „kelmeiség”-elméletnél) olyan alkotásokat kiemelni, amelyeknek kultúrtörténeti értékein kívül még ERDÉLYI által föl nem ismert költői, esztétikai értékük is van. Irodalmár-kortársait is foglalkoztatta az a gondolat, amelyet ERDÉLYI *Népköltészet és kelmeiség* c. 1853-os tanulmányában fejteget. Nevezetesen az, hogy a népköltészet tárgy szerint becsülendő, mondhatni dokumentum értékű, de esztétikailag értéktelen alkotásait — úgy is mint a magyar nemzeti kultúra egy-egy darabját — az irodalomnak kellene feldolgozni, nemesebb formákba öltöztetve megőrizni. Ilyen „kelme”-szerű, feldolgozandó alkotásoknak tartja a „krónikás, élet- és jellemfestő (például lakodalmi és vőfély) versek”-et.¹³

Nem feladatunk most ERDÉLYI folklorisztikai jelentőségének méltatása, itt csupán azokra a megjegyzéseire hívtuk fel a figyelmet, amelyekből kiviláglottak a népdalról alkotott definitív értékű elképzelései. Ez a népdalértelmezés társadalmi vonatkozásait tekintve kevésbé modern, mint SZENTMIKLÓSSYÉ, ERDÉLYI ugyanis „iskolázatlan tömeg”, a parasztság, illetőleg egy általános értelmű „nép” tulajdonának tartja a népdalt, s megkülönbözteti azt az „alnép” ízléstelen költészetétől. Népdalfelfogásának poétikai, esztétikai vonatkozásai viszont egészen újszerű elgondolásokat sejtetnek.¹⁴

A 19. század népdalkutatásánál időzve nem hallgathatunk az irodalomtörténész-nyelvész IMRE Sándor munkásságáról sem. A népdalról alkotott véleménye alapjaiban ERDÉLYI János elgondolásait tükrözi. IMRE Sándor is nemzeti költészetünk alaprétegének tekinti a népköltészetet, de ezen túlmenve egyszersmind egész nemzeti létünk hordozójának, megőrzőjének

¹³ ERDÉLYI János (1853) in: 1863, 155.

¹⁴ ERDÉLYI János esztétikai megközelítésű népdal-definícióját vehette alapul, s fejleszthette tovább MARÓT Károly, aki a népköltészet meghatározásakor, már teljesen mellőzve a történelmi-társadalmi meghatározókat, tisztán esztétikai értékeik szerint csoportosította a költői alkotásokat, az értékeseket „közköltészetnek”, az értéktelenekeket pedig az igazi költészet szféráján kívül eső műköltészetnek tekintvén. E felfogással gyakorlatilag elmosta az addig érvényben lévő határokat népköltészet és műköltészet (= irodalom) között. Bővebben l. MARÓT Károly 1947a, 1947b, 1949. — A népköltészeti alkotások, illetőleg általában a szellemi élet jelenségeinek történelmi szituációktól független vizsgálatát MARÓT szerint az teszi indokolttá, hogy sem a költészet, sem a vallás nem folyamatos történések egymásraépülése, hanem pillanatnyi reakciók — szublogikus jelenségek — idő feletti azonossága. L. erről: VOIGT Vilmos 1965b.

tartja azt, mely ha szorosabb kapcsolatba kerül a városi kultúrával „elferdül”, elkorcsosul. Már ERDÉLYI műveiben is olvashattunk arról, hogy a népköltészet a művelődés terjedésével visszaszorul, de ezt a jelenséget ő még korántsem tartja az egész nemzetre nézve olyan veszélyesnek, mint IMRE Sándor, aki elkeseredetten írja: „... Legfeljebb egy-két szegényebb, kevésbé érintkező pór családnál hallhatni még olyast, amilyent egykor aratáson, szüreten s más alkalommal hallottunk. Az ár ragad minket is, eliszapolja népiességünket, eltemeti nemzeti voltunkat, melyben poesisunk gyökeredzett, mely volt alapja régi magyar jellemünk emberiesen nemesebb vonásainak . . .”¹⁵

Ettől — tehát a 19. sz. végétől — kezdve egyre gyakrabban hangzik fel hasonló panasz, hasonló nosztalgia a népköltészet gyorsan pusztuló, eltűnő alkotásaival kapcsolatban.¹⁶

A 19. századi magyar folklórelmélet ERDÉLYIhez mérhető jelentőségű képviselője GYULAI Pál, jóllehet a verses népköltészetre vonatkozó felfogását csak elszórt megjegyzéseiből, a Magyar Népköltési Gyűjtemény egy-egy kötetének bevezető soraiából, egyetemi folklór előadásainak jegyzeteiből, levlérszletekből rekonstruálhatjuk. Szemlélete — a népköltészet jellegét illetően — megegyezik ERDÉLYI Jánoséval: „A népköltés a nép szellemének terméke, nem egyes ember munkája, hanem az összes nép lelki szüleménye. A nép költészete nemcsak a nyelv ifjúsága, szépsége, hanem a nép szívének úgyszólván minden dobbanása, kedvelt eszméi, vágyai, hite, előítéletei, babonái, képzelő tehetségének teljes köre, azaz egész világnézete be van szőve.”¹⁷

GYULAI Pál szerint a népköltészet jelentőségét az adja, hogy nemzeti költészetünk követendő mintájának tekinthető, mivel a népköltészetben azok az eszmei tartalmak fejeződnek ki, s olyan formában, amelyek leginkább megfelelnek az egész magyar nemzet szellemének, a magyar nyelv sajátosságainak. E népköltészet-koncepcióban, s a népköltészet „ilyen irányú kutatásában ugyanaz a tendencia mutatkozik, mint Németországban Herder, Winckelmann és Lessing tevékenységében. A maguk polgári törekvéseihez ők is a naiv költészetet, a népköltészetet akarták felhasz-

¹⁵ IMRE Sándor, 1900, 12.

¹⁶ KODÁLY Zoltán emeli fel elsőként szavát a népdal „pusztulását” fájlaló elharmarkodott panaszok ellen, mondván, csak a felületes szemlélőnek tűnhet úgy, hogy a népdal kihalóban van. „Valójában a népdal különösen az 1914-es világháború előtti évtizedekben, páratlan virágzás korát élte. Virágzik ma is; gyakran megtörtént, hogy amit 1910 táján mint ritkaságot, már csak kevés öregembertől jegyezhattunk le, 10–20 év múlva másutt újra felbukkant, mint eléggé ismert dal . . . Egyes dallamok talán elhallgattak; egyes vidékek elvesztették néprajzi érdekességüket, másoké viszont csak most jut napfényre.” 1969, (1937), 14.

¹⁷ GYULAI Pál, 1888/89, 14.

nálni.” — írja HERMANN István.¹⁸ Dolgozatunk szűkebb témája szempontjából figyelemre méltó GYULAI Pálnak az a ma is korszerű fejtegetése, amelyben jó filológusként eredetük szerint próbálja megkülönböztetni egymástól azt a dal—vers—műdal—nóta egyveleget, amelyet kortársai (ERDÉLYI és KRIZA), illetőleg az őket megelőző kutatók egyként „népdalnak” definiáltak:

„A nép ajkán élő dalok háromfélék: tisztán népi eredetűek, azaz a népszellem közvetlen szüleményei, melyekre az irodalomnak nem volt befolyása; továbbá félnépi eredetűek, melyek a nép között élő ismeretlen, félművelt költőktől származnak, melyeket a nép elfogad, részben vagy egészen átalakít, de amelyeken sok esetben többé-kevésbé mégis megérzik az irodalmi befolyás; végre ismert költők dalai, melyek az irodalomból szállottak a nép ajkára, s melyek szintén nem minden változtatás nélkül terjednek el.”¹⁹

Ugyanebben az MNGY első kötetéhez írt előszóban olyan pontosan írja le a népdalvariánsok keletkezését, a változás, romlás folyamatát, határozza meg ezzel kapcsolatban a folklórkutatás teendőit, ahogyan sem előtte, sem utána jó ideig senki nem tette. „A népdal folyvást változik és átalakul. Ez előnye és hátránya, mert szebbül, majd romlik. A szájról szájra adás kevésbé sikerült részeit szebbekkel pótolja, az elmosódott részeket kidomborítja, s kerek egészévé görgeti. De gyakran megrontja, a szebb részeket gyöngébbekkel cseréli ki; a jellemző vonásokat elmosza, az egészet részekre bontja fel, vagy különböző dalok részeiből, melyek ugyanegy dallamra énekeltetnek, oly egészeket szerkeszt, melyekből hiányzik minden benső kapcsolat. Innen a számos változat, sőt régi dalok egy-egy versszakából egészen új dalok alakulása. Gyakran egyik változat szebb, mint a másik, néha egyenlő szépségűek. Hiú törekvés meghatározni, hogy valamely dalnak melyik az eredeti alakja . . . A főkérdés mindig csak az lehet, valóban népi eredetű-e a változás, egész-e vagy töredék, vagy ami a legrosszabb és leggyakoribb, több ugyanegy dallamú dal külső összefűzése egy szervetlen egészé? Ez utóbbi esetben bizonyosak lehetünk, hogy romlott változattal van dolgunk, mely mint egész nem méltó a változat nevére, s nincs helye egy kritikailag rendezett gyűjteményben. Sajnálattal kell mondanunk, hogy népdalgyűjteményeinknek legalább is egy harmadrésze ily dalokból áll . . . Mindenesetre a tényt meg kell jelölni mint a népdal változása és romlása egyik jelenségét, de magát a dalt mindig jobb mellőzni.”²⁰

¹⁸ HERMANN István, 1956, 23.

¹⁹ GYULAI Pál, 1872, 309.

²⁰ GYULAI Pál, 1872.

3. A ZENEI FOLKLORISZTIKA NÉPDAL-KONCEPCIÓJA

A 20. század elején kezd el dolgozni a magyar folklorisztika két kimagasló egyénisége, BARTÓK Béla és KODÁLY Zoltán. Jóllehet egyikük sem vallja magát folklórkutatónak, s ilyen jellegű munkásságukat csak zenei szempontok vezérlik, eredményeiket a szövegfolklorisztika is kamatoztathatja. Nekik köszönhető mindenekelőtt az a — ma már vitathatatlan — gondolat, s gyűjtőmunkásságuk rá a bizonyíték, hogy a népnek, pontosabban a magyar parasztságnak évszázados, a „hivatásos” zeneművészettől eltérő, sajátos zenei hagyománya van. Ennek a népzenei hagyománynak csupán egyik komponense a vokális zene, s azon belül a népdal.

Hogy a népdalokat dalolva adják elő, azt a 19. századi népköltészet-kutatók is tudták,²¹ hiszen a népdalpublikációk kapcsán vitáztak is a dallam és a versszöveg fontosságáról, de végül is (bár anyagi megokolással) a szövegek javára dőlt el a vita. Ezért nincs olyan, múlt századi népköltési gyűjteményünk, amelyben a népdalok a maguk valóságában, dallamaikkal együtt szereplnének.²² Csak nemrégiben került elő egyik reformkori népdalgyűjtőnknek, UDVARDY Jánosnak kéziratosa tanulmánya a népdalokról, amelyben kortársait meghaladó tudatossággal mutatott rá a népi dallam és versszöveg elválaszthatatlan kapcsolatára, s még egy — a maga korában meg sem figyelt — jelenségre: az eleven előadás reprodukálhatatlanságára. „Olvassa p. o. az idegen ezen sorokat: Nem anyától lettél, / Ró'sa fán termettél / Piros pünkösd napján / Hajnalban születél. / akár mint felségesnek találja is, 's ítélje is ennél fogva a' magyar pórnépi gondolatokat, — még sem képes azt képzelni, minő ez a' dan akkor, ha danolják? Úgy van, — nem elég a' magyar pór danlot csak leírni vagy kinyomtatni, — mert ez a maga kótájától elválhatatlan, — sőt még kótával együtt is, csak árnyéka annak, a' mint az danoltatik, — igazi erejében, magának a' pór ifjúságnak szájából kell hallani ott, a'hol az, a' maga szabadságában 's jókedvében lévén, fesztelen (ungenirt) 's bátran kiereszkedhetik, — p. o. szüreten, kukoricza fosztásban, 's más efféle közös munkákon, — néha innep napi délesteken is.”²³

²¹ KODÁLY Zoltán hívta fel elsőként a folklorisztika figyelmét két elfeledett népdalgyűjtőnk, a reformkori MINDSZENTY Dániel és UDVARDY János tevékenységére, kéziratban lappangó, sok zenei vonatkozást tartalmazó dolgozataikra. L. 1943. II. 155—183.

²² Az ERDÉLYIHEZ beküldött közel 1000 dallamból mindössze 12 db hiteles népdal jelent meg dallammal együtt a múlt században, írja KODÁLY Zoltán, 1969, (1973) 95. 7. jegyzet. A magyar népdalok kiadásának ügyéről l. még KODÁLY Zoltán, 1951.

²³ A dolgozatot teljes terjedelmében betűhíven közli KODÁLY Zoltán, 1943, az idézett rész a 171—172.

Az igazsághoz tartozik azonban az is, hogy éppen a legnagyobb, legnevezebb kutató-egyeniségek nem ismerték az igazi népzeneét, ezért tarthatta LISZT Ferenc is, ERDÉLYI János is a „cigányzenét” (azaz a magyaros műdalokat) nemzeti zenének ősi örökségének, „. . . a magyar zenét egyedül cigány hangásaink kezelték tisztán, s tartották meg eredeti ősjellemében. — Ezt ugyan művelt tudományos zeneművészetnek senki sem fogja tartani, de más részről egyedül ezen természetes cigányzene azon dúsgazdag alap, mellyen idővel a művelt, nemesített zene műcsarnoka eredeti, sajátos nemzeti irányban fölépülhet.”²⁴

Az önálló népzenei hagyomány „felfedezése” után nyilvánvalóvá vált, hogy a filológiai alapállású és módszerű kutatások önmagukban kevésbé meggyőzőek, mint a komplex (zenei, történeti, etnográfiai) vizsgálatok eredményei; óhatatlanul szükséges tehát revideálni a folklorisztika eddigi megállapításait, s új módszerekkel kísérletezni. BARTÓK és KODÁLY munkássága hatalmas lendületet adott a zenei és nem zenei néphagyomány szak tudományos gyűjtésének.

Mivel BARTÓK folklórelméleti megállapításait — sajnos — ritkábban idézik a szövegfolklorisztika kutatói, vele folytatom a népdalértelmezések történeti áttekintését. A népdalok szövegeivel Bartók természetszerűleg kevesebbet foglalkozott, mint a dallamokkal, filológiai megjegyzései is jobbára a népdal „életével” (= létezési módjával), funkcionálásával kapcsolatosak. Népzene-meghatározása azonban rendkívül gondolatgazdag, és a népdalszöveg-kutatás számára is gyümölcsöző. Definíciója ugyanis egyrészt magába foglalja sajátos népdalértelmezését, másrészt a definíció bizonyos vonatkozásai (a zenei rétegek és műveltségi szintek összefüggései és a zenei stílusok kérdése) adaptálhatók a költészet speciális viszonyrendszerére. Azaz, ahogy a zenei kultúra nagyjából három rétegre bontható: népzene (= parasztzene) — népszerű zene (= magyarnóta, cigányzene, városi népzene stb.) — hivatásos zeneművészet; úgy a költészetben is elkülöníthetjük egymástól az alkotások 3 nagy csoportját: népköltészet — közköltészet (francia műszóval: zone intermédiaire, chansonnier semi-lettres), azaz népszerű költészet — műköltészet (irodalom).

BARTÓK folklorisztikai tanulmányai azt mutatják, hogy elképzelései a magyar népzene mibenlétéről és sajátosságairól elég korán körvonalazódtak, és munkássága során igen kevés korrekcióra szorultak. „T á g a b b é r t e - l e m b e n v e t t p a r a s z t z e n é n e k nevezük mindazoknak a dallamoknak összességét, amelyek valamely nép parasztosztályában *kisebb vagy nagyobb időbeli és térbeli elterjedtségben* mint a *parasztok zenei érzésének*

²⁴ ERDÉLYI János, 1844b.

ösztönszerű kifejezői valaha éltek vagy jelenleg élnek. Folklor szempontjából parasztszótálynak vehetjük a népnek őstermeléssel foglalkozó azt a részét, amely akár testi, akár lelki életszükségeit többé-kevésbé *vagy* hagyományainak megfelelő kifejező formákkal, *vagy* magasabb (városi) kultúrából származó, de ösztönszerűleg saját lelki diszpozíciójának megfelelően átalakított kifejező-formákkal elégti ki”²⁵ — írja a *A magyar népdal* c. könyve Bevezetésében, majd meghatározását így egészíti ki: „S z ű k e b b é r t e l e m b e n v e t t p a r a s z t z e n e m i n d a z o k n a k a p a r a s z t d a l l a m o k n a k összessége, amelyek egy vagy több egységes stílushoz tartoznak. A szűkebb értelemben vett parasztzene tehát öntudatlanul működő természeti erő átalakító munkájának eredménye: minden tanultságtól ment embertömeg ösztönszerű alkotása. Éppolyan természeti tünemény, mint pl. az állat- vagy növényvilág különféle megnyilvánuló formái. Ennek folytán egyedei — az egyes dallamok — a legmagasabb művészi tökéletesség példái . . . Valósággal, klasszikus példái annak, miként lehet a lehető legkisebb formában, legerényebb eszközökkel valamilyen zenei gondolatot a maga frissességében, arányosan, egyszóval a lehető legtökéletesebb módon kifejezni. Ezzel szemben az úri osztálynak annyira kedvelt népies műdalai, dacára egy és más érdekességüknek, annyi zenei közhelyet tartalmaznak, hogy értékben messze elmaradnak a szűkebb értelemben vett parasztdallamok mögött.”²⁶

A bartóki meghatározás esztétikai értékítélete más tanulmányaiban is megjelenik. Az 1933-as „Magyar népzene” definitív megállapításai kifejezetten a parasztzene és a népies műzene (cigányzene) szembeállítására épülnek. A magyar parasztzene „Esztétikailag és mennyiségileg egyaránt . . . a magyar népzene legjelentősebb része . . . a magyar népies műzenéről legyen itt elég annyi, hogy mai alakjában túlnyomórészt múlt századi úri műkedvelők alkotása, melyet városi cigányzenekarok terjesztenek . . . Ezzel szemben a nemrég feltárt régebbi parasztzene kétségtelenül az egész magyar nemzet (vagyis nemcsak a parasztság) valamikor közös műveltségének maradványa. A parasztnének jellemző sajátossága, hogy egységes stílusfajtákat foglal magában . . . Az ilyen egységes stílusok kialakulását az *egy* irányban ható öntudatlan *variáló-ösztönnel* kell tulajdonítanunk”²⁷ — írja, majd kifejti, milyen körülmények között, hogyan érvényesül ez a variáló ösztön. Igen lényegesnek tartjuk végkövetkeztetését, mely ismét csak szembeállítja egymással a népi és a népies zenét: „ *A parasztnét így*

²⁵ BARTÓK Béla, 1924, 102.

²⁶ BARTÓK Béla, 1924, 104.

²⁷ BARTÓK Béla, 1933, 371.

*kollektív művészi jelenségnek*²⁸ kell tekinteni, szemben a mai magyar *népies műzenével*, mely *egyéni műalkotásnak* tekinthető (hiszen számos idevágó dallam szerzőjét név szerint ismerjük). Ehhez még hozzá kell fűznöm, hogy amikor *paraszi művészetről* beszélek, nem *minden földműveléssel* foglalkozó egyént tekintek parasztnak, hanem csak azokat, akik kifejezésbeli szükségletüket hagyományos vagy idegen eredetű, de ösztönösen saját lelkialkatukhoz alkalmazott formákban elégitik ki.”²⁹

Lezárásképpen hadd sorakoztassuk fel azokat a népdalismérveket, amelyek az eddigi meghatározásokhoz képest újak Bartók definícióiban. Újdonság volt mindenekelőtt: a *szűkebb-tágabb népzene fogalmának* bevezetése, a parasztdal *keletkezésének* (ösztönszerű alkotófolyamat), *létezési módjának* (stílusokban megnyilatkozó variáció-sorozatok), *funkciójának* (a kifejezésbeli szükséglet hagyományos formában való kiélése) leírása. A korábbi meghatározásokkal polemizálva BARTÓK úgy véli, teljesen mindegy, hogy az egységes stílusokban megnyilatkozó népzene honnan meríti anyagát, azaz: „A dallamok eredetének kérdését . . . mint nem lényeges kérdést”³⁰ elhagyja meghatározásaiból.

BARTÓK észrevételei között a népzene kutatás számára a zenei stílusok felfedezése jelentette a legnagyobb újságot. Ezt a gondolatát egy 1918-ban írt német nyelvű tanulmányában, *A magyar katonadalok dallamaiban* fejtegette ki, részletesen bemutatva a két alapvető stílus jellegzetességeit.³¹ Felfedezése merőben új kérdések elé állíthatta volna a szövegkutatókat is, akik csak nagy általánosságban vizsgálták a „régies”, nemzeti hagyományokat őrző, az irodalomtól észrevehetően különböző, és többé-kevésbé meg is különböztetett, de önmagában véve teljesen homogénnek vett népköltészetit anyagot.

KODÁLY első megnyilatkozásai a magyar népdalról azt a nézetet tükrözték, amelyet a 19. század leghaladóbb folklórkutatói vallottak: a népköltészet a valamikor egységes nemzeti kultúra őrzője és gyarapítója. A népdalok vizsgálata ismeretlen kultúrtörténeti (irodalmi, nyelvi és zenei) emlékeket hozhat felszínre.³² Nemzeti történelmünk egyéni jellegéből fakad, fejtegeti más tanulmányaiban, hogy nálunk a „magas” kultúra oly igen eltér a népítől. „Nemcsak zeneéletünk: egész kultúránk két egymással alig összefüggő világra szakad. Egyfelől az idegenből kölcsönzött, fordított, onnan gyarapodó magaskultúra, másfelől a hagyományban gyökerező nép-

²⁸ BARTÓK Béla, 1933, 371., a kiemelés tőlem származik.

²⁹ BARTÓK Béla, 1933, 372.

³⁰ BARTÓK Béla, 1924, 102.

³¹ BARTÓK Béla, 1918, 77–82.

³² KODÁLY Zoltán, 1929, 1933.

kultúra. Egyik a másikról nem akar tudni . . . Szerencsés fejlődésű országokban a magaskultúra a népkultúra egyenes folytatása. Ettől már elesünk.”³³ Ebből következően KODÁLY csak a nemzetenként különböző, történelmi, társadalmi, földrajzi szempontokat is figyelembe vevő, egyedi érvényű népdal (népköltészet, illetőleg népkultúra) meghatározásokat fogadja el és tartja használhatónak.

Új — és a korábbi elgondolásokhoz képest önmagában véve is jelentős előrelépést jelent — KODÁLYnak az a felfogása, melynek értelmében ezt a kétféle kultúrát, „magasat” és „népit” egyenrangúként hasonlítja össze, s a népköltészetet nem a népszellem egyedi „kuriozitásaként” állítja szembe a műköltészettel.

Két későbbi tanulmányában még árnyaltabban fejti ki a magyar népdalról kialakult véleményét: „Mi a népdal?” — teszi fel magamagának is a kérdést, s úgy látja, közelebb viszi a kutatókat a keresett célhoz, ha ehelyett úgy kérdezik: „Mi az, amit a nép énekel?” Mert: „A néphagyományt nem szabad valami egységes, azonos halmazállapotú anyagnak elképzelnünk. Mélyreható különbségek vannak életkor, társadalmi, vagyoni állapot, vallás, civilizáltság, vidék és nem szerint. . . . A népdal társadalmi funkcióját csak a fenti rétegek gondos elkülönítésével értjük meg. Ennek kapcsán vizsgálnunk kell, mi a szerepe, jelentősége az egyes daloknak, daltípusoknak a nép mindennapi életében . . . Azonban társadalmi réteg, használat szerint egy csoportba tartozó dalok még nem jelentenek zenei stílusfajtákat. Ebből a szempontból külön kell vizsgálat alá vennünk a teljes anyagot.”³⁴

A népdal meghatározásában mutatkozó terminológiai bizonytalanság arra készteti KODÁLYt, hogy a pejoratív melléközöngéjű „parasztnóta” elnevezés helyett a „falusi” kifejezés használatát ajánlja.³⁵ „Falusi-városi nagyjából elég jól kifejezi a népdal — műdal ellentétet. Ha pedig pontosabb meghatározás kell: a társadalmilag sokrétegű, nem egységes parasztsztyálról való elnevezés sem elég egyértelmű.” Ezek a részint lokális, részint műveltségi különbségeket jelölő terminusok már BARTÓK egyik korábbi írásában is feltűnnek,³⁶ de a későbbiekben — nyilván pontatlan szociológiai és vegyes művészi tartalmuk miatt — sem KODÁLY, sem BARTÓK, sem pedig tanítványaik nem használják őket következetesen. Az 1941-ben megtartott „Népzene és műzene” c. KODÁLY-előadás a kétféle zenei kultúra különbözőségéből indul ki; de sorra véve a megkülönböztető jegyeket: variánsok-

³³ KODÁLY Zoltán, 1933, II. 225—234.

³⁴ KODÁLY Zoltán, (1937), 1969, 14, 17.

³⁵ KODÁLY Zoltán, (1937), 1969, 13.

³⁶ BARTÓK Béla, 1935, 397—399.

átiratok; közösségi csiszolás, a stílusoktól, illetőleg iskolák által befolyásolt egyéni alkotás; íratlan hagyományozási mód, írott hagyományozási mód (bár bizonyos előadásbeli hagyományok itt is íratlanok); rögtönzés — diminúció; arra az eddigi felfogását némiképp módosító következtetésre jut, hogy a kétféle zenei kultúra között „lényegbeli különbség” nincs. Mindkettő ugyanazon emberi funkció különböző megnyilvánulása. „A különbségek oka a történeti, nemzeti, társadalmi és műveltségi rétegződés. Legértékesebb megnyilatkozásuk: egyenrangú. A többit művészi értéke méri. Nem járnak tehát annyira külön utakon, hogy ne hatottak volna egymásra.”³⁷ Hasonló premisszákkal ugyanezt bizonyítja SZABOLCSI Bence is a *Makám-elv a népi és művészi zenében* c. 1948-as tanulmányában.³⁸ Más oldalról közelíti meg a kérdést JÁRDÁNYI Pál, aki kidei (Kolozs megye), szociográfiai szempontú népzene-monográfiájában zenei stílusok szerint csoportosítja gyűjtött anyagát, mivel úgy látja a dallam „eredete” önmagában nem szolgál elégséges elkülönítési alapul, hiszen „1. a népdal és mūdál között olyannyira összefolyó a zenei határ, hogy ezt meghúzni: szinte lehetetlenség; 2. sok dallamnál kétséges, vajon falun vagy városon született-e?”³⁹

4. A 20. SZÁZAD ELEJÉNEK FILOLÓGIAI SZEMPONTÚ NÉPDAL-DEFINÍCIÓI

Bármilyen nagy jelentőségű volt is a magyar folklorisztika zenei irányzatának megszületése, amely a népköltészet- és népzene kutatásnak egyaránt új perspektívákat ígért, eléggé nem sajnálható módon a népzenei kutatások nem tudtak összefonódni a szövegfolklorisztikai kutatásokkal. Ennek kettős oka volt, az egyik tudománytörténeti, a másik az ebből fakadó tudomány-szervezési örökség. Közismert tény, hogy a magyar népköltészet felfedezői és első kutatói irodalmárok, költők, esztéták, irodalombarát nemesek közül kerültek ki. Innen tehát a népköltészeti kutatások eleve „filológiai” módszerű beállítottsága. Valószínűleg másként alakul a folklorisztika sorsa, ha a 19. sz.-i magyar zenetudomány és zeneművészet olyan fejlettségi fokon áll, hogy a maga megújítására „tiszta forrásokat” kell keresnie, amint ezt a 19. sz.-i nemzeti költészet tette. Hadd hivatkozzunk ennek kapcsán FENYŐ István már idézett tanulmányára, mely szerint: „A klasszicizmus kiforrott szabályait, tematikus perspektíváit, formavilágát ez idő tájt Európa-szerte mind szűkebbnek érzi az írók növekvő csoportja, keresik a

³⁷ KODÁLY Zoltán, 1941, 261—267. Előadás a Pázmány Péter Tudományegyetem Magyarságtudományi Intézetében. Az idézet a 266. lapról való.

³⁸ SZABOLCSI Bence, 1957, 256—269.

³⁹ JÁRDÁNYI Pál, 1943, 16.

közvetlen és keresetlen egyéni érzelmi átélés lírai lehetőségeit, az emberi szubjektivitás feltárásának még el nem koptatott útjait, — így fedezik fel maguknak a népiben, illetve a régiben rejlő esztétikumot.”⁴⁰ A magyar népdal gyűjtésének ügyét 1844-ben a Tudományos Akadémia a Kisfaludy Irodalmi Társaság gondjaira bízta, melynek az elkövetkező évtizedekben „nemcsak a dalok gyűjtése, hanem melódiai közzététele is feladatává lón”.⁴¹ E feladatának a Kisfaludy Társaság nem tudott teljesen eleget tenni, a publikálásra beküldött népdalszövegeket versként kezelte, így eshetett meg, hogy az általa kibocsátott Magyar Népköltési Gyűjtemény 14 kötetéből csak kettőben kapott szerény helyet a népi szövegek dallama. Ezt az egyoldalú kiadói tevékenységet bírálja SEPRÓDI János⁴² és KODÁLY Zoltán.⁴³ A filológiai kutatások hagyományos vezérszerepe teszi érthetővé azt a tényt, hogy a tudományos igényű népköltészet-kutatás 100 esztendeje alatt nem szerveződött Magyarországon olyan kutatóintézet, ahol az együtt dolgozó népzene-kutatóknak, folkloristáknak, irodalom- és zenetörténészeknek a népdalok komplex vizsgálata lett volna a feladata. A filológiai módszerrel dolgozó kutatók többsége — ha tisztában volt is a népdalok zenei vonatkozásaival — a dalelemzések során csak a szövegekkel foglalkozott. Ebből természetesen nem következik az, hogy az ilyen módszerű vizsgálatok teljesen hamis képet adtak a népdalokról, hiszen a kifejezetten filológiai kérdésekben (pl. a népdal stilisztikája, műfaji csoportosítása) zenei ismeretek nélkül is komoly eredmények születtek. A baj ott kezdődött, ahol a megválaszolandó kérdések nem filológiai, hanem speciálisan folklorisztikai jellegűek voltak (pl. a népdal élete, funkciója), ezek megoldása komplex megközelítési módot igényelt volna.

Magyarországon a népdalok „komplex” vizsgálata végül is nem egy iskola, nem egy intézmény által, hanem kiemelkedő tudós-egyéniségek: az irodalmár HORVÁTH János, a klasszika filológus MARÓT Károly, a zenekutató JÁRDÁNYI Pál (hogy a ma élőket ne említsük), kutatásainak összesíthető eredményeként valósult meg. Vegyük sorba az ő különböző megközelítési módjaikból adódó, cseppet sem tanulság nélküli népdal-definícióikat.

Elsőül HORVÁTH János felfogásának ismertetése kínálkozik, aki a magyar irodalmi népiesség vizsgálatának egész könyvet szentelt. Már munkája elején mindenképpen választ kellett adnia a kérdésre, *mit tekint népdalnak*. Érthető módon: *a népköltészetet és a nép fogalmát az irodalom szemszögéből határozta meg*: „A nép tehát (a népköltészet és a népiesség népe) nem vala-

⁴⁰ FENYŐ István, 1972, 152.

⁴¹ ERDÉLYI János, 1847, I. VII.

⁴² SEPRÓDI János, 1906; 1915.

⁴³ KODÁLY Zoltán (1937), 1969.

mely politikai vagy társadalmi osztállyal azonos, hanem az egy nyelvet beszélők azon rétegét jelenti, mely egyáltalán nem, vagy csak alkalmilag olvasó közönsége az irodalomnak, s mindamellelt rendelkezik bizonyos költészeti hagyományokkal. Honnan vette azokat? Az idegen hatásról ezúttal nem szólva: részben maga termelte, részben az irodalomtól kapta . . .”⁴⁴ A meghatározás eddig, lényegét tekintve, egybevág KODÁLY és BARTÓK megállapításaival. Az a gondolat, hogy a nép nem olvasás útján, tehát nem idegen forrásokból merítve, illetőleg tőle idegen alkotásokon keresztül, passzíve fejezi önmagát, hanem részint maga teremtette költői formákban, részint kölcsönzött, de a hagyománynak megfelelően átalakított formákban költ, megegyezik zenefolkloristáink hasonló, a dallamra vonatkozó megfigyeléseivel. HORVÁTH János meghatározásának *többlete* abban rejlik, hogy — azt hiszem elsőként — tudományos választ keres az irodalom és népköltészet egymásrahatásának minkéntjére, mai szakkifejezéssel élve: a *folklorizáció* és a *folklorizmus* jelenségeire. Feltételezése szerint a kölcsönhatások — egy a „magas” és a „népi” kultúra között élő, mindkét kultúrával érintkezésben levő néptömeg létéből fakadnak. „Irodalom és népköltészet között közvetítő, mintegy átszűrő réteg: az olvasóközönségnek s az irodalom alatti „népnek” egymással életkörülményeiknél fogva állandó érintkezésben lévő elemei. Ezekről tanulja el mindkét osztály: az irodalmi és az irodalom alatti, a másiknak szájhagyományból leszálló, vagy abból felemelkedő költői kincseit.”⁴⁵ Ez a közvetítő réteg társadalmi viszonyait tekintve a „falusi és vidéki középosztály” tagjaiból toborzódik, s amikor az irodalomban divatba jön a „népiesség”, a költők, írók ehhez a réteghez fordulnak anyagért, ezért kapnak igazi népi helyett közismertet, népszerűt, ezért nem alakulhatott ki a 19. sz.-ban tudományosan is helytálló népdalértelmezés. „A leszállt irodalmi s az azzal barátságosan elkeveredő népköltészeti hagyomány közös élvezője és birtokosa, egyúttal az új irodalomnak némi távolságból követője ez a középosztály, s nála senki sem lehet hivatottabb arra, hogy régi és új, népi és irodalmi, ősbib és európaibb magyarság között a kiegyenlítés és összebékeltetés lassú, de szép feladatának végrehajtója legyen, s hogy a felülről és alulról érkező hatásokat magán átszűrve közvetítse tovább az ellenkező irányok felé.”⁴⁶ Azért időztünk el ilyen hosszasan HORVÁTH János néme tételénél, mert ebben találjuk meg a „közköltészet”⁴⁷ mai fogalmának

⁴⁴ HORVÁTH János, 1927, 7.

⁴⁵ HORVÁTH János, 1927, 7.

⁴⁶ HORVÁTH János, 1927, 9.

⁴⁷ Az elnevezés MARÓT Károlytól származik. Ő a „mindenki” költészetét, tehát a legszélesebb tömegekben visszhangot keltetni tudó költői alkotásokat nevezi így. MARÓT Károly, 1949, 8.) A közköltészet fogalmát „semi-lettres”-ként (= népszerű irodalom) STOLL Béla egyik tanulmánya határozza meg (STOLL Béla 1958). A kifejezést ilyen értelemben használja ORTUTAY Gyula (1967) s a továbbiakban mi is.

első körülírását, annak a költészeti hagyománynak, amely népköltészet és irodalom határterületein él, s amelynek az újabb folklorisztikai kutatások is egyre több figyelmet szentelnek.⁴⁸ Ennek a „köztes” költészeti hagyománynak zenei megfelelője a népies mődal, magyarnóta, s a „városi” folklórként kutatott munkásdal-hagyomány bizonyos része is.⁴⁹

A két világháború közötti magyar folklorisztika egyik vezető egyénisége az elsősorban mesekutató SOLYMOSSY Sándor. *Népdal-koncepciója* — melyet a *Magyarság Néprajza A nép lírája* c. fejezetében fejt ki — a maga korában divatos „pszichológiai” szemlélet hatását tükrözi. SOLYMOSSY a néplélektani kutatások bővületében a népdal és mődal közötti különbséget az egyik „őszinte, nyílt” s a másik „lefojtott, gátlásos” érzelmkifejezésében látja. A költő és a „nótafa” véleménye szerint egyformán tehetséges, csak publicitásuk nagyságrendje különbözteti meg őket egymástól. SOLYMOSSY egyike azoknak a folklór-kutatóknak, akik a népdal dallamát a szöveghez képest másodlagos jelentőségűnek tartják: „... a dallam a népdalban mindenkor kísérő elem volt, s a népdal lelke voltaképp nem a dallamban van meg, hanem nyilvánvalóan a szövegben.”⁵⁰ Ennek megfelelően a szöveg-folklorisztikai kutatásoktól azt várja, hogy fényt derítsenek a nép lelki életére. Ehhez a népdalszövegek kutatóinak „... meg kell ismerni *alaki* és *tartalmi* jellegüket. Alaki kellékeivel a vers idetartozó formái ismertetnek meg, a tartalmiakkal a költői kifejezésformák, az érzelem megnyilvánulásmódjai s a sajátos helyzetekben megnyilatkozó gondolkozásmód tanulmányozása.”⁵¹

Látjuk, SOLYMOSSY Magyarság Néprajza-beli népdal-definíciója a kortárs szaktudományok szintjét sem közelítette meg; eredményeiket nem használta

⁴⁸ E költészeti hagyomány vizsgálatának Európa-szerte jelentős irodalma van, mi itt csak néhány magyar megjegyzésre hivatkoznánk. Az irodalomtörténészek közül STOLL Béla (1958), a folklorisztikában ORTUTAY Gyula hívja fel a figyelmet — önkritikusan — arra, hogy e kutatási terület milyen jelentős eredményeket ígér a folklorisztika számára. „Nem vizsgáltuk eléggé azokat a tényezőket, amelyek az irodalom és folklór között az összeköttetést megteremtik. Az orosz, a szovjet, az angol, a francia kutatás ezen a téren sokkal többet tárt fel nálunk. Az elején tartunk azoknak a *fél irodalmi* (francia műszóval: zone intermediaire, chansonniers semiletrés) rétegeknek a feltárásában, amelyeknek jelentősége pedig oly nagy nemcsak a líra alkotásaiban (s közvetítettek a műköltészet világába is!), hanem a népi dramatikus szokások kialakításában, s általában a népköltészet minden műfajában nagy a közvetítő szerepük.” (ORTUTAY Gyula, 1967, 5.) VOIGT Vilmos esztétikai összefoglalása is hosszasan elidőz a „közköltészet” problematikájánál. Nem is kerülheti meg a kérdést, mivel az *irodalmat a kizsákmányolót, a folklórt pedig az alávétett és kizsákmányolt osztályok* művészi megnyilatkozásaként definiálja, így tehát számolnia kell a két művészet-kategória közé eső művészi megnyilatkozásokkal, az *alávétett, de nem kizsákmányolt osztályok*, rétegek művészetével is. (L. bővebben 1972a, 22–25.) — Némi következetlenségre vall viszont, hogy a továbbiakban az alávétett, nem kizsákmányolt osztályok művészetét azonosítja — hiszen együtt tárgyalja — a folklórral.

⁴⁹ E kérdés korszerű, sokszínű kifejtését l.: KATONA — MARÓTHY — SZATMÁRI, 1968, 475–520.

⁵⁰ SOLYMOSSY Sándor, 1941, 31.

⁵¹ SOLYMOSSY Sándor, 1941, 21.

fel, s azáltal, hogy a népdalkutatástól pszichológiai jellegű feladatok megoldását várta, nagymértékben elködösítette a hazai folklorisztika eddig is csak KODÁLY és BARTÓK által megfogalmazott — s elenyészően kis hányadában elvégzett — tudományos feladatait. SOLYMOSSY felfogása mellett különösen *modernnek és lényegretörőnek* hat fiatal mesekutató-kortársa, HONTI János népköltészet-koncepciója. „A népköltés meghatározásában nem is szükséges nagyon mélyre ereszkednünk. Elég kiemelnünk szóbeliségét az irodalom írásbeliségével szemben: hagyományos voltát a művelődés javainak haladásával szemben.”⁵² A nagy kutatóelődökhöz hasonlóan a műalkotások eredetének kérdését nem tartja meghatározó fontosságúnak. Hiszen „Igen sokféle elem az, ami a parasztság hagyományozott irodalmában összeverődik egy közös életformába. Egy ősi közösség kollektív és átöröklött szellemi terméke épp úgy lehet néphagyomány, mint felülről leszüremlett, városi művelődésből átvett életformák és szellemi tartalmak. A közös életforma, a szóbeli, kollektív hagyományozás közös külső és belső formát alakít ki a különböző forrásokból származott néphagyományok között. De a legkézzelfoghatóbb, ami igazán egységesen jellemző az egész népköltészetre, az a helyzete, az életkörülményei, a sorsa.”⁵³ Ez a fejtegetés egybevág BARTÓK már idézett megállapításaival. Amit BARTÓK az öntudatlanul megnyilatkozó variáló ösztön stílusalakító erejének nevez a népzeneben, azt HONTI a közös életforma, a szájhagyomány sajátos létezési módjából fakadó egységes (külső és belső) megjelenési formaként definiál a népköltészet vonatkozásában. Tömör *definíciójában új szempont a haladó és a hagyományos művészi megnyilatkozások szembeállítását*. A népköltészet hagyományörzésének okát HONTI a hallgató, a befogadó közönség igényeivel (elvárásaival) magyarázza. Ez a közönség „... ismertszövegről lévén szó, a szövegben nagy változtatást nem tűr meg... A megjelenítő természetszerűleg ki van szolgáltatva hallgatóságának — ami a közönségnek nem tetszik, azzal nem próbálkozhatna még egyszer. A népköltés közönségének pedig erőszakos újítás nem tetszhet.”⁵⁴ Ez a meghatározás — bár érezzük, hogy elsősorban az epikus népköltészet, s azon belül is a görög epikumok vizsgálatából nyert következtetés — világosan rámutat a befogadó közösség szerepére az alkotás létrejöttében, s egyúttal a variálás egyik törvényszerűségének magyarázatát is adja.

A közköltészet terminus kapcsán már említettük a klasszika-filológus MARÓT Károly — hazai folklorisztikánk egyik kiváló képviselője — nép-

⁵² HONTI János, 1936, 27.

⁵³ HONTI János, 1936, uo.

⁵⁴ HONTI János, 1936, 28.

költészet-konceptiójának lényegét.⁵⁵ Mivel felfogásának az 1940-es években számos folklórkutatót meg tudott nyerni, néhány jellegzetes idézettel hadd illusztráljuk azt: „... a népköltészet egyedül helyes fogalma szükségképp egybeesik az egy igaz költészet fogalmával”. Ennek megfelelően műköltészetnek „valami lefokozó értelemben, valami olyan költészet fajtát fogunk . . . érthetni, amelynek mint nem igazinak (mű), nem teljességgel sikerült az egyetlen igaz költészet megvalósítása, vagyis a közösséggel való abszolút összhang”.⁵⁶ Az egyetlen és igazi költészet jelölésére új terminus technikust is javasol, a „közköltészetet”. „Költészet pedig egyedül és igazán, bizonyosfajta ‚közköltészet’, azaz olyan költészet lehet, amely egy költő szájával, minél nagyobb közösségből szólott, minél nagyobb közösséghez, de egyszerűen meg is tágítva a közösséget, természetesen.”⁵⁷ Bár koncepciója eleve esztétikai minőségeik szerint különbözteti meg a költészetet és a nemköltészetet, annyit maga is konstatál,⁵⁸ hogy a hagyományosan „mű”-, illetőleg „nép”-költészetnek nevezett alkotások között „életmódbeli” különbségek vannak: az egyik írásban rögzített s úgy hagyományozódó, a másik szájról szájról terjed és rögzítetlen. Ezeket azonban nem tartja lényeges megkülönböztető jegyeknek, hiszen mindkét költészetfajta éltetője a közösség (a „nép”), s minden költő közösségi elvárások szerint alkot. „Miután a ‚nép’-nek fogalma is állandó változásnak van alávetve; amint ez ma különösen feltűnő Európában,” — írja 1949-es tanulmányában — „semmi szükség tehát, hogy az egy-igaz költészetnek a területét a mű- és népköltészet tartományaira szabdaljuk.”⁵⁹ Kissé túlzónak tűnő, kategorikus megállapításai természetesen más szint kapnak, ha hozzátesszük, hogy mindezt a divatos neumanni elmélet híveivel polemizálva írta.⁶⁰ S így már érthető, hogy ugyane tanulmánya 75. sz. jegyzetében jóváhagyja tanítványa PÉTER László tőle különböző, az övénél sokkal egyértelműbb népköltészet—műköltészet felfogását: „Elismerem annak a (praktikus) indokoltságát . . . hogy a ‚népköltészet’ név a közköltészeti alkotásoknak azt a csoportját, amely a paraszti közösségi ízlés hasonlító erején már annyira átment, hogy alkotójának egyéni jegyei ma már számunkra kikutathatatlanok’, tovább is jegyezze; hiszen ez csak az én ‚skálám’ alsó fokának külön megjelölése volna, s egyéb-

⁵⁵ MARÓT Károly népköltészet-elméletéről l. még 14. és 47. jegyzetet.

⁵⁶ MARÓT Károly, 1947a, 17–18.

⁵⁷ MARÓT Károly 1947a, 18. Ugyanezeket a gondolatokat fejti ki: 1949, 8.

⁵⁸ MARÓT Károly, 1947b.

⁵⁹ MARÓT Károly, 1949, 9.

⁶⁰ Egészében véve korszerű, tudományos állásfoglalásra és értékelésre lenne szükség MARÓT folklorisztikai munkásságával kapcsolatban. Ennek az igénynek ad hangot VOIGT Vilmos 1965b tanulmányában, amikor MARÓT „aszinkronsintetikus” életművének legsajátosabb vonásait hangsúlyozza, és ISTVÁNOVITS Márton 1969-es, MARÓT Károlyról készített előadásában. (Ez utóbbi kéziratban.)

ként is szilárdan ül a közhasználatban. S elismerem ennek megfelelően, hogy a ‚műköltészet’ elnevezés a nagy költészetnek olyan alkotásaira is használható, amelyek a ‚közösség kikívánckozó hangját megszólaltató voltakkal’ ‚alkalmasak ugyan, hogy közköltészetté, közösségi kincsesé váljanak’, ‚de mégis tudottan egy — közönségesen névről ismert — szerzőnek egyéni vonásokkal rendelkező művei’; hiszen ez lényegében megint csak az én skálám felső fokára, és megint csak a közhasználatnak megfelelően, az immár kész nevet foglalja le.”⁶¹

Következésképp: MARÓT Károly merőben újnak ható népköltészet-elmélete elfogadhatónak tartja a népköltészet közhasználatú, hagyományos értelmezését is.

5. A NÉPDALFOGALOM MAI ÉRTELMEZÉSE, ÚJ SZEMPONTOK A NÉPDALOK MEGHATÁROZÁSÁHOZ

A II. világháború utáni évek legátfogóbb népköltészet-elméleti tanulmánya ORTUTAY Gyula 1954-ben írt és 1955-ben publikált munkája. Népköltészet-definícióját az axiómaként felfogott gorkiji meghatározás ‚*a népköltészet a dolgozó nép kollektív, szóbeli költészete*” részletes kibontása adja. „Ez a meghatározás tömören magában foglalja mindazokat a lényeges és jellemző vonásokat, amelyek az irodalom általános körén belül megjelölik a népköltészet helyét, önálló egyéniségét. Ez a meghatározás rámutat arra, hogy a népköltészet a dolgozó nép körében keletkezik, ott alkották a névtelen közösségben s jellemző sajátja a szóbeli előadás, a hagyományozódásnak ez a sajátos formája, amelynek révén a közösségben megszületett alkotás tovább csiszolódik, tökéletesedik . . . Ez a meghatározás, amely egyben már kimagasló értékelése a nép költészetet teremtő erejének és a népköltészet szépségének, a dolgozó nép alkotó, kollektív munkáját, a szájhagyományozó előadást emeli ki s tartja a népköltészet legsajátabb tulajdonának . . . a népköltészet meghatározásának ezt az általánosítását kell elfogadnunk, ennek segítségével kibonthatjuk a magyar népköltészet sajátos történeti jegyeit is, s megismerhetjük azokat a költészetteremtő erőket, amelyeknek a magyar népköltészet is köszönheti létét.”⁶²

Az ORTUTAY által elemekre bontott definícióban először találkozunk a népköltészet alkotóinak kifejezetten osztályszempontú és történeti differenciálásával, az egyéni alkotás — közösségi csiszolás; a hagyományos formák — új mondanivaló dialektikus értelmezésével, a szájhagyományozó

⁶¹ MARÓT Károly, 1949, 20, 75. jegyzet. (PÉTER László 1948.)

⁶² ORTUTAY Gyula, 1955, 35—36.

életforma törvényszerűségeinek megfogalmazásával. Számos zene- és szöveg-folklorista elődjéhez hasonlóan ő is hangsúlyozza a népköltészet, valamint a nemzeti és világirodalom kölcsönös egymásra hatásának tényét. ORTUTAY mindvégig hű marad elméleti írásaiban ehhez a népköltészet-definícióhoz, mely általában határozza meg a művészi folklór-alkotások — így a népdal — jellemzőit. Ennél részletesebben kifejtett népdalkoncepciót nem találtunk írásaiban.

A mai magyar folklorisztika népdalértelmezése ORTUTAY idézett definíciójának adaptálása. Ezt a felfogást tükrözi az 1966-ban, majd 1969-ben kiadott *A magyar népköltészet* c. egyetemi jegyzet.⁶³ Ettől a népköltészet (népdal)-értelmezéstől némiképp csak azok az írások térnek el, amelyek újabb szempontokat keresnek a fogalom meghatározásához, pl. egyúttal esztétikai értékmeghatározások is kívánnak lenni: — „... a népköltészeti alkotásokban az esztétikum kibontakozásának az előiskoláját — a német klasszikus esztétika terminológiájával a ‚Vorschule’-jét — figyelhetjük meg: vagyis még a népköltészet kifejlett alkotásaiban sem érvényesül a maga teljes gazdagságában és kizárólagos érvénnyel az esztétikum”,⁶⁴ — vagy a különböző társadalomtudományok megváltozott fogalomrendszeréhez kívánják igazítani a folklorisztika kutatási tárgyát. Ezt teszi pl. a zenetörténész MARÓTHY János, aki *Az európai népdal születése* c. hatalmas tanulmánykötete bevezetőjében a címadó fogalmak mindegyikének jelentését újra értelmezi. Nem időzünk most az „európai”, a „nép”, a „dal”, a „születés” fogalmak MARÓTHY-féle felfogásának bemutatásával, csupán a népdalnak mint összetett fogalomnak általa adott definícióját idézzük: „... a *népdal* mint *műfaji kategória* a ‚hivatásos’ zene műfajaitól különböző jelenség; nem elsősorban a ‚szerzőség’ problémáját, hanem az *életben játszott szerepét* illetően. ‚Mindennapi’ (mint oroszul mondják ‚bitovoj’) műfaj, amely az élet legkülönbözőbb alkalmaihoz oly módon fűződik, hogy azok adják elő, akik élnek vele. Különbözik tehát azoktól a zenei műfajoktól, amelyek a hivatásosság kialakulásával nemcsak a hivatásos szerzőt, de a hivatásos *előadót* és a hivatásos zene *előadási alkalmait, formáit* tekintve is különváltak az életbe közvetlenül beágyazott zene — korábban egyedül létező — formáitól.”⁶⁵ MARÓTHY meglátása a népdal mindennapi jellegét illetően újszerű és a folklorisztikai kutatásokban eredményesen alkalmazható szempont. A „népi” hagyomány értelmezése viszont nála (szinte figyelembe sem véve az általa másutt helyesnek tartott RÉVAI-féle defi-

⁶³ DÖMÖTÖR — KATONA — ORTUTAY — VOIGT, i. m. L. a KATONA Imre által írt ‚Líra’ c. fejezetet.

⁶⁴ VOIGT Vilmos, 1969, 387.

⁶⁵ MARÓTHY János, 1960, 13.

níciót)⁶⁶ túlságosan tág keretek között mozog. Különösen szembeötlő ez a megszokottnál engedékenyebb felfogás a „szerzőség” kérdésével kapcsolatban.⁶⁷

E kérdés kapcsán utalnunk kell arra a nevezetes folklorisztikai vitára, amelynek írásos megnyilatkozásait az Ethnographia 1965-ös évfolyama közölte. A vita a népművészetek — s egyik legillusztratívabb példaként a verses népköltészet — jelenkori életmegnyilvánulásairól, illetőleg jövőjéről szólt. „Lehetséges-e folklórteremtés a szocializmus viszonyai között, vagy a kollektív, népi művészet vitalitása mindegyre csökken; s mert a mi viszonyaink között a professzionális, eszmeileg népi művészet teljesen kielégíti, megfelel a néptömegek igényeinek — saját művészetük elhal, maguk többé nem teremtenek?”⁶⁸

A kutatók e kérdésre adott válaszaiból elsősorban az tűnik ki, hogy szaktudományunk látszólag kidolgozott terminus technikusai különböző, egymásnak olykor ellentmondó jelentést rejtenek.⁶⁹ Minderre csak azért emlékeztetünk, mert e — tulajdonképpen napjainkig sem lezárt vita — a történeti visszapillantásnál is pontosabban mutatja a népművészetek, közöttük a népköltészet (népdal) egységes, történetileg differenciált értelmezésének hiányát. Ennek a hiányérzetnek ad hangot VOIGT Vilmos egyik elméleti-terminológiai kérdéseket összegező tanulmánya, amelyben tárgyilagosan mutat rá arra, hogy nálunk bizonyos folklór-elméleti kategóriáknak hiányzik az „autoritív” definíciója, másoknak viszont vagy nem egyértelmű, vagy egyoldalú a meghatározása. Többek között a következő fogalmak önálló, egyértelmű definiálását tartja sürgető fontosságúnak: „Mi a nép, mi a népi kultúra, mi az etnikum és az etnikai specifikum szerepe kutatásainkban, hogyan viszonylik egymáshoz az egyetemes etnográfiai kutatás és a magyarság néprajza, folklorisztikája, mi a folklór, a népköltészet és népi kultúra közti tartalmi különbség, milyen osztályokat vizsgálnak az etnográfiai tudományok, van-e feladata a munkásság és a városi lakosság kutatásában a néprajznak . . .”⁷⁰ stb.

⁶⁶ MARÓTHY János, 1960, 18.

⁶⁷ E felfogás szerint: ha főúri zenének nevezzük azt a zenei hagyományt, amelyet az uralkodó osztály részére a nem főúri származású zenészek megrendelésre készítettek, akkor nyugodtan „népi”-nek nevezhetjük azokat az alkotásokat, amelyeket egyes, esetleg név szerint is ismert szerzők a nép számára, gyakorta a néphagyományból merítve csináltak. Tehát — MARÓTHY szerint — ezeken az alkotásokon is tanulmányozhatjuk a népzene sajátosságait. Hasonló ez az elképzelés VIKÁR Bélához, (1906) aki egyik tanulmányában kifejti, hogy Petőfi népdalai tisztábban tükrözik a népdal művészi sajátosságait, mint az eredeti népi alkotások.

⁶⁸ ISTVÁNOVITS Márton, 1965, 113. E kérdéskörhöz kapcsolhatjuk még „A néprajzi jelenkutatás” c. vitaülés anyagát és VOIGT Vilmos 1972c munkáját.

⁶⁹ A vitában felszólalt ANDRÁSFALVY Bertalan (1965) és VOIGT Vilmos (1965a).

⁷⁰ VOIGT Vilmos, 1965b 485.

Egyetlen alapproblémára redukálva, tulajdonképpen ugyanezt — a néprajzi kutatások középponti témájául szolgáló „nép”-fogalom történetileg differenciáltabb értelmezésének szükségességét — hangsúlyozza HOFFMANN Tamás tanulmánya is: „... a nép szociális összetételének megváltozása arra a megfontolásra készíti az etnográfia művelőit, hogy a múltat tekintve a nép fogalmát a konkrét földrajzi és történeti körülmények figyelembevételével dolgozzák ki, nemcsak egy-egy társadalmi formáció viszonylatában, hanem egy-egy társadalom fejlődésének egészén belül az egyes szakaszokra, fejlődési fokozatokra bontottan is.”⁷¹

Valóban jogos igény szaktudományunk szűkebb kutatási érdekeltségeinek határait megvonnunk, bár kérdéses — ez a véleménye mindkét fentebb idézett szerzőnek —, hogy a néprajztudomány vállalkozhat-e ilyen komplikált — eszközeit és módszereit meghaladó — elméleti kérdések kifejtésére. A VOIGT Vilmos javasolta megoldás szerint részint egy ún. „társadalmi ontológiának”, részint pedig a szociológiának és szociográfiának kellene megoldania azokat az elméleti kérdéseket, amelyek eddig teljes egészükben a néprajzkutatásra hárultak. „A társadalmi ontológia foglalkozna ezek szerint a nép, a kultúra, az osztály és más fogalmak vizsgálatával; a szociológia pedig az egyes társadalmi rétegek, csoportok, éppen csoport- és rétegmivoltukban megnyilvánuló életével. (A munkások, parasztok, városi lakosok, nők élete stb.)”⁷²

Elismerem ennek a programadásnak ésszerűségét, azonban addig is, amíg ezek a perspektívák valóra válnak, állást kell foglalnunk valamiképp (természetesen inkább a gyakorlati megoldás, mint az elméleti megközelítés igényével) szűkebb kutatási témánk, a verses népköltészet történeti-társadalmi meghatározóit illetően.

Az összegyűjtött népköltészeti adatok időbeli aránytalanságából következően a verses népköltészet alkotásait nagyjából két korszakra bontva definiálhatjuk. Az ismert, hiteles népköltészeti anyag a 19. sz. elejétől a 20. sz. közepéig terjedő időszakból maradt ránk. E korszak népdalvagyonának⁷³ túlnyomó többségét a következő társadalmi, életmódbeli, funkcionális és zenei ismérvek határozzák meg:

1. Falun élő, a városi kultúrától elzárt paraszti közösségek alkotásai.
2. A szójhagyományban rögzítetlen variánsokban ének, és hallás („el-tanulás”) útján terjednek.

⁷¹ HOFFMANN Tamás, 1962, 21.

⁷² VOIGT Vilmos, 1965b, 495.

⁷³ E sémákkal az általában népdalnak nevezett alkotások történeti jellemzését, körülírását kíséreltük meg; a lírai népdal fogalmának bővebb kifejtésére itt nem vállalkozunk. Ez a jellemzés természetesen nem vonatkozik a népi epika alkotásaira, sem a szokások költészetére, annak ellenére, hogy sok tekintetben ezekre is érvényes.

3. Sem tartalmilag, sem előadásukat tekintve nem kötődnek meghatározott alkalmakhoz, illetőleg nem igényelnek speciális előadót.

4. Országszerte ismertek, tájilag nem differenciáltak — sem dallamukat, sem szövegüket tekintve.

5. A népdalok legnagyobb része kötött dalformájú, zeneileg az ún. új stílushoz tartozik.

Ugyanezeket a szempontokat alapul véve a korábbi századokra vonatkozóan (mondjuk, a 17—18. századra, ahonnan közvetett népköltészeti forrásaink — kéziratos daloskönyvek, ponyvák, illetőleg töredékes utalások — vannak) a magyar verses folklór meghatározó jellemzői így módosulnak:

1. Az értelmiség legalsó rétegének: diákoknak, alacsony rangú papoknak, prédikátoroknak, falun élő elszegényedett kismességeknek és szabad parasztnak kollektivizálódott alkotásai,

2. melyek nemcsak szóban, hanem gyakorta kézírásban is terjednek és variálódnak.

3. Ezek az alkotások többnyire alkalomhoz kötöttek, meghatározott funkciót töltenek be a közösség életében (párosítók, mulattató költészet, siratók, vőfélyversek stb.).

4. Lokálisan kötöttebbek, szövegüket és dallamukat tekintve tájilag differenciáltabbak.⁷⁴

5. A dallamok zöme régi stílusú, kötött formájú, néha a korabeli műzenéből kölcsönzött.

Bár ezek a sajátosságok már több-kevesebb biztonsággal meghatározzák egy-egy nagyobb történeti periódus jellegzetes népköltészetét, távolról sem állítjuk azt, hogy a jelzett századokban csak a fenti sajátosságokkal körülírható népdalok voltak ismertek. A tudományos kutatások éppen azt igazolják, hogy a népköltészet viszonylag tartósan megőrzi a régi alkotás-

⁷⁴ Ezt a tételt BARTÓK Béla (1924) fejtette ki először. A következő népzenei dialektusokat különböztette meg egymástól a népzene ún. régi rétegén belül:

I. Dunántúli

II. Felső-Magyarországi

III. Tiszavidék-Nagyalföldi

IV. Erdélyi

Majdnem ugyanezeket a dialektusokat MARTIN György (1970) is kimutatta a magyar néptáncagyományban. DOMONKOS Péter Pál—RAJECZKY Benjamin (1956/Bevezetés) pedig egy ötödik zenei stílus terület — a moldvai csángó — kijelölését javasolta. Ezzel szemben KODÁLY a magyar zenei néphagyomány „nagy lelki egységét” hangsúlyozta, bár elismerte néhány dunántúli és erdélyi dallam erősebb helyhez kötöttségét (l. 1937). — Ami a népdalok szövegét illeti (ismét csak a régi stílusú dalszövegekről van szó!) hasonló vizsgálat még nem történt, e kérdésről bizonyosat mondani — már csak a szórványos adatok miatt is — nem tudunk. Felvázolt történeti-funkcionális sémánk igazát szövegtörténeti vonatkozásban viszont ANDRÁSFALVY Bertalan imént idézett cikke (1965) támogatja.

kat is, illetőleg az elfeledettnek hitt dalok váratlanul újra felbukkanhatnak. Két történeti sémánk tehát nem fogható fel mereven, hiszen még a 20. század elején is éltek alkalomhoz kötött, archaikus folklórdalok, illetőleg az új stílusú népdalagyomány kivirágzását megelőzően is jelentős, már ebbe az irányba ható kezdeményekkel találkozhatunk.

Gyakorlatilag sémáink az adott történeti korokban születő, azokra jellemző, és azok által meghatározott folklórdalok körülírásai. BOGATIRJOV szovjet kutató zseniálisan érzékletes terminológiájával élve:⁷⁵ sémáinkkal a jelzett korszakok „aktívan-kollektív, produktív” hagyományának jellemzését kíséreltük meg. Természetesen emellett az eleven, közösségi, produktív dalagyomány mellett (hasonlóan a népi kultúra bármelyik másik területéhez) mindenkor megtaláljuk az ún. „passzívan-kollektív, inproduktív” elemeket is.

Fenti sémáinkból azonban első pillantásra is feltűnően hiányzik a népköltészet esztétikai-poetikai specifikumaira való utalás. Különösen szembeötlő ez a népdalok zenei aspektusainak részletező pontosságú körülírása mellett.⁷⁶ Pedig a verses népköltészet modern, tudományos igényű értelmezéséhez elengedhetetlenül szükséges a költői szöveg, a versstruktúra jellemzőinek leírása, azaz pontosan tudnunk kellene: milyen költői műfajok, formák, kifejezésbeli sajátosságok és szüzsék jellemzik az egyes korszakok népdalagyományát, — majd továbblépve: az egész magyar verses népköltészetet.

A folklorisztikai kutatásoknak nagyobb figyelmet kellene szentelnie a népköltészet sajátos látásmódjának, felfogásának (ha úgy tetszik „világképének”) feltérképezésére, hiszen valószínű, hogy a fentebb említett társadalmi-történeti-funkcionális-életmódbeli és zenei meghatározókon kívül a népdalok még rendelkeznek olyan, az irodalmi ábrázolástól eltérő felfogással és poetikai struktúrákkal, amelyeknek feltárása megkönnyítené évszázados vitáink lezárását a népköltészet művészi sajátságai, esztétikai értéke és az irodalmi alkotásoktól való különbözősége kérdésében.⁷⁷

⁷⁵ BOGATIRJOV, P. G., 1939; oroszul in: 1971, 384—386. (A tanulmány eredetileg német nyelven Koppenhágában jelent meg 1939-ben.)

⁷⁶ Lásd bővebben KODÁLY és BARTÓK eddig idézett munkáit, SZABOLCSI Bence, 1957, 256—269 és 1954, 26—58; JÁRDÁNYI Pál, 1943, 1961; VARGYAS Lajos, 1941; VITÁNYI Iván 1972.

⁷⁷ Az utóbbi évtizedekben e témák vizsgálatában igen jelentős eredményeket ért el a szovjet szövegfolklorisztika. A legismertebb szerzők munkáit (JAKOBSON, BOGATIRJOV, GUSZEV, LIHACSOV, CSISZTOV, stb.) nem is idézem, ezeket l. VOIGT Vilmos, 1967, 74—75, 80 és uő. 1972a bibliográfiájában; csak a nálunk kevésbé ismert tanulmányokra hívom fel a figyelmet, annál is inkább, mivel az ilyen érdeklődésű vizsgálatok csaknem teljesen hiányoznak a magyar folklorisztikából: ARTYEMENKÓ, 1968; 1969; GUDOSNYIKOV, 1964; LAZUTYIN, 1964; OZOL, 1959; POZDNYEJEV, 1971; HROLENKO, 1968, 1970.

Már a magyar folklórisztikában is történtek kísérletek e hiányosságok pótlására, gondolok itt elsősorban KATONA Imre szóstatistikán alapuló dolgozatára,⁷⁸ illetőleg VOIGT Vilmos irodalmi és népköltészeti alkotásokat információelméleti modelljük szerint elkülönítő, definiáló tanulmányaira.⁷⁹ E példák is egyre fokozottabban sürgetik annak a kutatási gyakorlatnak mielőbbi térhódítását, amely maguknak a folklóralkotásoknak elemzésével kívánja feltárni azok sajátosságait és megadni modern, tudományos értelmezésüket.

⁷⁸ KATONA Imre, 1970.

⁷⁹ VOIGT Vilmos, 1969, 1971, 1972b. Több figyelmet érdemel CSÓRI Sándor cikke is (1966), amely sok hasznosítható ötletet ad egy leendő népdal-poétika, népköltészet-esztétika megalkotásához.

CONTRIBUTIONS TO THE HISTORY OF THE FORMATION OF
THE CONCEPTS ON HUNGARIAN FOLK SONG

In Hungarian folkloristics, folk poetry and within it folk songs have been defined from a number of aspects since the early references. The essay discusses the history of the development and the interpretation of folk songs.

It was already in the very beginning of the 19th century, before the term 'folk song' became general and collecting folk poetry regularly was started, that the outlines of the viewpoints of judgments on folk songs turned up again and again. The influence of these viewpoints can be felt even in the folkloristics of our days. János ERDÉLYI, whose conception on folk poetry is discussed in detail in the essay, was an outstanding personality of the Hungarian folk poetry research in the 19th century. According to him, the folk song is the property of an 'uneducated mass', i. e. the peasantry, or a 'people' used in the general sense, and from an aesthetical viewpoint it stands above the obscene, tasteless poetry of the 'sub-people'. In ERDÉLYI's opinion, all the products of folk poetry which, considering their subject, preserve a particular part of our national culture (verse chronicles, life- and character-depicting poems such as wedding and bridesman verses), even if they are valueless aesthetically, should be treated and preserved in a more elaborate form by literature. Pál GYULAI was a leading literary critic of the second half of the 19th century, his remarks on folk poetry can be found only in scattered form in his life-work, but even these scattered remarks give evidence of a definite conception. He was the first among his contemporaries to differentiate on the basis of origin of the various folk songs and to determine for the researchers the influence of change, variation and deterioration of folk poetry. The essay, observing the chronological order, continues with reviewing the interpretation of folk songs in musical folkloristics, and lengthily discusses the topical conceptions of Zoltán KODÁLY and Béla BARTÓK, as becoming continuously more and more perfect during their activity. The folk music collections of Bartók and Kodály made obvious the existence of an independent folk musical tradition. They pointed out that the characteristics of folk poetry can be revealed only by replacing the former methods of research based on phylogological standpoints with complex (musical, historical, ethnographical and poetical) methods.

Whatever importance the results originating from the musical trends in Hungarian folkloristics have achieved the theories of musical research have not become entwined with those in text-folkloristics, not even in the latest developments.

Then the study presents the folk song conceptions of several noted theoretical researchers such as János HORVÁTH literary historian, Sándor SOLYMOSSY, János HONTI, Károly MARÓT, and his student László PÉTER folklorists, and introduces the history of the creation of and semantic change in a new folkloristic concept called 'public poetry'.

The last chapter of the essay sums up the viewpoints of principle of the folk poetry researches which developed after the 2nd World War, and recalls the Gorkian folk poetry interpretation expounded by Gyula Ortutay. The folk song conception of today's Hungarian folkloristics is practically based on his definition.

Nowadays, for the clear-cut definition of folk song, it has become necessary to newly define the concepts 'people' and 'folk' and to interpret folk poetry (and within it folk song) in a way which takes into consideration the concrete historical and social determinants of this product of culture. The authoress emphasizes that the up-to-date folk song interpretations refer to the functional, musical and poetic features of the folk songs, and to the historical changeability of these features, too.

IRODALOM

- ANDRÁSFALVY Bertalan
1965 *Megjegyzések Istvánovits Márton „Elhal-e a népművészet?” című tanulmányához.* Ethn. 115–117.
- ARTYEMENKO, E. B.
1968 *K voproszu ob osznovoj sztrukturo-szintakszicseszkoj egyinyice russzkoj narodnoj líricseszkoj pesznyi.* Voronyezs.
1969 *K. voproszu o vzaimogyesztvii szintakticseszkoj sztroja russzkoj narodnoj líricseszkoj pesznyi.* Voronyezs.
- BARTÓK Béla
1918 *A magyar katonadalok dallamai.* In: Összegyűjtött írásai, I. k. 77–82. Bp. 1966.
1924 *A magyar népdal.* In: Összegyűjtött írásai, I. k. 101–348. Bp. 1966.
1933 *Magyar népzene.* In: Összegyűjtött írásai, I. k. 271–377. Bp. 1966.
1935 *Magyar népzene* (A Révai Nagylexikon számára). In: Összegyűjtött írásai, I. k. 397–399. Bp. 1966.
- BOGATIRJOV, P. G.
1971 *Voproszi tyeorii narodnovo iszkussztva.* Moszkva, 384–386.
- CSoÓRI Sándor
1966 *Szántottam gyöpöt... Valóság* 2. sz. 37–47.
- DOMOKOS Pál Péter—RAJECZKY Benjámin
1966 *Csángó népzene. I–II.* Bp.
- DÖMÖTÖR Tekla—KATONA Imre—ÖRTUTAY Gyula—VOIGT Vilmos
1969 *A magyar népköltészet* (2. jav. és bőv. kiad.) Egyetemi jegyzet. Bp.
- ERDÉLYI János
1844a *Magyar népköltészetéről.* Regélő Pesti Divatlap, 129.
1844b *Egy pár korszerű szó nemzeti zenénk ügyében.* Regélő Pesti Divatlap, 251.
1846–47 *Népdalok és mondák* I–II. Pest.
- 1863a *Népköltészet és kelmeiség.* (1853) In: Kisebbrézai, I. k. 151–167.
1863b *A népköltészetéről.* In: Kisebbrézai, I. k. 1–18.
- FENYŐ István
1972 *Az irodalmi népiesség elméleti alapvetése.* ItK 146–172.
- GUDOSNYIKOV, Ja. I.
1966 *Tragyicii i novotorsztvo v szovetjszkom peszennom folklore.* In: Szovremennij russzkij folklor, Moszkva, 95–111.
- GYULAI Pál
1872 *Előszó a Magyar Népköltési Gyűjtemény I. kötetéhez.* In: Bírálatok, cikkek, tanulmányok. (A magyar irodalomtörténet-írás forrásai.) Bp. 1961.
1888/89. évi egyetemi előadásai *A magyar népköltészetéről.* Kiadják DEMEK Győző és MATIRKÓ Bertalan. 1–92. Bp.
- HERMANN István
1956 *Bevezetés.* In: Gyulai Pál Válogott művei. I. k. 7–72. (Magyar Klasszikusok.)
- HOFFMANN Tamás
1962 *Az etnográfiai „nép” fogalmáról.* Ethn. 1–25.
1972 *Néprajz, társadalomkutatás, feudáliszmus.* Valóság, 12. sz. 8–29.
- HONTI János
1936 *Népköltészetéről és irodalomról.* Kerekasztal 2. 27–33.
- HORVÁTH János
1927 *A magyar irodalmi népiesség Faludától Petőfiig.* Bp.
- HROLENKO, A. T.
1968 *Paratakticseszkuje konsztrukcii v russzkoj narodnoj líricseszkoj pesznye i problema ih produktyivnosztvi v szovremennom poetyicseszkom folklore.* Voronyezs.
1970 *O zsanrovoj szpecifike lekszikii russzkovo folklor.* Kurszk.

- IMRE Sándor
1900 *A népköltészetről és népdalról*. Bp.
- ISTVÁNOVITS Márton
1965 *Elhal-e a népművészet?* Ethn. 112—115.
- JÁRDÁNYI Pál
1943a *A kidei magyarság világi zenéje*. Kolozsvár.
1943b *A magyar népdalgyűjtés új feladatai*. In: Kodály Emlékkönyv, Szerk.: GUNDA Béla, 111-113. Bp.
- KATONA Imre
1970 *Virágének — magyarnóta — népdal* (Párhuzamos szógyakorisági vizsgálatok). Artes Populares I. 70—102. Bp.
- KATONA Imre — MARÓTHY János — SZATMÁRI Antal (szerk.)
1968 *A parasztdaltól a munkásdalig*. Bp.
- KODÁLY Zoltán
1929 *A magyar népdal művészi jelentősége*. In: Visszatekintés I. 33—35. Bp. 1964.
1933 *Néprajz és zenetörténet* (1933). In: Visszatekintés, II. k. 225—234. Bp. 1964.
1941 *Népzene és műzene*. In: Visszatekintés, II. k. 261—267. Bp. 1964.
1943 *Magyar zenei folklora 110 év előtt; Mindszenty Dániel és Udvardy János*. In: Visszatekintés II. k. 155—183. Bp. 1964.
1969 *A magyar népzene* (1937) (4. bőv. kiadás) Bp.
- LAZUTYIN, Sz. G.
1964 *Ocserki po isztorii russzkoj narodnoj pesznyi*. Voronyezs.
- MARÓT Károly
1947a *Népköltészet és műköltészet*. Puszták népe (II.) 13—18.
1947b *Mi a népköltészet?* Ethn. 162—193.
1949 *A népköltészet elmélete és magyar problémái*. Bp.
- MARÓTHY János
1960 *Az európai népdal születése*; Bp.
- MAFTIN György
1970 *Magyar tánc típusok és táncdiagnostikuskok*. Bp.
- ORTUTAY Gyula
1955 *Bevezetés*. In: Magyar népköltészet, I. k. 7—79.
1967 *Bevezető*. Helikon, 3—6.
- OZOL, A. Ja.
1969 *Voproszi szintakszisa klasszicseszkih latyisszkih narodnih peszeny*. Riga—Moszkva.
- PÉTER László
1948 *Mi a „népkultúra?”* — (A Tiszatáj füzetei). Szeged.
- POZDNYEJEV, A. V.
1971 *Evoljucija sztyihoszlozszenyija v narodnoj lirike XVI—XVII. vekov*. In: Russzkiej Folklor XII. 37—46.
- SEPRÓDI János
1906 *Két újabb népköltési gyűjtemény*. Erdélyi Múzeum, 150—166.
1915 *Népköltési gyűjteményeink hiánnyai*. Erdélyi Múzeum, 164—206.
- SOLYMOSSY Sándor
1941 *Népköltészet — A nép lírája*. In: Magyarság Néprajza III. k. (2. kiad.) Bp.
- STOLL Béla
1958 *Közösségi költészet, népköltészet*. Megjegyzések a XVII. sz.-i kéziratok szerelmi lírához. ItK. 170—176.
- SZABOLCSI Bence
1954 *Adatok az új magyar népdalstílus történetéhez*. In: Népzene és történelem, 26—58. Bp.
1957 *Makám-elv a népi és művészi zenében: típus és változat* (1948). In: A melódia története, Függelék. 256—269. Bp.
- SZENTMIKLÓSSY Alajos (Szerényi V.)
1823 *Tudományos Gyűjtemény I.* 118—120 kk.
- VARGYAS Lajos
1941 *Áj jalu zenei élete*. Bp.
- VIKÁR Béla
1906 (szerk. és bev.) *A Magyar népköltés remekai*. (I. köt. Szerelmi dalok). Bp.
- VITÁNYI Iván
1972 *A népdal születése*. Élet és Irodalom, Apr. 1; 5.
- VOIGT Vilmos
1965a *Elhal-e a népművészet?* (Hozzászólás Istvánovits Márton fejtegetéséhez.) Ethn. 117—120.
1965b *A néprajztudomány elméleti terminológiai kérdései*. Ethn. 481—500.
1967 *A népköltészet elmélete a mai szovjet folklorsztikában*. Helikon, 68—82.
1969 *Modellálási kísérletek a folklorsztikában*. Ethn. 355—392. In: Modellálás a folklorsztikában. Összeáll. uó.
1971 *A népköltészet strukturalista vizsgálatahoz*. In: Documentatio Ethnographica, 2. sz. 9—150.
1972a *A folklór esztétikájához*. Bp.
1972b *A folklór alkotások elemzése*. Bp.
1972c *Napjaink néprajza*. Magyar Filozófiai Szemle, 182—192.

KOVÁCS ÁGNES

A 20. SZÁZADBAN RÖGZÍTETT MAGYAR
NÉPMESESZÖVEGEK 19. SZÁZADI NYOMTATOTT
FORRÁSAI

(2. BENEDEK ELEK: MAGYAR MESE- ÉS MONDAVILÁG I—V.)

BENEDEK Elek népmeseírói tevékenysége a maga az egész magyar nyelvterületre kiterjedő hatásával sajátos helyet foglal el a magyar folklórkutatásban, de magában népmesekincsünkben is. Időben is, jellegében is határkő: egyik oldalon foglal helyet teljes 19. századi népmese gyűjtésünk, melyet BENEDEK Elek a maga etikai szempontjai szerint kiválogatott, egyéni nyelvén feldolgozott a *Magyar mese- és mondavilág*ban, a másik oldalon helyezkedik el teljes 20. századi meseanyagunk, amely úgyszólván a nagy gyűjtemény megjelenése pillanatától nem tudta kivonni magát BENEDEK Elek szilárd erkölcsi szemlélete és humorral átszőtt, ritmikusan lüktető székely mesemondó stílusának hatása alól. HORGER Antal hétfalusi csángó gyűjtése során már a 19. század utolsó éveiben találkozott a *Magyar mese- és mondavilág* nyomaival,¹ én 1974-ben, nyolcvan évvel a gyűjtemény megjelenése után Nógrádsipeken jegyeztem fel egy BENEDEK Elek-mesét, amit az egyik kiemelkedő mesemondó unokája meséskönyvéből tanult meg.²

BENEDEK Elek meséinek hatása után nem kell szorgos kutatómunkát végeznünk gyűjteményeinkben vagy mesemondóink repertoárjában, inkább az a feltűnő, ha egy-egy mesemondó valamilyen sajátos oknál fogva *nem* találkozott a *Magyar mese- és mondavilággal* vagy valamelyik belőle készült kisebb meséskönyvvel, vagy tankönyvben, kalendáriumban *nem* olvasott egyetlen BENEDEK Elek-mesét sem, s *nem* vett fel egyet sem repertoárjába.³ A kérdés, meséi felmérhetetlen hatását látva, mindig újra meg újra felmerül: iktassuk-e ki vizsgálatunk köréből ezeket a közvetlenül nyilvánvalóan

¹ HORGER Antal, 1908, 35—44. 3. „Erős János”, vö. BENEDEK Elek, 1894—1896, I/1. 49—59. Erős János.

² Balázs Lászlóné: „Az égig érő fa”, vö. BENEDEK Elek, 1894—1896, I/1. 14—27. „Az égig érő fa”.

³ HORVÁTH István: *Egy gyöngyszem, két gyöngyszem* c. magyarórdi mesegyűjteményének ismertetése során (Ethn. 1971. 448.) szükségesnek láttam kiemelni, hogy a magyarórdi mesemondók láthatólag sem ARANY László, sem BENEDEK Elek meséit nem ismerik.

nem a helyi szájhagyományból származó meséket, vagy pedig vegyük tudomásul, hogy mesegyűjtésünk kezdete óta ott áll a szájhagyományozó közösség mellett az írott-nyomtatott forrás, amelyből mesemondóink habozás nélkül merítettek akár írástudók voltak, akár analfabéták, s ez az írásbeliségből származott szöveg — gondoljunk például Árgirus meséjére és forrására, a népkönyvvé lett széphistóriára — a hallgatók számára a szóbeliségből származottnál semmivel sem kisebb értékű.

A népmesekutató és a paraszti mesehallgató szempontjai nyilvánvalóan nem azonosak, az utóbbi számára közömbös a hallott mesék forrása, a kutató számára semmiképpen sem lehet az, kíséreljük meg azonban a magunk területén az írott, nyomtatott forrásból származó mesét is vizsgálóra venni, mégpedig a lehetőség szerint olyan szempontból és olyan módszerekkel, amilyeneket az a tény kínál, hogy egyszerre kezünkben van a mese és a forrásul szolgáló szöveg, egyik beágyazva BENEDEK Elek esetében egy ifjúsági író teljes oeuvre-jébe, a másik pedig egy-egy népi mesemondó, sőt esetleg egy kisebb-nagyobb közösség meserepertoárjába.

ARANY László mesegyűjteményének hatását vizsgálva iparkodtunk 50 ismert meséjének valamennyi származékát számbavenni,⁴ BENEDEK Elek félezret megközelítő meséjénél erre majd csak a Magyar Népmesekatalógus szerkesztésekor leszünk képesek. Az alábbiakban tehát nem arra a kérdésre kísérelünk meg feleletet adni, hogy melyek azok a magyar népmesék, amelyek közvetve vagy közvetlenül a *Magyar mese- és mondavilágból* származnak, hanem inkább azt vizsgáljuk, hogyan viszonyulnak egymáshoz BENEDEK Elek meséi és meséinek paraszti származékai, kísérletet téve ezáltal egy sajátos összehasonlító módszer kidolgozására, amelyet BENEDEK Elek meséi és meséi származékainak egybevetése kínál.

Munkaterületül négy jó mesemondó öt BENEDEK Elektől tanult meséjét jelöltük ki, természetesen figyelembe véve repertoárjuk egyéb hasonló jellegű darabjait is. A szövegeket úgy igyekeztünk kiválogatni, hogy lehetőleg eltérő felfogású, magatartású mesemondóktól származzanak, s több népmeseműfajt képviseljenek. Szövegeinket a forrásul szolgált BENEDEK Elek-mesékkal párhuzamba állítva a függelékben közöljük, alkalmat adva ezzel megfigyeléseink ellenőrzésére és kiegészítésére.

Nézőpontul a mesemondók stílusát, a nyelvi kifejezés eszközeit és ezek felhasználásának módját választottuk, úgy véltük, ebben a megközelítésben pillanthatunk legmélyebbre népi mesemondóink és BENEDEK Elek alkotóműhelyébe, s talán egy-két vonással hozzá tudunk járulni népmeséink főbb jellemvonásainak körvonalazásához is.

⁴ Kovács Ágnes, 1969.

Eljárásunk némiképpen hasonlatos lesz annak az irodalomtörténésznek a munkájához, aki összehasonlítás segítségével egy író stílussajátosságait törekszik megállapítani. „Az egyénítés számára nélkülözhetetlen eljárás az összehasonlítás, az egyes írói stílusok egybevetése. Ezt elsősorban a hasonló stílustulajdonságokat megvalósító eszközök és eljárások vizsgálatában kell alkalmaznunk, de az egyes stílustulajdonságok összefüggéseinek tanulmányozásában is jól hasznosíthatjuk . . . Talán nem fölösleges jelezni azt a módszeres alapelvet sem, hogy elsősorban nem időben távoli és jellegben nagyon elütő íróegyeniségekhez kell viszonyítani, hanem inkább — éppen az árnyaltabb egyéni jellegzetességek minél jobb megragadása érdekében — kortársakhoz, ugyanazon irányzathoz tartozó és rokon stílusú írókhoz.”⁵

Előljáróban arról a négy mesemondóról, helyesebben négy gyűjteményről szeretnénk szólni, akitől, illetve amelyekből meséinket kiválasztottuk. Kettőt ezek közül nem szükséges bővebben ismertetnünk, mert nyomtatásban hozzáférhetőek,⁶ két gyűjtemény azonban egyelőre kéziratban van. Gáspár S. Antal személyét sem szükséges bemutatnunk, hiszen a szakirodalomban ismert mint nagy repertoárú énekes és a Bukovinából áttelepült székelyek hagyományainak kiváló ismerője. Mint mesemondó is határozott karakterű egyéniség. Meséit BOSNYÁK Sándor rögzítette előbb kézírásal, majd magnetofon segítségével.⁷ Kalas Jolán sajtóvelezi mesemondóról EGERSZEGI Sándor putnoki tanár jóvoltából tudunk: 1972-ben és 1973-ban küldött be meséiből a Néprajzi Múzeum Országos Néprajzi és Nyelvjárási gyűjtőpályázatára.⁸

Mind a négy mesemondó: Mihály Istvánné Szűcs Kata, Palkó Józsefné Zaicz Zsuzsanna, Gáspár Simon Antal és Kalas Jolán repertoárja kialakításában jelentős szerepet játszott a *Magyar mese- és mondavilág*, annak gy-egy kötete vagy az abból készült válogatás. Bár meseanyaguk jelentős észét innen merítették, egyik mesemondóról sem állítható, hogy szolgálai másolást végzett volna, ellenkezőleg, mind a négyen BENEDEK Elek egyéniségének teljes tiszteletben tartásával, s a maguk egyéniségének a megőrzésével vették át és adták elő a meséket, még akkor is, ha meséik menete fontosán követte az eredetit, s szavaikban is visszacsengenek itt-ott BENEDEK Elek jól ismert, jellegzetes fordulatai:

1. (a király) „folyton folyvást napkeletre nézett, mintha onnét várt volna valakit. Kit várt, kit nem, azt ugyan senki lélek nem tudta . . .” (MMMV /1. 134. *Mirkó királyfi*.)

⁵ SZABÓ Zoltán, 1964, 284.

⁶ DÉGH Linda, 1955; 1960; KOVÁCS Ágnes, 1943, I—II.

⁷ BOSNYÁK Sándor: *Gáspár S. Antal és Gáspár S. Antalné meséi*. Kézirat az MTA Néprajzi Kutató Csoport Adattárában.

⁸ EGERSZEGI Sándor, EA P. 249/1972-Feln., EA P. 329/1973-Feln.

„... onnan nézett napkelet felé, mintha *onnét várt volna valakit*. Hogy *kit várt, kit nem várt*, azt senki ember meg nem tudta mondani . . .” (Kalas Jolán, EA P. 249/1972. 7. *Mirkó királyfi*.)

2. „ahányszor (a fiú) hazajött az iskolából, mindig sírva találta az édesanyját, ahelyett, hogy örült, örvendezett volna. Kérdezte: — Mi az oka, édesanyám, hogy ahányszor hazajövök, sírva találom?” (MMMV I/2. 51. *Megölnő Istefán*.)

„De a gyermek valahányszor hazajött az iskolából, az édesanyját örökké sírva találta. Eccer aszondja a gyermek:

— Édesanyám, mi bajod nekéd, hogy mindig sírva találak, mi van veled?” (ÚMNGy VIII. 322. *Megölnő Istefán*.)

3. Kolontos Palkó meséjét Szűcs Kati lerövidítette, ha lehet, még frapánssabbá tette: Palkó és a szamara három mondása köré csoportosította: — Gyí, csacsi! — Segítség, segítség! — Pardon, grácia árva fejemnek, mert igazán ártatlan vagyok! (ÚMNGy VI. 67–68.)

Úgy tetszik, hogy a mesemondók mintegy fogódzól megtanultak az eredeti szövegből egyes sztereotípiákat, sztereotípiaszzerű részleteket vagy csak elbeszélő mondatokat. Az ilyen, BENEDEK Elek szavait idéző mondatok különösen Kalas Jolán meséiben gyakoriak. Nála találkozunk legtöbbször a székely tájszók átvételével is, ami nemegyszer idegenszerűen hat meséjében, különösen olyankor, ha még félre is érti:

1. „Rózsa királyfit másodszor is *miszlikbe aprították* s az ablakon minden csontikáját-bontikáját kihajigálták.” (MMMV I/1. 119. *Rózsa királyfi*.)

(Rózsa királyfit) „másodszor is megölték, *miszlikbe aprították*, az ablakon minden csontját, bontját, boncikáját kidobták.” (EA P. 249/1972. — Feln. 28. *Rózsa királyfi*.)

2. „Nagyot rikkantott az óriás:

— Bujj ki az ágy alól te *emberizink!*” (MMMV I/1. 118. *Rózsa királyfi*.)

„— Gyere ki, te *emberi búz*, gyere ki! — kiabáltak az óriások.” (EA P. 249/1972. — Feln. 28. *Rózsa királyfi*; az is lehetséges, hogy itt nem a mesemondó tévesztett, hanem a gyűjtő hallotta félre lejegyzéskor a szöveget, az alábbi esetben azonban aligha lehet félreértésről szó):

3. „jó a sárkány nagy *derendóciával* . . .” (MMMV I/1. 22. *Az égig érő fa*.) „Hazajött . . . a kilencfejű sárkány nagy *derembóciával*” (EA P. 249/1972. — Feln. 36. *Az égig érő fa*.)

Kalas Jolán meséiben a félreértett tájszavak, tájnyelvi kifejezések viszonylag ritkák, annál nagyobb számúak a helyesen alkalmazottak. A gyűjteményhez csatolt kis tájszómagyarázatban annyival több a székely tájszó, mint a palóc, hogy ez még a gyűjtőnek is feltűnt, pedig ő nem is tudta, mert a mesemondó nem emlékezett rá, hogy BENEDEK Elek a forrás.

Első lépésünk tehát a kétségtelen forrás—származék viszony megállapítása. Erre utal mindenképp előbb a cselekményváz azonossága, de talán még ennél is határozottabb bizonyíték a jellegzetes tájzavak, szóösszetételek átvétele. Ez utóbbiak lehetnek sztereotípiák vagy sztereotípiaszzerű ritmizált kifejezések, de lehetnek egyszerű elbeszélő mondatok, kérdések stb. A benyomásunk az, hogy a mesemondók azokat a sztereotíp kifejezéseket, melyek nem tartoznak szorosan egy-egy mese szerkezeti felépítéséhez, hanem hasonló helyzetben más mesékben is előfordulnak, mintegy BENEDEK Elek szójárásának tekinthetők, az író szellemi tulajdonának tartják és nem is szívesen veszik át, szívesebben használják támasztékul a ritmikai szempontból közömbös, jellegtelen mondatokat, szólásokat.

Második lépésünk a mesekeret, a kezdő és záró formula kérdésének a vizsgálata.⁹ BENEDEK Elek mesemondó tevékenységéről szólva megállapítottuk, hogy egy-egy mese utánmesélésénél sohasem használja az olvasott mese kezdő- vagy záró-formuláját, hanem saját formuláját teszi a helyébe.¹⁰ Ehhez a megállapításhoz még két észrevételt fűzhetünk: azt nevezetesen, hogy BENEDEK Elek sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonít a kezdő- és záróformulának, mint forrásai, s ebben saját korábbi gyűjteményei sem kivételek. Míg ott tíz mese közül kettő indul terjedelmesebb kezdőformulával, a *Magyar mese- és mondavilág*ban alig van mese kezdőformula nélkül. Ezek különösen az első kötetekben rendkívül változatosak. Úgy tetszik az olvasónak, mintha BENEDEK Elek örömet lelné a változatosabbnál változatosabb kezdőformulák alkalmazásában, sőt mi több, a kitalálásában, kicifrázásában is. Az első kötetek meséiben még nem egyszer azt hangsúlyozza, hogy a mese, ha akarom volt, ha nem akarom, nem volt, vagy olyan helyen történt, ami tulajdonképpen nincs is. A *Magyar mese- és mondavilág* utolsó köteteiben már mintegy megállapodik a mesemondó. Még mindig sűrűn alkalmaz mesekezdő formulákat, de ezeket már nem változtatja, s velük elsősorban a nagy távolságot fejezi ki, azt, hogy a mesebeli események valahol nagyon messze történtek: „Egyszer volt, hol nem volt (Hol volt, hol nem volt), hetedhétországon is túl, az Óperenciás tengeren is túl, volt egyszer egy . . .” így kezdődik az ötödik kötetnek csaknem minden meséje.

Palkó Józsefné felnőtt korban találkozott BENEDEK Elek meséivel, már kialakult repertoárját gazdagította velük, meséi kezdetén ő is a saját formuláit alkalmazza: „Volt, hol nem volt . . .” v. ritkábban „Volt egyszer, hol nem volt, hetedhétországon túl vót, az Óperenciás tengeren es túl vót, vót eccer egy . . .”

⁹ Vö. DÉGH Linda, 1944; POP, M., 1968.

¹⁰ LENGYEL Dénes, 1974, 130—131.

Hasonló jelenséget tapasztalunk Kalas Jolánnál is, jóllehet ő gyermekkorában BENEDEK Elektől tanult mesét mondani. Mikor azonban meséit lejegyezték, már ő is túl volt a hatvanon, s több mint négy évtizede mesélt. Láthatólag kiválasztott BENEDEK Elek bevezető formulái közül egyet, s meséi elején rendszerint azt alkalmazta: „Egyszer volt, hol nem volt, hetedhétországon túl, az Óperenciás tengeren innét, volt egyszer egy . . .” tehát ő is bizonyos mértékig függetlenítette magát a forrástól.

Ha a példaként felsorolt mesekezdő formulákat közelebbről megvizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy ezek egészen csekély, egy-két szónyi eltérést mutatnak csupán, ezek az eltérések azonban jellegzetesek, a mesemondók ragaszkodnak hozzájuk, magukénak érzik, saját szellemi tulajdonuknak tekintik. Arra egyelőre csak a kakasdi gyűjtemény alapján tudunk választ adni, hogy a táj, az etnikai csoport bevezető formuláihoz mennyiben hasonlítanak, s attól mennyiben térnek el. Andrásfalvi György, Palkóné unokaöccse, így szereti kezdeni a meséit: „Volt, hol nem volt, hetedhétországon-még Óp . . . ráncán es túl . . .”. Sebestyén Geczi Lajosné így: „Vót egy szegén asszon . . .”. Pintyer Marcika (László Márton) pedig így: „Volt egyszer egy özvegy anya . . .”, „Volt egy időben egy kerékgyártó mester . . .”. Látjuk, az ige előrevetése a mesekezdő formulában általános szokás a bukovinai székelyeknél vagy legalábbis a Kakasdra települt andrásfalviaknál.

A záróformulák száma a kezdőformulákénál jóval kisebb. BENEDEK Eleknél: „Ma is élnek, ha meg nem haltak”, „a fiatal pár tojáshejba (dióhejba) kerekedett, a Küküllőn (Olton, Tiszán) leereszkedett, holnap legyének a ti vendégeitek”, „Aki nem hiszi, járjon utána”, „Ha (ez és ez) nem történt volna, az én mesém is tovább tartott volna”, „Itt a vége, fuss el véle”, „Így volt, mese volt”, Palkónénál: „maig és élnek, ha még nem hótak”, „Itt a vége, szaladj véle, ha nem hiszéd keresd!”, „Aki nem hiszi, járjon utána”, „Itt a vége, holnap lëgyën a vendége!”, „Éltek, haltak, s mind a hallgatóknak sz . . . tak!”.

A másik ismert mesemondó közösség, amelynek mesekincsén a *Magyar mese- és mondavilág* mély nyomokat hagyott, a ketesdi.¹¹ A mesekedvelő kis falu lakói a gyűjtéshez közeleső időben (1941–42) kérték és kapták kölcsön a tiszteletes úrétól a gyűjtemény köteteit, s csaknem valamennyi mesemondó beillesztette egy-két meséjét repertoárjába. Bár a *Magyar mese- és mondavilág* igen népszerű volt, kézről kézre adták a köteteit, meséit számtalanszor elolvasták magukban vagy fennhangon, sokszor el is mesélték őket, úgyszólván semmi nyomot nem hagytak a gazdag mesekincs nyelvén. A ketesdi mesemondók nem kedvelték a cifra bevezető formulákat.

¹¹ Kovács Ágnes, 1943, I. 60–62.

Meséik kezdő szavai némiképpen a bukovinai székelyekére emlékeztetnek. Legtöbb meséjük így kezdődik: „Vóut éccer . . .”, „Ílt éccer egy király, egy cigány vagy egy szegény ember . . .”, Hetedhétországról, az Óperenciás tengerről, az üveghegyekről, a megpatkolt bolháról vagy a jászolhoz kötött mesékről alig esik szó. Talán a mesezáró sztereotípiákon fedezhető fel itt-ott Benedek Elek formuláinak a nyoma: „Itt a víge!”, „Még mái napig is ílnek, ha még nem hóuttak!”, „Ha (ez és ez) nem történt, vóna, az éin mesém is tovább tartott vóna”, „Aki nem hiszi, járjon a vígire!”, „Itt a véige, fuss el véille!”. Sajátos, hogy Ketesden a záróformulák száma és gyakorisága jóval nagyobb volt, mint a kezdőformuláké.

Az átvézető, újabb részletet bevezető vagy közbeiktató formulák közül BENEDEK Eleknél találjuk a legtöbbet: „Telt, múlt az idő . . .” (MMMV III/1. 36., 81., 125.), „Telik, múlik az idő . . .” (MMMV III/1. 54.), „Mennek mendegélnék hetedhétország ellen . . .” (MMMV III/1. 54., 56. stb.), „Ment mendegélt nagy búsan . . .” (uo. 90.), „Csak úszott, úszott a bárka szép esendesen . . .” (MMMV III/1. 58.), „Hét nap, hét éjjel úszott a bárka . . .” (uo. 66.), „Hét nép s hét éjjel mindig vigadoztak . . .” (uo. 67.), „Hét nap s hét éjjel folyton folyvást ment . . .” (MMMV I/1. 114.), „Na jól van, elszalad a szegény macska . . .” (MMMV III/1. 85.), „Jól van, a királyfi megkegyelmezett a legénynek . . .” (uo. 125.). Olykor BENEDEK Elek kezdőformulát is használ átvézető formulaként: „Elindult Miklós naplemente felé, ment erdőkön, mezőkön, hetedhétország ellen, még az óperenciás tengeren is túl, ahol a kis kurta farkú malac túr . . .” (MMMV III/1. 98.).

Jellegzetes BENEDEK Eleknél a közbeszúró átvézető formula, mikor visszatér egy korábbi motívumra. Ez különösen nagy gyűjteménye első köteteiben gyakori: „De még *hogy szavamat ne felejtsem*, azt is határozták . . .” (MMMV I/1. 36.), „*Közmént legyen mondva*, ez a háromfejű sárkány egy ötféjű, meg egy hétfejű társával a Feketegyász városon túl lakott . . .” (uo. 38.), „*Közmént legyen mondva*, a fiút Palkónak hívták . . .” (uo. 60.), „*Közmént legyen mondva*, a juhos gazdánál három nap volt egy esztendő . . .” (uo. 84.), „*De hogy szavamat össze ne keverjem*, vitt magával forrasztó füvet s egy korsócskát az élet vízből . . .” (uo. 122.).

Kalás Jolán BENEDEK Eleknek ezeket a közbevetett átvézető mondatait egyéni stílussajátságának tekinti, s a maga részéről csak nagy ritkán alkalmazza, legtöbbször más alkalommal, mint BE. „*De hogy szavamat ne felejtsem*, a szegény embernek volt felesége, meg egy darab földcskéje, a legénykét magával vitte, hogy elöl járjon Jankó az ökor előtt.” (EA P. 329/1973. — Feln. 49. *Babszem Jankó*.) „Elmegy a szegény ember egyszer szántóba s magával viszi Jankót is.” (MMMV I/1. 89. *Babszem Jankó*)

A sztereotípiák egy másik csoportja nem a mesei forma kontúrjainak az élesebb megvonásában játszik szerepet, hanem arra szolgál, „hogyan verses vagy versszerű formulákba foglaljon tipikus tulajdonságokat vagy állapotokat . . . Könnyű megjegyezni őket s ezért könnyen nyújtanak kész stilisztikai eszközöket a pregnáns jellemzésre anélkül, hogy különösebben igénybe vennék a mesemondó képességeit, akinek csak arra kell ügyelnie, hogy megfelelő helyen használja őket” — állapítja meg BIRLEA Creangă mesemondó stílusát elemezve.¹²

Ezek egy része a szerkezeti felépítésben is szerepet játszik, csak nem a mese elején és végén, illetve az epizód végén alkalmazzák őket, hanem a motívum — rendszerint hármast motívum egyikének — a csúcspontján. Pl. *Üssed, üssed botocskám* (MMMV I/2. 73—79.): *a*) terülj, terülj, abroszkám!, *b*) táncolj, táncolj, báránycám!, *c*) üssed, üssed botocskám!, vagy *Kolontos Palkó* (MMMV V/1. 57—60.): *a*) Gyi, csacsi, *b*) Segítség, segítség, *c*) Pardon, grácia árva fejeknek, de igazán ártatlan vagyok!

A sztereotíp fordulatok motívum-meghatározó szerepe nem egyforma. Más jellemvonásukat figyelhetjük meg az első és másodikat a második mesében. A *Terülj asztalkám* típusú mese (AaTh 563) változataiban a fent idézett három sztereotípiát voltaképpen varázsigé, amely elhangozhat hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben, pozitív és negatív eredménnyel. Mikor a szegény ember a természetfeletti lénytől megkapja, akkor hangsúlytalan, mintegy idézetszerűen hangzik el, hatására a mágikus tárgy *nem* teljesíti a kapott parancsot, mert a felszólítást nem *hozzá* intézték. Pozitív motívum-meghatározó szerepe akkor van, amikor az asztal, a bárány, illetve a bot a felszólításra megterül, táncolni, verekedni kezd. Negatív motívum-meghatározó szerepe pedig akkor, mikor a tárgy a felszólításra nem reagál, mert kicserélték. A három sztereotípiát a mesében háromszor — olykor négyszer — hangzik el más és más körülmények között: először megtanítják a szegény embert a mágikus tárgy használatára, másodszer kipróbálja, harmadszor otthon tesz hiábavaló kísérletet, negyedszer családjában körében végre eredménnyel használja, sőt, változatunkban a király tiszteletére ötödször is elmondja a formulákat.

Kolontos Palkó meséjében a Palkó által elmondott és a számarok által megismételt közönséges szavak válnak sztereotípiák jellegűvé azáltal, hogy megismétlik őket. A sztereotípiák különösen a népi mesemondó változatában tagolják határozottan a mesét és teszik jellegzetesen meseszerűvé azáltal, hogy a mesemondó számukat háromra redukálja.

¹² BIRLEA, O., 1967, 215.

A fenti és a hozzájuk hasonló sztereotípiákra jellemző még az is, hogy szilárdan típushoz kötöttek, más mesetípusokban nem, vagy csak átvétel formájában fordulnak elő. Más sztereotípiák viszont nincsenek típushoz kötve. A királykisasszony lehet bármely mesében szép, hogy a „napra lehet nézni, de rá nem”, a „Szerencséd, hogy öreganyádnak szólítottál” kifejezés is előfordulhat bármely mesében, amelyben a mesehős az útjába kerülő öregasszonyt segítőtvé akarja tenni.

BENEDEK Elek meséiben ezek a sztereotípiák vagy sztereotípiászerű kifejezések nagyon gyakoriak. Az „*Üssed, üssed botocskám*” c. mesében a bevezető- és záróformulán, valamint az asztalhoz, a báránnyhoz és a bot-hoz intézett felszólításon kívül a következők vannak:

„olyan szegény volt az az ember, mint a templom egere . . .”

„az ebédje s a vacsorája a száraz kenyér volt s a bele . . .”

„honnét, merről, nem látta . . .”

„én a jók jutalmazója s a rosszak büntetője vagyok . . .”

„jótételért jót várj . . .”

„egyszeribe terített asztalod lesz (s rajta) . . . mindenféle jó, amennyit csak szemed, szájad kíván . . .”

„asztalhoz telepedtek, ettek, ittak, vígan voltak . . .”

„de így s de így . . .”

„egy béteví falás sincs a háznál . . .”

„úgy hull az arany a gyapjából, mint a záporosó . . .” (3×)

„eltűnt . . . mintha a föld nyelte volna el . . .”

„egy ág nem sok, annyit se vágott többet . . .”

„csak hogy ki nem bújt a bőrből nagy örömeiben . . .”

„futott haza, mint a sebes szél . . .”

„híre ment az egész országban, még azon is egy sánta arasszal túl . . .”

„jöttek is csudájára mindenfelől hercegek, grófok, s válogatott cigánylegények . . .”

„evett, ivott, amennyi csak bele fért . . .”

Kalás Jolán a 17 formulát vagy formulaszerű kifejezést harmadára redukálja:

„jótét helyébe jót várhatsz . . .” (2×)

„úgy hullott az arany s gyémánt a gyapjából, mint a záporosó . . .” (3×)

„én vagyok a jók megjutalmazója, a gonoszoknak pedig megbüntetője . . .”

„szemét, száját tátva hagyta . . .”

„telt, múlt az idő . . .”

„mindenkinek adott mindent, amire csak szemét, száját rávetette . . .”

Még kevesebb sztereotípiát, illetve sztereotípiászerű kifejezést találunk Gáspár S. Antal változatában. Gáspár S. Antal ezt a mesét édesapjától

hallotta, majd egy BENEDEK Elek-kötetben is elolvasta, meséje mintegy a két változat ötvözete. Nála még a bevezetőformula is hiányzik, s a három varázsigében az igét csak az utolsóban kettőzi, s mindegyikben csupán kétszer ismétli, ezáltal ritmuskeltő jellegük csökken. Ezekon és a záróformulán kívül szóismétléssel, szópárral kialakított sztereotípiaszzerű kifejezés mindössze három van:

„Elment, mendegélt hetedhét országon túl . . .”

„Hát ott, szem száj amit kíván, mindenféle vót . . .”

„Kért magának, ivott, evett, a botocskájára ügyelt . . .”

Némiképpen módosul a kép a *Szóló szőlő, mosolygó alma, csengő barack* meséjében (AaTh 425C). Ha itt összevetjük BENEDEK Elek és Kalas Jolán szövegét (l. Függelék), azt fogjuk tapasztalni, hogy az utóbbiban a szóismétléssel, szópárral, ellentéttel kialakított ritmuskeltő sztereotípiaszzerű kifejezések száma növekszik, ellentétben *A székelly menyecske* meséjével (AaTh 1164D), amely jellegében a *Terülj asztalkám* típushoz, illetőleg *Kolontos Palkó* meséjéhez közelít. *A székelly asszony* meséjében a fiatal házaspár ismétlődő vitája, illetőleg a huszárnak az ördögökhöz intézett szavai adják meg a mese ritmikai gerincét. BENEDEK Elek változata ismét kezdőformulával indul, Palkó Józsefné ellenben a „Vót eécér egy ember . . .” szokványos, egyszerű mondattal kezdi. BENEDEK Elek leírásai — gondoljunk akár a fiatal pár összeveszésére, akár a fiatal asszony elsratására — formulaszerű felsorolássá válnak,¹³ Palkónénál a fiatal asszony az ökrökön tölti ki a haragját. A jelenet, ahogy sorra hozzájuk vágja a kenyeret, bort, szalonnát, erőteljes, nem sztereotípiaszzerű felsorolás, a karikatúraszzerű siratás helyett Palkóné állandóan fokozza a helyzet feszültségét, a szénaszalma-jelenetet nem négyszer, de kilencszer ismétli, s ennek során nagyon jól kitűnik Palkóné asszonypártisága; BENEDEK Elek a mese eredeti intencióinak megfelelően láthatólag a makacs asszonyt hibáztatja, s amolyan női esztelenségnek fogja fel a viselkedést, Palkóné ellenben nagyon jól érzékelteti, hogy az asszony nemcsak a maga igazát, hanem az igazat védi.

Gáspár S. Antal meséi közül egy állatmesét (AaTh 225) s egy aetiológiai legendát (MNK 774T*) választottunk annak érzékeltetésére, hogy az ismétlődő, a mese szerkezeti ritmikáját megteremtő párbeszéd nemcsak a mitikus mesének, a realiztikus varázsmesének, de az állatmesének is lehet része, jóllehet Gáspár S. Antal Heltain nevelkedett mesemondói képességével iparkodik az állatmesét az általa eredetinek ismert formára visszahozni, egy epizódúvá tenni. BENEDEK Elek meséje MERÉNYI meséje nyomán

¹³ KATONA Imre, 1972a, 378—380.

több állatmesetípus füzére, Gáspár S. Antalé ellenben tiszta típus, egyetlen epizódból áll, a háromszori párbeszédet azonban ő is a mese szerves részének tekinti. Tanulságos egyébként, hogy a maga paraszti realitás-érzékével nem látja lehetségesnek, hogy a farkast egy varjú vigye fel a levegőbe, nála a varjú helyett sas tanítja meg a farkast repülni.

Az aetiológiai legenda BENEDEK Elek megfogalmazásában egy kicsit bőbeszédűnek tűnik, s úgy érezzük, hogy a tautológiák, szó- és mondatismétlések nem illenek a műfaj stílusához, Gáspár S. Antal rövidebb változata szárazabb és stílszerűbb.

A sztereotípiák különböző formáin kívül egy másik ritmuskeltő nyelvi eszközzel szeretnénk röviden foglalkozni a különböző meseműfajokban, s ez az alliteráció. Hogyan él vele BENEDEK Elek s hogyan élnek vele a mese-mondók, akik meséiket az ő nyomán mondják el?

A példaként idézett öt mese közül a *Szóló szőlő, mosolygó alma, csengő barack* című mitikus tündérmese bizonyult ritmuskeltő nyelvi eszközökben a leggazdagabbnak. Azt is megfigyelhettük, hogy Kalas Jolán, aki BENEDEK Elektől tanult mesét mondani, ezeket a nyelvi elemeket még Benedek Elekhez képest is gazdagította, már hangmegütése is különbözik. BENEDEK Elek miért, miért nem, ennél a mesénél nem alkalmaz bevezető formulát, Kalas Jolán ellenben igen, s ebben a kezdőformulában mindjárt találunk egy ismétlést és két pregnáns betűrímet:

„Egyszer volt, hol nem volt, hetedhétországon is túl, az Operenciás tengeren innét, volt egyszer egy király . . .” A mesekezdő formulában a szóismétlések és a szókezdő betűrímek együttesen adják meg a mondat ritmikus lüktetését. Hasonló a helyzet a legkisebb királykisasszony sztereotípiának ható, felsorolás jellegű kívánságával is: „Hozz nekem, édesapám, szőlő szőlőt, mosolygó almát, csengő barackot!” (BE, KJ), de más sztereotípiaszerű kifejezésben is: „annyi aranyat adok érte, hogy holtig úr lesz abból” (BE), „annyi aranyat, ezüstöt, gyémántot adok annak, aki tud nekem adni szőlő szőlőt, mosolygó almát, csengő barackot, holta napjáig úr lesz abból” (KJ), „máskor kis híja volt, hogy a csillagos eget le nem rugdosták a lovai az égből, most meg még ezt a könnyű bricskát se tudják megmozdítani” (KJ), „Szeme, szája elállt a királynak . . .” (BE), „inkább szörnyű halált hal . . .” (BE), „a király azt mondta keserves könnyhullatás közt:” (BE), „A disznó mikor meglátta a királykisasszonyt, majd kiugrott a bőréből nagy örömeiben” (BE), „talyigályára kapta, futott vele végig a városon.” (KJ), „Szépen karjára vette a királykisasszonyt s lementek a kertbe” (BE), „Karon fogta a szép királykisasszonyt és vezette a kertbe” (KJ), „Szakíts le, szakíts le szép királykisasszony” (BE, KJ), „csak úgy mosojogtak e a fáról a szép párizsi piros almák” (KJ), „Mikor megtudták, hogy ki-

rályfi veszi el a lányukat . . .” (KJ), és végül: „*Még ma is élnek, ha meg nem haltak*” (BE), ill. „*Még máig is élnek, ha meg nem haltak*” (KJ).

Egyetlen mesében és származékában ennyi alliteráció semmiképpen sem lehet véletlen, mind BENEDEK Elek, mind Kalas Jolán — ha nem is tudta — nyilvánvalóan érezte, hogy ennek a költői kifejezésformának a jellegéhez a nyelv zeneiségének fokozására hozzá tartozik az alliteráció, s különös kedvteléssel használnak ezzel díszített sztereotípiát, de felbukkan az alliteráció az elbeszélő mondatokban is, s ezáltal azokat is a formulához, a kötött szöveghez közelíti.

Lássuk, hogyan mesél Palkó Józsefné. Neki nem kizárólagos forrása BENEDEK Elek, viszont az ő mesekincse is a székely nyelvhagyományban gyökerezik. Emellett azt is figyelembe kell vennünk, hogy *A székely asszony* meséje közel áll a realiztikus tréfás mesékhez.

Mindenekelőtt megállapítható, hogy Benedek Elek ennél a mesénél is alkalmaz kezdőformulát, ami pedig realiztikus meséknél nem szokásos, s az alliterációk nagy része sztereotíp fordulat: „szóból szó kerekedik”, „mit volt, mit nem tenni”, „jóért jóval fizetek”, s ugyanennyi alliterációt találunk az elbeszélő mondatok között is, ahol mindig felvetődik az, hogy itt az egybecsengés véletlen, nem szándékolt. Palkónénál ugyanennyi alliterációt, ill. szóismétlő sztereotípiát találunk, de másokat: „*fejét fájlalta*”, „*vaj gyónt, vaj nem gyónt*”, „*így szépen beléttették, betémétték, a gödörbe bétakarták . . .*”, „*tette ténkre*”, ez bizonyos fokú alliterációs gyakorlatra utal, a csekély szám pedig az ép stílus-érzékre.

Kolontos Palkó meséjében BENEDEK Eleknél a következő alliteráló sztereotípiát találtuk: „*Megy, mendegél Palkó a számaron*”, „*szóról szóra utána mondotta a számar*”, „*Még a királynak is szeme, szája tátva maradt*”, „*látott még szamarat is különbnél különbekt*”, „*Köszönd, hogy öreganyádnak szólítottál — mondotta az öregasszony —, mert különben kiszedtem volna mind a harminckét fogadat*”, s sztereotípiászerűek a következők is: „*No, ezért megátkozlak, hogy a szamarad mindig azt mondja, amit te mondasz!*”, „*hadd mondja a szamaram, amit én mondok, mi károm lehet abban!*”, „*úgy a füled közé vágok, hogy a másvilágon is megemlegeted*”, „*Pardon grácia árva fejemnek, felséges királyom . . .*”; és sztereotípiára záróformula: „*Itt a vége, fuss el véle!*”; de a nem sztereotípiászerű mondatok között is ilyeneket találunk: „*nagy nehezen kihúzzák a pocsolyából*”, „*Miféle másik ember?*”, „*Nincs nekem egyéb kívánságom*”, „*Kolontos Palkós szamarak elegen vannak a világon . . .*”, vagyis BENEDEK Elek ebben a benyomásunk szerint nem is népmesében is bőven él az alliteráció adta zenei lehetőségekkel. És a paraszti mesemondó, aki *Kolontos Palkó* meséjét

ugyanolyan meseként fogta fel, mint amilyen a gyűjtemény többi darabja, s tréfás hiedelem-mesének tekintette, a szöveg műfaji jellegének megfelelően alig élt az alliteráció lehetőségével, még a BENEDEK Elek által alkalmazott sztereotípiákat is átalakítja, ahol teheti, legfeljebb néha akaratlanul használ alliteráló mondatokat: „*Mégájj, mer mér megátkozlak ez ír a téttedír!*”, „*kibujt a kötil alol . . .*”, „*No hiszen ez nem nagy átok!*”, vagyis Szűcs Katinál nemcsak a mese terjedelme, de jellege sem teszi lehetővé az alliteráció sűrű alkalmazását.

BENEDEK Eleknél még a nyúlfarknyi állatmese-részletben is találunk alliteráló sztereotípiát vagy sztereotípiászerű kifejezést: „*repült lefelé, mint a sebes szél, még annál is sebesebben*”, „*Szaladj te szenestuskó előlem, mert agyonütlek!*”. Gáspár S. Antal a sztereotípiát elhagyja, a farkas szavait pedig módosítja: „*Szaladj az utamból, mert agyonütlek!*”. Nála is találunk alliteráló, nem sztereotípiászerű mondatokat, ezek azonban inkább a beszéd folyékonyosságát, mint ritmikus lüktetését hangsúlyozzák: „*Farkas koma, látod-e a földet?*”, „*Mennek még, mennek, újra kérdezi:*”, „*Most már nem látom*”.

BENEDEK Eleknél egyetlen alliteráló kifejezést még az eredetmondában is találunk („*zümögtek, zümogtak*”), ami Gáspár S. Antalnál természetesen hiányzik.

Az alliterációk felhívták a figyelmünket az ismétlések, ikerszók, rokon értelmű szavak használatának rendkívüli gyakoriságára.

Az ismétlés kérdése olyan gazdag és sokrétű, hogy akár külön tanulmányban foglalkozhatnánk vele. Ezúttal elégedjünk meg a legjellemzőbb formák és a leggyakoribb funkciók érintésével:

Láncszerkezet: „*A király egyszer, mikor vásárra ment, kérdezte a leányaitól: — Na leányok, mit hoztak nektek a vásárról?*” (MMMV I/1. 242—247.)

Párhuzamos szerkezet: „*Azt mondta a legidősebb: — Hozz nekem, édesapám aranyruhát. Azt mondta a középső: — Nekem pedig ezüstruhát.*” (Uo.)

Hangutánzó szavak ismétlése: „*— Rőf, rőf, rőf, felséges királyom, add nekem a legkisebb lányodat . . .*” (Uo.)

A bizonytalanság kifejezése szóismétléssel: „*mit gondolt, mit nem*” (uo.)

Megrovás szóismétléssel: „*Látod, látod, lányom, miért nem kívántál te is ruhát*” (uo.)

Szóismétlés a cselekvés rendkívüli mértékének a kifejezésére: „*Úgy sírt, úgy jajgatott, hogy zengett belé a palota . . .*”, „*hiába sírt, hiába jajgatott, a földhöz is hiába vágta magát . . .*” (uo.)

Szóismétlés a cselekvés rendkívüli időtartamának az érzékeltetésére: „*A királykisasszony csak sírt, sírt, s addig sírt, míg az álom el nem nyomta*”

(uo.), „*Aludt, aludt* a királykisasszony, másnap délig fel sem ébredett” (uo.).

Szóismétlés a felszólítás nyomatékosítására: „*Szakíts le, szakíts le, szép királykisasszony!*” (uo.).

Íme az ismétlés sokféle formája és funkciója egyetlen tündérmesén belül. Lássuk, hogyan veszi át, s hogyan alkalmazza Kalas Jolán ezt a stílust nemcsak díszítő, de ritmikáját, lejtését is fokozó eszközt. Mint már ezt korábban is hangsúlyoztuk, figyelembe veszi, s alkalmazását kötelezőnek is érzi, de sohasem szolgáian. A láncszerkezet például az ismételt szavak eltávolításával elenyészik: „Egyszer a király elment a vásárra. Megkérdezte a leányait: — Édes leányaim, mit hozzak nektek a vásárról?” (EA P. 249/1972. — Feln. 57 — 60.) Az idézett párhuzamos szerkezetet viszont felerősíti: „A legidősebb leány azt mondta:

— Nekem, édesapám, aranyruhát.

A középső leányka pedig azt mondta:

— Nekem, édesapám, ezüstruhát tessék hozni a vásárról.

A legkisebb leányka pedig azt mondta:

— Nekem, édesapám, szőlő szőlőt, mosolygó almát, csengő barackot tessék hozni a vásárról.” (uo.)

A hangutánzó szavak ismétlését redukálja: „Röf, röf, felséges királyom, add nekem a legkisebbik leányodat.” (uo.).

A bizonytalanságot érzékeltető szóismétlést elhagyja. A király nem szélyből, hanem mert emberi segítséggel nem boldogul, ígéri oda a leányát a disznónak.

A megrovást vagy talán inkább a sopánkodást kifejező szóismétlést Kalas Jolán is átveszi: „*Látod, látod*, lányom, kívántál volna te is valamilyen ruhát . . .”

A királykisasszony hisztériás jelenete a hangos sírással, magát a földhöz csapkodással elmarad, ehelyett a *Halotti beszédből* is ismert figura etymologiat találjuk: „Inkább szörnyű halálnak halálával halok meg . . .” Csak mikor már a disznó taligájában van, használ BENEDEK Elekéhez hasonló szóismétlést: „A királykisasszony *úgy* sírt, *úgy* könyörgött . . .”, a mondat folytatása azonban már meseszerűtlen: „sírása felverte a város csendjét”. A sírás és az alvás időtartamát nem szóismétlés érzékelteti, a szőlő azonban Kalas Jolánál is kettős ismétléssel szólítja fel a királykisasszonyt, hogy szakítsa le. Vagyis azt tapasztaltuk, hogy BENEDEK Elek sokkal sűrűbben él a szóismétléssel a klasszikus tündérmesében, mint Kalas Jolán. Lássuk, mi a helyzet a tréfás, realisztikus varázsmesénél?

Azt már említettük, hogy BENEDEK Elek *Terülj asztalkám* változatában mind a három varázsigé szóismétléses: „Terülj, terülj asztalkám”, „Táncolj,

táncolj, báránykám”, „Üssed, üssed, botocskám”. Ezeken kívül azonban viszonylag kevés szóismétléssel találkozunk. A biztató szó megkettőzése: — „Csak *szedjék*, kendtek, *szedjék* — biztatta a szegény ember a kocsmáros s a feleségét”, a hangutánzó szó ismétlése: „*Supp, supp*, ütötte a bot fejbe, hátba, ahol találta a kocsmáros is, a feleségét is . . .”, amivel a tündérmesében nem találkoztunk, a jelzős szerkezet ismétlése: „Hallottam a hírét a *csuda*abroszodnak s a *csuda*bárányodnak . . .”, de nem fordult elő a sopánkodás vagy a sóhajtozás sem ebben a formában: „*Istenem, Istenem*, mit csináljon!”, sem az irónia kifejezése: „*Megyek, megyek*, — mondta a szegény ember —, csak várjatok!”

Kalás Jolán más szóismétléses szerkezetet használ: a láncszerkezetet „az összes vendégeket, akik ott voltak, mind *megvendégelte!* Amint *megvendégelte*, a kocsmáros meg a felesége azt mondta neki . . .”, a felszólítást közvetlen ismétléssel: „— *Szedjék, szedjék*, ezt a sok kincset kendtek . . .” egy szóismétlést az időtartam kifejezésére: „a bárány nem táncolt, csak *bégett, bégett* keservesen”, a hangutánzás kettőzése, valamint az ismétléses jelzős szerkezet hiányzik. Van viszont még egy láncszerkezet: „mindenki *jóllakott*. Mikor aztán *jóllaktak* . . .” és két párhuzamos szerkezet: „a király meghallotta, hogy a szegény embernek *milyen* abrosza, *milyen* báránya van.” „— *Hallom, hallom, olyan* abroszod van, megterül, ha szólsz, *olyan* bárányod van, hogy csakúgy hull az arany, a gyémánt a gyapjából” (vö. *csuda*abrosz, *csuda*bárány), a *hallom* igealak megismétlése a gyakoriságot fejezi ki, és végül a záróformula ugyancsak szóismétlés: „*Éltek* boldogul, még ma is *élnék*, ha meg nem haltak.”

Ha példáink sorát jól állítottuk fel, akkor *A székely asszony (menyecske)* című mesében az ismétlések száma tovább csökken. BENEDEK Eleknél, aki kevésbé van tekintettel a mesék műfaji különbségeire, tréfás, realiztikus mesében is valószínűleg fogunk találni nem egyet, Palkó Józsefné azonban alighanem éles különbséget tesz, ha tudatosan nem is, öntudatlanul, a tündérmese és a realiztikus mese között stiláris felépítés szempontjából. A BENEDEK Elek által alkalmazott ismétlések: a hely s talán az idő bizonytalanságának a kifejezése a kezdőformulában: „*Hol* volt, *hol* nem volt, az Óperenciás tengeren innen, hetedhétországon túl . . .”; a láncszerkezet megtörése az ellentét kifejezésére: „volt egyszer egy gazdaember s annak egy *szép, ügyibevaló* felesége. Hát az igaz, hogy *szép* is volt, *ügyibevaló* is volt az asszony, de mégsem éltek jól . . .”, egy párhuzamos kifejezés a hollywood után érdeklődő fordulatban: „Hát hogy *vagytok*, mint *vagytok*?” és egy másik párhuzamos szerkezet a bizonytalanság kifejezésére: „*Mit* volt *mit* nem tenni az ördögnek, szaladt tovább az asszonnal . . .”; egy sajátos láncszerkezet az ellenkezés kifejezésére: „az asszony csak a fejét rázta:

— *Én-e? Én nem! — Nem-e? No majd leszállítalak*”; egy gyakori mesei fordulat: „*jóért jóval fizetek*”, vagy valamivel odébb egy másik figura etymologica, mely BENEDEK Eleknél szintén mesei sztereotípiája: „*búsult* a király szörnyen, majd felvetette a nagy *búbánat* . . .”, egy igeismétlés az időtartam hosszúságának a kifejezésére: „*Odamegy a huszár, nézi, nézi a királynét* . . .”, s végül, de nem utolsósorban az ötször is megismételt párbeszéd: „— *Mondjad, hogy széna! — Én nem, mikor szalma!*”, a háromszor megismételt: „*Indulj komám!*” kifejezés, amely a huszárban növekvő indulatot is érzékelteti.

Vajon Palkónénál is ilyen sok szóismétlést találunk? Az első szóismétlés a cselekvés azonosságát van hivatva érzékeltetni: a menyecske háromszor egymásután *bevágja* a kenyeret, a bort, majd a szalonnát is az ökrök közé. Nem sokkal később láncszerkezetet találunk a cselekvés, a történet folyamatosságának érzékeltetésére: „*elértek immár a kapuig. Kaput kinyitották* . . .”; egy másik szóismétlés az anya sajátos aggodalmát fejezi ki: „*gyónjál meg — aszondja — nehogy* méghajj *gyónatlan. Nehogy* a mű lelkünk és számot adjon róla”, a bizonytalanságot alább ismét szóismétlés fejezi ki: „*vaj gyónt, vaj nem gyónt, azt ő tudja* . . .”, a cselekvés nyomatékosítására is szóismétlés szolgál: „*beszélj, szójj másképpen, beszélj másképpen*”; egy másik alkalommal az ismétlés egy kis tévesztést fed el nagyon ügyesen: „*Így szépén az asszont, szépén elvégezte a pap a szertartást mellette* . . .”; az igekötő ismétlése a cselekmény folyamatosságát fejezi ki: „*Így szépén belétették, betemették a gödörbe s betakarták. Akkor betakarták s akkor* eszébe jutott, hogy mégis rosszul csinált . . .”, a második szóismétlés viszont a pillanat fontosságát van hivatva hangsúlyozni, egy harmadik pedig a halálnem szörnyűségét húzza alá: „*ott még kell fulladjon, ha másképp nem hal még, ott mégfullad*”; az ördög kérdésének ismétlése bizonyos fokú ijedelmet fejez ki: „*Métt hittái? Métt hittál* té ingemöt ide?”; két másik ismétlés pontosítja a feltételt: „*Hogyha adsz hármát, akkor megszabadítlak. Ha adsz három országot*”; „*S akkor — aszondja — kimönyök belőle. Mikor mondd. De aszondja — csak akkor, mikor mondd.*” Később egy másik ismétlés egyszerre fejez ki ijedelmet és dühöt: „*Nem méssz ki — aszondja. — Nem méssz ki, komám? Nem akarsz kimenni?*”; s végül egy bizonytalanságot kifejező párhuzam: „*az urához mént-é vissza, az apjához mént-é vissza, én nem tudom*”.

Látjuk, Palkóné sem takarékoskodik az ismétlésekkel, pedig még a fiatal pár vitáját s a huszár parancsait nem is vettük számba. Tapasztaltuk már, hogy az alliterációk és a sztereotípiák is szépszámúak Palkónénál, s ebből arra következtethetünk, amire egyébként a mese cselekménye is utal, hogy mesénk átmenetet képez a mitikus és a realiztikus mesék között,

de arra is, hogy a székely mesemondók szívesen élnek a szóismétlés eszközeivel.

Lássuk, mi a helyzet *Kolontos Palkó* meséjével. BENEDEK Elek itt is a mese terjedelmének megfelelően alkalmaz szóismétléseket tartalmazó sztereotípiákat, sztereotípiászerű kifejezéseket és elbeszélő mondatokat is: „*lesz, ahogy lesz . . .*”; „*megy, mendegél . . .*” „*Kolontos Palkó nagyot kacagott ezen, csakúgy zengett az erdő a kacagástól . . .*”, „*szóról szóra* utána mondotta a számár . . .”; párhuzamos szerkezet: „*van-e még valami kívánságod? — Nincs nekem egyéb kívánságom . . .*”, és egy felső fokot jelző kettős kifejezés: „*látott még szamarat is, különbnél különbeket . . .*”. Szücs Kati meséjében ezzel szemben egyetlen szóismétlést sem találunk, s itt is szeretnénk felhívni a figyelmet a szólam- vagy a mondatismétlésre, ami mesénknek, különösen annak paraszti változatában a gerincét megadja: „*Palkó: — Gyí csacsi!, számár: — Gyí csacsi!; Palkó: — Segítség, segítség! számár: — Segítség, segítség!; Palkó: — Pardon grácia árva fejemnek, mer igazán ártatlan vagyok!; számár: — Pardon grácia árva fejemnek mer igazán ártatlan vagyok!*” Az ismétlések ezúttal nem annyira nyomatékossító, mint inkább komikus hatást váltanak ki azáltal, hogy a számár szóról szóra megismétli a hozzá, illetőleg a királyhoz intézett szavakat.

A farkas, a róka, a nyúl meg a varjú idézett részletében, illetőleg *A farkas repülni tanul* c. mesében szóismétlést alig találunk, mondat, helyesebben párbeszéd ismétlést annál inkább, ez a mese is arra épül: „*Farkas koma, látod-e még a földet?*” (kisebb eltérésekkel) — „*Még látom*” kétszer, harmadszor: „*Már nem látom!*”; ehhez társul még BENEDEK Elek három fokozó párhuzamos szerkezetű mondata: „*Felrepül (a varjú) jó magasra s kérdi a farkast:*”, „*Följebb repül a varjú s kérdi megint:*” „*Még följebb repül a varjú s harmadszor is kérdi:*”, Gáspár S. Antalnál: „*megindultak felfelé. Mennek, kérdezi a sas a farkast:*”, „*Mennek, még mennek, újra kérdezi:*”, „*Tovább mennek, harmadszor is kérdezi:*”. Példánk, úgy véljük, jól érzékelteti az ismétlésnek egy jellegzetes mesei formáját, azt nevezetesen, hogy a motívum vagy epizód minden ismétlésnél azonos vagy megközelítőleg azonos szavakkal kerül elmondásra, a különbség rendszerint fokozó jellegű.

Aetiológiai legendánk vagy eredetmondánk már csak terjedelmi okoknál fogva is ismétlés dolgában a legszegényebb. BENEDEK Eleknél azonban még ebben a féloldalas, egyperces szövegben is találunk párhuzamos mondat-szerkezetet, sőt szóismétlést is: „*Hej, uram, de szeretnék Isten lenni! — Ugyan miért szeretnél Isten lenni?*”; „*Péter felmarkolt az útról egy csomó port s jól összeszorította. Kérdezte Krisztus: — No Péter, jól összeszorítottad-e? — Jól, uram, jól.*” „*Hát most nyisd ki a markodat s mondjad, hogy légy! — Péter kinyitja a markát s mondja hangosan:*

légy!” Csaknem az egész rövid szöveget idézni voltunk kénytelenek, mert csupa párhuzamosan szerkesztett mondat az egész. Nem így Gáspár S. Antal változata, nála jóval kevesebb mondat utal vissza az előzményekre, csaknem minden igével előbbre lép a történés, bár némi láncszerúségtől az ő szövege sem mentes: „Uram, teremtöm, engedd, hogy én es teremtesek valamit. — *Teremthecc*, Péter. — Hogy kell teremteni?” „*Végy fel egy marék port.* — Szen’ Péter *felvett egy marék port.* . . . — *Mondjad neki, hogy: légy!* — Szen’ Péter ugyancsak *rámondta, hogy: légy!*”

A szóismétlés különböző formái és módozatai mellett a változatlan formában való ismétléstől a különböző fokozó, ragozott, igekötős és igekötő nélküli formáig meg kell említenünk a rokon értelmű szavakból felépített kifejezést is. Ez is díszítés, a történést árnyaltabbá tevő stílusesezköz, szigorúan véve tautológia, olykor a figura etymologica, máskor az ikerszó közeli rokona: „*Eleget rittyegtetett, pattoztatott, káromkodott a kocsis . . .*” (MMMV I/1. 242–247; EA P. 249/1972. — Feln. 57–60.), „*Akkor bánta, szánta csak a király, hogy még kezét is adott a koszos disznónak . . .*” (EA P. 249/1972. — Feln. 57–60.), „*felöltöztette a leányát piszkos, mocskos, cafatos ruhába . . .*” (uo.), „*felöltöztették szép, aranyos, gyémántos ruhába . . .*” (uo.), „*honnét, merről, nem látta: elég az, hogy csak elejébe állt egy ősz, öreg ember*” (MMMV I/2. 73–79.); „*ősz, öreg ember*” szóösszetétel többször előfordul mind a BENEDEK Elek-féle eredetiben, mind a Kalas Jolán-féle származékban. „*Ők ketten azon törték a fejüket, azon töprengtek . . .*” (EA P. 329/73. — Feln. 28–31.), „*meg van örülve, bolondulva . . .*” (uo.), „*enni sem tudott a nagy bánattól, s bosszúságtól . . .*” (MMMV I/3. 73–79.), „*fösvény, fukar ember volt a király . . .*” (EA P. 329/1973. — Feln. 28–31.), „*búsult a szegény ember, évelődött . . .*” (MMMV I/2. 73–79.), „*ütötte, vágta az udvarmestert . . .*” (uo.), „*ütötte, vágta a bot . . .*” (EA P. 329/73. — Feln. 28–31.); „*Mindig kötekedtek, veszekedtek egymással . . .*” (MMMV II/2. 160–165.); „*akármerre sérült-fordult, mindenütt léánba botlott belé . . .*” (ÚMNGy IX. 59. 94–99.); „*ott mindjárt hajbakapnak, egymást ütik, verik, tépázzák*” (MMMV II/2. 160–165.); „*feleség, ne bolondozz, kelj fel, mert igazán szégyen s gyalázat a te dolgod*” (uo.); „*keltik, szólítgatják, meg se moccan*” (uo.); „*térj magadhoz s ne idegeskedj; met szégyen és, véték és, ez nem szép*” (ÚMNGy IX. 94–99. 59.); „*örvendék, hogy így rendbetette a lelkit, meggyónt, elkészülve hőtt meg . . .*” (uo.), „*beszéjj, szójj másképpen, beszélgess másképpen*” (uo.), ugyanez az alakzat mondat formájában is: „*Búsult a király szörnyen, majd felvetette a nagy búbanat. Tűnődött, évelődött . . .*” (MMMV II/2. 160–165.) „*belöled léssz egy doktor, belöled léssz egy orvos . . .*” (ÚMNGy IX. 94–99. 59.). Ugyanezt az alakzatot találjuk voltaképpen a

közismert mesei formulában is: „*Telt, múlt az idő . . .*” (MMMV II/2. 160—165.); „*ország, világ híre ment . . .*” (uo.).

Mesesorozatunk második felében a rokon értelmű szavakkal alkotott stilisztikai alakzatok száma is csökken, de BENEDEK Eleknél még *Kolontos Palkó* meséjében is találunk egyet, kettőt: „Azért hívták Kolontos Palkónak, mert *kolontosság, bolondság* volt minden szava, tette . . .” (MMMV V/1. 57—60.). Ez a példamondat alakzatunk egyik szerepére is rávilágít: a mesemondó olyankor alkalmazza, ha feltételezi, hogy egy-egy kifejezésnek értelme nem világos a hallgató vagy az olvasó előtt, hasonló értelmű szóval nyomban meg is magyarázza. BENEDEK Eleknél ez a megoldás különösen gyakori, szereti ebben a formában használni a székely tájszavakat. Mászor hasonló értelmű mondatok alkalmazásával találkozunk: „Gondolta magában: *lesz, ahogy lesz, majd ad az Isten jószerencsét*” (uo.); „*nem ment a rendes úton, csatangolt erre, arra, összevissza, mindenfelé*” (uo.); „*Hej, ördögadta, ebugatta* legénye . . .” (uo.) „*Ütötte, verte, a csacsi csak nem indult . . .*” (ÚMNGy VI. 67—68.).

Állatmese-részletünkben és aitiológiai legendánkban csak BENEDEK Eleknél, s nála is csak egy-két ikerszónak is tekinthető rokon értelmű szópárt találunk: „még a hetvenhetedik porcikája is *ízzé, porrá* törött” (MMMV III/1. 107.); „Mikor Krisztus urunk Szent Péterrel a földön *járt, kelt*” (MMMV V/1. 217.); „Csak úgy ellepték (a legyek) Pétert, *zümögtek, zümögtek, röpködtek az arca körül . . .*” (uo.).

Az ismétlés és a rokon értelmű szavakból alkotott szópár után vegyük számba az ellentétes szavakból álló szópárokat is. Ezek is ritmuskeltő díszítő elemek, de emellett az elmondottakat képszerűbbé is teszik: „Hej, édes Istenem, örült a királykisasszony, azt sem tudta, *sírjon-e, nevesse-e* nagy örömeiben” (MMMV I/1. 242—247.). Az ellentétes szópár itt is, akár csak a következőkben, a királykisasszony, ill. a király ambivalens, bizonytalan lelkiállapotának az érzékeltetésére szolgál: „Az öreg király *örült is, búsult is* ezen a beszéden” (MMMV I/1. 14. *Az égig érő fa*); „*Örült ezen a király, mert erősen szerette egyetlen leányát, de búsult is, mert úgy gondolta magában, hogyha ő meghal, ezek a sok haragos királyfiak elveszik tőle az 3 szép országát, mi lesz vele?*” (EA P. 249/1972. — Feln. 33. =.); ellentét a helyzet rendkívüli voltának az érzékeltetésére: „a paripái *máskor a híja volt, hogy lerúgják a csillagot az égből, s most ezt a könnyű hintót sem tudták megmozdítani*” (MMMV I/1. 242—247.), „*Máskor az híja volt, hogy a csillagos eget le nem rúgták a lovai az égből, most meg még ezt a könnyű bricskát se udták megmozdítani*” (EA P. 249/1972. — Feln. 57—60.), „*Disznóólba e k ü d t l e, s ihol, palotában ébredett föl. Szalmára f e k ü d ö t t, s ihol, nost ilyen derekaljon f e k s z i k.*” Ua. Kalas Jolánnál más ismétléssel

kombinálva: „*p i s z k o s disznóoloba feküdtem le, gyönyörű szép palotába ébredtek fel. P i s z k o s szalmába feküdtem le, selyem ágyba kelek*” (uo.). És végül a helyzet ellentétes volta: a paripák, amelyek máskor a csillagot is majd lerúgták az égről, meg sem tudják mozdítani a könnyű hintót, a disznó csak bedugja az orrát a kerékfentők közé, s a hintó kirepül a sárból. Vagy: a király előbb leküld neki egy parasztleányt selyembe, bársonyba öltözve, majd a királykisasszonyt rongyos, piszkos ruhába. És végül: a királykisasszony piszkos disznóolban egy disznó társaságában alszik el, s másnap gyönyörű palotában ébred, és királyfi vár rá az ebédlőszobában. (BENEDEK Elek gyerekközönségére való tekintettel enyhíti az „illetlen” szituációt: a király egész országában nem talált szóló szőlőt, mosolygó almát, csengő barackot, az ifjú kertjében mindez együtt van. A királykisasszony éppen ezzel a kívánságával váltotta őt meg undorító állatalakjából.)

Terülj asztalkám mesénkben is találunk ellentétes szó- és szolampárokát: a szegény ember „*hajnalától estig vágta a fát...*” (MMMV I/2. 1973—79.); az ősz öreg ember így szól: „*én a jók jutalmazója s a rosszak büntetője vagyok*” (uo.), „*én vagyok a jók megjutalmazója, a gonoszoknak pedig megbüntetője*” (EAP. 329/1973. — Feln. 28—31.). A szó és a mögöttes levő gondolat közötti ellentét: „*Megyek, megyek — mondta a szegény ember — csak várjatok!*”, és közben azt gondolta, amit a szöveg sejtet, de nem mond ki, hogy esze ágában sincsen menni. És a helyzetek közötti ellentét: a szegény ember munka közben száraz kenyeret ebédel, s abból sem ehet eleget, az ősz öreg ember ajándéka folytán a legfinomabb ételekből annyit eszik, amennyi belefér; a mesealakok ellentétes karaktere: a szegény ember jószívű és adakozó, enivalóját és pénzét megosztja a kocsmárosékkal, a falubeliekkel, a királlyal és kíséretével, a kocsmárosék hálátlanok és kapzsiak, nem elégszenek meg annyival, amennyit kaptak, hanem magát a varázstárgyat is elrabolják, a király fukar és irigy, a szegény embert meg akarja fosztani vagyontárgyaitól, ezzel szemben mikor a szegény ember lesz a király, „*mindenkinek adott mindent, amire csak szemét, száját rávetette*”. Ez a mese is, akárcsak az előbbi, ellentétekre épül, azok meglepő megoldása viszi tovább a cselekményt.

A székely asszony c. mesében is ellentét, a házaspár vitája adja a mese cselekményét. Ezt BENEDEK Elek mindjárt a mese elején nyelvi szinten is érzékelteti: „*volt egyszer egy gazdaember s annak egy szép, ügyibevaló felesége. Hát az igaz, hogy szép is volt, ügyibevaló is volt az asszony, de mégsem éltek jól, mert ha az ember valamire azt mondotta, hogy fekete, az asszony bizonyosan azt mondotta: a' bizony fehér...*” (MMMV II/2. 160.). Nála tehát mindjárt a bevezetőben ellentét van az asszony külseje és magatartása, s a férjével szemben való viselkedése között is. Palkónénál

ez a kezdeti ellentét hiányzik, nála a fiatal házaspár véletlenül, egy apróságon vész össze, de azután mind a ketten megmakacsolják magukat: „Mondjad, hogy széna! — Dehogyan mondom, ha éccer szalma!” Ez az ellentétre épült párbeszéd BENEDEK Eleknél ötször, Palkó Józsefnél kilencszer is elhangzik, s közben az ellentét a tényleges és a látszólagos helyzet között nőttön nő. BENEDEK Eleknél a fokozás rohamos, Palkóné sokkal kisebb lépésekkel építkezik. Eközben ellentétet kifejező nyelvi alakzatot csupán egy közbevetést találunk s azt is Palkónénál: „Nahát az asszony meg van halva — (úgy mint én most) . . .” (ÚMNGy IX. 94—99. 59.), vagyis egyáltalán nincsen meghalva, ez is a valóság és a látszat közötti különbségre, a kettő ellentétére utal. A mese második felében egy ellentétes szópárral BENEDEK Elek nagyon jól érzékelteti, hogy a menyecske pusztta rábeszélésre nem hajlandó leszállni az ördög nyakából: „Én-e? Én nem!” (MMMV II/2. 160—165.). — A három rövid mesében nem találunk ellentétet.

Stílusalakzat a felsorolás is. Ez is formula hatású, ritmuskeltő ereje van. A terjedelmesebb szövegekben egy-egyét találunk belőle: „szaladt is a falu népe *lovastól, ökröstől, kutyástól, macskástól*, annak a hírére, hogy elakadt a király hintaja” (MMMV I/1. 242—247.); „Jöttek annak a hírére, hogy elakadt a király hintaja *lovastól, ökröstől, kutyástól, macskástól . . .*” (EA. P. 249/1972. — Feln. 57—60.); „Volt azon *fehér cipó, malacpecsenye, túróspalacsinta, töltött káposzta, töltött tyúk, vörös bor, fehér bor, mézes pálinka*” (MMMV I/2. 73—79.); „jöttek is csudájára mindenfelől *hercegek, grófok, bárók s válogatott cigánylegények*” (uo.); „A menyecske feltétt *egy kényeret, egy korsó bort s egy tábla szalonnát*” (ÚMNGy IX. 94—99. 59.). — A három rövidebb mesében nem találunk felsorolást.

A ritmuskeltő nyelvi elemek közül a sztereotípiák és az alliteráció mellett áttekintettük az ismétlést, a rokon értelmű szavak kettőzését, az ellentétet és a felsorolást, s már a példák között számos párhuzamos szerkezetű mondatra utaltunk, melyek az egyik vagy a másik stilisztikai alakzatra épültek. Néhány szót szeretnénk azonban ezek mellett szentelni a gondolatpárhuzam kérdésének, amely szintén a ritmuskeltő nyelvi eszközök közé tartozik, de a fenti stílusesszékkel együtt a retardáció eszközének is tekinthető, mert azaz, hogy vissza utal az előzményekre, késlelteti a cselekmény előrehaladását. De lássuk a példákat ismét példaszövegeink rendjében: a *Szóló szőlő, nosolygó alma, csengő barack* meséjében a szintaktikai paralelizmusnak jobbféle formájával találkozunk. A szóismétléssel megépített forma: „a kicsi királykisasszony *úgy sírt, úgy jajgatott*, hogy zengett belé a palota . . . De *hiába sírt, hiába jajgatott, a földhöz is hiába vágta magát*, a király azt mondta . . .” (MMMV I/1. 242—247.). A két párhuzamokra épített mondatoltaképpen ellentéte egymásnak, a kettőt azonban elválasztja egymástól

a mondatnak a cselekmény szempontjából lényeges, a gondolatpárhuzamok szempontjából azonban közömbös része. Ezzel az elbeszélésformával, hogy ti. a gondolatpárhuzam alkatrészei megszakítással követik egymást, s ezáltal egy nagyobb terjedelmű szövegrészt fognak közre, a mese során másutt is találkozunk. Mindjárt a mese elején, mikor a király a vásárba készül, és sorra kérdezi a lányait, BENEDEK Elek szövege így hangzik: „Na lányok, mit hozzak nektek a vásárról? — *Azt mondta a legidősebb:* — Hozz nekem, édes apám, aranyruhát. — *Azt mondta a középső:* — Nekem pedig ezüstruhát” (MMMV I/1. 242–247.), Kalas Jolán másképp hangsúlyoz: „— Édes leányaim, mit hozzak nektek a vásárról? — A legidősebb leány azt mondta: — *Nekem, édesapám, aranyruhát.* — A középső leányka pedig azt mondta: — *Nekem, édesapám, ezüstruhát* tessék hozni a vásárról. — A legkisebb leányka pedig azt mondta: — *Nekem, édesapám, szóló szőlőt, mosolygó almát, csengő barackot* tessék hozni a vásárról.” (EA P. 249/1972. — Feln. 57–60.).

A két, illetve a három párhuzamos mondat jó példa arra is, hogy a magyar nyelvérzék azokat a mondatokat emeli ki és érzi összecsendőnek, amelyekben az azonos vagy egymáshoz közeleső részek a mondat elején s nem a mondat végén, illetőleg a sor végén vannak, jóllehet a tárgy esetben álló főnevek fülünk számára rímérzetet keltenek, a hangsúly azonban nem az utolsó, hanem az első szótagon van, s ezért a sorkezdetek a stabilak, a sorvégek pedig lebegnek. Kalas Jolán szintaktikai paralelizmusa szerencsésebbnek tűnik, mint BENEDEK Eleké, mert azt hangsúlyozza, amit mondanak, s nem azt, hogy ki mondja, a paralelizmusban részt nem vevő sorok ugyanis árnyékban maradnak.

De lássunk egy másik példát: — itt már BENEDEK Elek is a disznó szavait, s nem az „azt mondta” mellékmondatot állítja párhuzamba, vagyis hangsúlyozza:

„— Rőf, rőf, rőf, felséges királyom, eljöttem a leányodért.”
 „— Rőf, rőf, rőf, felséges királyom, ez nem a te lányod.”
 „— Rőf, rőf, rőf, ne sírj, királykisasszony, jó dolgod lesz nálam!”
 „— Rőf, rőf, rőf, ne sírj, királykisasszony, mindjárt otthon leszünk!”
 „— Rőf, rőf, rőf, ez az én házam, királykisasszony!”
 „— Rőf, rőf, rőf — mondta a disznó — csak aludjál, királykisasszony!”
 (MMMV I/1. 242–247.).

Kalas Jolán nyelvérzéke ezt a párhuzamos mondatsort is megváltoztatja:

„— Rőf, rőf, felséges királyom, eljöttem a legkisebb leányodért.”
 „— Rőf, rőf, felséges királyom, ez nem a te leányod!”

A hangsúly a kettős párhuzamos szerkezetben is a disznó rőfögésén van, a következő mondat, amely pedig szintén párhuzamos szerkezetű, árnyékban marad: „Küldd le, hadd vigyem hamarosan a talyigámon”, ill. „Küldd

le a leányodat, hadd vigyem hamar a talyigámon” mondatok hangsúlyértéke lényegesen kisebb, mint a fent idézetteké.

A következő párhuzamsort Kalas Jolán a meseszerkesztés törvényeinek megfelelően hármasszerkezetűvé teszi:

„— Rőf, rőf, szép királykisasszony, ne sírjál, minjárt otthon leszünk.”

„— Rőf, rőf, szép királykisasszony, itt van az én házam, itt, itt, itt.”

„— Rőf, rőf, egyél, szép királykisasszony.”

A negyedik tagja a párhuzamsornak már némiképpen eltér, de még mindig összecseng:

„— Ne félj, szép királykisasszony, reggelre bánatod örömmé fordul.” (EA P. 249/1972. — Feln. 57–60.). A „szép királykisasszony” szóösszetétel a párhuzamsor alappillére, emellett a harmadik és a negyedik tag az „egyél — ne félj” szópár segítségével szintén összecseng.

A piszkos disznóolat és a gyönyörű palotát más összefüggésben már idéztük, ahelyett most egy harmadik párhuzamsorra szeretnénk felhívni a figyelmet, ami BENEDEK Eleknél teljességgel hiányzik:

„— Ez a szőlő szőlő . . ., amit te kívántál.”

„— Ez a mosolygó alma, amit te kívántál.”

„— Ez a csengő barack, amit te kívántál.” (Uo.).

Ebben a háromtagú párhuzamsorban is az *ez* hangsúlyos mutatónévmás a paralelizmus alappillére, a mondat összecsengő második fele sokkal halványabb, csak támogatja az összecsengést.

Nézzük, a gondolatpárhuzam milyen formáit találjuk az *Üssed, üssed botocskám* mese két változatában. Itt mindenekelőtt a bevezető formulára szeretnénk felhívni a figyelmet; íme a BENEDEK Eleké: „Hol volt, hol nem volt, hetedhétországán túl, az Óperenciás tengeren innét volt, — volt egyszer egy szegény favágó ember . . .” (MMMV I/2. 73–79.), a Kalas Joláné ebben poentírozott — ugyanezt a kezdőformulát alkalmazza egyébként az előbbi mesében is — „Egyszer volt, hol nem volt, hetedhétországán túl, az Óperenciás tengeren innét, volt egyszer egy szegény ember”, ill. „volt egyszer egy király.” A *volt* szóismétlést nagyon szerencsésen egészíti ki a *túl — innét*” ellentétpár.

A gondolatpárhuzamra való fokozott törekvést más meséjében is megfigyeljük: „szeretném megkérdezni, hogy *miért ül* a palotájának a hetvenedik ablakában, *miért néz* onnan napkelet felé, *miért sír* az egyik szeme, *miért nevet* a másik . . .” (EA P. 249/1972. — Feln. 7. *Mirkó királyfi*). BENEDEK Eleknél csupán ennyi áll: „*miért ül* örökké az ablakban s *miért sír* az egyik szeme, a másik meg nevet.” (MMMV I/1. 135. =.).

De térjünk vissza az *Üssed, üssed, botocskám* meséjéhez, itt némiképpen más lesz a helyzet. BENEDEK Eleknél itt is több párhuzamosan szerkesztett

mondatot találunk: „asztalhoz telepedtek, ettek, ittak, vígan voltak” (MMMV I/2. 73–79.), (az abrosz) „sem nem mozdult, sem nem terült, ételnek, itálnak híre sem volt” (uo.), „káromkodott a szegény ember, sírt a felesége . . . (uo.), „Búsulsz, ugye, szegény ember — mondá az öreg. — Ellopták a bárányodat is, ugye?” (uo.). A jók jutalmazójáról s a gonoszok megbüntetőjéről, valamint a három varázsigéről már esett szó más vonatkozásban, itt csak annyit jegyzünk meg, hogy mindkettő a szintaktikai paralelizmus fogalmkörébe is beletartozik. Kalas Jolánnál ebben a mesében más idetartozó stílusalakzatot nem is találunk.

A székelly asszony, ill. *A székelly menyecske* egy lépéssel még közelebb visz bennünket a realiztikus mesékhez, ennek megfelelően a szintaktikai paralelizmusok számának is csökkennie kellene. BENEDEK Elek mesekezdő formuláját nem tárgyaljuk, mert az szerintünk, pusztá megszokásból ékeskedik a mese elején, ehhez a meseműfajhoz voltaképpen nem is illik.¹⁴ A szöveg belsejében is találunk egy szinonimákkal felékesített, s ennek következtében nem nagyon tiszta gondolatpárhuzamot: „*ja*ggat az anyja, apja, *felsírják* a házat, *odagyűl* az egész falu, *sírnak*, *rínak*, *ja*ggatnak a vénasszonyok, meg sem moccan.” (Más alkalommal már szoltunk arról, hogy a mondatszakaszok elején elhelyezett igei állítmány mennyire általános mesei mondat szerkesztés mód, s hogy ez akkor is a párhuzamos mondat szerkezetek érzetét kelti, ha a párhuzamosság egyébként nem tökéletes,¹⁵ mint pl. a következő mondatban: „Koporsót hozatnak, belefektetik, *meghúzzák* a harangot, *jön* a pap, imádkozik, prédikál . . .” (MMMV II/2. 160–165.), vagy: „*Odamegy* az ura, föléje hajlik, *mondja* neki csendesesen . . .” (uo.).

Palkóné nem alkalmaz cifra bevezető formulát, s meséjének nyelve egyébként is közelebb áll a természetes, díszítésmentes székelly elbeszélő stílushoz, az ige előrevetésével azonban nála is találkozunk: „*Esszegyűltek* a szomszédok, rókonok, *örvendettek* ott egymásnak . . .” (ÚMNGy IX. 94–99. 59.); „*belētették* a koporsóba, *leszēgezték*, s *elvittek* temetni . . .” (uo.).

Kolontos Palkó meséjében szintaktikai paralelizmust sem BENEDEK Elek-nél, sem Szűcs Katinál nem találtunk, *A farkas, a róka, a nyúl meg a varjú c.* meserészletben ismét találkozunk BENEDEK Eleknél az igei állítmány előrevetésével: „*Letartja* a varjú a farkát, *belefogózik* a farkas. *Elkezd* vele repülni. *Felrepül* jó magasra s *kérdi* a farkast:” (MMMV III/1. 107.). Sőt mi

¹⁴ *A Magyar mese- és mondavilágról* írt bírálatában ARANY László is kifogásolja, hogy BENEDEK Elek olyan népköltészeti műfaj — a történeti monda — kezdetén is alkalmaz bevezető formulát, amelyhez a népi gyakorlat szerint nem szokás. ARANY László, 1960, 422.

¹⁵ LENGYEL Dénes, 1974, 133.

több, szabályos hármas tagolású fokozó szintaktikai paralelizmust is alkalmaz:

„Felrepül (a varjú) jó magasra s kérdi a farkast:”

„Följebb repül a varjú s kérdi megint:”

„Még följebb repül a varjú s harmadszor is kérdi:” (uo.).

Eljárását Gáspár S. Antal **nem** követi. Mind a két mesében csupán mondatismétlést, ill. ellenkezőleg szerkesztett mondatot találunk:

— Farkas koma, látod-e még a földet?

— Még látom.

...

— Farkas koma, látod-e a földet?

— Még látom.

...

— Farkas koma, látod-e a földet?

— Most már nem látom. (Gáspár S. Antal meséi. 15. 8.)

BENEDEK Elek még az aitiológiai mondában is talál alkalmat a szintaktikai paralelizmusra:

„— Hej uram, de szeretnék Isten lenni!

— Ugyan miért szeretnél Isten lenni?” (MMM V/1. 217.).

„— Hát most nyisd ki a markodat s mondjad, hogy légy.

Péter kinyitja a markát s mondja hangosan: légy.” (uo.).

Példáját Gáspár S. Antal nem követi.

Még néhány stílusalakzatot szeretnék röviden áttekinteni. Az egyik a *túlzás*, amelynek KATONA Imre egész tanulmányt szentelt.¹⁶ Vegyük számba példaként kiválasztott meséinket, s nézzük meg, melyik meseműfajban a túlzás milyen formáival találkozunk:

Szóló szőlő, mosolygó alma, csengő barack című mesében ”(a király) paripái máskor a *híja volt, hogy lerúgják a csillagot az égből*” (MMM I/1. 242–247.). Ennél a kifejezésnél egy pillanatra meg kell állanunk, mert gyanúnk szerint két hiba is van benne. Máskor is tapasztaltuk, hogy BENEDEK Elek nem volt túlságosan gondos a korrigálásban, s egyes sajtóhibák végigvonulnak kiadásokon keresztül. Véleményünk szerint ez a kifejezés BENEDEK Elek szándéka szerint így hangzott: „kis híja volt, hogy lerúgják a csillagot az égről”, de már a Kalas Jolán példányában is a hibás forma állhatott, mert nála a túlzás ilyen formát öltött: „Máskor az híja volt, hogy a csillagos eget le nem rúgdosták a lovai az égből” (EA P. 249/1972. — Feln. 57–60.).

Voltaéppen túlzás ez a felsorolás is: *szaladt a falu népe lovastól, ökröstől, kutyástól, macskástól* annak a hírére, hogy elakadt a király hintaja.” (MMM V

¹⁶ KATONA Imre, 1972b.

I/1. 242–247.). Kalas Jolánnál: „Jöttek annak a hírére, hogy elakadt a király hintaja *lovastól, ökröstől, kutyástól, macskástól*” (EA P. 249/1972. — Felh. 57–60.).

Az alábbi mondatban el kell választanunk a mesemondó által szándékolt túlzást a disznó mágikus erejére utaló kifejezéstől: „A disznónak sem kellett több, az orrát bedugta a kerékfentők közé, egyet lódított a keréken, s azzal hopp, csakugyan kirepült a kocsi a sárból, nekiiramodtak a paripák s egy *pillantásra hazaröppentették a királyt.*” (MMMV I/1. 242–246.). KATONA Imre az embert tekinti a túlzás alaplémértékének, az ember- és természetfeletti lények erejére, képességeire utaló kifejezéseket pedig túlzásnak, véleményünk szerint ebben az esetben reálisnak, vagyis a „valóságnak megfelelőnek” kell felfognunk a mesemondó előadását. De felfoghatjuk kicsinyítő túlzásnak is, s ellentétül állíthatjuk az imént idézett felsorolás mellé. Vagy pedig, s ez a harmadik lehetséges alternatíva, utalhatjuk a hintó „mégkötését” a hiedelemvilág képzetkörébe, s ebben az esetben a mágikus disznó ereje nem a hintó megindításában, hanem megállításában mutatkozott meg. A jelen esetben azonban inkább az első és a második alternatívára kell gondolnunk.

Mindenképpen túlzásnak kell azonban tekintenünk a király jó lovainak a leírását, amelyek majd lerúgják a csillagokat az égről, s egy szempillantás alatt hazaröpítik a kocsit. Kalas Jolán az utóbbira nem is utal, ő csak annyit mesél el, hogy „A disznó . . . csak bedugta a lábát a kerékfentőbe, nagyot lökött rajta, kigurult a király hintaja a sárból” (EA P. 249/1972. — Felh. 57–60.), s ezzel ő sem szándékozik túlozni, ez csupán a disznó rendkívüli erejének a reális ábrázolása.

Nyilvánvaló túlzás a szép figura etymologica „Inkább *szörnyű halálnak halálával halok meg*, mégsem leszek egy koszos disznó felesége” (uo.), ami BENEDEK Eleknél mindössze ennyi: „inkább *szörnyű halált hal*, semhogy disznónak legyen a felesége” (MMMV I/1. 242–247.), továbbá a következő kifejezés: „A disznó, mikor meglátta a királykisasszonyt, *majd kiugrott a bőréből nagy örömeben*” (uo.), vagy: „déli harangszóra kinyitja a szemét, s . . . *majd megvakul a szertelen ragyogástól*” (uo.). Viszont nem érezzük túlzásnak a megszólaló szülő vagy a megcsendülő barack leírását, mert hiszen amit tesznek, mágikus, természetfeletti voltukhoz tartozik, s azon a szinten a leírás reális. Bizonyos fokú túlzás viszont, hogy a királykisasszony első látásra belehabarodik a szép ifjúba, nyakába borul s azt mondja neki: „Itt maradok biz én, *ásó, kapa s a nagy harang válasszon el tőled*” (uo.), ez egyszersmind szép ellentéte is a szörnyű halálnak, amelyet a királykisasszony halni kíván, amiért egy disznónak ígérték feleségül. És végül túlzás a lakodalom méreteire utaló kifejezés: „*csaptak is hét országra szóló lakodalmat*”

(uo.); Kalas Jolánnál: „*Csaptak nagy, hetedhétországra szóló lakodalmat*” (EA P. 249/1972. — Feln. 57—60.).

Már az első meséből kiszemelt túlzásokkal kapcsolatban is két fontos megállapítást tehetünk. Az egyik az, hogy Kalas Jolán sokkal ritkábban él a túlzás eszközével, mint BENEDEK Elek, a másik pedig az, hogy nála a tündérmesénkben található túlzások nagy része formula vagy állandó kifejezés. Harmadikul le szeretnénk szögezni azt a megállapításunkat, hogy a mágikus képességek leírásával kapcsolatban úgy véljük, a túlzás fogalmát el kell vetnünk, itt a mesemondó szándéka szerint nem túloz, hanem a mesei realitás szintjén marad.

Lássuk, a túlzásnak milyen formáit találjuk realiztikus varázsmesénkben: BENEDEK Eleknél a szegény favágó ember „*olyan szegény volt, mint a templom egere*” (MMMV I/2. 73—79.), vagy Kalas Jolánnál: „Mondta (a szegény embernek) a felesége, hogy *éhen halnak a gyermekei*, menjen fát vágni az erdőre” (EA P. 329/1973. — Feln. 28—31.). Itt sem érezzük túlzásnak, mert a mesemondó szándéka szerint nem az a terített asztal, az aranyat hullató bárány vagy a hadsereget agyonverő bot leírása, hiszen mindez a mágikus tárgyak varázsos tulajdonsága. Talán BENEDEK Elek egy kitételét kell ezzel kapcsolatban túlzásnak minősítenünk. A szegény ember azt mondja a feleségének: „kaptam egy olyan abroszt, hogy csak egyet szólok neki, s annyi rajta az étel, ital, hogy *a falunak is elég volna*” (MMMV I/2. 73—79.), Kalas Jolán ezt nyomban le is szállítja a realitás szintjére: „Hal-lod-e asszony, olyan abroszom van, hogy most már nem kell tovább búsulni, hogy mit együnk, annyi ebéd lesz, amennyi csak nekünk kell. *Eleg lesz ez összes gyermekeinknek*” (EA P. 329/1973. — Feln. 28—31.), a felesége még erre is azt gondolja, hogy az ura megbolondult, s azért mond ilyeneket, mert nem akar dolgozni.

A báránnyal kapcsolatban ismét túlzásnak kell éreznünk BENEDEK Elek sztereotíp hasonlatát: „Ennek (a báránynak) csak annyit mondj: táncolj, táncolj báránykám, s *úgy hull az arany a gyapjából, mint a záporosó*” (MMMV I/2. 73—79.), a hasonlatot, bár a kép irreális, Kalas Jolán is átveszi, éppen mert sztereotíp kifejezésről van szó: „adok neked most egy olyan bárányt, akinek csak azt kell modani: táncolj, táncolj báránykám, *úgy hull az arany, gyémánt, mint a záporosó az ő gyapjából* (EA P. 329/1973. — Feln. 28—31.). Itt is megtaláljuk a hasonlatot BENEDEK Eleknél, hogy a szegény ember mikor visszakapja a kocsmároséktól az abroszt és a bárányt „*csak hogy ki nem bújt a bőréből nagy örömeben*” megtoldva azzal, hogy „*Futott haza, mint a sebes szél*”. (MMMV I/2. 73—79.). Kalas Jolánnál mind a két kifejezés hiányzik. Az abrosszal kapcsolatos túlzás BENEDEK Eleknél itt ismét előkerül: „az abrosz csakugyan megterült, volt annyi étel, ital, hogy *a falu sem*

győzte megenni, meginni” (uo.). Kalas Jolánnal ismét leszáll a jelenet a maga reális szintjére: „A szomszédból is odasereglettek az ebédre, mindenki jólakott” (EA P. 329/1973. — Feln. 28—31.), majd ismét egy újabb túlzás sztereotíp kifejezés formájában: „*Híre ment az egész országban, még azon is egy sánta arasszal túl*, hogy a szegény favágónak milyen csudálatos abrosza meg báránkjája van *s jöttek a csudájára mindenfelől hercegek, grófok, bárók s válogatott cigánylegények*” (MMMV I/2. 73—79.). Kalas Jolánnál ismét csak reális formában: „No, telt, múlt az idő. Egyszer a király meghallotta, hogy a szegény embernek milyen abrosza, milyen báránya van” (EA P. 329/1973. — Feln. 28—31.). Majd BENEDEK Eleknél ismét egy túlzás, ami Kalas Jolánnál hiányzik: „Búsult a szegény ember, évelődött, *a szemét sem tudta lehunyni*” (MMMV I/2. 73—79.). Kalas Jolán a következő képet is túlzásnak érzi: „Haj, mérgelődött a király! Összetrombitáltatta ami katonája volt s indult a szegény ember ellen” (MMMV I/2. 73—79.), nála csak ez áll: „Hát már este felé ott volt a királynak a sok katonája, már döngetni kezdték a szegény ember házának a falát.” (EA P. 329/1973. — Feln. 28—31.)

A fentiek, úgy véljük, nyomtatékkal alátámasztják az előbbi mesével kapcsolatban mondottakat. Most lássuk, hogy viszonylik a túlzáshoz Palkó Józsefné.

A szokásos túlzó kifejezéseket BENEDEK Elek *A székely menyecske* c. meséjében is megtaláljuk: „Mindig kötekedtek, veszekedtek egymással *s nem volt nap, hogy össze ne csődítették volna a falut a veszekedésükkel*” (MMMV II/2. 160—165.), vagy: „Jajgat az anyja, apja, felsírják a házat, az udvart, *odagyűl az egész falu*, sírnak rínak jajgatnak . . .” (uo.), „Búsult a király szörnyen, *majd felvetette a nagy búbánat*. Tünődött, évelődött, *hullott a könnye, mint a záporosó . . .*” (uo.), „*ország-világ híre ment*, hogy milyen csudadoktor a huszár” (uo.), „*ígérték neki tenger pénzt*, csak gyógyítsa meg a királynét” (uo.).

Palkóné, ellentétben Kalas Jolánnal, szintén kedveli az ironikus, szólásmondásba ágyazott túlzást: „annyi leánya vót, hogy *akármerre serült-fordult, mindenütt leánba botlott bele*” (ÚMNGy IX. 94—99. 59.), „sír az anyja úgy, hogy a *szüve szakad meg*” (uo.). A túlzással más meséiben is találkozunk: „vót a többi lovak közt, legbelől a szөгletben feküdt egy csitkó. Oan sován vót az az egy csitkó, hogy nem tudott félkelni, *nem tudta szétválasztani a lábait az ő nagy sovánságába*. A többi lovak meg oan kövérek vótak, hogy *rohadtak el a nagy kövérségben*” (ÚMNGy VIII. 188—189. *Égig érő fa*); „Mégbúsujja magát Józsi. Ményen haza, *a lába közé esett a feje, úgy búsított*” (ÚMNGy VIII. 178. *Halász Józsi.*); „Az asztal fél vót rakva, hogy *a lába meggörbült a sok élelémöl*” (uo. 175—176.).

A példák után ítélve az a benyomásunk, hogy a székely mesemondók, köztük BENEDEK Elek is, szívesebben és sűrűbben élnek a túlzás eszközeivel, mint pl. a Palócföldön vagy Dunántúlon. Állításunk természetesen egyelőre csupán feltevés, akkor lehetne tényként kezelni, ha megvizsgáltuk volna KRIZA, KOLUMBÁN, MAJLAND gyűjteményeit, sőt még a 20. sz.-i magnetofonnal készült székelyföldi gyűjtéseket is ebből a szempontból.

Állításunknak ellentmondani látszik Gáspár S. Antal két rövid meséje BENEDEK Elek az állatmesében is talál alkalmat túlzó sztereotípiák alkalmazására: „repült lefelé (a farkas) *mint a sebes szél, még annál is sebesebben*” (MMMV III/1. 107.); „a szenestuskó nem ijedt meg, ott maradt a helyén. A farkas meg ráesett, s *még a hetvenhetedik porcikája is izzé porrá törött*” (uo.). Gáspár S. Antal sem itt, sem más meséjében nem él a túlzás lehetőségével. Ez nem annyira a humor iránti érzék hiányával magyarázható, mint inkább tárgyilagos, fegyelmezett egyéniségének a következménye.

BENEDEK Elek stílusának jellegzetességei közé tartozik az indulatszavak, felkiáltások gyakori alkalmazása: „*Az ám, fel is rőfögött az ablakba mindjárt:*” (MMMV I/1. 242–247.), Kalas Jolánnál: „*Felrőfögött az ablakba*” (EA P. 249/1972. — Feln. 57–60.), „*Hej, még csak most bánta meg igazán a király, hogy olyan nagy bolondot csinált*” (MMMV I/1. 242–247.). „*Akkor bánta, szánta csak a király, hogy még kezét is adott a koszos disznónak*” (EA P. 249/1972. — Feln. 57–60.); „*Hej, édes Istenem, örült a királykisasszony . . .*” (MMMV I/1. 242–247.); „*Az ám, nem kellett soká várni, hogy megéhezzék . . .*” (MMMV I/2. 73–79.); „*Hát uram teremtöm, az abrosz egyszeribe ráterült az asztalra . . .*” (uo.); „*Hej, Uram Jézus ne hagyj el!* — *lett nemulass mindjárt . . .*” (uo.) és így tovább, és így tovább. Ezeket a felkiáltásokat hiába keressük nemcsak Kalas Jolánnál, de Palkó Józsefnél, Szűcs Katinál vagy éppenséggel Gáspár S. Antalnál. Valamennyien BENEDEK Elek egyéni stílusjegyének tekintik, mintegy saját szellemi tulajdonának, amit nem illik átvenni.

Ugyanezt tapasztaljuk a hangutánzó szavakkal kapcsolatban is. BENEDEK Elek kedveli a hangutánzó szavak alkalmazását, a népi mesemondók csak ott élnek vele, ahol ez elkerülhetetlen: „*Röf, röf, felséges királyom . . .*” így beszél a disznó nemcsak BENEDEK Elek, de Kalas Jolán *Szólv szölv, mosolygó alma, csengő barack* c. meséjében is. Vagy „*Hm, csóváltgatta a fejét a király . . .*” (MMMV I/1. 242–247.). „*Hm, nagyot nézett erre a király . . .*” (EA P. 249/1972. — Feln. 57–60.). A következő hangutánzó szavakat viszont hiába keressük Kalas Jolánnál: „*Nem kellett a botnak kétszer mondani, *supp, supp*, ütötte, vágta az udvarmestert, a katonákat . . .*” (MMMV I/2. 73–79.); „*Topp, megállott a táltos, nagyot toppantott az előlábával*” (MMMV I/1. 142. *Mirkó királyfi*); „*Kipp, kopp, kopo-*

gott, csattogott a gyémántszegecs patkó az üvegösvényen . . .” (uo. 144.); „*Hipp, hopp*, már ott is voltak a selyemsátor előtt” (uo. 145.) stb., népi mesemondóinknál csak elvétve találunk hasonlókat. A román hangfelvétel nyomán készült szövegfeljegyzésekben azonban nagyon gyakori a hangutánzó szavak alkalmazása,¹⁷ felmerül hát a kérdés, nem lehetséges-e az, hogy nálunk is, ha nem is túl sűrűn, de előfordul. Jobban kellene erre a jelenségre figyelni. A feljegyzett népi szövegekbeli példák hiányában úgy tűnik, mintha nálunk ez is BENEDEK Elek stílussajátosságai közé tartozna.

Kétségtelenül BENEDEK Elek stílussajátosságai közé tartozik viszont az a jelenség, hogy az író a természetfeletti eseményeket, az erő megnyilvánulását csaknem minden esetben „halljatok (lássatok) csodát!” kifejezéssel emeli ki a szövegekörnyezetből „Aj! megharagszik Rózsa királyfi, kirántja a kardját, hogy a vén banyát egyszeribe ketté hasítja. No, *hallj csudát* — ahogy hozzá csap a karddal, az tüstén hasábfává változik!” (MMMV I/1. 123. *Rózsa királyfi*); „Szomjas volt Jankó, odatartja a száját s jót húz a forrásvízből. *Na, lássatok csudát* — Jankóból egyszerre nagy szál daliás legény lett . . .” (MMMV I/1. 94. *Babszem Jankó*). Olykor, nagy ritkán Kalas Jolán is követi BENEDEK Eleket: „Hát amint mohón ivott a vízből, hát lelkem istenem, *lássatok csudát*, mi történt? Olyan nagy ember lett belőle, hogy saját édesanyja se ismerte föl.” (EA P. 329/1973. — Feln. 52. =.).

Nemcsak a mesemondó és hallgatói ámuldoznak a természetfeletti jelenségeken, hanem a mesealakok is: „Szeme, szája elállt a királynak a nagy álmétkodástól: *hát ez mi az Isten csodája!*” (MMMV I/1. 242—247.); „Szalad hozzá a kocsmáros, összecsapja a kezét s kérdi: hát kend hol találta ezt a csudaabroszt?” (MMMV I/2. 73—79.); „Szól a szegény ember a báránynak: — Táncolj, táncolj, báránykám! — s hát — *halljatok csudát!* — hullott a gyapjú közül az arany, mint a záporosó” (uo.); „Hiszen még csak most állott el szeme-szája, amikor belépett a gyémántpalotába. Egy retentő nagy szövőszék előtt ült egy ördögös szüle — s *halljatok csudát* — amint jobbra vetette a vetéllőt, két huszár ugrott ki, amint balra vetette, két gyalog katona” (MMMV I/1. 148. *Mirkó királyfi*.). Idevonatkozó példánk száma úgyszólván tetszés szerint szaporítható, népi mesemondóink viszont csak elvétve alkalmazzák ezt a sztereotípiának vélt felkiáltást.

Úgy véljük, ezzel le is zárhatjuk BENEDEK Elek meséi és népi származékai jellemző stílusjegyeinek a számbavételét. E stílusalakzatok közül egyetlen egy van, amelynek átvételét következetesen tapasztaltuk, s ez a szüzséhez közvetlenül kapcsolódó sztereotípia vagy sztereotípiászerű kifejezés, a többivel, az alliterációval, szó- és mondatisméltéssel, a szinonimák, ellentétek,

¹⁷ BIRLEA, O., 1967, 198—199.

a fokozás és a felsorolás, valamint a túlzás és a szintaktikai paralelizmus alkalmazásával meglehetősen szabadsággal gazdálkodnak. Az a benyomásunk tehát, hogy mese vonatkozásban napjainkig egy a mese műfajaihoz is meglehetősen szorossággal kapcsolódó költői gyakorlattal számolhatunk. A műfajhoz képest sokkal kisebb mértékben tapasztaltuk az egyéni vagy a népcsoporthoz kapcsolható stílusalakzatok meglétét. Ha kisebb számban, azonban ilyenek is vannak, s maguk a népi mesemondók is számon és tiszteletben tartják őket, mint ezt a BENEDEK Elektől át nem vett stílusalakzatok esetében tapasztaltuk.

Eljárásunk tehát, az írótól származó népies szöveg és a paraszti mesemondóktól előadott származékok egybevetése, eredményesnek bizonyult. Megfigyeléseink gazdagítására következő lépésül talán egyazon mesemondó azonos meseműfajhoz tartozó anyagát kellene egybevetnünk a forrással, így valószínűleg még többet sikerülne megtudni egyoldalról BENEDEK Elek, másoldalról Kalas Jolán vagy Palkó Józsefné meséiről, de legfőképpen a klasszikus tündérmese stílusjegyeiről és funkciójáról. Javaslatunk megvalósításához közöljük az általunk vizsgált négy gyűjtemény, ill. mesemondó BENEDEK Elektől származott meséinek a címjegyzékét is a függelékben. Úgy véljük, jelen kísérletünk és javaslatunk rávilágított az írásbeliségből származott meseanyag vizsgálatának lehetőségeire és szükségességére.

FÜGGELÉK

1. MESESZÖVEGEK ÖSSZEHASONLÍTÁSA

1. *Szóló szőlő, mosolygó alma, csengő barack*

MMMV I. A 242—247.

Volt egyszer egy király, s annak három szép leánya. Ez a király egyszer, mikor a vásárra ment, kérdezte a lányaitól:

— Na leányok, mit hozzak nektek a vásárról?

Azt mondta a legidősebb:

— Hozz nekem, édes apám, aranyruhát.

Azt mondta a középső:

— Nekem pedig ezüstruhát.

— Hát neked mit hozzak? — kérdezte a legkisebbiket?

— Nekem, édesapám — mondta a legkisebb királykisasszony, — szóló szőlőt, mosolygó almát, s csengő barackot.

EA P. 249/1972. — Feln. 57—60.

Egyszer volt, hol nem volt, hetedhétországban túl, az Óperenciás tengeren innét, volt egyszer egy király. Ennek a királynak volt három szép leánya. Egyszer a király elment a vásárra. Megkérdezte a lányait:

— Édes leányaim, mit hozzak nektek a vásárról?

A legidősebb leány azt mondta:

— Nekem, édesapám, aranyruhát.

A középső leányka pedig azt mondta:

— Nekem, édesapám ezüstruhát tessék hozni a vásárról.

A legkisebb leányka pedig azt mondta:

— Nekem édesapám, szóló szőlőt, mosolygó almát, csengő barackot.

— Hm —, csóválta fejét a király, —, még ezt sem hallottam, de ha van ilyen a világon, majd hozok én neked, leányom.

Elment a király a vásárra s vett is mindjárt arany ruhát a legidősebb leányának, ezüstöt a középsőnek, de szóló szőlőt, mosolygó almát s csengő barackot nem talált, pedig végigjárt minden boltot.

Búsult a király, hogy éppen a legkedvesebb leányának nem teljesítheti a kívánságát. — Nó — gondolta magában —, csak érjek haza, kihirdettem az egész országban, hogy akinek van szóló szőlője, mosolygó almája, csengő barackja, csak hozza az udvaromba, annyi aranyat adok érte, hogy holtig úr lesz abból.

Ahogy ezt éppen így elgondolná, nagyot zökken a hintaja s úgy megragad a sárban (mert nagy sár volt ám!), hogy a paripák meg se tudtak mozdulni. Eleget rittyegtetett, pattogatott, káromkodott a kocsis, de a paripák úgy állottak egy helyben, mintha oda cövekeltek volna.

Mérgelődött a király nagyon. De hogy is ne mérgelődött volna, mikor a paripái máskor a híja volt, hogy lerúgják a csillagot az égről, s most ezt a könnyű hintót sem tudták megmozdítani. Nosza embereket küldött a faluba s szaladt is a falu népe lovastól, ökröstől, kutyástól, macskástól annak a hírére, hogy elakadt a király hintaja.

De bizony hiába csődült össze a falu, meg sem tudták mozdítani a hintót.

Egyszerre csak, amint ott kínlódnának, oda sompolyodik egy disznó s mondja a királynak:

— Rőf, rőf, rőf, felséges királyom, add nekem a legkisebb leányodat s egyszeribe kiszabadítlak lovastól, hintóstól, mindenestől.

Szeme, szája elállt a királynak a nagy álmétkodástól: hát ez mi az Isten csudája!

De mit gondolt, mit nem, azt mondta a disznónak:

— Jól van, hadd lám, mit tudsz. Itt a kezem, nem disznó láb, ha kiszabadítasz, neked adom a legkisebb leányomat.

A disznónak sem kellett több, az orrát bedugta a kerékfentő közé, egyet lódított a keréken s azzal hopp, csakúgy

Hm, nagyot nézett erre a király: — Még ilyet nem hallottam, leányom, de ha van ilyen az országban vagy a városban, kihirdetem, akinek van szóló szőlője, mosolygó almája, csengő barackja, hozza hozzám a palotába, annyi aranyat adok néki, hogy holta napjáig úr lesz abból.

Aztán megvette hamarosan a király az aranyruhát a vásárban a legidősebb leányának, az ezüstruhát a középsőnek, de szóló szőlőt, mosolygó almát, csengő barackot nem talált sehol az egész városban.

-- Nocsak menjek haza, kihirdetem az országomban, hogy annyi aranyat, ezüstöt, gyémántot adok annak, aki tud nekem adni szóló szőlőt, mosolygó almát, csengő barackot, holta napjáig úr lesz abból.

Hát, amint ezt kimondotta, egy nagyot zökken a király hintaja. Úgy elakadt a sárban, hogy meg se bírta mozdítani a sárból a négy ló. Rittyegtetett, pattogatott, káromkodott a kocsis. Máskor az (?) híja volt, hogy a csillagos eget le nem rugdosták a lovai az égből, most meg még ezt a könnyű bricskát se tudták megmozdítani.

Aztán összedobolták a város népét. Jöttek annak a hírére, hogy elakadt a király hintaja lovastól, ökröstől, kutyástól, macskástól.

Mindenki segíteni akart a királynak, de bizony senki sem tudta megmozdítani a király hintáját.

Egyszeribe csak odatermett egy koszos disznó s azt mondta neki:

— Rőf, rőf, rőf, felséges királyom, add nekem a legkisebbik leányodat, kiszabadítlak lovastól, hintóstól, mindenestől együtt.

De bizony megmérgeződött erre a király, hogy még ez a koszos disznó is őt bosszantja. De bizony, mikor nem boldogultak, azt mondta a király a disznónak:

— Na, itt a kezem, nem disznó láb. Ha kiszabadítol ebből a sárból, akkor neked adom a legkisebbik leányomat.

A disznó pedig csak bedugta a lábát a kerékfentőbe, nagyot lőkött rajta, ki-gurult a király hintaja a sárból.

kirepült a kocsí a sárból, nekiiramodtak a paripák, s egy pillantásra hazaröpítették a királyt.

Ahogy hazaért, elésztedte az aranyruhát, ezüstruhát s átaladta a két idősebb leányának. A legkisebb leánynak azt mondta nagy búsan:

— Látod, látod, leányom, mért nem kívántál te is ruhát, mert szóló szólót, mosolygó almát, s csengő barackot nem találtam az egész vásárban.

De még jó kereken ki sem mondható ezt, hallja, hogy jön a disznó nagy rőfögéssel. Kinéz az ablakon nagy ijedten s hát látja, hogy az csakugyan az a disznó, amelyiknek a legkisebb leányát ígérte. S a beste állat még taligát is hozott magával, bizonyosan abban akarja elvinni az ő legkedvesebb leányát.

Az ám, fel is rőfögött az ablakba mindjárt:

— Rőf, rőf, rőf, felséges királyom, eljöttem a leányodért. Rőf, rőf, rőf, küldd le, hadd viszem a taligámon.

— Megállj, — gondolta magában a király —, majd küldök én neked leányt.

Nagy hirtelen felöltöztettek egy parasztleányt szép aranyos ruhába. De hiszen nem volt az olyan fejelagyára esett disznó. Felrőfögött a királynak:

— Rőf, rőf, rőf, felséges királyom, ez nem a te leányod.

Hej, még csak most bánta meg igazán a király, hogy olyan nagy bolondot csinált s még kezet is adott egy koszos disznónak.

Hát még a kicsi királykisasszony! Úgy

Hazament aztán a király. Elővette a legidősebb leányának az aranyruhát, a középsőnek az ezüstruhát, de szóló szólót, mosolygó almát, csengő barackot nem talált sehol. Azt mondja a leányának:

— Látod, látod, leányom, kívántál volna te is valamilyen ruhát. Szóló szólót, mosolygó almát, csengő barackot nem találtam sehol a világon sem. De ha van ilyen az országomban, kidoboltatom, annyi aranyat adok annak, aki hoz, hogy holta napjáig úr lesz abból.

Mert bizony nagyon sajnálta a legkisebb leányát, mert az volt a legkedvesebb leánya.

Amint ezt beszéli a leányának, egyszer csak ott terem a disznó az ablak alatt. Felrőfögött az ablakba:

— Rőf, rőf, rőf, felséges királyom, eljöttem a legkisebb leányodért. Küldd le, hadd vigyem hamarosan a taligámon.

Lenézett a király, látja, hogy a beste disznója még talyigát is vitt magával, hogy azon vigye haza az ő legkedvesebb leányát. A királykisasszonynak pedig mondta:

— Látod, látod, leányom, miért nem kívántál te is valamilyen ruhát, mert most már neki ígéretelek, most már menned kell.

A királykisasszony azt mondta:

— Inkább szörnyű halálának halálával halok meg, mégsem leszek egy koszos disznó felesége!

Gondolt egyet a király, felöltöztetett egy parasztleányt cifra gúnyába, aztán leküldte a disznó elé. Felrőfögött a disznó az ablakon, mert nem volt az olyan feje lágýára esett disznó:

— Rőf, rőf, felséges királyom, ez nem a te leányod! Küldd le a leányodat, hadd viszem hamar a taligámon.

Akkor bánta, szánta csak a király, hogy még kezet is adott a koszos disznónak. A királykisasszony pedig verte magát a földhöz, úgy, hogy sírása felverte az egész palota csendjét.

sírt, úgy jajgatott, hogy zengett belé a palota s azt mondta, hogy inkább szörnyű halált hal, semhogy disznónak legyen a felesége.

De hiába sírt, hiába jajgatott, a földhöz is hiába vágta magát, a király azt mondta keserves könnyhullatás közt:

— Már hiába, édes leányom, neki ígértetek, menned kell.

Hanem közben mégis gondolt egyet a király, felöltöztette a leányát rongyos, piszkos ruhába, s úgy küldötte le. Hátha így majd nem tetszik a disznónak.

No hiszen ezt ugyan rosszul gondolta! A disznó mikor meglátta a királykisasszonyt, majd kiugrott a bőréből nagy örömeiben. Felkapta a leányt, szépen a taligára ültette s vitte nagy rőfögéssel:

— Rőf, rőf, rőf, ne sírj, királykisasszony, jó dolgod lesz nálam!

Sírt a királykisasszony keservesen, de a disznó csak rőfögött:

— Rőf, rőf, rőf, ne sírj, királykisasszony, mindjárt otthon leszünk.

De még csak akkor vette elé a sírás igazán a királykisasszonyt, mikor a disznó megállott egy ól előtt, abba bevezette, ott piszkos szalmára leültette.

— Rőf, rőf, rőf, ez az én házam, királykisasszony.

Aztán megkínálta kukoricával:

— Rőf, rőf, rőf, egyél királykisasszony.

A királykisasszony csak sírt, sírt, s addig sírt, míg az álom el nem nyomta.

— Rőf, rőf, rőf —, mondta a disznó —, csak aludjál, királykisasszony, holnap a bánatod örömeire változik.

Aludt, aludt a királykisasszony, másnap délig fel sem ébredett. Déli harangszóra kinyitja a szemét s hát — láss csodát! — majd megvakul a szertelen ragyogástól! Disznóólba feküdt le, s ihol, palotába ébredett föl. Szalmára feküdt, s ihol, most selyem derekaljon fekszik. S ahogy kinyitotta a szemét egy sereg leány szaladott az ágyához s kérdezték nagy alázatosan:

— Mit parancsol felséges királykisasszony?

Egyszeriben hoztak neki szebbnél szebb ruhákat, csak úgy csillogtak ezüstartól, aranytól, gyémánttól s felöltöztették módisan. Aztán bevezették a szomszéd szobába. Hát ott ül a terített asztalnál egy dali szép ifjú; szalad elejébe, a kezét megfogja s az asztalhoz vezeti. S mondá neki a dali szép ifjú:

Gondolt egyet a király ismét, felöltöztette a leányát piszkos, mocskos cafatos ruhába, úgy küldte le a disznó elé.

Hát, amint meglátta a disznó, örömeiben a taligára kapta, futott vele végig a városon. A királykisasszony úgy sírt, úgy könyörgött, sírása felverte a város csendjét.

Azt mondta neki a disznó:

— Rőf, rőf, szép királykisasszony, ne sírjál, mindjárt otthon leszünk.

Egy piszkos disznóól előtt megállott a disznó, azt mondja:

— Rőf, rőf, szép királykisasszony, itt van az én házam, itt, itt, itt.

Bevezette, piszkos szalmára leültette, megkínálta kukoricával:

— Rőf, rőf, egyél szép királykisasszony.

De a királykisasszony csak sírt keservesen, úgy, hogy elnyomta az erős álom, amint sirdogált magában.

Azt mondja a szép királykisasszonynak:

— Ne félj, szép királykisasszony, reggelre bánatod öröme fordul.

Aludt is másnap délig, a déli harangszó ébresztette fel. Hát, amint kinyitja a szemét, látja — nem hitt a maga szemének se.

— Én egy piszkos disznóólba feküdtem le, gyönyörű szép palotába ébredek fel. Piszkos szalmába feküdtem, selyem ágyba kelek, hogy lehet ez?

Hát, amint észrevették, hogy a szép királykisasszony fent van, sereg leány körülszaladta az ágyát, bevitték egy szobába, megfürdették, felöltöztették szép aranyos, gyémántos ruhába, s úgy vezették be egy másik szobába. Ott ült egy gyönyörűséges szép férfi, azt mondja neki:

— Ülj le ide bátran, szép királykisasszony. Tied itten minden, amit a szemed lát. Tied vagyok én is, ha meg nem vetsz engem.

— Hát te ki s mi vagy? — kérdezte a leány.

Mondá az ifjú:

— Majd elmondom neked, szép királykisasszony. Jere most a kertbe.

Szépen karjára vette a királykisasszonyt s lementek a kertbe. S hát, amint lementek, elejekbe hajlik egy kis szőlőtőke s szólnak a fürtjei:

— Szakíts le, szakíts le, szép királykisasszony!

— Ez a szőlő szőlő — mondá az ifjú.

Mentek tovább, s hát egy almafáról olyan szépen mosolyognak le rá a kicsi pír almák.

— Látod, itt van a mosolygó alma — mondá az ifjú.

Tovább mentek, s csak megcsendül egyszerre az egész kert. Néz a királykisasszony erre, arra s kérdi:

— Mi cseng olyan szépen?

— Nézd —, mondá az ifjú —, ott az a barackfa. Csengő barack terem rajta.

Hej, édes Istenem, örült a királykisasszony, azt sem tudta, sírjon-e, neveszen-e nagy örömeiben.

— Látod — mondá az ifjú —, van az én kertemben szőlő szőlő, mosolygó alma, csengő barack, amit te kívántál. Itt maradsz-e mostan, léssz-e a feleségem?

Nem kérdeté másodszor a királykisasszony, nyakába borult a szép ifjúnak s mondta:

— Itt maradok bíz én, ásó, kapa, s a nagy harang válasszon el tőled.

Az ifjú aztán elbeszélte neki, hogy s királyfi volt, de egy gonosz tündér lisznónak varázsolta s azzal átkozta meg, hogy mindaddig az maradjon, míg nem akad egy leány, aki szőlő szőlőt, mosolygó almát és csengő barackot kíván.

Még aznap hírül adták a királykisasszony apjának, hogy jöjjön egész idvarával a lakodalomra. De bezzeg isaptak is hét országra szóló lakodalmat.

Még ma is élnek, ha meg nem haltak.

— No, szép királykisasszony, tied itt minden, amit szemeddel látsz! Tied vagyok én is, ha meg nem vetsz engem.

— Dehogyan vetlek, dehogyan vetlek —, mondta a szép királykisasszony, mert erősen belehabarodott a szép legénybe.

— No, ha meg nem vetsz meg engem, gyere velem a kertbe sétálni.

Karon fogta a szép királykisasszonyt és vezette a kertbe. Hát, amint mennek a kertben, egyszer csak megszólal egy szőlőtőke, szólnak a fürtjei:

— Szakíts le, szakíts le, szép királykisasszony!

— Hát ez micsoda? — kérdi a szép királykisasszony.

— Ez a szőlő szőlő —, mondja a férfi —, amit te kívántál.

Mentek aztán tovább a kertbe, hát csak úgy mosolyognak a fáról a szép párizsi piros almák.

— Hát ez micsoda?

— Ez a mosolygó alma, amit te kívántál, szép királykisasszony.

Megint mentek a kertbe ismét tovább, hát egyszeribe megcsendül az egész vár.

— Mi cseng olyan szépen?

— Ez a csengő barack, amit te kívántál, nézz oda a fára.

— Mert tudd meg, szép királykisasszony, van az én kertemben szőlő szőlő, mosolygó alma, csengő barack, amit te kívántál.

Tied vagyok én is, ha meg nem vetsz. Én is királyfi vagyok, csak egy gonosz tündér disznóvá varázsolta, hogy mindaddig disznóbőrbe járjak, amíg nem lesz valaki olyan, aki kíván szőlő szőlőt, mosolygó almát, csengő barackot. De most te kívántál, levethetem a disznóbőrt.

Aztán hamarosan üzentek a királykisasszony szüleiért. Mikor megtudták, hogy királyfi veszi el a lányukat, jó szívvel nemcsak a leányát adta hozzá, hanem a fele királyságot, holta után az egészét. Csaptak nagy, hetedhét országra szóló lakodalmat.

Még máig is élnek, ha meg nem haltak.

2. A székely asszony

MMMV II/2 160—165.

Hol volt, hol nem volt, az óperenciás tengeren innen, hetedhétországon túl, ahol a kis kurtafarkú malac túr, volt egyszer egy gazdaember s annak egy szép ügyibevaló felesége. Hát az igaz, hogy szép is volt, ügyibevaló is volt az asszony, de mégsem éltek jól, mert ha az ember valamire azt mondotta, hogy fekete, az asszony bizonyosan azt mondotta: a'bizonyy fehér! Mindig kötekedtek, veszekedtek egymással, s nem volt nap, hogy össze ne csődítették volna a falut a veszekedésükkel.

Azt mondja egyszer az asszony az urának:

-- Hallja-e kend, már rég nem láttam a szüleimet. Fogjon be a szekérbe s vigyen el hozzájuk.

— Én jó szívvel — mondta az ember — csak békesség legyen a háznál.

Volt az embernek két kicsi butaszarvú ökröcskéje, azokat befogta a szekérbe, aztán felültek s elindultak Galambfalvára. Ott laktak az asszony szülei. Amint mennek egy falun keresztül, megszólal az asszony:

— Nézze csak kend, milyen nagy szénagolya van abban a csűrőskertben.
Mondja az ember:

A székely menyécske

ÚMNGy IX. 94—99. 59.

Vót éccer éggy ember s egy asszon s azoknak annyi léánya vót, hogy akármerre sűrült-fordút, mindenütt léányba botlott belé. Hát éccer aszondja a legküsebbik léán:

— Édésapám, elményék valamerre szógálatot keresni — aszongya —, met hát magamnak keresnem kell a ruházkodásomat.

— Hát eriggy léányom, ha akarsz — aszondja.

El és mént. Hát akadott egy olyan jó helyre, hogy mégtetszett neki és a gazdája. Met jól vót sora neki ott. Hát ott, honnat, honnat nem, került egy legén, s az belészeretett a léánba s aszondja neki:

— Ha eljősz hézzám, én elvészlek feleségül.

Aszondja:

— Mékérdözém édésapáméket, mit mondanak ők? Ha mégengedik — aszondja, —, elményék.

El és mént haza, mégmondta az apjának, hogy nő mi az óhaja neki, hogy férjhez akar menni, hogy szerencséje került, s ő azt nem veti még, met ő elményén hézza.

— Hát eridj, léányom — aszondja.

El is méntek a papni s béiratkoztak, beléálltak. Mégesküdtek, mégtartották a lakodalmat. Mikor eltótt mindénféle, aszondja a menyécske az urának, hogy:

— Nézd csak — aszondja — jó vóna elményünk édésapámékni, mégnézni, hogy mit csinálnak.

Met a léánt elvitték hazúlrul a legénházhhoz. Aszondja:

— Én nem bánom, menjünk.

Hát el és indútak ők. A menyécske féltett egy kényeret, egy korsó bort s egy tábla szalonnát, elvitték az útra. Hát elindútak ők. Mint mennek ők, hát befogott egy-két ökröcskét az embér a szekérvel, méntek. Amint mennek, hát béérték ők abba a faluba, ahova való vót a léán. Na, aszondja:

— Minnyá hazaérünk. Mán az én községembe érünk minnyá.

Az asszon bétékintett egy udvarra, méglátott egy asztag szénát ott.

— Jaj te — aszondja — nézd csak, mekkora asztag széna van itt!
Aszondja:

- Nem széna az feleség, hanem szalma.
- Abbizony széna.
- Debizony szalma.
- De ha mondom, hogy széna!

Szóból szó kerekedik, összevesznek cudarul. Elkezd sírni az asszony, hogy neki soha sincs igaza. Eleget békitgeti az ura:

— Ne bolondozz asszony, mindjárt ott leszünk az apadéknál, mit szólnak, ha kislírt szemmel látnak.

— Mondjad hát, hogy széna.

— De bizony nem mondom, amikor szalma!

Fogja magát az asszony, pofonüti az urát, ott mindjárt hajba kapnak, egymást ütik, verik, tépázzák. Megijednek az ökrök is, uccu neki, beszaladnak a sáncba, a szekér összetörik, alig tudnak kitépászkodni a sánctól. Így érkeztek meg nagy veszekedés közt az asszony szüleihez. De az asszonynak ott sem múlt el a haragja. Kérdik az öregek:

— Hát hogy vagytok, mint vagytok? Szavát se lehetett venni.

Betegnek tetette magát s lefeküdt az ágyba. Jöttek az atyafiak, kérdezték, mi baja, nem felelt semmit.

Odament hozzá az ura, mondta neki csendesesen:

— Feleség, ne bolondozz, kelj fel, mert igazán szégyen s gyalázat a te dolgod.

— A feleség, az nem széna, met az szalma.

— A bizony széna — aszondja.

— Az nem széna, met az szalma.

Hát így osztózódnak ők ketten s úgy mégharagudott az asszony, hogy a kenyeret kiragadta, s úgy bévágta az ökrök közé, hogy széjjelment a kenyér. Az ökrök úgy megijedtek, hogy megkapták a kenyeret (szekeret), vót, hogy félborítsák. Úgy vitték. Úgy megvadultak. Hát aszondja:

— Mondjad, hogy széna.

— S dehogy mondom, ha éccér szalma.

Akkor újra mégharagudott a menyecske, elvette a korsó bort, azt és bevágta oda az ökrök közé. Akkor még jobban megvadultak. Elragadta a tábla szalonát s azt újra bévágta. Az ökrökön töltötte ki a busszúját.

Ménnek ők, hogy elértek immár a kapuig. Kaput nyitották, behajtottak oda. Aszondja:

— Mondjad — aszondja —, hogy széna.

— Feleség, ne bolondoskodj, dehogy mondom, mikor az szalma.

Nahát, béménnek a házba. De úgy félfúta magát a menyecske, még beszélni se akart. Hát az apjéék örvendettek, hogy hazaméntek az új pár.

Esszegyültek a szomszédok, rokonok, örvendettek ott egymásnak. Hát az asszon csak haragszik, nem és akar beszélgetni. Odahajlik az embér s aszondja:

— Ne mutasd ki a haragodat már itt —, aszondja —, hanem — aszondja — beszélj másképpen — úgy ahogy illik, ne légy buta!

— Hát akkor mondjad, hogy széna.

— Dehogy mondom, ha éccér szalma!

Hát akkor úgy mégharagudott a menyecske, hogy erre lebetegedett belé. Olyan lázas lett, fejét fájlalta, mindénit, hát olyan beteg lett, hogy vége. Aszondja az anyja:

— Édes leányom, mi lélte tégedet, mét vagy te olyan rosszúl?

— Hát nem tudom, anyóka, miko eljöttünk, akkor nem vótam olyan rosszúl, de most olyan vagyok — aszondja —, mindénem fáj.

Aszondja:

— Nézd csak, feküdj le!

Lefektették, dehát héába, na. Dehát az embér mind odamént s azt suttozta:

— Feleség — aszondja —, térj magadhoz — aszondja — s hagyj fél evvel az idegösségvel — aszondja —, beszélj másképpen.

— Mondjad hát: széna.

— Bizony nem mondom én, mikor szalma.

— No ha nem mondod, akkor meg is halok.

Hát csakugyan, be is hunyta a szemét; keltik, szállítgatják, meg sem moccan. Jajgat az anyja, apja, felsírják a házat, az udvart, odagyúl az egész falu, sírnak, rínak, jajgatnak a vénasszonyok, meg sem moccant.

Hát bizony ha meghalt, el is kell temetni. Koporsót hozatnak, belefektetik, meghúzzák a harangot, jön a pap, imádkozik, prédikál, s az asszony csak feküdt szépen a koporsóban.

Odamegy az ura, föléje hajlik, mondja neki csendesen:

— Ne bolondozz feleség, kelj fel, mert mindjárt rád szegezik a koporsó fedelét.

— Mondjad hát, — széna! — suttogott az asszony.

— De bizony csak szalma?

— Akkor—aszondja — mondjad, hogy széna!

— Dehogy mondom — aszondja —, ha éccér szalma!

Hát akkor csakés beteg lett. Még betegébb lett, hogy a szava megállott. Hát aszondja az asszon:

— Jaj, édes leányom — aszondja —, el kéne hozassuk a papot, gyónjál még — aszondja — nehogy méghajj gyónatlan. Nehogy a mű lelkünk és számot adjon róla.

Hát nem szól az asszon.

— Jaj Isteném, meghal! — aszondja.

Sír az anyja úgy, hogy a szüve szakad még. De nem szól semmit se. Megállott a szava. Az embér elfut s a papnak hírt adott, hogy jöjjön el s gyóntassa még a leányát, met eróst beteg. El és jött a pap, de az nem tudta szégén, hogy mi van itt ezek közt. Hát meggyónt. Vaj gyónt, nem gyónt, azt ő tudja. De még és áldoztatta. Hát a pap elmént, s az asszon otthon maradott. Odahajlik az embér s újra suttogja neki:

— Feleség, nézd csak, — aszondja —, meggyóntál, a szégén pap idéfáradott — aszondja — nézd csak, térj magadhoz s ne idegéskedj, met szégyén és, véték és, ez nem szép. Meggyóntál, akkor ne haragudj.

— Hát akkor mondjad, hogy széna!

— Dehogy mondom, ha éccér szalma — mondja az embér.

Oszt egynek se vót több esze, mind a másiknak.

— Hát dehogy mondom, ha éccér szalma, hogy mondjam, hogy széna!

Hát az asszon még hótt. A pap haza se ért, immán futnak utánna, hogy az asszon kimúlott a világból. Hát aszondja a pap:

— Örvendék, hogy így rendbetette a lelkit, meggyónt, elkészülve hótt még — aszondja. — Hát eltemessük, az Isten nyugussza még, ha még hótt.

Nahát az asszon még van halva (úgy mint én most). Az embér újra odamént s:

— Feleség, nézd csak — aszondja —, a papnak és hírt adtunk, hogy még hóttál, s immán harangozott és, hogy még hóttál, s minnyá jó temetni a pap — aszondja —, beszélj, szójj másképpen, beszélj másképpen. Hagyj föl az idegességvel.

— Akkor mondjad, hogy széna.

— Hát dehogy mondom, ha éccér szalma. — Akkor se mondta az embér, hogy légyen, maradjon bár még, annak se vót több esze, hogy hagyja helybe,

hogy légyen széna. Dehát ez azt mondja, hogy szalma, s annyi.

Hát éccér elménnék a pap után, hogy temesse el, met immán eljött az üdő. Eljött a pap s újra az embér oda-mént s lehajlik:

— Feleség — aszondja —, nézd csak — suttogja neki —, beszéljess — aszondja — met minnyá elviszén a pap. Eljött immán temetni, itt van — aszondja — lobogókval eljöttek, minnyá visznek temetni! Hát immán beszélj másképpen.

— Akkor mondjad, hogy széna!

— Dehogya mondom, hogy széna, ha éccér szalma!

Így szépén az asszont, szépén elvégezte a pap a szértartást mellette, belétették a koporsóba, leszögézték s elvitték temetni. Mikor letették a gödör mellé, akkor az embér úra reabútt a koporsóra:

— Feleség — aszondja —, még van időd rea, gondolkozz még, met ha bétészén a sírba, akkor nem tudsz kijóni. A földet réadhányják!

— Hát akkor mondjad, hogy széna!

— Hát nem mondom, met szalma — aszongya.

Így szépén belétették, betemették a gödörbe s bétakarták. Akkor bétakarták s akkor eszébe jutott, hogy mégés rosszul csinált. Hát immán nem tud magán segíteni, met ott még kell fulladjon, ha másképpen nem hal még, ott mégfullad, ha éccér leszögézték a koporsóval. Hát szondja mérgibe:

— Jaj, bárcsak az ördög idejönne, s elvinne ingémét!

Alig hogy kiszólta, már ott vót az ördög.

— Métt hittál — aszondja — itt vagyok!

Aszondja:

— Vígy ki ingémét ebből a sírból.

Aszondja:

— Métt hittál? Métt hittál te ingémét ide?

Aszondja:

— Hogy vígy ki a sírból.

S akkor aszondja:

— Hát gyere, üjj föl a hátamra.

Félút a nyaka csigájára a menyécske az ördögnek, s kivitte.

Egy pillanatra kint vótak a sír száján. S akkor a menyécske kezdte sórkolni az ördögöt s verni pufon, ütte kujakjával a fejit, tépte a haját, hol a haját, hol a fülit. Hát tette ténkre az ördögöt. Eccér aszondja az ördög:

No bizony, ha széna, rászegézték a koporsó fedelét, vállára vette hat legény, vitte ki a temetőbe s a koporsót szépen leeresztették a gödörbe. Hanem mikor a földet hányták le a koporsóra, mégis gondolkozott az asszony. Hara-gudott magára, hogy olyan bolond tudott lenni.

— Ó, bár inkább az ördög vitt volna el! — kesergett a koporsóban.

Ahogya ezt kimondja, hallja, hogy valaki hányja el a földet a koporsójáról, nagyhirtelen fel is rántja a fedelét. Hát Istenem, mit látnak szemei, ott áll előtte az eleven ördög.

— Hívtál, eljöttem. Ül fel a nyakamba, viszlek.

Felül az asszony az ördög nyakába, az ördög kiugrik a gödörből s mondja:

— No most szállj le.

— Én-e? Én nem!

Jól megsarkantyúzta az ördögöt, s az szegény feje esze nélkül szaladt árkon-bokron át, mintha szemét vették volna. Könörgött az ördög:

— Szállj le a nyakamról!

— Én-e — pattogott az asszony — én nem!

Mit vót mit nem tenni az ördögnek, szaladt tovább az asszonnal. Egyszerre csak szembe jön velök egy vörös-csákós huszár. Megáll az ördög s könyörög a huszárnak:

— Isten áldja meg, vitéz uram, szabadítson meg ettől az asszonytól s úrrá teszem.

Eleget mondja a huszár szép szóval az asszonynak, hogy így meg úgy, szálljon le lelkem, ne kergesse halálba azt a szegény ördögöt, de a székelly asszony csak a fejét rázta:

— Én-e? Én nem!

— Nem-e? No majd leszállítlak ilyen olyan teremtetten — káromkodott a huszár s kirántotta a kardját, hogy az asszonyt levágja. De már ettől megijedt az asszony is, leszökött az ördög nyakáról s meg sem állott, amíg haza nem szaladt az urához. Amikor elszaladt az asszony, azt mondja az ördög a huszárnak:

— No vitéz uram, jóért jóval fizetek. Most elmegyek a király udvarába, ott a királyné nehéz beteg, nem tudja senki meggyógyítani. Én a királyné fejéhez állok, de úgy, hogy nem lát senki s még betegebb lesz. Kend jöjjön oda, ajánlja magát, hogy majd meggyógyítja a királynét. Csak annyit mondjon: indulj komám! s én mindjárt elillanok, a királyné pedig jobban lesz. Hanem addig ne tegyen semmit, amíg a király kendnek nem ígéri a leányát s fele királyságát.

Elmegy az ördög a király udvarába, odaáll a királyné ágyához s hát még betegebb lesz a királyné, de olyan beteg, hogy az orvosok azt mondták a királynak csináltathatja már a koporsót, nem tudják meggyógyítani. Búsult a király szörnyen, majd felvetette a nagy búbanat. Tünődött, évelődött, hullott a könnye, mint a záporosó, nem volt, aki meggyógyítsa a királynét. Mikor aztán halálra vált a királyné, jött a huszár s jelenti, hogy ő meggyógyítja, ha neki adja a király a leányát s fele királyságát. Megígért mindent a király s ment a huszár

— Asszony, szájj le a nyakam csigájáról, met többet nem vislek tovább. Me nem birlak — aszondja —, úgy ki fáradtam, hogy mán nem tudok menni.

De akkor és csak sórkolta s ütte s vágta s tépte a haját s tépte a fülit. Még harapta és. Hát az ördög nem tudott mit csinájjon, köllött vigye.

Jött egy huszár szembe velik. Lóháton. Aszondja az ördög a huszárnak:

— Te huszár, ménts mög ingöm, szabaddíts meg ettől a ményécskétől — aszondja — met én nekéd éggy országot adok, csak ménts meg tőle.

Aszondja:

— Eggy országétt nem méntelek még. Hanem hogyha adsz hármat, akkor még-szabadítlak. Ha adsz három országot.

Hát még gondolkozott az ördög, aszondja:

— Hát azt és még adom, csak szabaddíts meg tőle.

Hát levétte a hátáról a ményécskét a huszár s aszondja az ördög neki, hogy:

— Nézd csak, embér, nekém nincsen országaim, hogy adjak nekéd. Hanem én belébúvok — aszondja — három királynéba. Eggy királynéba először belé búvok — aszondja — s te csak annyit mondjál — aszondja — hogy indujj komám! S akkor — aszondja — kimé nyék belőle. Mikor mondod. De — aszondja — csak akkor, mikor mondod. De — aszongya — ezt ne hallja senni se.

Aszondja, hogy :

— Jól van.

Hát így még egyeztek. Hát belé és bújt egy királynéba, azt kezdte gyötörni, a királynét. Hát a király mögijedett, hogy a feleségét mi lölte. Hívassa a doktorokat, Istenem tudja, az egész világról a tudós, leg tudósabb doktorokat s senni se tudta megállapítani, hogy mi baja van a királynénak.

— De — aszongya — belőled léssz éggy doktor, belőled léssz éggy orvos — aszondja — s te jelentkőzz a királynál, hogy te méggyógyítod a királynét. De csak annyit mondj, hogy indujj komám s én akkor kiményék belőle.

a királyné ágyához, egy kicsit megnézte a kezét, a homlokát megtapogatta, mintha igazán vizsgálná,

Akkor ő meggyógyul. És — azt mondja — emberré tészlek — mondta az ördög.

Hát így megégyeztek, hogy hát így lesz. Bele és bűjt egy királynéba s kezdte gyötörni s a király megijedett. Minnyá mindénfelől jönnek az orvosok, egy se tud rejtja segíteni. Oda mën a húsár s aszondja:

— Fölségés király, én meggyógyítom a királynét, ha nekém megfizetöd.

— Hogyne fizetném — aszondja —, gyógyítsd meg, ha mégtudod. — Aszondja, hogy — hát mit akarsz, mit kérsz?

Aszondja:

— Én éggy országot.

— Hát megadom szüvessën, csak gyógyítsd még — aszondja — a feleségemét.

Odahajlik s suttogja az izének, suttogja, hogy:

— Indulj komám!

Akkor az ördög kiszökött belöle, s s az asszony meggyógyult.

aztán mondja csöndesen:

— Indulj komám.

Az ördög mindjár elszelelt, a királyné jobban lett s a király nagy örömében a huszárnak adta a leányát s fele királyságát.

Telt, múlt az idő, az ördög egy másik királynénak a fejéhez állott s az orvosok ezt sem tudták meggyógyítani semmi-képpen.

Akkor belébút egy másik királynéba. Akkor azt kezdte gyötörni. Az és úgy megijedett, a király, hogy nem tudta, mit csináljon. Az és hozatta mindénfelől az orvosokat de egy se tudott segíteni. Huszár odamënt s azt és meggyógyította. Így ilyenformán azt és, hogy mondta:

— Indújj komám — s kimënt az ördög belöle s megjött az asszon. S akkor ott és kapott éggy országot s még egy zsák aranygyat. S a másik és adott egy zsák aranygyat, hogy meggyógyult a királyné. Immán vót két zsák aranygya, két országa vót ígérve Akkor belébütt a harmadik királynéba, az ördög. S akkor azt kezdte gyötörni. Hát azt se tudta sënki meggyógyítani. Hát híre mënt, hogy méen tudós huszár van, hogy az még gyógyítja a haldoklókat. Hát odahitták. Odamënt a huszár s jelentkézik, hogy ő meggyógyítja. De csak éggy országett. Adjanak neki éggy országot s egy zsák aranygyat. Aszondja.

— Megadom szüvessen — aszondja — csak gyógyítsd még.

Hát azt és meggyógyította. Így, hogy a húsár odamënt s mondta:

— Indújj komám!

De ország-világ híre ment, hogy milyen csudadoktor a huszár.

Ígértek neki tenger pénzt, csak gyógyítsa meg ezt a királynét is. Odamegy a huszár, nézi, nézi a királynét, s jól látta amit más nem látott, hogy ott áll a fejénél az ördög. Mondja neki csöndesen:

— Indulj, komám.

Az ám, az ördög meg sem mozdult. Mondja másodsor is:

— Indulj komám.

Az ördög meg sem mozdult.

De abbul nem akart kimënni az ördög. Ő jól érzette ott magát benne s nem akart kimënni. De ezt nem hallta sënki s ezt csak a huszár tudta még az ördög. Ott nem hallták mások, hogy beszélgettek. Hát aszondja:

— Indulj komám! — kiáltott a huszár nagy haraggal — mert mindjárt jön a székely menyecske!

No iszen, egyéb sem kellett az ördögnek. A nyaka közé vette a lábát s úgy elszaladt, hogy híre-pora sem maradt.

Még talán most is szalad.

— Nem mész ki — aszondja. — Nem mész ki, komám? Nem akarsz kimenni? Aszondja, hogy:

— Nem menyék. Jól érzem magamat s én itt maradok. Te elégedj még a két országgal. S a két zsák aranygal. Neköd az elég.

Aszondja:

— Hozom a székely menyécskét! Ebbe helybe idehozom.

Úgy megijedett az ördög, úgy kibújt belőle, hogy a pokolig még sem állott. Még annak is fenekibe ment, a pokolnak, nehogy a székely menyecske megtalálja. Így szépécskén, né.

Aztán megszabadult a, ettől és az izé, az ördög, met kimént belőle, aztán kiugrott, még a pokolba s lölte a helyit, nem tudta hova bújjon, hogy nehogy a menyecske megtalálja, hogy újra félkondorodjék a nyaka csigájába. S így osztán hogy mi lett a menyécskével, hogy hová lett, az urához ment-é vissza, az apjához ment-é vissza, én nem tudom. De eltűnt a menyecske, s így megszabadult tőle az ördög. Az ördög pokolba állott még. Az embér ma és él valahol, ha még ném hótt. A huszárból embér lett. Lett három országa s három zsák aranyga. Abból megélhetett. Itt a vége.

3. Kolontos Palkó

MMMV V/1. 57—60.

ÚMNGY VI. 67—68.

Volt egyszer egy szegény ember s annak egy fia. Kolontos Palkó volt a neve. Azért hívták Kolontos Palkónak, mert kolontosság, bolondság volt minden szava, tette. Az apja eleget kínlódott, bajlódott Palkóval, de hiába, észet nem verhetett a fejébe. Sokat búsuit a szegény ember, hogy mi lesz a fiával s addig búsuit, tünődött ezen, hogy egyszer csakugyan meghalt s Palkóra nem hagyott egyebet egy számárnál. Ez volt a szegény embernek az egész gazdasága.

Hát most mit csináljon Kolontos Palkó? Kenyér nem volt az asztalfiába, a szeme zöldet, vöröset látott annyit éhezett. Ő bizony egyet gondolt, felült a szamarára s elindult világgá. Gondolta magában: lesz, ahogy lesz, majd ad az Isten jó szerencsét.

Megy, mendegél Palkó a számaron s egyszer beér egy nagy erdőbe. Nem ment a rendes úton, csatangolt erre-arra, össze-vissza, mindenfelé. Amint az erdőben kóválygna, meglát egy öregasszonyt s köszönti:

— Adjon Isten jónapot, öreganyám!

— Köszönd, hogy öreganyádnak szólítottál — mondotta az öregasszony —, mert különben kiszedtem volna mind a harminckét fogadat.

Hej, gondolta magában Palkó, ez bizonyosan valami boszorkány lesz. Na, ezt csakugyan el is találta, mert a vénasszony boszorkány volt.

— Öreganyám — kérdi Palkó —, nem mondaná-e meg nekem, hogy merrefelé találok ki ebből az erdőből.

Az öregasszony, aki éppen egy csomó gallyat gyűjtött össze, azt mondta Palkónak:

— De bizony megmondom, még az útba is beleállítom, ha ezt a csomó gallyat felkötöd a hátamra.

— Én jó szívvel, hogyne kötném — ajánlkozott Palkó. Azzal lepattant a számarról s felkötötte az öregasszony hátára a gallyat, de úgy, hogy egyben odakötötte az asszonyt egy nagy fához. Indulni akart az asszony s hát nem tud menni, meg van kötve.

— Hej ördögadta, ebugatta legénye, a fához kötöttél ugy-e? No ezért megátkozlak, hogy a számarad mindig azt mondja, amit te mondassz!

Ahogy ezt mondta a vén boszorkány, egyszeribe fekete macskává változott, kibújt a kötélből, aztán ott termett előtte egy kicsi szekérral tizenkét egér, a fekete macska felkapott rá s úgy eltűnt egy szempillantás alatt, mintha a föld nyelte volna el.

Kolontos Palkó nagyot kacagott ezen, hogy csak úgy zengett az erdő a kacagástól.

— Na, ez ugyan jól megátkozott engem, — kacagott Palkó — hiszen hadd mondja a számaram, amit én mondok, ni károm lehet abban!

Azzal felült a számarára s szólott neki:

— Gyí, csacsi!

Mondotta a számar is:

— Gyí, csacsi!

— Hallod-e, nem én vagyok a csacsi, hanem te.

Mondta a számar:

— Hallod-e, nem én vagyok a csacsi, hanem te.

— Te számar! — kiabált Palkó —

Béifokta a kis számarát s ment vigig egy nagy röngeteg erdőün. Amint mént, tanálkozott éccér egy öreg bonyával. Valami száraz gajat szédégetett össze, hogy vigye haza. Amint odairkezett Palkó, kírte, hogy segíjjen, mer nehíz vóut, kötözze fél. Palkó asz monta:

— Éin segítke, csak ájjon ide a fa melléi.

Bonya odaállt s Palkó odakötözte a fához jóul a gallyal együtt. Mikor bonya állott vóuna fél, hát nem tudott Nagyon haragudott, asz monta:

— Mégáj, mer megátkozlak ezír a tettetdir.

Bonya átváltozott egy fekete macskának s kibújt a kötél alól s asz monta:

— Aval átkozlak még, hogy a számarad mindig asz mongya, amit té.

Palkó jóut kacagott rajta:

— No hiszen ez nem nagy átok.

Indulni akart tovább, de a számar nem indult. Monta a számarának, hogy:

— Gyí, csacsi!

Akkor a számar is visszamonta, hogy:

— Gyí, csacsi!

ne felelj velem, mert Isten Istenem ne legyen, úgy a füled közé vágok, hogy a másvilágon is megemlegeted.

Úgy ahogy Palkó mondotta, szóról szóra utána mondotta a számár. Hej, megmérgeződött Palkó, leszökik a számárról, jól oldalba kenegeti a botjával. De bezzeg a számár sem maradt adósa s úgy megrúgta Palkót, hogy nyakig esett bele egy nagy pocsolóába.

Megijedt Palkó, kiabált torkaszakadtából:

— Segítség, segítség!
Kiabált a számár is:

— Segítség, segítség!
Történetesen éppen arra járt három favágó ember, odaszaladtak s Palkót nagy nehezen kihúzzák a pocsolójából.

— Hát a másik ember hol van? — kérdik a favágók.

— Miféle másik ember?

— Hallottuk, hogy egy másik ember is kiabált, — mondták a favágók.

— He-he-he, — röhögött Palkó — hiszen az a számaram volt.

— Ej, aki áldója van — szette-vettétek az emberek — hát még te csúfolkodol velünk. Gyere csak a bíró elé, éppen most öltek meg egy gazdag kereskedőt, bizonyosan te voltál a gyilkosa.

Abban a városban lakott a király is, az is kiment a vesztőhelyre, hadd lássa saját szemével, hogyan csinálják az igazságot.

Odakísérik Palkót az akasztófa alá s ott kérdi tőle a bíró:

— No, van-e még valami kívánságod?

— Nincs nekem egyéb kívánságom, — mondta Palkó —, csak vezessék ide a számaramat, hadd búcsúzzam el tőle.

Mikor a számarat odavezették, Palkó a király felé fordult, letérdelt s úgy kérte a királyt:

— Pardon, grácia árva fejemnek, felséges királyom, mert igazán ártatlan vagyok.

Abban a pillanatban letérdelt a számár is s elbődült:

— Pardon, grácia árva fejemnek, felséges királyom, mert igazán ártatlan vagyok.

De lett erre szörnyű álmélkodás. Még a királynak is szeme-szája tátva maradt, mert sok csudaállatot látott jártában-keltében, látott még számarat is különbnélkülönbekt, demég olyatnem, aki az ember beszédjét utána mondja.

Bezzeg, hogy megkegyelmezett egyszeribe Kolontos Palkónak, az udvarába

Sokáig vesződtek. Útte, verte, a csacsi csak ném indult. Úgy megverte, hogy a csacsi mőkharagudott s úgy óudalba rukta, hogy Palkó beléibukott egy nagy pocsolóába s elkezdett kija-bálni, hogy:

— Segiccsig! Segiccsig!

Hogy a számara hallotta, az is rákiátotta, hogy:

— Segiccsig, segiccsig!

Közben, amind ott jajgatott, ára mēntek valami favágó emberek, mēksajnál-ták s kiségitették Palkót a pocsolójából s kéirdeszték, hogy ki vóut az a másik embēr, aki úgy kijabált, hogy segiccsig, segiccsig. Palkó nevetett s asz monta:

— Abbizon a számaram vóut.

Mőkharaguttak az emberek s asz monták, hogy viszik égyenesen a kiráj elejibe, hogy itíjje el Palkóut.

El is vitték, s a kiráj kimondotta halálos ítéletet Palkóura. Asz monta, ném bánnya, ha mőkhal is, csak vigyik oda a számarat, hogy búcsúzzon el tőle. Mikor odavitték a számarat, Palkó letéirdelpelt a kiráj eléi s el kezdte mon-dani, hogy:

— Pardon, grácia árva fejemnek, mēr igazán ártatlan vagyok.

Hogy a számár látta, hogy mit mon-dott Palkó, az is letérgyelt s az is el-mondta, hogy:

— Pardon, grácia árva fejemnek, mēr igazán ártatlan vagyok.

A kiráj oiant nevetett rá, hogy Palkóut szabadon bocsátotta s Palkóut számarával égyütt ott tartotta udvari bolondnak.

vitette s megtette fő-fő udvari bolondnak. Attól a naptól fogvást úri dolga volt Palkónak is, a szárnak is. Élnek-e, halnak-e, most is nem tudom, de hogy Kolontos Palkós szamarak elegen vannak a világon azt jól tudom.

Itt a vége, fuss el véle.

4. A farkas, a róka, a nyúl meg a varjú (részlet)

MMMVI III/1. 107

... Orgonált a szegény farkas nagy keservesen s egyszer csak arra jön egy varjú. Kiszól a farkas:

— Hej lelkelem varjam, ha én úgy tudnék repülni, mint te!

Mondja a varjú:

— Ne búsulj, megtanítlak én jószíved, csak fogódz a farkamba.

Letartja a farkas a farkát, belefogózik a farkas. Elkezd vele repülni.

Felrepül jó magasra s kérdi a farkast:

— Látod-e még a földet?

— Még látom.

Följebb röpül a varjú s kérdi megint:

— Farkas koma, látod-e még a földet?

— Még látom.

Még följebb repül a varjú s harmadszor is kérdi:

— Farkas koma, látod-e még a földet?

— Már nem látom.

— No, ha nem látod, ereszd el a farkamat, most már tudhatsz repülni.

Elereszti a farkas a varjúnak a farkát, de bezzeg repült lefelé, mint a sebes szél, még annál is sebesebben. Amint közeledett a föld felé, látott egy szenesustuskót s rákiáltott:

— Szaladj te szenesustuskó előlem, mert agyonütlek.

Hanem a szenesustukó nem ijedt meg, ott maradt a helyén. A farkas meg ráesett, s még a hetvenhetedik porcikája is izzéporrá törött.

5. A légy

MMMV V/1. 217.

Elmondom nektek a légy eredetét.

Mikor Krisztus urunk Szent Péterrel a földön járt, kelt, Péter a többek közt azt találta mondani:

A farkas repülni tanul

G. S. A. 15.8.

Egyszer a farkas kérte a sast, hogy tanítsa meg őt repülni.

Azt mondja a sas:

— Szívesen. Fogódz belé a farkamba.

A farkas belékapaszkodott a sasnak a farkába s megindultak felfelé. Mennek. Kérdezi a sas a farkast:

— Farkas koma, látod-e még a földet?

Azt mondja a farkas:

— Még látom.

Mennek még, mennek, újra kérdezi:

— Farkas koma, látod-e a földet?

— Még látom.

Tovább mennek. Harmadszor es kérdi:

— Farkas koma, látod-e a földet?

— Most már nem látom.

— Na — azt mondja —, most engedd el a farkamat.

A farkas elengedte és akkor megindult visszafelé. Amint szállott lefelé meglátott a földön egy nagy tuskót és kiáltott neki:

— Szaladj az utamból, mert agyonütlek.

De bíz a tuskó nem szaladt félre, s ő ráesett a tuskóra és menten szörnyethalt.

Igy tanult a farkas repülni.

Hogyan teremtette Szent Péter a legyet

G.S.A. 120. 62.

Mikor Krisztus urunk a földön járt, mentek szent Péterrel az úton, és beszélgettek a teremtésről.

Azt mondja Szen' Péter:

— Hej uram, de szeretnék Isten lenni!
 — Ugyan miért szeretnél Isten lenni?
 — kérdezte Krisztus urunk.
 — Csak azért uram, hogy én is teremtsék valamit.
 Mondta Krisztus urunk:
 — Hát jól van fiam, teljék kedved.
 Végy fel egy marék földet s szorítsd meg jól.
 Péter felmarkolt az útról egy csomó homokot s jól összeszorította.
 Kérdezte Krisztus:
 — No Péter, jól összeszorítottad-e?
 — Jól uram, jól.
 — Hát most nyisd ki a markodat s mondjad, hogy légy!
 Péter kinyitja a markát s mondja hangosan: légy!
 Ahogy ezt a szót kimondta, minden szem homokból egy légy lett! Csak úgy ellepték Pétert, zümmögtek, zümmögtek, röpködtek az arca körül s hiába verte el magától, ismét visszazállottak s szörnyen alkalmatlankodtak.
 — No Péter —, kérdezte Krisztus urunk — akarsz-e még valamit teremni?...

— Uram teremtdöm, engedd meg, hogy én es teremtsék valamit.
 Azt mondja Krisztus urunk ere:
 — Teremthecc Péter.
 Kérdi Szent Péter, hogy:
 — Hogy kell teremteni?
 Azt mondja Krisztus urunk:
 — Végy fel egy marék pórt.
 Szen' Péter felvett egy marék pórt, és azt mondja ere Krisztus urunk, hogy:
 — Mondjad neki, hogy légy!
 Szen' Péter ugyancsak rámondta hogy: légy!
 S ere kinyútotta a tenyerit s egy csomó légy kirepült a keziből. Ez a Szent Péter teremtménye, ami bizony az utódokra nézve nemigen kedvező.

2. A MESEMONDÓK REPERTOÁRJÁBAN TALÁLHATÓ BENEDEK ELEK-MESÉK

1. Egerszegi Sándor: *Sajóvelezdi mesék*. I-II.

Adatszolgáltató: Kalas Jolán ref. világtalan, sz. helyben 1911.
 EA P. 249/1972-Feln., EA P. 329/1973-Feln.
 A gyűjtés ideje: 1972, ill. 1973.

I. Mirkó királyfi	MMMV I/1 134—158.
A béka	MMMV I/1 159—172.
Rózsa királyfi	MMMV I/1 116—126.
Az égig érő fa	MMMV I/1 16—27.
A fekete város	MMMV I/1 173—185.
Kicsi bojtár	MMMV I/1 221—231.
Szóló szőlő, mosolygó alma, csengő barack	MMMV I/1 242—247.
Szép Palkó	MMMV I/1 60—75.
II. Az aranygyapjas kosok	MMMV I/2 189—204.
Szalonnafa	MMMV I/1 97—106.
Csodaóra	MMMV I/1 107—115.
Az aranyköles	MMMV I/1 211—220.
Üssed, üssed, botocskám	MMMV I/2 73—79.
Szép Cerceuska	MMMV I/1 28—34.
Tejkút	MMMV I/1 30—38.
Fekete havas	MMMV I/1 35—48.
Babszem Jankó	MMMV I/1 89—96.
Szegény ember hegedűje	MMMV I/1 207—210.
Erős János	MMMV I/1 49—59.
Melyik ér többet	MMMV I/2 163—166.
Vörös tehén	MMMV I/2 171—176.

A meséskönyv, MMMV I. a gyűjtő szüleinek birtokában volt, édesanyja olvasott fel belőle, ill. a gyűjtő maga is olvastatta kislány korában, amíg látott.

2. A kakasdi bukovinai székely Palkó Józsefné Benedek Elek nyomán elmondott meséi:

2. Nemtudomka	MMMV II/1 28—45.
10. A gróf és János szolga	MMMV V/1 201—205.
17. Halász Józsi	MMMV III/2 57—67.
18. Égig érő fa	MMMV I/1 14—27.
23. Zsoltáréneklő madár	MMMV III/1 183—196.
25. Kilenc	MMMV II/2 186—198.
29. Megölő Istéfán	MMMV I/2 50—57.
50. Vas Laci	MMMV III/2 174—188.
51. Pihári	MMMV III/2 196—205.
52. Tündérszép Erzsébet	MMMV III/2 23—36.
58. A törvénybíró	MMMV II/2 163—173.
59. A székely menyecske	MMMV II/2 160—165.
63. A három arkangyal	

Az írástudatlan mesemondóhoz közvetve két Benedek Elek-kötet jutott el. Az egyiket, egy válogatást a MMMV-ből még Bukovinában olvasta fel neki a fia, a másikat, a MMMV III/2 kötetét Mucsán lakó néneje olvasta fel neki a gyújtás ideje alatt. „A kántor bátyjánál levő régi könyv” alighanem az előbbi és nem az utóbbi lehetett, csak a mesemondó itt-ott eltéveszti a két forrást.

3. Benedek Elek meséi a *Kalotaszegi népmesék* c. kötetben

5. Kondás Jankó	MMMV IV/1 149—167.
8. A selyemrét	MMMV I/1 134—158.
17. A szépen szóló madár	MMMV III/1 183—195.
19. A szalma aradenciás vár	MMMV IV/1 131—150.
24. A fának eladott tehén	MMMV I/1 127—133.
26. Bolond Mihók	MMMV II/1 229—236.
34. Fekete ország	MMMV I/1 173—185.
46. A szürke ló	MMMV III/1 167—169.
63. A kis gömböc	MMMV II/2 137—140.
64. A vén huszár	MMMV III/2 190—195.
66. Kolontos Palkó	MMMV V/1 57—60.
71. Félig nyúzott bakkecske	MMMV II/1 13—17.
75. Mikor én kis fiú vótam ...	MMMV II/1 76—86.
76. Az éim bátyám lakodalma	MMMV II/2 181—185.
77. Széip Miklós	MMMV III/1 27—48.
80. A kis kokas meséje	MMMV III/1 212—215.

A helybeli református lelkész tulajdonában megvolt a teljes *Magyar mese- és mondavilág*. Ennek a köteteit adogatták kölcsön a faluban.

4. Benedek Elek-mesék Gáspár Simon Antal repertoárjában

3. A halász farkas	MMMV II/2 166—173-ból 169—171.
6. Többet észszel, mint erővel	MMMV III/2 18—21.
8. A farkas repülni tanul	MMMV III/1 160—170-ből 107.
9. A szarka és a galamb	MMMV III/2 117.
10. A halott vőlegény	MMMV IV/1 232—236.
16. Bolond Istók	MMMV I/1 127—133.
17. Ludas Matyi	MMMV IV/1 134—138; először édesapjától hallotta
19. Három kívánság	MMMV IV/1 39—42.

29. A bot, a bárány és az abrosz	MMMV I/2 73—79.; először édesapjától hallotta
42. Szent Péter királysága	MMMV V/1 225—226.; először édesapjától hallotta
62. Hogyan teremtette Szent Péter a legyet?	MMMV V/1 217.
64. Métt lett olyan kanyargós a Tisza?	MMMV V/1 206.
65. Mért hajlik le a szomorúfűz ága?	MMMV V/1 98.
66. A tordai hasadék	MMMV V/1 228—229, 227—228.
75. Mért van egy kalász a búzán?	MMMV V/1 213—214.

Bukovinai szülőfalujának iskolájában volt egy meséskönyv *Benedek Elek meséi* címmel, onnan tanulta.

Ágnes Kovács

THE 19TH-CENTURY PRINTED SOURCES OF THE HUNGARIAN
FOLK-TALE TEXTS RECORDED IN THE 20TH CENTURY

2. BENEDEK Elek: Magyar mese és mondavilág
(World of Hungarian tales and legends I—V)

Elek BENEDEK's book entitled "Magyar mese és mondavilág" is a landmark in the history of the Hungarian folk-tale treasure. On the one side we find our 19th century folk tale collections which have been elaborated by Elek BENEDEK in his large collection, and on the other our folk tale material recorded in the 20th century; the tale-tellers of the latter were to a smaller or greater extent under the influence of the tales of Elek BENEDEK. The question arises whether the tales originating from Elek Benedek's collection should or should not be left out of our publications and of the sphere of our tale-investigations. Let us say: no, since the investigation of such tales that are of known origin may prove useful from several points of view. The authoress has analysed the texts of tale-tellers, viz. two Székelys of Bukovina, one of Kalotaszeg and one Palots of Borsod county — one piece of text by each — from the stylistical point of view. She states that although Jolán Kalas, Mrs. J. Palkó, Kati Szücs and Antal S. Gáspár took the various tales of Elek BENEDEK as their model, their tale-telling had never been a servile imitation, not even in the case of Jolán Kalas, whose entire tale treasure practically originated from Elek Benedek's collection. With regard to style-forming there is only one such element as has been adopted by all four tale-tellers along with the plot, and it is a stereotype expression closely relating to the plot. The other elements of style-forming, viz. alliteration, word and motif-repetition, synonyms, contrasts, comparison, enumeration, exaggeration and syntactical parallelism, are adopted rather freely, according to the tale-tellers' own style and the character of the various kinds of tales. Due to Elek Benedek's own ethical concept and fine literary Székely style, there is hardly anything that differentiates his various kinds of tale, while the peasant tale-tellers draw a rather determined, sharp distinction among the epic styles of the fairy tales, funny-realistic tales and aetiological legends. Moreover, the epic style of the ethnic group itself may also be imprinted on the tale — in our case we had the opportunity of observing a feature or two of the Székely tale-telling — and the tale-tellers consistently also use their own phrases, characteristic idiomatic expressions, and stereotypes.

IRODALOM

- ARANY László
1960 *Válogatott művei*. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: NÉMETH G. Béla. Bp.
- BENEDEK Elek
1894–1896 *Magyar mese- és mondavilág*. I–V.
- BÎRLEA, O.
1967 *Poveștile lui Creangă*. București.
- BOSNYÁK Sándor
é. n. *Gáspár S. Antal és felesége meséi*. Kézirat az MTA Néprajzi Kutatócsoport Adattárában.
- DÉGH Linda
1944 *Adatok a mesekeret jelentőségéhez*. Ethn. LV.
1955, 1960 *Kakasdi népmesék*. I–II. ÜMNGy VIII–IX. Bp.
- EGERSZEGI Sándor
1972, 1973 *Sajóvezlezi mesék*. I–II. EA P. 249/1972. Feln., EA P. 329/73. — Feln. Kézirat a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában.
- GINSCHER, G.
1963 *Der Märchenstil Jacob Grimms*. In: Jacob Grimm zur 100 Wiederkehr seines Todestages. Hrsg. durch FRAENGER, W. und STEINITZ, W. Berlin.
- KATONA Imre
1972a *Sárkányölő ikertestvérek*. Kopácsi népmesék. Újvidék.
1972b *A túlzás főbb típusai a magyar népköltészetben*. Ethn. LXXXIII.
- KOVÁCS Ágnes
1943 *Kalotaszegi népmesék* I–II. ÜMNGy V–VI. Bp.
1969 *A XX. században rögzített magyar népmeseszövegek XIX. századi nyomtatott forrásai*. Arany László Magyar népmesegyűjteménye. NKNT II–III. 177–214.
- LENGYEL Dénes
1974 *Benedek Elek*. Bp.
MMMV = *Magyar mese- és mondavilág* (I. BENEDEK Elek 1894–1896).
- POP, M.
1965 *Caractères nationaux et historiques dans le style de contes populaires*. In: IV International Congress for Folk-Narrative Research in Athens. Athens.
1968 *Die Funktion der Anfangs- und Schlussformeln im rumänischen Märchen*. In: Volksüberlieferung. Göttingen.
- SZABÓ Zoltán
1964 *Az egyéni szépirói stílus jellemzéséről*. Nyr. 91.
- VARGYAS Lajos
1955 *Betűrim a magyar népköltészetben*. Fil. Közl. I.
- VÉGH József Mihály
1966 *A népköltészet prózaritmusáról*. Nyelvészeti Dolgozatok 60. Szeged.
1973–1974 *Ritmusjelenségek a magyar prózában*. Nyelvészeti Dolgozatok 130. Szeged.

T Á T R A I Z S U Z S A N N A

A PÜNKÖSDI KIRÁLYNÉJÁRÁS DUNÁNTÚLI VÁLTOZATAINAK SZERKEZETI ELEMZÉSE

A csoportosan házról házra járva többszörösen előadott, ünnepi, köszöntő szokások szöveg- és szokáscselekmény-struktúrái egymáshoz hasonlóan képződtek.

A szövegstruktúra egyes elemei az adott szokás egyedi voltát határozzák meg: többnyire valamilyen keresztény ünnephez rögzítik; meghatározzák az adott szokás egyedi funkcióit vagy funkcióját; olyan szövegelemek, melyek csak ezt a szokást jellemzik.¹

A többi szövegelem a népszokások szövegstruktúráját általánosan jellemző, többnyire formula, ezeknek is az adott szokásokhoz kapcsolódó típusai, illetve variánsai.

1. A szövegstruktúra elemeit funkciójuk szerint a következőképpen csoportosíthatjuk:

- 1.1. A népszokás egyedi funkcióját, a szokás jellegét meghatározó szövegelem. (Egyúttal mágikus v. vallásos v. esztétikai funkciót is betölthet.)
- 1.2. A szokásszöveg kerete.
 - 1.2.1. Engedélykérő formulák.
 - 1.2.2. Beköszöntő és az elutasításra reagáló formulák.
 - 1.2.3. Búcsúzkodó formulák.
- 1.3. Jókívánságmondó és szerencsekívánó formulák.
- 1.4. Adománykérő formulák.
- 1.5. A szokásszöveg és cselekmény egészéhez viszonyítva elsődlegesen mágikus funkciójú szövegelemek.
- 1.6. A szokás egész szövegéhez viszonyítva elsődlegesen esztétikai funkciójú szövegelemek.
- 1.7. Egyházi, illetve vallásos funkciójú szövegelemek.

¹ A népszokások szövegének tartalmilag, formailag is szétválasztható, önálló egységei, a szövegváltozatok struktúrájába különböző módon kapcsolódhatnak.

2. A szokáscselekmény struktúráját is különböző mozzanatok, elemek együttese szervezi. E mozzanatok a szövegben is kifejezést nyerhetnek, egymással szinkronban vagy kölcsönhatásban lehetnek, de mindkettő egymástól függetlenül is változhat.

2.1. Rituális elemek.

2.2. Köznapi gesztuselemek.

2.3. Tánc, illetve szervezett mozgás.

2.4. Színjátékszerű elemek, maszkos alakoskodás.

2.5. A szokást jellemző viselkedés.

3. A szokásszövegre és cselekményre egyaránt ható, alakító tényező a zenei struktúra.

A szokásstruktúra megvalósítói a szokás szereplői, akik a hagyományozó és egyúttal a szokást nézőként kontrolláló közösségből kerültek ki hagyományosan nemhez és korcsoporthoz kötöten.

A fentiekben vázolt szokásstruktúra-elemeket konkrét példákön mutatjuk be: a pümkösi királynéjárás dunántúli változataiból:

Röviden utalnunk kell a pümkösi népszokások rendszerezésére. A vegyes adatokat Dömötör Tekla négy fő csoportba osztotta, az előadók neme és korcsoportjának figyelembevételével:

„Mint láttuk a legrégibb adatok a pümkösi királynőről nem beszélnek. Más helyzet a XVIII. sz. végétől kezdve, mikor a királyválasztás mellett a királynőválasztás szokását is emlegetik. A XIX. században mindkettőről egyformán szólnak forrásaink. A XX. században úgy változott a helyzet, hogy csak a kislányok királynőválasztása maradt fenn az ország egyes vidékein élő gyakorlatban. Sebestyén Gyula, aki összefoglaló tanulmányt írt a pümkösi király- és királynőválasztásról, egymás mellett sorolja fel ezeket az adatokat, s ugyanígy járt el Róheim és a többi kutató is. Valójában a vegyes adatokat négy fő csoportba oszthatjuk, s lehet, hogy ezek eredetükre nézve is különbözhetnek. Ezek a következők:

1. Pümkösi királyválasztás a legények korcsoportjából.

2. Király- és királynőválasztás a legények és nagylányok korcsoportjából.

3. Király- és királynőválasztás a gyermekek korcsoportjából.

4. Lányok királynőválasztása. (A királynő többnyire egészen fiatal kislány.)²

Angol nyelven megjelent tanulmányában ugyanó a szokásformák szerint csoportosítja a pümkösi alakoskodásokat.³

1. A legények közül választott rövid ideig uralkodó király.

² Dömötör Tekla, 1964, 114.

³ Dömötör Tekla, 1972, 73.

2. A köszönteni járó pár. Ezeket néha menyasszonynak és vőlegénynek nevezték.

3. A dunántúli kislányok pünkösdi köszöntője. „Az ének részben egyházi énekből, másrészt szerencsekívánó strófákból, epikus és mitikus motívumokból áll. E szokás fennmaradásának egyik oka, hogy a szülők szívesen öltöztetik kislányukat legszebb ruhájukba, díszítik fel virággal, fátyollal, s a rokonok és szomszédok örülnek a kis látogatóknak.”

4. A zöldbe burkolt Bodzakirály, akinek a megjelenése esővarázsló rítusokkal függ össze.

A szereplők nem és korcsoport szerint történő rendszerezése alapján a 4. csoportba tartozó, lányok királynőválasztásával foglalkozunk, mely a szokásformák alapján történt rendszerezés szerint a 3. pontban említett dunántúli kislányok pünkösdi köszöntője.

Mielőtt szövegelemzésbe fognék, két jellegzetes dunántúli szokást mutatok be saját gyűjtésemből. Nem lényegtelen apró mozzanatok miatt fontosnak tartom a szó szerinti szöveggözlést. A zárójelbe tett mondatok a magam közbevetett kérdései.

Gyöngyösfalu (Vas m.)

„Úgy ment, hogy nígy kislány fogta a kendőet. Itt egy, itt egy. Közbe meg vuót a kiskirálné. Aztán azt monták elsőbb, dicsértessék, ahová bementek. Dicsértessék azon Jézus Krisztus! Szabad-e kiskirálnét jární? Ha aszonták: nem, akkor nem mentünk, akkor elmentünk. Ha aszonták: igen, akkor elkesztük:

Elhozta az isten
Piros pünkös z naptyát.
Mink is meghordozzuk,
Királné asszonkát.

Öreg embereknek csutora borockot,
Öreg asszonyoknak kemence kalácsot,
Ifjú leányoknak rózsakoszorujjok,
Ifjú legényeknek szegfűbokrétájok.
Nagyobb gyerekeknek iskolábajárás,
Kisebb gyerekeknek porba való jáccás.

Jácintus, jácintus,
Tarka tulipányus.

Hintsetek virágot,
Az isten fiának.

Nem anyámtú lettem,
Rózsafán termettem,
Piros pünköszi naptján
Hajnalba születtem.

Akkor aztán, mikor ezt mondták, a kiskirálné virágot hintett, aki a kiskirálné
vuót.

Gyere be rózsám, gyere be,
Csak magam vagyok idebe.

Két cigán legin hegedül,
Csak magam járom egyedül.

Rózsás pecsenye ölig van,
De szerelemrózsa kevizs van . . .

Akkora kendergyek legyen, hogy még az
esztergyát is megérgye!

Akkor felemírtük a kiskirálnét. Még tavál minálunk Gyöngyösfaluba járták. Öten járták a kiskirálnéval együtt, egy horta a kosarat, amit attak vagy tojázs, vagy ez, vagy az, mindenütt attak valamit. (Nem kérték?) Á, hát azt tutták nálunk, ez egy szokázs vuót, ha süteminnyeg vuót, sütemint attak, ha kalácsug vuót, vagy tojázs, amit attak, vuót ho' pénzt is attak. (Hogy osztották el egymásközt?) Akkor aztán egy házná' a tojást megsütöt-tük. (Melyik háznál?) Hun nálunk, hun egyikná', hun a másikná', akiho' bementünk, osztán akkor ott a gyerekek megettik, vaj megettük. Hát osztán akkor eszilettünk. Ha pinz vót, akkor azt is elosztottuk, ki ezt vett rajta, ki azt, amit kapott, vaj ami köllött neki. (Hány évesek járták?) Hát mink má' jártunk, vuótunk talán hatodik osztállok, vaj ötödik. Megkeztik kicsi korunkba, aztán ha nem ment más, mentünk mink.

(Milyen ruhában?) Fehérbe vuótunk valamennyien, a kiskirálné meg mi is. (Viseltek valamit a fejükön?) A kiskirálnénak izs vuót meg nekünk is vaj egy rózsza beletűzve a hajunkba, vaj egy koszorú mikor áldoztunk, osztán akkor az első áldozás után. Mindig vuót valami a fejünkön. Aztán mikor mán idősebbek vuótunk, akkor vuót egy másik banda. Kettő izs járt a faluba.

(Miből volt a kendő és mire használták eredetileg?) Régi ollan csipke-kendő vuót, azt má etették sokáig, csipkébü vuót, fejír csipkébü. Mindig ellett tíve, akiná megvuót, és ha má nem vuót gyerek, odatta, ho avva járgyák.

(A kiskirályné csinált-e valamit, részt vett-e az éneklésben, táncolt-e?) A csak benn vuót a kendő alatt, hát ha akarta mondta, ha nem akarta nem, mellen vuót, ha picin vuót, akkor nem tudta mondanyi, vuót, ho kiet ivezs vuot, vaj három, mer föl köllött emenyi.

(Milyen virágot szórt a kiskirályné?) Rózsaszirmot, meg hát amilyen virág olankor legtöbbször pünkösdkor előfordul. Mikor aszonták ho hintsetek virágot az istenfiának, akkor osztán mingyá belenyúlt a kosarába és hintette.

(Hogyan köszöntek el?) Mikor abbamaradt, akkor megköszöntük, amit attak, meg dicsértünk: Dicsértessék azon Jézus Krisztus.

(Miért játszották és játsszák ma is ezt a régi szokást?) Hát ez valamikor a régi szokás vuót, aztán fönmaradt, mindig csinyáták.

(Nem azért játszották, hogy a kender nagyra nőjjön?) Nem, szuó sincs rulla, ez egy közmondázs vuót minálunk a faluba, mondták máskor is, ha valamit felemírtek, vagy valamit viccűtek.

(Ki tanította be?) Megtanúttuk mink azt magunktó is, meg a tanítók is tutták.” (S. gy. 1966-ban Török Jánosné Barabás Erzsébettől. Szül. 1891.)

Páli (Győr-Sopron m.)

„A királynénak nem vót szabad nevetni, mer akkor férges királnénak tisztelték. Felőtöztették igen szép ruhába azt a kislánt, szebb vót, mind a többi. Mindig kisebb vót, mint a selemkendőt hordozók.

(Milyen színű volt a kendő?) Inkább piros színű, mert a pünkösdek piros a színe, több volt benne a piros minta. Koszorút tettek a fejire, kis kosár a kezibe, abba virágot tettek. A többi gyerekek legtöbbször egy egész csapat kísérte, mert lesték azt, hogy nem neveti el magát. Ha elnevette magát, akkor csúfolták, hogy férges királné.

(Egy vagy több csoport járt a faluban?) Több is ment, több csapat. A kocsmárosné leánya meg a tanító leánya is közibünk jött játszani. Még a nagyobb gazdák, akik taníttatták a lányukat, az más vót, mint mi. Mind együtt voltunk, még jobban mint ma.

(Kitől tanulták?) Ez a játék anyáru leányra szállt. Mikor az egyik társaság kioregedett, a fiatalabbak átvették és továbbjárták. Szombaton délután elhatározták, hogy pünkösdot járunk, legtöbbször azér a barátnók, aztán rendszerint annak volt egy olyan kisebb huga, beállították királynőnek. Igyekeztek minél több házat lejárni. Mikor bementek, megkérdeztek: Szabad-e pünkösdot köszöntenyi? Nem emlékszem, hogy lett volna olyan, hogy nem engedték. Elkezdte a kiskirálné:

Jácintus, jácintus,

Tarka tulipányos,

Elhozta az isten piros pünkösöd napját

amazok meg mondták:

Mi is meghordozzuk királyné asszonykát
A pünkösdek jeles napján
Szentlélek isten küldetését
Megerősíteni őket az apostoloknak.

Tovább is énekelték az éneket, de már nem emlékszem rá. Avval zárták, arra emlékszem:

Adjanak, adjanak, egy, két, három krajcárt,
Hogy a királynénknak vehessünk pántlikát.

(A háziak szóltak-e a királynőhöz?) A háznál szóltak a királynőhöz, igyekeztek megnevetetni. Az meg hintette a virágot. Aztán, ha ment a másik csapat, látta, hogy itt volt, az aztán rendszerint nem ment be, mer látta a virágot. Amit kaptak, azt egyenlően osztották el.

(Kik neveltették meg a királynőt?) Férfiak nem annyira, ez inkább olyan asszonyi munka volt. A férfiak nem szoktak ebben csudálatot látni.

(Miért járták?) Eztet senki sem kérdezte, hogy mér is jártatok? Ezzel köszöntötték a pünkösdot. Minden nagy ünnepnek megvan a jele, a hitnek a jele a pünkösdjárás." (S. gy. 1967-ben: Kükedi Antalnéól. Szül. 1881-ben.)

*

1.1. A szokás sajátos jellegét meghatározó szövegelemek a következők:

- „A” Meghozta az isten piros pünkösöd napját
Mi is meghordozzuk, királynéasszonykát
- „B” Jácintus, jácintus
Tarka tulipánus
- „C” Hintsetek virágot
Az isten fiának
- „D” Nem anyámtól lettem
Rózsafán termettem
Piros pünkösöd napján
Hajnalban születtem.
- „E” Ma vagyon, ma vagyon
Piros pünkösöd napja,
Holnap leszen, holnap
A második napja.

„F” A pünkösdek jeles napján . . . kezdetű egyházi ének folklorizálódott változatai.

Ezek a szövegelemek egymástól függetlenül, különböző időben alakulhattak ki, minden dunántúli pünkösdlő változatban előfordul valamelyik elem. Az „A” jelzésű szövegelem a Vas megyei változatokban első szakaszként szerepel, a Győr-Sopron megyei változatokban az „F” jelzésű egyházi ének áll első helyen, vagy esetleg az „E” jelzésű, Mi van ma . . . kezdetű, mely utóbbi egyébként az Alföldön a pünkösdlő jellegzetes, meghatározó eleme, ahol így folytatódik:

András, bokrétás,
feleséges jó táncos.
Jól megfogd, jól megfogd

a lovad kantárját,
ne tipesse, ne tapossa
a pünkösdi rózsát.

Az „A” szövegelem meghatározza az ünnepnapot az első sorával, a második pedig magyarítja a szokást. A pünkösdlő állandó jelzőjével szerepel, a szimbolikus jelentésű pirossal.

A szöveg esetleg arra utal, hogy valamikor hordszéken vitték a pünkösdi királynét.⁴ Ugyanakkor a Dunántúlon a „meghordozzuk” szó jelenthet házról házra való megmutogatást is. A „B” sor gyakran refrénszerűen visszatér. SEBESTYÉN Gyula 1906-ban az Ethnographiában vetette fel a jácintus, ill. „cintus, cinkus” problémáját. Ugyanebben az évben a Magyar Nyelvőrben is külön cikket írt erről.⁵ Abból indul ki, hogy KOVÁCS János, egy Szeged környéki pünkösdlő leírásában a „cintus” szót a jácintus virágnév romlott változataként értelmezte. Ezzel szemben SEBESTYÉN IPOLYIRA és KISS ÁRONRA hivatkozva megállapította, hogy a cinkus értelmes szó, mely tulajdonképpen virágokkal díszített rováspálca. VIKÁR szerint⁶ a „Haj cinkus” alakult a későbbiek során jácintussá, vagyis az alföldi pünkösdlőlőből került volna jelentésváltozással a dunántúli pünkösdi királynéjárás szövegébe. Valószínű, hogy itt két különböző jelentésű, hasonló hangzású szót igyekeztek a jeles kutatók egymásból származtatni. A Magyar Tájosztár szerint a „cinkus” sorshúzásnál alkalmazott jegyet, valamely tárgy átvételekor igazoló bárcát, igazolványt, hegyes vaseszközt, cinkusbíró, vásárbíró, vásárfelügyelőt jelent. A virággal díszített királyné palcája „cinkus” elneve-

⁴ DÖMÖTÖR Tekla, 1964, 123.

⁵ SEBESTYÉN Gyula, 1906a, 32—43; 1906b, 83.

⁶ VIKÁR Béla, 1906, 233.

zése származhatott a rováspálca hasonló elnevezéséből, de a dunántúli szövegváltozatok jellegzetes sorai, különösen a 18. sz. óta közkedvelt latin nevéen ismert Hyacinthus szóból származnak. A tulipán latinositását, tulipánusra változtatását is a jacintus szó válthatta ki. A pünkösdeknek a virágokkal való kapcsolatában a legfontosabb szerep a rózsáé. Még többször visszatérünk rá a különböző szövegek vizsgálatánál. BÁLINT Sándor kifejtette egyik munkájában, hogy a középkori egyház a régi alakoskodó játékok ellensúlyozására pünkösdkor a tüzes nyelveket égő kóccokkal jelképezte, amelyeket a templom padlásáról dobáltak a hívek közé. Ezt a veszélyes szokást rózsza, és a felhőket jelképező ostya hullatásával cserélték fel.⁷ A pünkösöd és rózsza kapcsolatával, Európa-szerte ismert jelentőségével DÖMÖTÖR Tekla foglalkozott.⁸

A „C” szövegnek egyidejűleg szokáscselekmény felel meg: a virághintés. A szöveg egyházi jellegét tekintve feltételezhetjük, hogy az említett egyházi szokásból alakulhatott ki, egy ősi ritus magyarázataként, vagy egy ritusszöveg egyházasítása révén. Meg kell említenünk, hogy a hintett rózsaszirmoknak mágikus erőt tulajdonítottak, pl. ha a tehén véres tejet adott, a rózsza elégetett hamuját az állatok eledelébe vegyítették.⁹

A „D” rózsafán termett lényre vonatkozó szöveg Erdélyi János 1793-as Dallos Könyvében is szerepel, és más 18. sz.-i versgyűjteményben is megtalálható. PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám *Ötödfélszáz Énekében* is szerepel *Angyal és Ördög* címmel, melyhez valószínűleg maga költött második versszakot.¹⁰

Vannak olyan változatok, mint PÁLÓCZIÉ is, hogy nem egyes szám első személyben szólal meg ez a „rózsafán termett lény”, aki a pünkösdi királynéjárásban a kiskirálynő. Pl.:

Nem anyától lettél,
Rózsafán termettél,
Piros pünkösöd napján,
Hajnalba születél.

(Bük, Vas m.)

Ismeretes a népies dalnak a pünkösdi királynéjárásra aktualizált változata is:

A mi királynénkat
Nem is anya szülte,

⁷ BÁLINT Sándor, 1938, 252.

⁸ DÖMÖTÖR Tekla, 1964, 129.

⁹ UJVÁRY Zoltán, 1972, 22.

¹⁰ PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám, 1953, 432—433.

Reggeli harmat
Rózsából költötte.

(Himód, Győr-Sopron m.)

Az „E” jelzéssel ellátott játékos kedvű sorok, mint már korábban említettük, az alföldi pünkösödölés jellegzetes kezdősorai, s csak néhány dunántúli változatban bukkan fel. (Pl. I. példatár: Vica, Győr-Sopron m.)

Az „F” jelű, Pünkösödnek jeles napján . . . kezdetű egyházi ének gyakran szerepel különböző terjedelmű változataiban, a fent ismertetett szövegelemek mellett, vannak azonban olyan szövegváltozatok, melyekben ez az egyházi eredetű ének a szokást meghatározó szövegelem. Az egyházi ének eredetével kapcsolatosan meg kell jegyezni, hogy az 1675-ös *Cantus Catholici*-ben „Régi ének” jelzéssel szerepel.¹¹

1.2. A szokásszöveg keretét alkotják a bekéredzkedő, illetve búcsúzkodó formulák.

A pünkösdi királynéjárás esetében fennáll az a sajátosság, hogy gyakran hiányzik az engedélykérés, vagy csak ennyit mondanak: „b” Szabad-e pünkösödözni?

Nagyon ritkán fordult elő, hogy visszautasították volna, de ha igen:

Ne nőjjen meg a kenderük! — így fenyegetőztek.

A búcsúzkodó formulák ugyancsak nem jellemzőek erre a szokásra, de ha mégis van, azt más szokásból, pl. a téli ünnepkörből vették át:

Isten velük, el kell menni,
Csillag után kell sietni.
Mert a csillag nem vár minket,
Csak egyedül siet.

(Szenyér, Somogy m.)

1.3. A jókívánságmondó és szerencsekívánó formulák közül a jókívánságmondókhöz hasonló a Nyitra megyei villózás szokásszövegeiből ismerünk.

„j” Öreg embereknek csutora borocskát,
Öreg asszonyoknak kemence kalácsot,
Ifjú legényeknek szegfűbokkrétájuk,
Ifjú leányoknak rózsakoszorújuk,
Nagyobb gyerekeknek iskolábajárás,
Kisebb gyerekeknek porba való játszás.

¹¹ SCHRAMM Ferenc, 1956, 93.

A kívánságok nem minden variánsban szerepelnek együtt, s a kívánságokat illetően is különböznek. Öreg asszonyoknak kívánnak: töltött galambocskát vagy galambicát, porhanyó vagy kemencepogácsát. Az ifjú legényeknek: rózsa-, viasz-, vásári, ezüst- és rozmaringbokrétát, valamint két szál rozmaringot. Az ifjú leányoknak leggyakrabban a már említett rózsa-koszorút, vagy: gyöngyös-, viasz-, ezüst-, vásári, kisceli, szűzaranykoszorúcskát is. Ezenkívül: három piros almát, háromágú haját, utcába ülését, szép pünkösdi rózsát. Néhol az ifjú menyecskének kívánságai között selyem, vászon, csíkos fejkötő szerepel.

Ezek a kívánságversek elérhető és a felsorolt korosztályok számára a legkedvesebbet és legjellemzőbbet kívánják.

A szerencsekívánó formulák eléggé általánosak, más szokásokban is szerepelnek, nem jellemző szövegelemei a pünkösdi királynéjárás dunántúli változatainak. Pl.:

„sz” Ennek a gazdának háza tetejére
Szálljon az Úristen serege magával,
Vetett asztalával, tele poharával.

(Balatonmagyaród, Zala m.)

vagy

Adjon az úristen ennek a gazdának,
bő bort, bő búzát, szerencsés esztendőt,
léleküdvösséget.

1.4. Az adománykérő formula sem elmaradhatatlan, kifejezésre juthat csak gesztusokban is. Nyelvileg: szimbolikus módon vagy konkrét jelentésben.

„a” Húgom, édes húgom,
Szent Erzsébet asszony,
Ha váltságos volnék,
Vagy egy pár tojással,
Vagy egy pár garassal.

(Csipkerek, Vas m.)

vagy

Mi is isten kicsi fiai vagyunk,
Valamit csak kaphassunk.

(Himod, Győr-Sopron m.)

vagy

Adjatok, adjatok, egy-két három krajcárt,
hogy a királynénknak vehessünk pántlikát.

(Páli, Győr-Sopron m.)

vagy

Segéljék a királynénkat,
Királynénkat, asszonyunkat,
Vagy hatossal, vagy garassal,
Vagy katonaforintokkal.

(Bósárkány, Győr-Sopron m.)

1.5. Ebben a szokásban a legfontosabb mágikus funkciójú szövegelem — szoros összefüggésben mágikus cselekményekkel — a kender, illetve a kiskirálynő növekedésére vonatkozó mondóka, valamint a nevetési tilalommal összefüggő, a hallgatóság részéről megnyilvánuló megjegyzések.

„m” Ekkora legyen a maguk kenderje, mint a kiskirályné!

(Lukácsháza, Vas m.)

Akkor kendergyek legyen, még az esztergyát is megérgye!

(Gyöngyösfalu, Vas m.)

Ekkora legyen a kiskirálynő!

(Torony, Vas m.)

„m” Ha elmosolyodott, azt mondták:
„nyüves a királynő”

(Hegykő, Győr-Sopron m.)

„férges lesz a foga”

(Himod, Győr-Sopron m.)

„megbűdösült a pünkösdi királyné”

(Vica, Győr-Sopron m.)

Ha nem mosolyodott el:

„nem fínyes menyecske, hanem királyné!”

(Pereszteg, Győr-Sopron m.)

„ides és nem bűdös”

(Vitnyéd, Győr-Sopron m.)

1.6. Az esztétikai funkciójú szövegelemek ennél a szokásnál többnyire népdalok, népdaltöredékek vagy műköltői eredetű szövegek, melyekben rózsza szerepel. Talán a szent Erzsébettel kapcsolatos, az adománykérésnél már említett szövegelem is az ismert rózsacsoda miatt került a pünkösdi szövegbe. A kiskirályné is „rózsafán termett”. Jellemző, hogy ezeket a rózsával kapcsolatos szövegelemeket a kiskirálynéhoz aktualizálják. Pl.:

„e” A pünkösdi rózsza
kihajlott az útra,
sej, kicsiny kis királyné,
szakassz egyet róla.

(Nagygeresd, Vas m.)

vagy

A pünkösdi rózsza hajnalba virágzik,
A mi királynénknak kezébe adatik.

(Németgencs, Vas m.)

A rózsának jelképes értelmet ad pl. a két alatt idézendő szöveg. Az egyiknél szent Erzsébet neve helyett szerepel, és így általánosabbá és jelképe-sebbé válik:

Ej rózsza, rózsza, piros vagy,
Hajnali csillag fényes vagy,
Miért adtad másnak magadat?
Miért adtam másnak magamat,
Viseli az isten gondomat.

(Ostffyasszonyfa, Vas m.)

Mink vagyunk a rózsák,
Mink szeretjük egymást,

Piros pünkösöd napján,
Ölelgetjük egymást.

(Vica, Győr-Sopron m.)

Az esztétikai funkciójú szövegelemeknél említést kell tennünk a szöveghez vagy hangulatához nem feltétlenül kapcsolható, főként népdalbetétekről. Pl.:

Gyere be rózsám, gyere be,
Csak magam vagyok idebe,
Két cigány legény hegedül,
Csak magam járom egyedül.

(Vas m. helynév nélkül)

1.7. Végezetül a szövegelemzés kapcsán szólnunk kell az egyházi, illetve vallásos funkciójú szövegelemekről. A pünkösödnek jeles napján . . . kezdetű egyházi énekről már szóltunk. Jellemző, hogy azoknál a szövegtípusoknál, amelyeknél a legfontosabb szövegrész a folklorizálódott egyházi ének, erőteljesen vonzzák az egyházas, vallásos jellegű szövegeket. Pl.:

„v” Elment már az angyal
paradicsomkertbe,
Kérdé tőle Jézus,
Mit szedsz angyal, mit szedsz?
Kenyérből virágot az isten fiának.

(Szakcs, Tolna m.)

Ó magas keresztfa
Szent vérét kiontja.

(Balatonszentgyörgy, Somogy m.)

Irgalmas pilikán,
ki magas keresztfán,
szent vérét kiontá,
szent lelkét kiadá,
ó magos keresztfa,
ó magos keresztfa!

(Tapsony, Somogy m.)

Erőteljes egyházas szövegelem. Pl.:

Örüljünk hát azért őneki,
Mondván ékes énekkel.

Felmagasztalván szent nevét,
Mindörökké ámen.

(Kisbodak, Győr-Sopron m.)

A királynőre vonatkozó vallásos színezetű szövegelem:

Olyan kicsi vagyok,
Nagyot nem szólhatok,
Mégis istenemnek
Térdet, fejet hajtok.

(Balatonszentgyörgy, Somogy m.)

A pünkösdi királynéjárás dunántúli változatainak szövegstruktúráját a fentiekben elemzett elemek alkotják. Ennek az egyetlen szokásnak különböző változatai is azt mutatják, hogy bizonyos elemeknek a megléte, minimális megléte a törvényszerű, kapcsolódásukban nem érzünk törvényszerűséget, inkább csak tendenciát.

A mellékelt táblázat néhány kiragadott példán szemlélteti a pünkösdi királynéjárás dunántúli változataiban a szövegelemek kapcsolódását, az egyes változatok struktúráját.

A táblázatban az ABC nagybetűivel jelölt szövegelemek valamelyikének meg kell lennie, ez jellemzi a szokás egyedi, azaz pünkösdi voltát. Az abc kisbetűivel jelzett elemek a szokásokat általában jellemző elemek, értelem-szerű kezdőbetűjével jelölve az adománykérő formula „a” jelzéssel, a bekéredző, búcsúzkodó „b”, a jókívánságmondó „j”, a szerencsekívánó „sz”, a mágikus funkciójú „m”, az esztétikai funkciójú „e”, a vallásos funkciójú szövegelemek „v” jelzéssel.

A táblázatból látható, hogy a Vas megyéből származó szövegek mindegyike a „Meghozta az isten . . .” kezdetű sorokkal indul, míg a Győr-Sopron megyei változatoknál már ez nem törvényszerű. A Somogy megyei változatokból teljességgel hiányoznak az ABCD szövegelemek, az egyházi ének vette át a vezető szerepet.

A Zala, Veszprém, Tolna, Baranya megye községeiből származó pünkösdi szövegeket is az egyházi ének jellemzi és az ahhoz kapcsolódó adománykérő, jókívánságmondó, búcsúzkodó formulák.

Látható, hogy ugyanakkor a Vas megyei változatokban nincs, vagy csak elvétve fordul elő adománykérő formula. A jókívánságmondás elemzéskor idézett változatai csak a vasi és Győr-Sopron megyei pünkösdi szövegeket jellemzik.

Az esztétikai és vallási jellegű szövegelemek rendkívül változatosak, csak az idézett példák adhatnak némi fogalmat arról, milyen sokféle szövegelemet jelöltünk ezekkel a betűkkel.

A táblázatokban látható számok a betűvel jelzett szövegelemek helyét mutatják a szövegstruktúrában.

A Pünkösdi királynéjárás dunántúli változatainak néhány szép példájával illusztráljuk elemzésünket:

Vas megye:

Az alábbi Lukácsházáról származó pünkösdlő-szöveg tartalmazza a dunántúli pünkösdlő összes elemeit, a „jácintus, jácintus . . .” refrénszerűen ismétlődik. A jókívánság-mondóka is a főként Vas és Győr-Sopron megyében jellegzetes típust képviseli – a mágikus funkciójú kendermondóka is szerepel.

Elhozta az Isten
Piros pünkösöd napját,
Mi is meghordozzuk
Királykisasszonykát.

Jácintus, jácintus,
Tarka tulipánus.

Nem anyától lettem,
rózsafán termettem,
piros pünkösöd napján
hajnalban születtem.

Öreg embereknek
csutora borocskát,
Öreg asszonyoknak
Kemence kalácsát,
Ifjú legényeknek
szegfűbokkrétáját.

Jácintus, jácintus,
Tarka tulipánus.

Megye/ Községnev	A	B	C	D	E	F	b	j	sz	a	m	e	v	képlete
<i>Vas. m.</i>														
Bük	1			3				2			4			AjDm
Csipkerek	1			2				4		3	5			ADajm
Gyöngyösfalu	1	3	4	5				2			7	6		AjBCDem
Lukácsháza	1	2, 5	7	3				4			6			ABDjBmC
Nagygeresd	1			6				4			7	2, 3, 5		AecjeDem
Németgencs	1	2	3	4				7			8	5, 6		ABCDeejm
Ostfiasszonyfa	1							3		2	4			Aajm
Sé	1	2, 5	3, 6	4							7			ABCDBcm
Torony	1	2, 4, 6, 9	7, 10	8				5			11	3		ABeBjBCDDBcm
Zsennye	1	2, 4, 6	6	3				5			8			ABDBjBCm
<i>Győr-Sopron m.</i>														
Bóssárkány	2	3	4			1				6	7		5	FABCvam
Himod	1		4	2				3		5	neve- tés 6			ADjCam
Kisbodak	3					1					4		2	FvAm
Páli	3	1	2							4	neve- tés 5			BCAam
Rábakecöl	2	3, 6	4, 7			1		5			neve- tés 8			FABCjBCm
Vica	2	3	4		1			5	6		neve- tés 8	7		EABCjszem
Vitnyéd	4	2	3	5		1		6			neve- tés 7			FBCADjcm

Ekkora legyen a maguk kenderje,
Mint a kiskirályné!

Hintsetek virágot,
az isten fiának,
kössetek koszorút
a szép szűz Máriának.

(S. gy. 1966.: özv. Tóth Mihálynétól, szül. 1883-ban, Tóth Józsefnétől,
szül. 1913-ban.)

(Képlet: ABCDjBmC)

Győr-Sopron megye:

A *Vica* községből származó szöveg jellegzetessége, hogy az alföldi pünkösdlő jellemző szövegelemével kezdődik. Utána következnek a jellegzetes dunántúli pünkösdlő sorok, az ugyancsak jellegzetes jókívánságmondóka, valamint a rózsával kapcsolatos, esztétikai funkciójú szövegelemeknél már ismeretett dalszöveg.

Ma vagyon, ma vagyon,
Piros pünkösdi napja,
Holnap leszen, holnap,
A második napja.

Mi is meghordozzuk,
Királyné asszonyunk,
Királyné asszonyunk
Gyöngyös koszorúját.

Jácintus, jácintus,
Tarka tulipányos.
Hintsetek virágit
az isten fiának.

Öreg embereknek
Csutora borocskát
Ifjú legényeknek
Rozmaring szálacskát.

Adj isten, hogy több pünkösdi napját is megérhessünk!

Azt illik legénynek, nem köll a bokréta,
Mert csak azt gondolja, most nyílik a rózsza,

Mink vagyunk a rózsák, mink szeretjük egymást,
Piros pünkösdi napján ölelgetjük egymást.

Ha elnevette magát a királyné, azt mondták:

Megbűdösült a pünkösdi királynő!

Ha nem nevetett, akkor:

Bevált a királynő!

(S. gy. 1967.: Nyári Lászlónétól, szül. 1908-ban.)

(Képlet: EABCjszem)

Rábakecöl községből származó példában az egyházi ének az ismert pünkösdi szöveg elé került.

A pünkösdnek jeles napján
Szent lélek isten küldetett
Erősíteni szívöket
Az apostoloknak.
Melyet Krisztus ígért vala
Egykor a tanítványoknak,
Mikor mene menyországba
Mindenek láttára.
Tüzes nyelveknek szólása
Úgy mint szeleknek zúgása
Leszállván az ő fejükre
Nagy hirtelenséggel.

Hozta isten hozta
Piros pünkösdi napját,
Mink is meghordozzuk
Királynéasszonyát.
Ácintus, pácintus,
Tarka tulipánus,
Hintsetek virágot,
A kis Jézuskának.

Öreg embereknek csutora borocska,
Öreg asszonyoknak töltött galambocska,
A szép leányoknak rózsakoszorúja,
A szép legényeknek szegfü bokrétája.

Ácintus pácintus,
Tarka tulipánus,
Hadd nézzelek meg milyen királykisasszony vagy.

(S. gy. 1967.) (Képlet: FABCjBm)

Somogy megye:

A *balatonszentgyörgyi* pünkösdi királynéjárás szövege példa arra, hogy az egyházi eredetű népénekhez egyházas jellegű elem kapcsolódik. Szerepel adománykérő formula és búcsúzkodó formula is, az elemzés során említett téli ünnepkörből származó változata, valamint szerencsekívánó mondóka is.

A pünkösdnek jeles napja
Szentlélek isten küldötte,
Erősítse mi szívünket
Úgy mint az apostolokét,
Melyet Krisztus ígért vala,
Akarata nyilvánossa.
Mikor mennyek országába,
Mindenek szeme láttára.
Tüzes nyelveknek szólása,
Úgy mint szeleknek zúgása,
Rászállott az ő fejükre,
Olyan nagy hirtelenséggel,
Megtelének szentlélekkel.

Ó magos keresztfa,
Szent vérét kiontja.

Prózában mondják, letérdelve:

Olyan kicsi vagyok, nagyot nem szólhatok, mégis isteneknek térdet, fejet hajtok.

Ezután felemelve a kislányt éneklik:

Emeljük fel királynénkat,
Mi királyné asszonyunkat.
Bár tikmonyt, bár kalácsot,
Bár katonaforintokat.

Ezután háromszor felemelik a királynét:

Ekkora kenderük legyen!

Mikor elindulnak:

El köll menni, nincs mit tenni,
Csillag után kell sietni,
Isten fiát látogatni

Adjon az úristen ennek a gazdának bé bort, bé búzát, szerencsés eszten-
lőt, léleküdvösséget!

(Gyűjtő: Paulovics Géza
MTA kt. Leltári szám nélkül 1957.)
(Képlet: Fvvambsz)

2.1. A szövegelemek vizsgálatánál már említettük a kendertermékenysé-
varázslást és a kiskirálynő nevetési tilalmát. Ezek a rituális elemek szóban is
 kifejezést nyernek.

A kendermondóka kíséretében magasra emelik a kiskirálynőt, tehát ana-
ógiás mágia segítségével igyekeznek a következő év kendertermését bizto-
ítani. (Egyes adatok arra utalnak, hogy pünkösöd volt a kender vetésének
deje.) Abban az esetben, ha nem engedték be őket, vagy nem kaptak aján-
lékot, a termelékenységvarázslás negatív megfelelőjét is megfigyelhetjük:
 eguggoltatták a kiskirálynét.

A kendertermelés megszűntével a szöveg értelme elveszett, de miután a
felemelés egyúttal a kiskirálynénak is szólt, a szövegben is reá vonatkoz-
atták (ekkor legyen a kiskirálynő!).

A nevetési tilalom a Győr-Sopron megyei változatokban fordul elő. Több-
nyire a gazdasszony igyekszik megnevetetni a kiskirálynőt, megcsiklan-
lozza az állát. Különös ez a „provokatív” magatartás. A házról házra járó
népszokás-előadásoknál inkább az előadókat jellemzi ez: pl. Aprószentek-
 napi vesszőzés, húsvéti locsolás stb.

A pünkösdi királynéjárás dunántúli változataiban egyházasnak tűnő,
setleg egyházi befolyást mutató elemek: a kiskirálynő feje fölé kifeszített
paldachin, amely ugyanakkor többnyire piros vagy rózsás színű. A másik
egyházasnak tűnő elem a virághintés, valószínűbb, hogy csak a rítust
 kísérelő szöveg miatt érződik így.

Kifejezetten egyházas befolyásra kialakult szokáscselekmény pl. Nagy-
arát és Nyúlfalu (Győr-Sopron m.) községekből származó leírásban szere-
pel. Szentlélek jelképeknek nevezett koronát készítenek. A szereplők elneve-
zése: koronavívó, zászlóhordó, angyal, kiskirálynő és a felemelők. A drótok-
ból, virágokból készített koronát viszik házról házra.

2.2. Köznapi gesztuselemeknek nevezhetjük a minden szokásban előforduló, hagyományosan nem kialakított, többnyire spontán megnyilvánulásokat.

Ide tartoznak a köznapi gesztusokat kiváltó tárgyak is. Pl. adománykérés: szóban megnyilvánulás nélkül is, a kosarak, zsák stb. látványával kiváltja a háziakból az adományozás gesztusát.

2.3. Az alföldi pünkösdlőt erőteljesen táncos jelleg jellemzi, a dunántúlit ezzel szemben a kevés mozgás, illetve a lassú, ünnepélyes mozgás. Szervezett mozgáson értem pl. az utcán való vonulást, a szokás lejátszása előtt beállást, valamint az előadás közben végbemenő közös mozdulatokat, pl. ének közben a kifeszített kendő csücskeit fogó négy lány lassan körbejárja a kiskirálynőt.

2.4. Noha jó néhány szokásleírásban a szereplők különféle elnevezésűek: pl. apostol (Kiskobak), angyal (Nagybarát, Nyúlfalu), maszkjukban ez nem nyilvánul meg. Egyedül a kiskirályné ruhája, ill. öltözete jellegzetes. Általában fehér vagy rózsaszín ünneplő ruhát visel, fején valódi vagy művirágkoszorú, esetleg fátyol. Egyes változatokban az adománykérőt cigányasszonynak nevezik és rossz ruhába öltöztetik. A szereplők elnevezése egyébként funkciójukat jelöli meg a szokáscelekményben. Pl.: előlkérdező, királynémelő, koronavívő, zászlóvivő, kosaras stb. A Vas megyei változatoknál a pünkösdi királynén kívül szereplő, többnyire négy kislánynak nincs külön elnevezése.

2.5. A szokást jellemző viselkedés a fentiek összességéből adódik. Két oldala van. Egyrészt a szokás szereplőinek, másrészt a közönségnek a viselkedése.

Rendkívül lényeges szempont, hogy kik a szokás előadói, és kik azok, akik a hallgatóságon belül leginkább érdekeltek: jelen esetben kifejezetten lányok szokásáról szóltunk, s mint a tanulmány elején idézett szokásleírásban is olvashattuk, „inkább olyan asszonyi munka volt, a férfiak nem szoktak ebben csudálatot látni”. Tehát a hallgatóság, a nézők, asszonyok voltak.

A szokáscelekményre vonatkozólag elmondhatjuk, hogy kevesebb variációt mutatnak, mint a szövegek. A legváltozatosabb szöveghez ugyanaz a szokáscelekmény járulhat. A szokáscelekmény rekonstruálása, vizsgálata nehezebb feladat, mint a szövegeké. A szokáscelekmény leírása, akár közvetlen megfigyelés, akár elmondás alapján gyűjtötték, gyakran hiányos, pontatlan.

A pünkösdi királynéjárás dunántúli változatainak szokáscelekmény változataiból a leggyakoribb típus a következő fő mozzanatokból áll:

1. Négy kislány vezet egy kisebbet, a királynőt, aki ünnepi ruhát visel, fején koszorú, kezében virágszirmokkal telt kosárka.

2. A házhoz érve az udvaron vagy az ajtó előtt felállnak: a négy lány a királynő feje fölé kendőt feszít ki, vagy már előzőleg fátyollal borítja le.

3. A pünkösdlő-szöveg közben mozdulatlanul állnak vagy lassan körbesétálják a kiskirálynőt.

Ehhez a játékmenethez a következő mozzanatok járulhatnak:

4. A kendermondóka vagy csak a királynéra vonatkoztatott mondóka kíséretében felemelik a királynőt (ha addig kifeszítették felette a kendőt, ilyenkor a fejére borítják), vagy a nevetési tilalommal kapcsolatos próbatétel.

5. Virághintés.

6. Bizonyos funkcióra elkülönülő szereplők (adománykérés, zászlóvivés stb.) tevékenysége.

Az idézett játékmenet elsősorban a Vas megyei és néhány Győr-Sopron megyei községből ismert játékleírást jellemez.

Más Győr-Sopron megyei leírások, valamint Baranya, Tolna, Somogy, Veszprém, Zala megyékből ismert szokásleírásokban gyakran találkozunk funkcióra elkülönült szereplőkkel. Pl. a baranyai változatokban mindig ott találjuk a „kosarasokat”, az adománykérés a szövegben is kifejeződik. Ezekben a szokásokban a szereplők száma tehát megnövekszik, de ez lényegében nem változtatja meg a szokáscelekmény menetét.

A szokást szinkretikus jellegűnek és funkciójának tartjuk, melynek egyik megnyilvánulása a termékenységvarázslás a kender, illetve a kiskirálynő növekedésére vonatkozó analógiás mágia.

„A népszokásoknak, közönségesen rítusoknak nevezett cselekmény elemei társadalmilag kialakult és elfogadott cselekmények, melyeknek többnyire egy kultúrán belül, egy közösségben van csak egyértelmű jelentése” — írja Dömötör Tekla nemrég megjelent könyvében.¹² Példaként megemlítem saját gyűjtésemből: Torony községben felvételt készítettem idős adatközlőkkel és a szokást ma is gyakorló kislányokkal. Míg ötven évvel ezelőtt a szokás termékenységvarázsló jellegű volt, jelenleg adománygyűjtő, házaló. A lényeg az, hogy a szokás ma is funkcionál, ma is jelent valamit a közösség számára, amit elsősorban külsőségekkel magyaráznak, általában szép látványnak ítélik a pünkösdlő kislányokat.

¹² Dömötör Tekla, 1974, 24.

Visszatérve a népszokások szövegének vizsgálatára, Dömötör. Teklára hivatkozva, a pütkösdi királynéjárás szövege is igazolja azt az általános tételt, hogy: „A népszokásokhoz fűződő különböző költői szövegek sem eredet szempontjából, sem formai vagy tartalmi szempontból nem tekinthetők egységesnek. Csupán funkciójuk közös, tehát az, hogy olyan szövegekről van szó, amelyek a népszokásokhoz kapcsolódva azt magyarázzák, vagy pedig maguk is szerves részei a rítusnak.”¹³

Vizsgálataim, a szövegváltozatok, azok táblázatba foglalása bizonyítják azt az állítást is, miszerint: „Az a népköltési struktúra, amely megtalálható, eléggé labilis, eléggé a statisztikai törvényszerűségek laza halmazából áll.”¹⁴ Éppen ezért találjuk fontosnak azokat a vizsgálatokat, amelyek arra törekednek, hogy a struktúraszervező elemeket vizsgálják. Tehát azokat az önálló egységeket, formulákat, amelyekből a struktúra felépülhet.¹⁵

¹³ DÖMÖTÖR Tekla, 1974, 44.

¹⁴ VOIGT Vilmos, 1971.

¹⁵ Az idézett példák saját gyűjtésű vagy mások által gyűjtött, de eddig publikálatlan anyagból származnak.

Zsuzsanna Tátrai

A STRUCTURAL ANALYSIS OF THE TRANSDANUBIAN VERSIONS OF THE WHITSUN QUEEN'S PROCESSION

The structures of text and of common action in the greeting customs of the Whitsuntide festival, performed repeatedly by groups of performers going from house to house, have developed in a similar manner.

1. The elements of the structure of the text are grouped according to their function as follows:

- 1.1 Text elements determining the individual function and character of the folk custom
 - 1.2 The frames of the custom text
 - 1.2.1 Permission-requesting formulae
 - 1.2.2 Greeting formulae and those reacting to refusal
 - 1.2.3 Leave-taking formulae
 - 1.3 Good-wishing and luck-wishing formulae
 - 1.4 Donation-requesting formulae
 - 1.5 Text elements of primarily magic function in relation to the whole of the custom text and the plot
 - 1.6 Text elements of primarily aesthetic function in relation to the whole of the custom text
 - 1.7 Text elements of church or religious function
2. Phases and elements developing into a structure of custom actions may also be expressed in the text; they may be synchronized or in interrelation with each other, but both of them may also change independently of each other.
- 2.1 Ritual elements
 - 2.2 Everyday gesture elements
 - 2.3 Dance, or organized movement
 - 2.4 Play-like elements, masked mummery
 - 2.5 Behaviour characterizing the custom
3. The musical structure influencing both the text and the action of the custom

The custom structure elements outlined in the study are demonstrated by concrete examples taken from among the the Transdanubian versions of the Whitsun Queen's procession. The authoress presents two complete versions collected by herself and several beautiful complete texts from hand-written collections. The examination bears out the statement of earlier researches that the text materials of folk customs are not to be considered united from the point of view of origin, or form, or content, and also that the folk poetry structure is rather a pile of statistical elements laid more or less regularly upon one another. Therefore it is important to examine the elements developing into structure, i. e. those units which are independent or may become independent and out of which the structure itself may build up.

IRODALOM

- BÁLINT Sándor
1938 *Népünk ünnepei.* Bp.
- DÖMÖTÖR Tekla
1964 *Naptári ünnepek, népi színjátás.* Bp.
1972/73 *Whitsun Mummings in Hungary.* Schweizerisches Archiv für Volkskunde, 63–71.
1974 *A népszokások költés.ete.* Bp.
- PÁLÓCZI Horváth Adám
1953 *Ötödfélszáz énekek.* Kritikai kiadás. Bp.
- SCHRAMM Ferenc
1966 *Adatok népénekeink és népdalaink szövegkapcsolataihoz.* Népr. Közl. I–IV. sz. 87–95.
- SEBESTYÉN Gyula
1906a *A pünkösdi király és királyné.* Ethn. 32–43.
1906b *Czintus, czinkus.* Magyar Nyelv, 83–85.
- TÁTRAI Zsuzsanna
1968 *A pünkösdi királynéjárás dunántúli és a pünkösdlés alföldi változatainak szöveg- és játékmenet alapján történeti rendszerezése.* (Szakdolgozat az ELTE Bölcsészkarának Folklór Tanszékén.)
- UJVÁRY Zoltán
1972 *Ej, haj gyöngyvirág . . . Virág a magyar népi kultúrában.* Debrecen.
- VIKÁR Béla
1906 *Czinkus, czintus.* Magyar Nyelv, 233.
- VOIGT Vilmos
1971 *A népköltészet strukturalista vizsgálatahoz.* In: Strukturális folklorisztika. Documentatio Ethnographica, Bp. – Szolnok.

Rövidítések

- EA = Ethnológiai Adattár Néprajzi Múzeum, Budapest
MNA = Magyar Néprajzi Atlasz IV. füzet
MTA = MTA Népzene Kutatócsoport leltári szám nélküli (1. sz. n.) leírások
NK = Néprajzi kéziratok, Savaria Múzeum, Szombathely
S. gy. = Sajtó gyűjtés

FORRÁSJEGYZÉK

(A tanulmányban előforduló szokásleírások, idézetek származási helyük szerint)

- Balatonmagyaród (Zala m.) MTA (1. sz. n.) Péczeli A. 1956.
Balatonszentgyörgy (Somogy m.) MTA (1. sz. n.) Paulovics G. 1957.
Bősárkány (Győr-Sopron m.) MNT II. 169. sz.

- Bük (Vas m.) s. gy. 1966.
 Csipkerek (Vas m.) MNT. II. 189. sz.
 Gyöngyösfalu (Vas m.) s. gy. 1966.
 Hegykő (Győr-Sopron m.) EA 5561.
 Himod (Győr-Sopron m.) s. gy. 1967.
 Kisbodak (Győr-Sopron m.) MNT II. 157. sz.
 Lukácsháza (Vas m.) — s. gy. 1966.
 — MNT II. 174. sz.
 — EA 2729 Raffay A. 1952.
 Nagygeresd (Vas m.) — Pomogyi M.: Adatok a kiskirálynéjálás szokásához
 Nagygeresden EA P 21/1967.
 — MNT II. 176. sz.
 Németgencs (Vas m.) NK 25. Kovács 1903
 Ostffyasszonyfa (Vas m.) — NK 226 Kiss Gy. 1954.
 — EA 2729 Raffay A. 1952.
 — MNT II. 186. sz.
 Páli (Győr-Sopron m.) s. gy. 1967.
 Peresztég (Győr-Sopron m.) MNA IV. Ivancsics N. 1959.
 Rábakecöl (Győr-Sopron m.) s. gy. 1967.
 Szakcs (Tolna m.) MTA (1. sz. n.) Kerényi Gy. 1961.
 Szenyér (Somogy m.) MTA (1. sz. n.) Borvendég E. 1962.
 Tapsony (Somogy m.) MNT II. 155. sz.
 Torony (Vas m.) — s. gy. 1966.
 — MNT II. 184. sz.
 Vitnyéd (Győr-Sopron m.) — MNT II. 161. sz.
 — Kapuvári Múz. Adattára Németh I. 1964.

DOMONKOS OTTÓ

CÉHKOSZORÚ, CÉHKORONA

A magyarországi céhemlékek körében végzett kutatásaim során lettem figyelmes az 1950-es évek első felében, a debreceni múzeumban kiállított két legénykoszorúra, melyek közül az egyik a csizmadiáké, a másik a köteleseké volt. Hasonlókkal azóta sem találkoztam a hazai gyűjteményekben, az elszórt írott adatokat azonban folyamatosan gyűjtöttem céhes iratokból, publikációkból. Ezek nagyobbrészt a szabaduló inas legénnyé avatásához kapcsolódnak.

A falusi legénycéhek és a kézművesek céheinek legényszokásai közötti kapcsolat többször felmerült már a néprajzi irodalomban. Jól ismert a szigetközi és a csallóközi legényavatások szertartása, az ott használt legénykoronák, koszorúk használata, illetve ezek leírása.¹ TIMKÓ György 1904-ben, cikkének végén, a következő összegezést adta: „A felhozott analóg korbácsolás szokásából világosan kitűnik a szigetközi korbácsolás szokás sajátossága, eredetisége. A legényczímer-avatás, mely páratlanul áll a maga nemében, még érdekesebbé teszi a szigetközi korbácsolást. Analógia a legényczímer-készítésre nincs. Leírt formája sajátja a szigetközi magyarságnak. Jelentőségét tekintve hasonlít ugyan a különböző iparosehékek jelvényeihez, a mennyiben mindkettő az együvé tartozás érzetének külső szimbóluma, de mégsem azonosítható a jelvényekkel, mert nemcsak a maga formájában, hanem egybekapcsolva a leánykorbácsolással, teljesen eredeti.”² Ebből kitűnik, hogy a cikk szerzője a Szigetközben ilyen céhes emlékeket láthatott, hallhatott róluk. Nagy kár, hogy ezekről nem adott leírást, nem tett összehasonlítást cikkében. KIHN Antal 1932-ben a szomszédos Csallóközből közli a somorjai legényavató szertartást, melynek eredetét szintén az egykor virágzó céhek szokásaiban látja. „Ennek a nagyszabású céhéletnek maradványai romjaikban még most is megtalálhatók. Somorjá-

¹ TIMKÓ György, 1904; KIHN Antal, 1932.

² TIMKÓ György, 1904, 323.

nak a céhek világából maradt egyik ilyen érdekessége a farsangon szokásos legényavatás. Különösképpen nem az iparosoknál maradt meg, hanem a gazdalegényeknél, akik külön testületben vannak tömörülve, *polgár-ifjúság*, vagy *legény-kompania* néven s írott szabályaik a *Törvénykönyvben* foglaltatnak.[¹ jegyzet] (A Törvények 1706. febr. 2. foglaltattak írásba az új könyv szerint, melybe a régi Törvénykönyvből másoltattak [ezért van icce helyett a litermérték felvéve].)³ A céhszokásokkal való kapcsolatra hoz példát SZENDREY ÁKOS 1952-ben a legényavatásról megjelent cikkében: „Győrújvárosban, ahol a férfiak legnagyobb részt kovácsok voltak, érdekes szokás alakult ki, bizonyára a céhélet hatására. A 14—15 éves legényke letette a próbát, amint a céhéletben szokásos volt a remek készítése. Két öreg kovács ellenőrzése mellett maga készített el egy patkót, amit azután rendesen szerencsepatkónak használtak.” Majd később így ír: „A legénység szervezetéről a leírások nem sokat tudnak, szólnak legénycéhről, de közelebbit nem tudnak róla. Egyes megjegyzések arra vallanak, hogy néhol az egyház vette kezébe a szervezetét vagy legalábbis az irányítást. Egyedül a somorjai legénykompania Törvénykönyvét, s ennek alapján egész szervezetét ismerjük, amelyben teljesen a Csallóközben virágzó céhélet, céhszervezet hatását ismerhetjük meg.”⁴

A falusi legénycéhekre számtalan gyűjtés hozott adatokat, de ezeknek a volt céhekhez való hasonlóságát, az avatási szertartás egyes mozzanatainak céhes előzményeit, példáit módszeresen senki sem kereste a céhek írott és tárgyi emlékei között.⁵ A legénycéhek próbatételei, „fertál” fizetései, az avatásnál külön erre a célra használatos pohár, a „társphár” ivás stb. nagyon hasonlóak a céhes inasok felszabadulásakor szokásos formaságokhoz, a mesterlegények szórakozásaihoz. A tartalmi azonosság is megtalálható, hiszen mindkét helyen a felserdülés bizonyossága, a mesterségbeli tudás bizonyos foka, a mezőgazdasági munkákban való erőpróba a feltétele a legénysorba jutásnak. Igaz ugyan, hogy az elsőlegény választásának vannak nem céhes előzményei is, pl. a pünkösdi királyválasztásban.⁶

A céhek dokumentumainak, szokásainak összegyűjtésére RÓMER Flóris tett először javaslatot a Történelmi Társulatban 1877-ben.⁷ Ennek hatására sorra jelentek meg kisebb írások, személyes emlékezések a Magyar Iparosok Lapjában, az Alföldi Iparlapban, a Századokban, a Történelmi Társban stb. szokásokról, mulatságokról. Ide vonatkozó korábbi közleményekkel talál-

³ KHIN Antal, 1932, 19—20.

⁴ SZENDREY Ákos, 1952, 359, 360.

⁵ P. JÁMBOR Márta, 1957.

⁶ DÖMÖTÖR Tekla, 1964; FRIED István 1971.

⁷ RÓMER Flóris, 1877.

kozhatunk a Tudományos Gyűjtemény, a Regélő, a Honművész, a fővárosi és vidéki lapok hasábjain is. Ezek egy részét már SZÁDECZKY Lajos is felhasználta céhtörténeti művében.⁸ A céhek szokásaiban jelentős inasszabardítás, legények társaságába való felvétel, gyakran szerepel az egyes városok „céhtörténeti” publikációiban, de a néprajzi irodalomban is helyet kapott.⁹ E közlemények töredékes említéseiből, céhtörténeti anyaggyűjtésem eredményeiből, a külföldi irodalom idevonatkozó adataiból és a fellelt tárgyi emlékekből kísérlem meg rekonstruálni a céhkoszorú, céhkorona magyarországi használatát, felvázolni elterjedését, használatának formáit.

A koszorúra vonatkozóan a legkorábbi adatok a 17. századból valók, éppen azoknak a területeknek a közeléből, ahol a pünkösdi királyválasztás általános gyakorlatát is ismerjük (kiknek a fejére virágokból készült koronát, koszorút tettek).¹⁰ A győri vargalegények 1610-ben kelt szabályzatának 1622-es másolatában a vallási előírások között olvashatjuk: „Isme gh Vr Napyan minnyayn, és mind az gyeülekezetben leveö Attyafyak tartoznak ielen lenny az eö reghy szokások szerent az Processioban, es nagy ahetatossaggal AZ OLTARY SZENTSEGET égheö szeöuetnekekkel késerny mendeneknek koszorüya leuen fejébe, mind az Szentegyhaz aytaiiaigh az Papok előtt jarwan, es myndenyk az eö Szeöuetnekett szept uiragokkal megh ekesettwen.” Aki nem jelenne meg vagy későn jönne, az 33 bécsi pénzre büntetődik.¹¹ A kapuvári bognár—kovács—lakatos céh Nádasdy Ferentől nyert céhlevelet 1669-ben. A vallásosság fokozását, az ellenreformáció hatására, a céhartikusok után „Pótlások” címszó alatt olvashatjuk. Ennek III. §-a előírja: „Úr napján penig a Szent Sacramentum előtt Zászlójkát ellöttök vévén, tartoznak mind magok, mind Mester legények rendessen a processiora menny, kinek kinek közülök koszoru lévén a fejen, melyet is ha ki el mulatna hassonlo büntetesse léssen, mint a második punctumban.”¹² A kapuvári szűcsök szabályzatait már Esterházy Pál adta ki 1713-ban, a szabókét 1712-ben, a csizmadiákét ugyancsak 1713-ban.¹³ Mindezekben szintén szerepel a processión való részvétel fenti szövege, de már nem mint pótlás, hanem mint a céhlevél II. vagy III. §-a kap fontos helyet a szabályzatban. A mestereknek és legényeknek egyaránt kötelező volt a megjelenés,

⁸ SZÁDECZKY Lajos, 1913.

⁹ RICHTER M. István, 1918; 1920; 1930.

¹⁰ DÖMÖTÖR Tekla, 1964, 111—138.

¹¹ Győr, Xántus János Múzeum. Helytörténeti gyűjtemény 53. 11. 10. A győri magyar vargák céhlevele.

¹² Győr-Sopron megyei Levéltár (a továbbiakban GySm. Lt.) 2. sz. Levéltár. Sopron megyei céhek, Kapuvár b. A németkeresztúriak 1644-ben levelét kölcsönzik, amiben e pótlások még nem szerepelnek.

¹³ GySm. Lt. 2. sz. lt. Sopron megyei céhek. Kapuvár e, d, c.

a szabóknál azonban „... az Iffjaknak pedig illendő bokreta”¹⁴ az előírás. A szűcsöknél még részletesebb a menet meghatározása: „II. Articulus. Végezteük asztis keőzeönséges akaratbul, — hogy minden Karácson innepe napyá után esendeö Szent István napyán, és Ur napyán az feöllyeül megh irt Mesterek, minek eleötte az Eöreggh Mise el kezdödnék, a' Czéh Mester házához gyeüllyenek mindnyáyan, és onnéd seregesteül szep Pompával Zászlóstul a' Szentedgyházhoz mennyenek, és ott végigh megh halgatván az eöreggh Misét, viszontagh seregesteül koszorus feyel, Processiot yárván, ugy késéryék a' Czéh Mestert házához, mely Processioban ha valamely az Mesterek keőzeül jelen nem lenne, tartozik két funt viaszal: Azomban légyen szabad hordo bort veny.”¹⁵ Érdekes viszont, hogy az 1681-ben, ugyancsak Esterházy Pál által kiadott, takács céhlevélben semmi utalást nem találunk a fenti szokásra.¹⁶ A csornai szabók szintén tőle kapták kiváltságukat 1679-ben, melynek toldalékában a III. §. szó szerint megegyezik a kapuvári kovács—bognár—lakatos céh Nádasdytól kapott 1669-es szövegével.¹⁷ A kapuvári szabók céhlevelét 1717-ben Esterházy Mihály, 1753-ban pedig Esterházy Antal látta el záradékkal és megerősítéssel. A körmeneten koszorúsan, bokrétásan való megjelenés tehát gyakorlatban maradt, hiszen a céhleveleket évente legalább egyszer fel kellett olvasni és az abban foglaltaktól nem volt szabad eltérni. SZÁDECZKY is idéz erre vonatkozó adatot, de sajnos pontos megjelölés nélkül. „Mária Terézia czéhszabályai értelmében minden czéh tartozott egy zászlót csináltatni, a mely alatt az urnapi és annak nyolczadján tartott körmeneten mindnyájan megjelentek, mesterek, legények és inasok. A mestereknek, kinek-kinek közöttök koszorú lévén a fején, a mesterlegényeknek pedig bokréta sővegekben, avagy kezekben. A processióról elmaradót megbírságolták.”¹⁸ A pontatlanság ellenére is bizonyos a szokás 18. második felében való gyakorlata. A mesterek és legények valószínűleg alkalmi zöld, ill. virágkoszorút készíthettek maguknak, ezzel emelve a körmenet díszességét. A mesterek tartós anyagból készült koszorújára egyedül csak Győrből van adatunk 1806-ból. A molnár céh leltárában a második tétel (az első a zászló) „koszorú skatulyában”, majd harmadik a céhkorsó.¹⁹ A koszorú valószínűleg művirágból készülhetett, amit gondosan védtek a rongálódástól.

Az inas felszabadulásakor használatos koszorúra vonatkozóan egy Sopron megyei takácsmester utódai őrizték meg a teljes szöveget:

¹⁴ GySm. Lt. 2. sz. lt. Sopron megyei céhek, Kapuvár d.

¹⁵ GySm. Lt. 2. sz. lt. Sopron megyei céhek, Kapuvár e.

¹⁶ GySm. Lt. 2. sz. lt. Sopron megyei céhek, Kapuvár d. f.

¹⁷ GySm. Lt. 2. sz. lt. Sopron megyei céhek, Csornai szabók 2.

¹⁸ SZÁDECZKY Lajos, 1913. I. 227.

¹⁹ Győr, Xántus János Múzeum. Helytörténeti gyűjt. HD. 72. 36. 1.

„Szabaduláskori Kérdés S. feleletek ?

1. K. Wan e kendnek a fölszabaduláshoz kedve ?
F. Igen is van.
2. K. Holtanulta kend az ő mesterségét kinél avagy meddig ?
F. Az kapuvári öreg nemes takáts Czéh alatt Veszvényben it — és — itt. N. N. házánál három apró esztendeig.
3. K. Woltak e kendnek Szabadulásakor tiszteséges köröszt Atyái ?
F. Igenis voltak !
4. K. Kik voltak név Szerint ?
F. Az akkorbéli dekány legény jóbarátaim N. N. — N. N. — N. N. (3. nom)
5. K. Adott e kend az föl Szabadulásakor köröszt Atyáinak Ajándékot ?
F. Igenis Attam !
6. S Mit adotkend ?
F. Attam egy pint bort (áthúzva: körösztőlő bort D. O.)
Mellet Atyamesterúr házához bévittem és velök együtt elis költöttem !
7. K. Hát mást egyebet adot e kend ?
F. Attam legény igazságot 8. krajtzárt Koszorú váltságot 8. krajtzárt, írógarast egy garast, Szek Bets egy krajtzárt !
8. K. Mirevaló az Legén igazság ?
F. Az Legénigazság arra való hogy vándorlásomban vagy bujdosásomban valamely királyi kultsos vagy Szabad mező városban mennek és ott föl keresném az Atyamester úr házáat és annak cselédje által oda hivatnám dekán Legén jóbarátomat S letennék Atyamester úr asztalára 8. krajtzárt S. mihelt kerestetnék véle hatalalna jó ha nem az is jó volna meg köszönném Szíveségét !
9. K. Mirevaló a koszorú váltság ?
F. A koszorú váltság ara való hogy engem azén köröszt atyáim föl koszorúztak és ol szabadnak mondotakmint önnön magokat !
10. K. Medig attak kendnek szabadságot körösztatyái ?
F. Nap kelettől nap nyugottig alsó és felső austriaig medig ami koronás királunk birtoka tartatik és hol ilszép igaságok tartatnak oda igyekszem és mást is kényszeríttek aholpedig nem volnának odanem igyekszem S. jóbarátomatsem kényszeríttem !

11. K. Mire való az író Garas ?
 F. Az író garas arra való hogy az én nevem a kis társaság lajstromábo beíratásék és ha szükséges föl is találtasák !
12. K. Mire való a Szekbét ?
 F. A szek bét arra való hogy vándorlásomban valamel királi kultsos vagy szabad mező varosban mennék és oly Legényre találnék kinem oly szép igazsággal szabadult mint én kerülnek székjének job felöl S. krajtzárt tennék feszítője alá S. ball felöl ki kék neki szalni min egy rosznak
13. K. Ha kinem Szálna ?
 F. Meg győzném az én szép igazságom és feleletemmel !
14. K. Holhagyta kend utolsó betsí szavát ?
 F. Weszkényben N. N. mester házánál S. ittis azon betsülettel adom minyjoknak kézfogással

Weszkény Juli 10/1876''²⁰

A szövegben említett „... kapuvári öreg nemes takács Czéh ...” szék-helyén is élni kellett a szokásnak, hiszen valószínű, hogy a kérdés-felelet megtanulására szolgáló szövegmásolat is onnan származott. A kapuvári takács céh hatáskörébe tartoztak 1681-ben a baboti, gartai, jobaházai és tamási takácsmesterek is, de a kör később bizonyára tovább bővült.²¹

A fenti szöveg ismeretében válik érthetővé az a túlságosan tömör pár sor, amit a homonnai és tiszaujlaki takácsokról olvashatunk egy visszaemlékezésben (1877): „A' takácsinas ha fel szabadult keresztelőül (ércsd társphár) fizetett két kupa bort, koszorú váltságért nyolcz krajczárt, legény igazságért ugyan annyit, becsületes nevéért egy garast, szék becsért egy krajczárt.”²²

A marosvásárhelyi céhek házi szokásairól írja PETELEI István 1878-ban, hogy a legények társaságába bizonyos ünnepélyességgel vették fel a fel-szabadult inast. „A kalapgyártó p. o. egy ezüst tálczára helyezett koszorú közepébe dohánnal töltött kurtaszárú pipát adott a felavatandónak; a gombkötő koszorúszűz által tartatott feje felé egy ezüst kávéra kötött virágfüzért míg a jámbor legény ékes dictió mellett 3 pohár bort ivott meg — egyet az ország; mást a város s harmadikat a czéh egészségéért; ...”²³
 A marosvásárhelyi kalaposok a kolozsvári süveggyártókkal együtt kapták

²⁰ Sopron, Liszt Ferenc Múzeum. Néprajzi Adattár 731.

²¹ GySm. Lt. 2. sz. lt. Sopron megyei céhek, Kapuvár f.

²² DOBY Antal: *Adatok a czéhek házi szokásaihoz* (1877) Országos Széchényi Könyvtár, Fol. Hung 1523.

²³ PETELEI István, 1878, 95.

céhlevelüket 1778-ban, így joggal tételezhetjük fel, hogy utóbbiaknál is dívott e szokás.²⁴

A szegedi kötelesek szokásait leíró BAKAY Nándor közléséből kapjuk a feloldását a dohánnyal töltött, koszorúba helyezett pipának. „A segédde avatásnál különböző díjak mellett különböző fölűfizetések dívttak. Például az újonc segédnek egy hosszú szárú pipát s egy telepoharat adtak a kezébe s a koszorút a fejére tették. Ez utóbbi rezgő érc-sújtásokkal volt tele, úgy hogy csak a feje tetején állt az illetőnek. Ekkor két széket tettek az asztal két ellenkező oldalára s az újonc segéd fején a koszorúval s az akadékoskodó hosszú szárú pipával, kezében a telepohárral az egyik székről a másikra a láda fölött volt kénytelen az asztalt keresztül lépni. Ha a föltámasztott ládafödél lecsapódott, ha fejről a koszorú leesett, ha pipájából a hamu kihullott, ha a pohár kicsordult, mindezekért egy-egy pint bort fizetett. No ez nem nagyon szép szokás volt. Azonban a komoly dolognak ez csak komikumát képezte; mert az ifjúnak az erkölcsi oktatások is bőven kijutottak. S a mi fő, a komikumnál sem volt szabad senkinek nevetni. Mindez azonban együttvéve emlékezetes napot képezett az ifjú életében s volt benne bizonyos ünnepélyes szín. Noha igen savanyúan eshetett az újonc segédre az a nagy szabadság, hogy ő a nyitott ládánál egyszer életében bort ivott, pipázott, sőt azt át is lépte.”²⁵ A szokás általános létére utal a cikk írójának az „ifjúság ládájá”-val kapcsolatban tett megjegyzése, miszerint: „Magában foglalta a céh és az ifjúság egyesületének alapszabályait, jegyzőkönyveit, szabadságleveleit, a segélypörsölyt, egyes bennhagyott tanulóleveleket s a *legtöbb láda egy-egy koszorút* s egy érc poharat, mely utóbbi gyakran az ötvösség remekműve volt.”²⁶

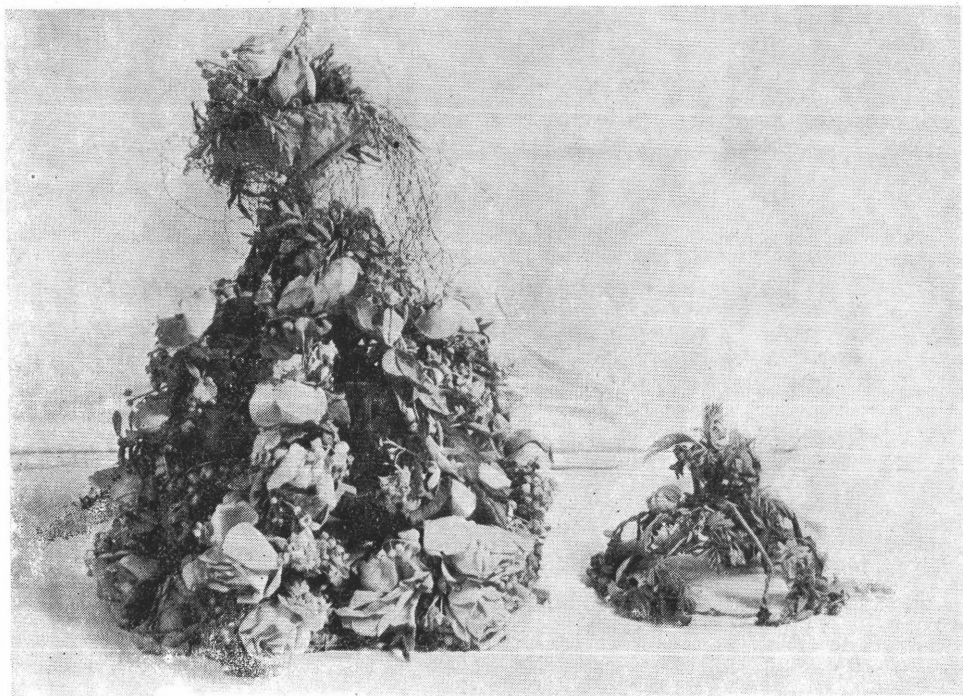
A debreceni koszorúkra vonatkozóan igen gyér adatokkal rendelkezünk. ECSEDI István a múzeum katalógusában az egyes szekrények ismertetésénél írja: „A 3. szám a debreceni csizmadia ifjúság koszorúja, melyet temetéskor a meghalt legény előtt vittek, a bálban pedig az asztalon tartották.”²⁷ Itt tehát bővül a használat köre, mert eddig csak az avatás kellékeként ismertük a koszorút. A koronának inkább mondható koszorú felépítése a következő: Három szál művirághoz való drótból, vékonyabb szállal körül fonva, készült az alapkarika. Ebből hat arányosan elhelyezett borda ível a csúcsig szintén drótból, itt ezek összecsavarva egyesülnek. A bordákat

²⁴ SZÁDECKY Lajos, 1913, II. 333.

²⁵ Alföldi Iparlap 1884. 19. szám. Tárca. Az „ifjúság ládája”. A közlést B. szignóval jelentették meg. Bálint Sándor szíves közlése szerint Bakay Nándor híres szegedi iparos, kötélverő mester, majd kötélgyáros a visszaemlékezés szerzője (1833–1901). Ezúton is hálással köszönöm Bálint Sándor segítségét, aki felhívta figyelmemet a cikkre.

²⁶ Alföldi Iparlap 1884, 19. sz.

²⁷ ECSEDI István, 1930, 134.

1. A debreceni csizmadiák és kötelesek legénykoronája.

préselt bársony levelek barna színben, zöld papírlevelek, rózsák és bimbók rózsaszín és fehér színben, fehér gyöngyvirág és kék nefelejts, kifakult piros szegfűvek sora díszíti váltakozva. A tetején ezüst színű sodronyból kis koszorú hat fehér gyönggyel. Ennek közepébe van tűzve egy kis csokor: keménypapír tölcser bevonva krémszínű mintás damasztal, melynek belsejéből fehér csipke hajlik ki; ebben hat aranyozott búzakaralász fémszalag toklással, négy fehér rózsza, gyöngyvirág és nefelejts, két üvegmakk aranyozva (egyik makknak csak a csészéje van meg) képezi a csokrot. A koszorú belsejében a csúcsból lóg le egy sárga kis üveg. A koszorú méretei: az alapkarika átmérője 22 cm, legnagyobb átmérője 32 cm, teljes magassága 40 cm.²⁸

A másik koszorú, a debreceni köteles legényeké, kevésbé díszes, méreteiben is sokkal szerényebb (1. ábra). Az alapkarika átmérője 17 cm, legnagyobb átmérője 18 cm, teljes magassága 13 cm. Itt is három szál művirágdrótból készült az alapkarika, egy vékonyabb szállal körülfonva. Nyolc borda ívelődik a

²⁸ Debreceni Déri Múzeum, Helytörténeti gyűjt.

csúcsáig. A bordákat váltakozva díszítették: nemzetiszínű szalaggal körül-fonva, ezt követi piros és fehér rózsával és zöld levéllel, harangvirággal, fenyőággal (zöldre festett tollból sodorva) díszített borda, majd ismét nemzetiszínű szalaggal befont borda következik stb. A tetején kis csokor piros rózsából, fenyőágból, zöld levélből összeállítva.²⁹ Míg a csizmadiák céhszabályai, jegyzőkönyvei, egyéb iratai között semmiféle utalást nem találtunk a szokásra vonatkozóan, addig a köteles legények 1838-ban kezdetű jegyzőkönyvében az 1847-es év elszámolásánál „Koszoróra kivettünk 40 xr April” (áthúzott 30 helyett íródott be a 40-es szám D. O.); 1871. július 2-án kelt bejegyzések között „koszorúra kötötünk 1 forint 32 xr.” szerepel.³⁰ A szabaduló inas először „Jungerré lett” az „egész legények”, „öreg legények” jelenlétében és csak 5–6 év múlva avatták őket „egész” vagy „öreg” legénnyé. Ezek a bejegyzések azonban külön nem említik a koszorú feje tételét, sem az avatás egyéb mozzanatát, hanem csak a tényt rögzítik a megfelelő dátum alatt. Mégis úgy vélem, hogy a nagy időközrel vásárolt második koszorú lesz az, melyet ma is birtokol a debreceni múzeum.

Ezüstből készült a kolozsvári asztalos legények koronája 1753-ban (2. ábra). Felirata a homlokpánton: EZ KOR NA KÉSZÜLT ATYAM ST MAGYARI GYÖRGY UR ÉS B J ROM LUCAS HOCH ÉS ÁBRÁMOVICS JÁNOS URÉK IDEJÉBEN ÉS DÉKÁN DÁNIEL VITMON + 1753 + DIE + 4 + FEBR. Méretei: átmérője 18 cm, magassága zászlóval együtt 25 cm, zászló nélkül 15 cm. A homlokpántra négy ívelődő borda van szegecselve. A négy bordára és a bordaközökbe egy-egy, összesen nyolc csövecske van forrasztva. Ezek rendeltetése kétségtelenül az alkalmi feldíszítés megkönnyítése volt. Valószínűleg friss virágokkal ékesítették a koronát az avatás alkalmával. A korona pántjainak kereszteződését rögzíti a zászlót tartó szobrocska csavarja. A zászlón a mesterséget jelképező gyalu, körző és derékszögű vonalzó van bevésvé. E pompás darab a kolozsvári történeti múzeumban található.³¹ Hasonló darabot őriz a segesvári múzeum is, de erről részletesebbet nem sikerült megtudni.³²

Kovácsoltvasból készült, homlokpánttal és hat bordával a szebeni Brukenthal Múzeum legénykoronája, 1710-ben. Belseje mintás kartonnal van kibélelve, pántjain beütött betűkkel felirat, melynek pontos szövegét sajnos nem ismerhetjük.³³

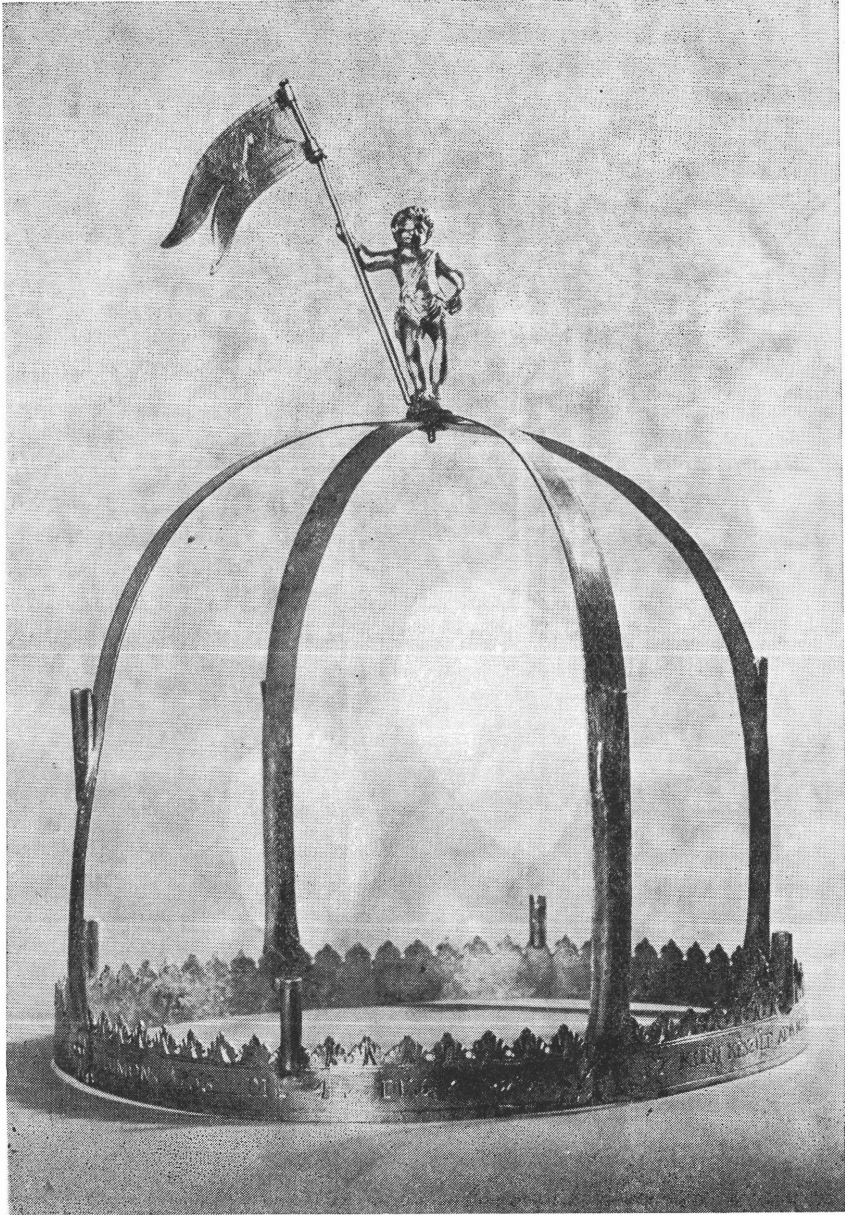
²⁹ Debreceni Déri Múzeum, Helytörténeti gyűjt.

³⁰ Hajdú-Bihar megyei Levéltár, Debrecen. Céhiratok. Köteles IX. 18/5. 32. lap, ill. 10. lap.

³¹ Kolozsvár (Cluj). Muzeul de Istorie Cluj. Leltári szám 6175. Ezúton is köszönöm Bunta Magdolna szíves segítségét.

³² Bunta Magdolna történész szíves közlése.

³³ Nagyszeben (Sibiu). Muzeul Brukenthal. Leltári szám M. 5459. (9539).

2. A kolosvári asztalos legények koronája. 1753.

A fémből készült darabok közé sorolhatjuk a fentebb már említett marosvásárhelyi gombkötők ezüst káváját, melyre úgy kötötték fel a virágfüzért, amit azután a koszorúsúz tartott az avatandó feje fölé.

A legényavatás bizonyára ünnepélyes külsőségek között zajlott, és nemcsak a mókás „próbatételek” tartoztak a szertartáshoz. A nagyváradi „gubás-ifjúság” verses köszöntését ismerjük, melyet az avatás alkalmával rendezett mulatságon mondtak el.

„Koszorú felköszöntő

Isten áldd meg szép hazánkat,
A szerencse vezesse,
Áld meg Isten királyunkot (!)
Hogy nemzetünket szeresse.
Éljen felséges királyunk,
A ki e nemes céhet
Úgy kormányozta, mint gondos
Anya a többi méhet.
Messze sugározzon kormánya,
Mint a nap tűztengere.
Éljen, éljen a hazának,
Minden igaz embere.
Hogy unalmokra ne legyen,
Hogy hosszasan beszéljek,
Jó kívánságaim után,
Hozzánk közelebb térek.
Éltesse az Isten két céhmesterünket
Tisztelt Atyamester,
Két bejelentőnket.
Éljenek céhünk jegyzői,
Céhünk minden tagjai,
Viruló jó egészségben kicsinyjei nagyjai,
Éljen a vigalmi egylet,
Éljen közönségesen;
Én koszorúzott i f j ú
Azt kívánom szívesen.
És te nagyérdemű l e á n y,
Ki működtél ezen koszorún,
Ifjúságod rózsája soha el ne hervadjon!

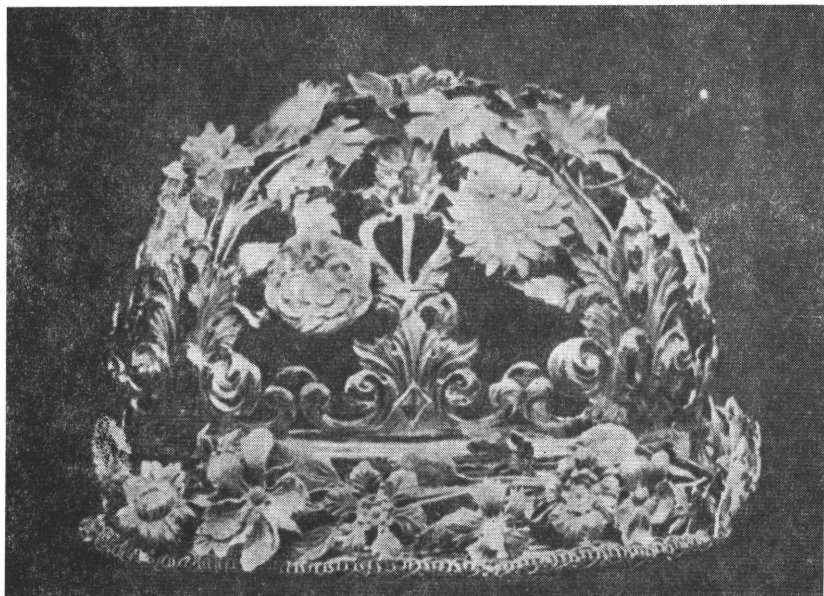
Most jertek hű munkatársak
Igyunk örömpoharat,
És mint testvératyafiak,
Vigan töltsük e nyarat,
Ugyan a jövődők vagynak a jó Isten kezében.
De jó, ha benne bízol, szíve állítja ezt merészen.
Ki most hozzánk mulatni jött,
Mégis mostan szomorú,
Annak fejét nem illeti e vigalmi koszorú,
Vagy ha valaki tőlünk megvonná ajándékát,
Rosszra magyaráznánk annak szándékát.
Érdemes vigalmi egylet,
Nyisd meg hát erszényedet,
Itt tett adakozásodért
Megáld Isten titeket.
Most szívem felfohászkodva
Istenhez az egekre,
Hogy boldogságot, virágzást
Árasszon szívetekre.
Mindig és mindig szívesen kívánom!”³⁴

Egyéb céhszokásokkal együtt jelent meg a fenti köszöntő 1880-ban a Magyar Iparosok Lapjában. Itt nyilván egy korábbi szokás 19. század közepi megfogalmazásával állunk szemben, melyből azonban világosan kiemelkedik az avatandó ifjú kötelessége: a király, a haza és céh éltetése. Hasonlóan fontos mozzanat a koszorút készítő leány említése, aki a korábban már szerepelt koszorúszűzzel azonosítható.

A céhkoszorú és céhkorona használatának, a szokás általános elterjedtségének számos példáját ismerjük a német nyelvterületről. Ezek az adatok részben korábbiak, részben egyidősek a mieinkkel. A mesterkorona használatáról a bázeli céhek mesterválasztásával kapcsolatban értesülünk. „Der Wahlakt geschah unter Beobachtung ähnlicher feierlicher Bräuche wie bei der Erneuerung des Rates der Stadt. Nach vollzogener Wahl setzte der abtretende Meister dem neugewählten Meister das ‚kränzlin‘ aufs Haupt, indem er zur versammelten Zunftgemeinde sprach: ‚Der soll und wird die zukünftig Jahr Meister sein.‘”³⁵

³⁴ NAGY Samu, 1880.

³⁵ KOELNER, P., 1942, 28.

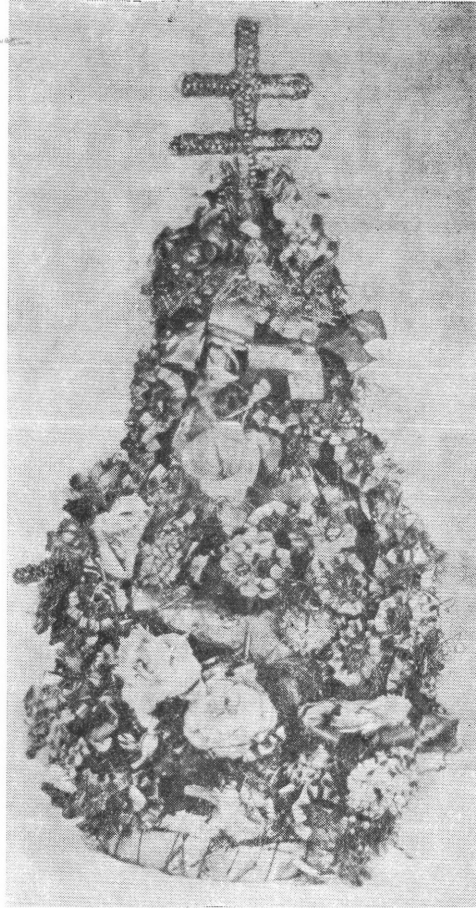

3. A bázeli aranyművesek mesterkoronája, 1663. Paul Koelner könyve után.

A bázeli céheknek 12 ezüstből készített, pompás kivitelű ötvösremek, 'mesterkoronája készült 1663—1743 közötti időben (3. ábra). Közülük tizenegynek a képét ismerjük.³⁶ Ezeknek a koronáknak a használatáról írja KREBS, hogy ezek a paradés darabok végpontjai a fejlődésnek. „In den Basler Zünften war es zu Beginn des 16. Jahrhunderts üblich, die alljährlich neugewählten Meister mit *Kränzen* aus *natürlichen Blumen* zu schmücken. Von der zweiten Hälfte an treten an ihre Stelle aus bunter *Seide* mit *Silber-* und *Goldflitter* gewundene *Meisterkränze*. Von diesen sind keine mehr auf uns gekommen. Nach der Mitte des 17. Jahrhunderts begannen die Basler Zünfte und Gesellschaften allmählich mit der Anschaffung von *Kronen* aus dauerhaftem Material an Stelle des Flitterkranzes. So entstand eine stattliche Reihe kostbarer silberner *Meisterkronen*, von denen heute noch ein volles Dutzend erhalten und in der Schatzkammer des Historischen Museums ausgestellt sind.”³⁷ E fejlődési menetet igazolhatják az egyes darabok is, hiszen formai változásaik, fém kivitelük ellenére is, magukon viselik a virágkoszorú, virágkorona, művirágból készült, majd pedig a királyi, császári fémkoronák jellemző jegyeit.

³⁶ Uo. 16—26 kép.

³⁷ RUMPF, M., 1955, 176.

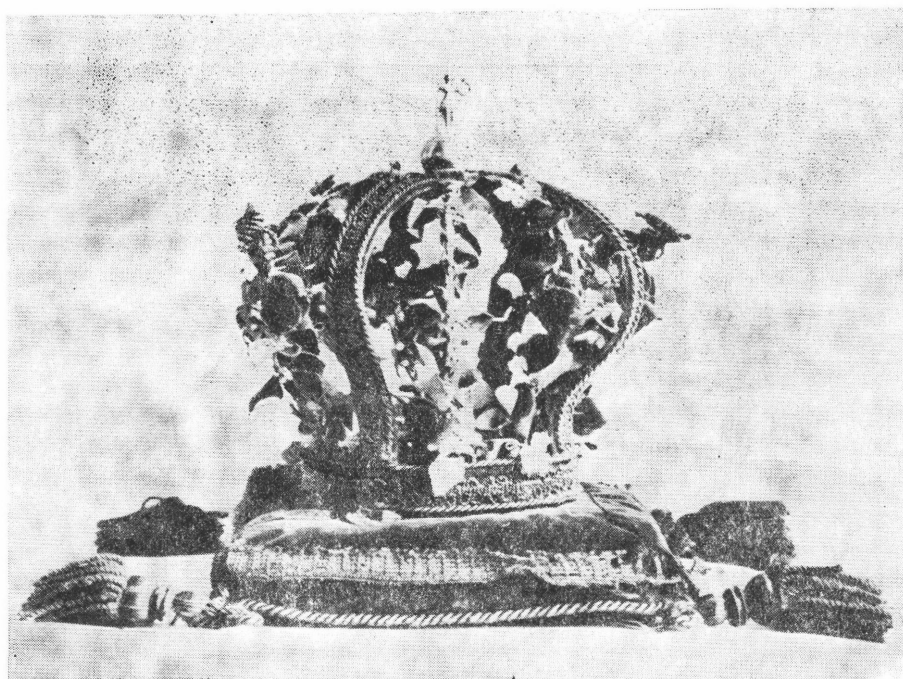
4. A halász céh halotti koronája. Wels, Felső-Ausztria. Leopold Schmidt könyve után.

A művirág korona példáját a felső-ausztriai Wels halász céhének halotti koronája őrizte meg az utókor számára (4. ábra). Felépítése fémváz, vászon, flitter, fémszál, ami nagyon emlékeztet a debreceni csizmadiák legénykorszorújára. Sajnos, semmi részleteset nem tudtunk meg a szokásról.³⁸

Átmeneti típusnak tartjuk a hamburgi vitorlakészítők 18. századi halotti koronáját, melynek fém vázát paszománt és drót bordák, textilből készült művirágok és levelek díszítik (5. ábra). Tartozéka ennek egy bársony párna, a koronához hasonló paszománt, valamint zsinór és bojt díszekkel.³⁹

³⁸ SCHMIDT, L., 1966, 103. ábra. Totenkrone einer Fischerzunft. Flitterwerk. Wels, Oberösterreich.

³⁹ GRÖBER, K., 1936, 150. ábra.

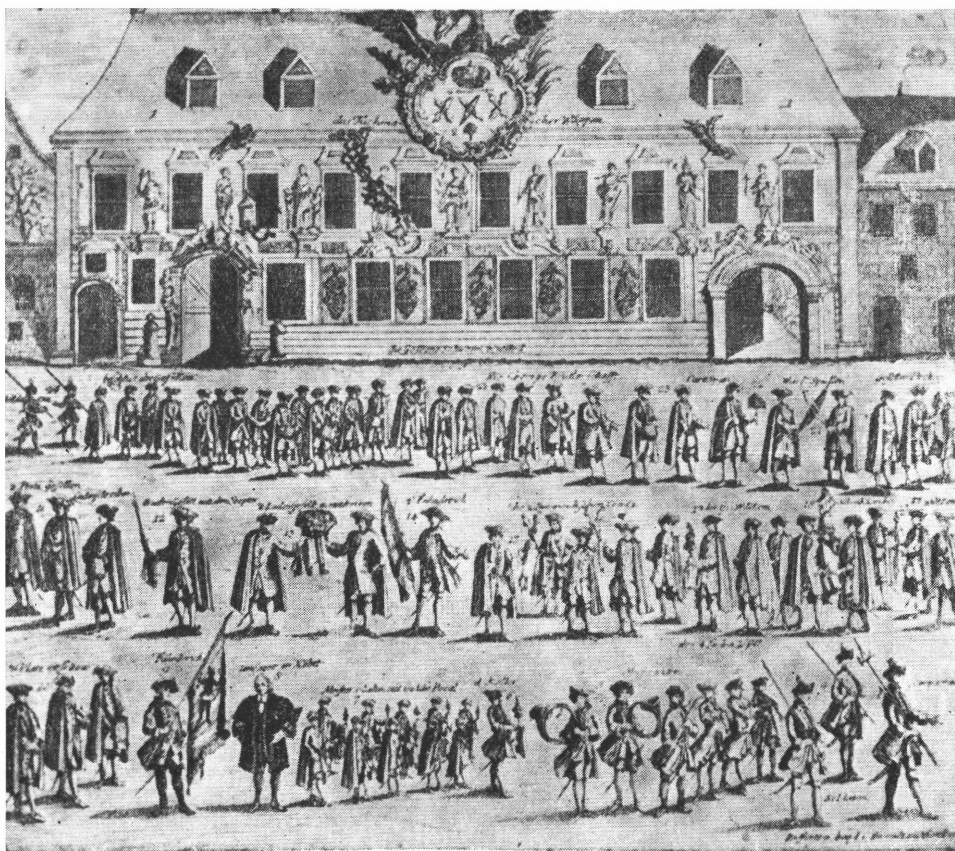
5. Vitorlakészítők halotti koronája. Hamburg 18. sz. Karl Gröber könyve után.

A nürnbergi posztósok céh felvonulását ábrázoló metszeten jól kivehető a szalagokkal díszes korona, amit két díszbe öltözött férfi visz egy jogart tartó alak után⁴⁰ (6. ábra).

Bizonyára a rendkívül gazdag német céhtörténeti irodalomban több hasonló példát is találhatunk, sőt a metszetes ábrázolások külön is nagy figyelmet érdemelnek, mert a céhfelvonulások pompájáról, a „felségjelek”, de egyéb a menet díszét emelő tárgy és öltözet alkalmazásáról tudósítanak. Kitűzött témánk szempontjából azonban a legjelentősebb mű M. Fridericus FRISIUS *Ceremonial-Politicája*, melyet 1705–1716 között adott ki Lipcsében füzeteként húsz mesterségről, közel ezer oldalon.⁴¹ Ezek között hat mester-ség szokásainak leírásában találkozunk a legényavatásnál használatos koszorúval az egész ceremónia fontos mozzanataként (7. ábra).

⁴⁰ RUMPF, M., 1955, 17. ábra.

⁴¹ FRISIUS, M. F., 1705–1716. A tárgyalt mesterségek: Schmied, Tischler, Beutler, Bötger, Drechsler, Kürschner, Schuster, Messer-Schmied, Töpffer, Weissgerber, Hutmacher, Buchbinder, Büchsenmacher, Kannengieser, Gürtler, Weiss-backer, Seiler, Fleischhacker, Trompeter, Schneider.

6. A nürnbergi posttós céh felvonulása, 18. sz.

1705-ben jelent meg a kesztyűsökről, zacskókészítőkről (Beutler) a leírás Lipszében. Röviden ismertetem a szertartás menetét. A felszabaduló inas a legényavatáshoz három becsületes legényt választott ki, ezek az öreg legény és két segítője, akik közül az egyik papnak öltözik. „Wenn dieses geschehen / so gehet der Actus den folgenden / oder etliche Tage darnach selber an / da sie denn den Junger bekleiden mit einem Stroh-Crantze (Stroh-Gürtel) und solchen Knie-Bändern.” Ezután egy sámlira ültetik az ifjút, aminek a lábai alá egy nyújtófát tesznek. Az ingatag alkalmatosságról gyakran, többször is hanyatt esik az ifjú. A papnak öltözött legény köpenyben, hegyes kalapban ül vele szemben. A kalapja kártyalapokkal van megtűzdelve és amennyire csak telik tőle, beszél az ifjúnak, eltereli figyelmét, majd a hegyes kalapból lespricceli az avatandót. Ezt követi a kártyázás. Amikor a szétszórt lapokat szedi össze az ifjú, akkor az oda-

der vornehmsten
Künstler
und
Handwerker

Ceremonial - Politica,

in welcher
nicht allein dasjenige / was bey dem
Aufsdingen /
Lofsprecken und
Meister werden
nach denen

Articulß : Brieffen

unterschiedener Orter / von langer Zeit her in ihren

Innungen und Zünfften

observiret worden /

sondern auch diejenigen
lächerlichen und bisweilen bedenklichen
Actus wie auch Examina
bey denen

Gesellen machen

ordentlich durch

Fragen und Antwort

vorstellen und mit
nützlichen Anmerckungen zufälliger Gedancken
ausführen wollen

M. FRIDERICUS FRISIUS, SCHOL. ALTENB. CONR.

Leipzig

Zufinden in Groschuffs Buchladen. 1705.

7. M. Fridericus Frisius könyvének címlapja.

készített fűzfakorbáccsal a kezére vernek. Nyilván ügyeskedni kell, hogy minél kevesebbet kapjon. Ezután következik a kockázás. Egy vizesedényben vannak a kockák, melyek kiszedésekor megint a kezére vernek. — A verés azért jogos, mert ezek a szórakozások tiltottak a legények számára. — A következő mozzanat szakmai vizsga. Egy faszénderabbal kell lerajzolni az asztalra egy kesztyű, egy harisnya és egy zacskó formáját. Ha hibázott, akkor a javítás közben megint kap a kezére a korbáccsal. — Végre elérkezik az avatás, keresztelés. Kérdezik tőle, hogy sörrel, borral vagy vízzel kívánja az avatást. Ha vízzel, akkor hideg vízzel öntik le, de ha bort vagy sört választott, akkor csak keveset öntenek a fejére. Ekkor kap egy legénynevet, amit ha nem jegyez meg, és másnap kérdezik tőle, úgy bírságot fizet. De még mindig nincs vége a vegzatúrának. Egy hosszú padra ülnek, ami alatt háromszor kell átbújni az ifjúnak, miközben a legények „Ein Junger kricht hinunter, ein Geselle wieder hervor” szavak kíséretében ütik. Ezután a segítő borbélynak öltözik. A legények atyamestere mondja, hogy van neki egy fia, akinek a foga fáj, meg kellene gyógyítani. Erre a borbély munkához lát. Egy bárdal vakarja, egy téglával dörzsöli, egy rostával fésüli és végül porral púderozza, előkészíti a műtétre. Az ifjú száját egy keverőkanállal felnyitja, egy nyers tojást a nyakába dug, ami a fájós fog kihúzását jelképezi. A sok móka után az ifjú megmosakszik, tiszta ruhába öltözik és végre fejére kerül az igazi korona. „Alsdem setzet man ihm den Gesellen-Crantz auf / so ihm eine Jungfer machet / die auch beym Schmause sich einfindet.” Asztalhoz ültetik, és amíg hozzák a sültet, hosszú szövegben oktatás következik, hogy s mint kell viselkedni. A „Gesellen-Trunk”, a társphár ivás, szintén hosszú szöveg kíséretében történik meg, kioktatják az ifjú legényt a vándorlásra, majd minden jót kívánnak neki. A következő napon elfogyasztják a lakoma maradékát, miközben szemrehányást tesznek az ifjúnak, amiért elhagyta a koszorút és az avatáskor kapott „pater-noster”-t. Ilyenkor bírságot szabnak ki a legényre. Előfordul, hogy az tiltakozik, hogy ő nem vesztette el a koszorút, hiszen azt az atyamester szokta elzárni. Ez a viselkedés csak növeli a bírság nagyságát, ami egy tallérnál magasabbra nem mehetett. A selyemzsinórra fűzött érmet mindenkor magánál kellett hordani a vándorló legénynek. A zsinór a kötött barátságot jelképezte, a rajta levő érem pedig emléke volt az avatásnak.⁴²

Az *esztergályos*oknál szintén szerepel a bohóságok között a borotválás is, majd asztalhoz ültetik a legényt. „Darauff setzen sie ihn zu Tische oben an / muss er seinen Gesellen-Krantz den ältesten Orten Gesellen geben. Hernach

⁴² FRISIUS, M. F., 1705, Ceremoniel der Beutler, 136–146.

legen die Gesellen die Hüte bey sich auf den Tisch / der Orten-Gesellen setzt ihn den Krantz auf / gibt ihm eine Maultschelle und sagt: Diese leide von mir / wenn dir aber einer eine andere giebt, so wahre dich. Darauff sagen die Gesellen / dem neuen die Handwercks Gewohnheit / und schencken ihm / wie einen frembden."⁴³

A *kádároknál* hasonlóan hosszú szertartás után az utcára kifutó és ott tüzet kiáltó ifjút az érkező többiek vízzel leöntözik. Végül következik a lakoma. „Es wird ein Schmauss gegeben / darbey man ihm einen Crantz aufsetzet / die oberste Stelle einräumet / und seine Gesundheit herum trinket."⁴⁴

A *késések* szokásainak leírása 1708-ban jelent meg. Különbéféle procedúráknak van kitéve az avatandó. A kesztyűsökéhez hasonlóan a kártyázásnál a kezére vernek, vízzel vagy borral keresztelik, a könyvvvel, amelyből felolvasták neki az illemszabályokat, a fejére ütnek, megborotválják, korommal szakált rajzolnak neki, az atyamester arcul üti stb. „Man setzet dem neuen Gesellen einen Crantz auf / und wünschen ihm Glück zum Gesellen-Stande". / Was ist hierbey erinnert worden? Dass der Crantz zuweilen als ein Zeichen der Vollkommenheit und Freude / wegen seiner circularen Figur / zuweilen auch / z. e. ein Stroh-Crantz / ein Zeichen der Schande und Beschimpfung anzusehen."⁴⁵

A *kalaposoknál* (1710) az avatandót egymásra rakott kalapformákra ültetik, amiről természetesen mindjárt le is billen. Ekkor a fejére tesznek egy szitát, amit a mesterségben használnak, majd az egyik segítő, aki szerzetesnek öltözött, jelentős mennyiségű vizet önt a fejére. A másik segítő megfogja és tartja a megfürösztött, elázatatott új legényt. Ezt követően „Die 2. Beystände verehren dem neuen Gesellen einen Krantz daran ein Band gebunden / welchen er nebst bey der Beystände Nahmen überall bey sich und in Gedanken haben muss desgleichen muss der neue Geselle / Meister und Gesellen mit Kränzten beschenken / in Leipzig aber nur mit Bänder allein."⁴⁶

A *könyvkötőkről* az 1712-ben kiadott füzet tudósít bennünket az inas felszabadításáról. „Die Gesellen kleiden den Lehrling an / setzen ihm einen papierenen bunten Hut auff / binden ihn um den Leib und Beine papierne Späne / und kehren ihn mit den Besen / gleich als ein staubigtes Holz ab." („Was könnte man hiebey vor gute Gedancken haben? Wir wollen eben nicht die Handwercks Gewohnheiten reformieren / wiewohl zu wünschen

⁴³ FRISIUS, M. F., 1705, Ceremoniel der Drechsler, 248.

⁴⁴ FRISIUS, M. F., 1705, Ceremoniel der Böttger, 217.

⁴⁵ FRISIUS, M. F., 1708, Ceremoniel der Messer-schmiede, 366—367.

⁴⁶ FRISIUS, M. F., 1710, Ceremoniel Derer Hutmacher, 466—467.

wäre / dass dergleichen Dinge nach und nach mit guter Arth könten beygeleget werden / jedoch nur uns so weit heraus lassen / dass man sich hierbey derjenigen papiernen Crone / die mit erschrecklichen Teuffels-Bildern bemahlet war (erinnern könne) welche der standhaffte Johannes Huss in Erinnerung der Doenen-Crone / mit welcher Christus in / seinen Leyden gecrönet war / willig und gern auffgesetzt.“⁴⁷ Az ifjúnak egy sor kérdésre kell válaszolnia, majd részletesen elmondani egy táblás könyv készítésének teljes munkamenetét. Tréfás kérdések után fejére öntött vízzel megkeresztelik. A könyvkötőknél találkozunk először olyan adattal, amely az idegen legény üdvözlésénél használt koszorút említi. Az érkező legény a mester-ségben szokásos köszöntővel igazolja magát, felel a kérdésekre. Az öreg legény borral vendégeli meg. Az idegen az atyamester, a felügyelő mester és az atyamester felesége egészségére iszik. „Dem Gesellen dem geschenckt wird / muss der Crantz aufgesetzt werden / und so offter hinaus gehet / muss der Jung-Gesell mit ihm gehen. Verhält er sich nicht erbar / so muss er eine gewisse Straffe leiden.“⁴⁸

Természetesen más céhtörténeti, céhszokásokat leíró munkában is találhatunk hasonló adatokat. 1800 körüli időből jegyezte fel egy vándorló takács legény: „Wie er als Lehrling losgesprochen wird schmückt ihn noch die versammelte Zunft nach alten Brauch mit einem schönen Blumenkranz und zecht darauf wacker mit dem neugebackenen Gesellen.“⁴⁹

FRISIUS vállalkozását nem becsülhetjük eléggé, mert 17. századi vagy még korábbi gyakorlatot rögzített leíró sorozatában. Másrészt a terjedelmre is jelentős munka füzetenként is közkézen foroghatott. A vándorló legények a hosszú szövegeket, különösen a kérdés-feleleteket lemásoltatták, hogy jobban megtanulhassák és így kevesebb hibát ejtve kevesebb bírságot fizessenek. Ilyen másolatokat, töredékeket a hazai gyűjteményekből, céhes iratokból is ismerünk. FRISIUS munkája e töredékek megfejtésében, rekonstruálásában nagy segítséget nyújthat. De a céhélet sok más kérdésében is eligazít. Általában a magyarországi céhszokások vizsgálata a német nyelvterület gazdag irodalma nélkül nem lehet teljes, már csak azért sem, mert a magyar jellegzetességek sem könnyen állapíthatók meg nélküle.

Összefoglalva a fentieket a következőket állapíthatjuk meg a céhkoszorú, céhkorona kérdésében:

1. Elszórt adataink 1610—1880 közötti időből valók. Húsz adatunk tizenhárom helység tizenegy mestersége között oszlik meg. A bemutatott szokás földrajzi elterjedése, másrészt a tizenegy szakmában való előfordulása az

⁴⁷ FRISIUS, M. F., 1712, Ceremoniel Der Buchbinder, 564.

⁴⁸ FRISIUS, M. F., 1712. Ceremoniel Der Buchbinder 565.

⁴⁹ RUMPF, M., 1955, 168.

általános elterjedtséget bizonyítja. Feltehetően az eddig nem vizsgált dél-dunántúli és felvidéki területeken is nyomára bukkanhatunk.

2. A 17. századi adatok nyugat-magyarországi területekről a koszorú kizárólag egyházi körmenetekben való kötelező használatát bizonyítják. A bokrétát pedig egy esetben a legényeknél említik.

3. A legényavatásnál használatos koszorú Sopron megyéből, Dél-Alföldről, Tiszántúlról, Erdélyből, Zemplén és Ugocsa megyékből ismert. — A legénykoszorú két művirág példányát Debrecenből, fémből készült korona formáját Kolozsvárról, Szebenből és Segesvárról, valamint egy ezüstkáva alakjában Marosvásárhelyről ismerjük.

4. A mulatságokkal kapcsolatban a debreceni csizmadiák és a nagyváradi gubás-ifjaknál találkozunk a koszorú említésével, utóbbiaknál felköszöntő vers keretében.

5. A temetésen is használt legénykoszorúról egyedül a debreceni csizmadiák esetében van rövid hírünk.

6. A mesterkoszorúra vonatkozóan a győri molnárok leltárában találtunk adatot 1806-ból.

7. A 3—6. pontban foglaltakra vonatkozóan számos azonos vagy megfelelő adatot ismerünk a tőlünk nyugatra fekvő német nyelvterületről. Részletes leírásaik segítik a hazai anyag értelmezését is. A koszorúszerű éppúgy szerepel a marosvásárhelyi gombkötőknél, a nagyváradi gubásoknál, mint a szászországi kesztyűsöknél. A koszorú itt is, ott is egyértelműen az erényt, a kiválóságot, az összetartozást is jelképezi a próbatételeken átesett, felnőtté vált ifjak, a mesterek sorába emelkedett, vagy éppen céhmesterré választott ember és közössége számára.

— A szokás felnőtté avató mozzanatainak teljes részletezését nem tekintettük célunknak, hiszen ezek javarésze néprajzi irodalmunkból is ismert.⁵⁰ Ennek értelme csak egy nagyobb összegezés keretében volna, az hozhatna újabb eredményeket a szükséges összehasonlításokkal és elterjedési vizsgálatokkal együtt.

A bevezetőben említett csallóközi és szigetközi, egyéb legénycéhek koronái, címerei, az avatás szertartásának részletei és a céhes szokás írott és tárgyi emlékei és részletei között nézetem szerint meglevő kapcsolatok elemzését a folklórban jártasabbaknak kell elvégezniök. Az a reményem, hogy a bemutatott anyag ennek a feladatnak a szükséges elvégzéséről meggyőzte az erre illetékeseket, felhívta a figyelmet a témára. Az adatok szaporítását, az elterjedés újabb nyomait adhatja az elkészült céhkataszter adatainak kiaknázása. Talán arra vonatkozóan is meggyőző erejű az anyag,

⁵⁰ Lásd az irodalomjegyzéket.

hogy a folkloristák végre megkezdjék a céhek szokásainak módszeres és teljes feltárását. A korai német publikációk módot adhatnak arra, hogy a nemzetközi kapcsolatokat mérhető módon érzékeljük, a terjedés ütemét és intenzitását, a romlás mértékét, a variálódás sokféleségét megállapítsuk, mindezek ismeretében a magyar jellegzetességeket kiszűrjük. Éppen csak megemlítem, hogy a céhkataszter adatai szerint az ország mai területén fellelhető céhíratok között a következő nem iparos céhek is találhatóak: egy favágó, hat juhász, egy napszámos, egy paraszt, két vincellér és még egy vőfélycéh is.

Ottó Domonkos

GUILD CHAPLET, GUILD CROWN

Among the customs of the guilds an important place had been taken for centuries by the initiation of the apprentices who had served their apprenticeship into the society of journeymen. The young man is taught, in the midst of humorous trials, to be an adult, to respect the guild, to be honest and community-minded. The placing of the chaplet, the crown on the head of the journeyman also formally marked the starting of a new period in his life. The various solemn poems, greeting verses and the chaplet, the crown itself all these contributed to the increased solemnity of the occasion.

In Hungary we know the journeymen's chaplets of bootmakers and ropers from Debrecen. In the documents of guilds, and guilds-historical memoirs we often find short references to and descriptions of such ceremonies. For example in the 17th century the wearing of the guild chaplet was made compulsory on the occasions of religious procession while from the 18th and 19th centuries we know descriptions in relation to the ceremonies of journeymen's and masters' initiation, festive occasions and funerals.

From the guild-historical works of the German-speaking countries we know several detailed descriptions in connection with the journeymen's initiation into the various crafts. The book by M. Fredericus FRISIUS, Leipzig (1705), is considered the most important one, since its texts were suitable also for the promotion of their spreading among the journeymen. In Hungary we find increasingly more such fragments in the legacy of the journeymen as are sometimes word-by-word copies of the greeting texts and the question-and-answer formulae found in FRISIUS' various descriptions. The widely-known custom of journeymen's wandering and the trends of journeys towards the west call our attention to the fact that the elaboration of the Hungarian material should not miss the comparisons with the data of countries from the west.

IRODALOM

- DÖMÖTÖR Tekla
1964 *Naptári ünnepek — népi színjátszás.* Bp.
- FRIED István
1971 *A csepregi pünkösdi királyok.* Soproni Szemle 262—264.
- ECSEDI István
1930 *Vezető a Déri Múzeumban.* Debrecen.
- ERNYEI József—HAJNAL István
1910 *Legénybíróságok a Körnöcbányát környező német falvakban.* NÉ 67—97.
- FRISIUS, M. Fridericus
1705—1716 *Der vornehmsten Künstler und Handwerker Ceremonial-Politica.* Leipzig.
- GRÖBER, K.
1936 *Alte deutsche Zunftherrlichkeiten.* München.
- KHIN Antal
1932 *Csallóközi legényavatás.* Ethn. 19—24.
- KOELER, P.
1942 *Basler Zunftherrlichkeiten. Ein Bilderbuch der Zünfte und Gesellschaften.* Basel.
- NAGY Samu
1880 *Céhszokások az ifjúságnál.* Magyar Iparosok Lapja 8. sz. 58—59.
- P. JÁMBOR Márta
1957 *Legényélet és legényavató szokások Halászáiban.* Néprajzi Közlemények 3—4. sz. 99—120.
- PETELEI István
1878 *A marosvásárhelyi czéhek házi szokásairól.* Századok, 95.
- RUMPF, M.
1955 *Deutsches Handwerkerleben und der Aufstieg der Stadt.* Stuttgart.
- RICHTER M. István
1918 *A pénz megtisztelése.* Ethn. 256—271.
1920 *A legények gyűlése.* Ethn. 101—110.
1930 *Mesterlegények a céhvilágban.* Ethn. 38—47, 177—199.
- RÓMER Flóris
1877 *Felhívása a céhemlékek gyűjtésére.* Századok, 280—282.
- SCHMIDT, L.
1966 *Volkskunst in Österreich.* Wien.
- SZÁDECZKY Lajos
1913 *Iparfejlődés és a czéhek története Magyarországon.* I—II. Bp.
- SZENDREY Akos
1952 *Legényavatás.* Ethn. 358—370.
- TIMKÓ György
1904 *Szigetközi leánykorbácsolás és legényczimer.* NÉ 316—323.

ARATÓSZOKÁSOK, ARATÓÉNEKEK

Európa minden földművelő népe körében éltek azok a hiedelmek, rítusok, amelyeket a földművelő kultúra hajnala óta a természet megújulását figyelő ember képzeletvilága megteremtett, és amelyek az elvetett magot az életet jelentő termés birtokba vételéig végig kísérték. A jó termés utáni vágyakozás számos népszokásban, hiedelemben megnyilvánul. Az új kenyér a feudális középkor vallásos világában még nagyobb jelentőséget nyert. A kenyér kultusza már a kereszténység kezdeti szakaszában fő része a liturgiának.¹ A Kánon végének része volt, hogy megköszönték a mindennapi kenyeret, majd a szentekhez fohászkodtak a jó időért, a hasznos és tartós esőért és a bő aratásért.² Ezekben a századokban nem voltak ritkák a természeti csapások, a járványok, s kísérőjük az éhínség volt. Igen gyakori volt, hogy a jobbágy egy-két rossz terméssel járó esztendő, falut harmadoló vagy felező járvány után kénytelen volt másfelé kenyér után nézni. S bár a jobbágy termését kénytelen volt földesurával, papjával megosztani, féltő gonddal szemlélte a sárguló kalászkokat, s örömmel várta a legnehezebb mezei munkák egyikét, az aratást, amelynek mind a kezdete, mind a befejezése ünnepszámba ment. Az ünnepélyes alkalom pedig mindig együttjárt a hiedelmekkel, a népi rítusokkal, az egyház áldásaival, amelyek a munka eredményességébe vetett hitet erősítették.

Hogy az aratás kezdetével és befejezésével összefüggő régebbi vagy a középkori egyház kezdeményezése, hatásaként kialakult hiedelmekből, szokásokból melyek maradtak fenn azokra az emberöltőkre, amelyekre vizsgálatainkat kiterjeszthettük, nem tudjuk. Ennek számbavétele nem is lehet célunk. Itt mindössze arra törekszünk, hogy a rendelkezésünkre álló, főleg az északi magyar nyelvterületekről származó adatokat sorra véve, bemutassuk azokat a változatokat, amelyek az aratás kezdetéhez és befejezéséhez

¹ PASCHER, J., 1963, 600.; RADÓ Polikárp, 1967, 436.

² PASCHER, J., 1963, 600.

kapcsolódtak, s amelyeket az emlékezet vagy éppen a megszokás az utóbbi évtizedekig megtartott.

Az egyes néprajzi vagy folklórjelenségek gyakoriságának, életerejének és elterjedésének vizsgálata során gyakran találkozunk olyan kérdésekkel, amelyek figyelmünket fokozottabban a szomszéd népek hasonló jelenségeinek megfigyelésére, számbavételére irányítják. A mi esetünkben ezt még inkább indokolja az a feltétlenül szem előtt tartandó tény, hogy a volt Osztrák—Magyar Monarchiában élő népek állandó belső migrációja egészen a múlt század elejéig tartott, ami a különböző népi kultúrák keveredésével és konzerválásával járt együtt. Ezt a keveredést — természetesen — az aratáshoz fűződő hiedelmekben és szokásokban is megtaláljuk. Bár szem előtt tartjuk azt, hogy aratószokásaink — és végső soron aratóénekeink is — közös európai forrásból táplálkoznak, az esetek többségében a nálunk esetleg csak csökevényes formában megmaradt változatok teljesebb formáit nemritkán a közelebbi népek — amelyekkel hosszú időn át gyakori volt az érintkezés — változatai magyarázzák. S itt azt a tényt sem hangsúlyozhatjuk eléggé, hogy az egymás mellett élő népek azonos vagy hasonló gazdasági-társadalmi viszonyai — a nyelvi különbségek ellenére is — megteremtik a feltételeit a hasonló vagy azonos kulturális formációk kialakulásának.³

Mielőtt tárgyunkra térnénk, szólunk kell arról, hogy az aratást évszázadokon át a magyar vidékek jó részén főleg szlovákok, vagy szlovákok és magyarok együtt végezték. RADVÁNYI Ferenc 18. század eleji kéziratában olvashatjuk a Nógrád hegyvidékének szlovák és síksági magyar lakosságáról a következőket: „... a hegyvidékek lakóit, — kiknek nincs elég termőföldjük —, e síkságok tartják el... miközben a síkvidék lakói a hegyvidékieknek a kenyeret adják, utóbbiak ezt a jótéteményt kétkezi munkával szokták viszonzni... kik értenek közülük a termények begyűjtéséhez, az aratáshoz, a csépléshez, a kaszáláshoz, ezekkel a munkákkal szoktak segíteni, hogy részt kapjanak a terményekből, mások pedig kézműves munkával az erdőtől származó faragott, vagy a föld méhéből kibányászott anyagokból készült különböző használati tárgyakat állítanak elő s e természetadta dolgokat cserélik fel az ugyancsak természetadta dolgokra...”⁴

BÉL Mátyás említi, hogy a dél-nógrádi magyar paraszt csak a szántástvetést végzi maga, a kaszálást, az aratást, a cséplést heted- vagy nyolcadrész fejében az észak-nógrádi szlovákok vállalják, s a munkabérben kapott gabonát a magyarok szállítják nekik haza.⁵ Pásztón a szlovák részes ara-

³ Vö. UJVÁRY Zoltán, 1969, 200—201.

⁴ RADVÁNYI, F., 1710—1716.

⁵ BÉL Mátyás, 1742, 31.

tókról 1699-ben történik említés.⁶ 1636-ban a sárosi Kuró (Kurov) községből Ónodra, Szerencsre, Uporra mentek szlovák aratók.⁷ A 18. századi szlovák települések pedig egyre délebbre vonzották az északi megyék szlovák aratómunkásait.⁸

Božena NĚMCOVÁ, aki a múlt század derekán járt Nógrádban, néprajzi képeiben a következőket írja: „Amikor megérik a gabona, a turopolyai⁹ apa így biztatja fiát: Ne félj fiam az éhségtől, Nógrádtól délre már érik nekünk a búza... a szegény hegyi falvakból Gyarmat környékére, sőt lejjebb az Alföldre egész karavánok mennek aratni Árvából és Trencsénből, asszonyokkal és gyerekekkel... Sokan így sóhajtanak: Hej, lent véres hólyagok lesznek, aki dolgozni nem tud, majd megtanul lent! Mégis évente oda mennek, hogy haza vihessék a gabonát... Az aratókat konvencióra fogadják, ahogy azt ott nevezik. Élelmet és gabonarészt kapnak, ami általában a kilencedik kila. Szalmát is kapnak, de pénzt nem.”¹⁰ A Zsitva mellékére előre szerződött aratók mentek s indulásuk ideje Péter-Pál napja volt.¹¹

A példákat még sorolhatnánk. Sokfelé különösen az uradalmakban voltak gyakoriak a szlovák aratók, de főleg a szlovák nyelvhatárhoz közelebb eső falvakban, mint pl. Hontban, Nógrádban, Hevesben stb. a parasztbirtokon sem hiányoztak. Az uradalmakba a legkülönbözőbb szlovák vidékekről is, a gazdákhöz az egymáshoz közelebb eső falvakból, vagy még inkább egy faluból kerültek az aratók. Gyakori volt, hogy egy-egy gazdacsaládnak két emberöltőn keresztül is ugyanazokból a szlovák családokból kerültek ki az aratóik. Többfelé meghitt baráti kapcsolat alakult ki a magyar gazda és szlovák aratói között; vendégségbe, lakodalomba meghívták egymást. A legidősebb arató már jóval az aratás megkezdése előtt, gyakran már a téli hónapokban felkereste a gazdát. Rendesen valamilyen csekély ajándékot is vitt,¹² pálinkát, sajtot, a fiúgyermeknek furulyát, és megbeszéltek, hány pár aratóra lesz szükség, mennyi lesz az aratórész stb. Az aratók rendszeren a széna- és a sarjúkaszálásban is részt vettek. A magyar családoknál évente három alkalommal is eltöltött hosszabb idő, a közös munka során számtalan alkalom kínálkozott egymás szokásainak, hiedelemvilágának, népdalainak megismerésére. A magyar vidékekre járt szlovák férfi

⁶ VASS József, 1939, 17.

⁷ DEMO, O. — HRABALOVÁ, O., 1969, 11.

⁸ DEMO, O. — HRABALOVÁ, O., 1969, 11—12. Vö. még a 80—81. lapon a 31. jegyzetet, továbbá: PRANDA, A., 1970, 31—86.

⁹ Turie Pole, Vel'ky Krtiš-i (nagykürtösi) járás.

¹⁰ NĚMCOVÁ, B., 1955, 107.

¹¹ RÉSÓ ENSEL Sándor, 1867, 350.

¹² Vö. még UJVÁRY Zoltán, 1969, 184.

aratók legtöbbje a magyar nyelvet is elsajátította, s nem volt ritka, -hogy esős időben, amikor a kaszások, az aratók fedél alá szorultak, valamelyik idősebb férfi otthonról ismert szlovák meséket, hiedelemtörténeteket stb. magyarul mondott az összegyűlt hallgatónak.

Az aratásra, a jó termésre — többek között — már a karácsonyesti szokások (az asztal alá helyezett szalma, a szakajtóban vagy az asztal sarkán levő búza, rozs, kukorica stb.) utalnak. Hontban, Nógrádban a virágvasárnapi kische-bábu elégetése is hasonló célokat követett: a tűz füstje — a néphit szerint megvédte a határt a jégesőtől, fagytól.¹³ A Keresztelő Szent János napjához (június 24) fűződő szokások, hiedelmek is bővelkednek a jó termést célzó mozzanatokban. Pogrányban a tüzet szalmából és gazból gyújtották, és azt tartották, hogy ha a gazt elégetik, az isten jobb termést ad, a gabonák tiszták lesznek. Erre utal a szokáshoz fűződő ének szövege:

Szentiványi tiszta búza
kihajlott a gyalogútra.
Magyar Ilona selem sár haja,
haján fölül gyöngykoszorú, gyöngy.¹⁴

Tardoskedden azért gyújtották a tüzet, hogy a füstje megvédje a határt a ködtől. A tűznél ezt énekelték:

Szent Iván, Szent Iván,
szentiváni tiszta búza,
aki aztat learatja,
övé lesz a Luca Panna.¹⁵

Csallóközben még inkább a jó termés szolgálatában állt a szokás. Ott a tüzet fából és szalmából gyújtották. A máglyára rátették az elmúlt évi aratókoszorút is, aztán egy lány háromszor körüljárta, meghintette szenteltvízzel, majd egy legény égő szalmacsomóval körül szaladta és lángra lobbantotta. A cselekményhez fűződő hiedelem szerint a tüzet azért gyújtották, hogy a sáska, a jég el ne pusztítsa a vetést, a köd ne ártson a gabonának. Azt tartották, hogy ameddig a tűz ellátszik, amerre a füstje száll, jó termés lesz.¹⁶ NIEDERLE szerint a szlávok nyári és őszi kultuszainak, szokásainak és ünnepeinek nagy csoportja a termés betakarításához, az összes mezei munkák befejezéséhez kapcsolódik, a télkihordás drámai

¹³ MANGA János, 1968, 127—128.

¹⁴ MANGA János, 1942, 95.

¹⁵ MANGA János, 1942, 97.

¹⁶ MANGA János, 1942, 99—101.

jelenetei pedig az új termés biztosítására irányulnak.¹⁷ Talán nem tévedünk, ha azt hisszük, hogy a magyar nyelvterületek, különösen a nyitrai, a honti, a nógrádi vidékek szokásaiban a legtöbb esetben megtalálható a szoros kapcsolat a gabonaérés, a jó termés és a tűzgyújtás között, amit a gabonaérés ideje, a közeli aratás gondolata alakított ki, s ebben valószínűleg az egyházi magyarázatok, prédikációk is közreműködtek. RADÓ Polikárp úgy véli, hogy Sarlós Boldogasszony (július 2.) ünnepének elnevezése is az aratással van összefüggésben, mert őseink az aratás kezdetét kapcsolták az ünnephez.¹⁸

Az aratáshoz fűződő szokásokat hét, néha egymásba folyó csoportba sorolhatjuk. Ezek: 1. az aratás megkezdése előtti fohászzkodás, imádkozás, az aratók megáldása; 2. a keresztszülő választás; 3. az első kalászokkal, az első kévével összefüggő cselekmények; 4. a búzaföldön az utolsó kalászok meghagyása; 5. az utoljára learatott kalászokból egy kis csomó megőrzése; 6. az utolsó kéve hazavitele és megőrzése; 7. az aratóünnep (aratóvégző).

Göcsejben az aratók, mielőtt megkezdték volna a munkát, térdepelve imádkoztak. Az Alföldön az idősebbje vallásos énekeket énekelt munka közben.¹⁹ Zsérén a századforduló táján az aratók, mielőtt kimentek volna a határba, a templomba mentek. Az asszonyok, lányok vitték magukkal a sarlót és egy-egy csomó búzakaralászt, amit a pap megáldott. A búzaföld végén letérdeltek, imádkoztak, majd ezután kezdték az aratást. Kazáron, mielőtt megkezdték az aratást, az aratók megálltak a föld végén, vállukon a kaszával, megemelték kalapjukat, és először magukra, majd a búzaföldre keresztet vetettek.²⁰ Ugyancsak Kazáron és Vizsláson az 50-es évekig szokásban volt, hogy a lányok és menyecskék az aratás vasárnapjain „sötét ruhát”, „fégyászt” (a ruha anyagát Kossuth-gyásznak is mondták) vettek magukra, mert — amint mondták — „gyászolják a határt”. A szokás eredetét már csak azzal magyarázták: így maradt ránk. Pereszlényben, amikor a szlovák aratók megkezdték a munkát, kettőt-hármat vágtak a gabonába, aztán kezükbe vettek néhány szál búzakaralászt, majd letérdeltek, elmondtak egy miatyánkot és üdvözlégyet. A szlovák vidékeken azok, akik először vettek részt az aratásban, az aratás megkezdését követő vasárnap keresztapát és keresztanyát választottak. Megkeresztelésük úgy történt, hogy egy kevés pálinkával leöntötték őket. A legközelebbi vásáron a keresztszülők ajándékot vettek nekik, pl. inget, kötényt, a lányoknak fejkendőket.²¹ Hazai summás aratóktól is hallottunk ehhez hasonló szokásról.

¹⁷ NIEDERLE, L., 1953, 317; NIEDERLE, L., 1901—1924, II. 249—250.

¹⁸ RADÓ Polikárp, 1957, 183.

¹⁹ GÖNCZI Ferenc, 1914, 565; BÁLINT Sándor, 1938, 276.

²⁰ Vö. LEČKO, J., 1943, 10; DEMO, O.,—HRABALOVÁ, O., 1969, 23.

²¹ BOŠKOVÁ, E., 1961, 420—432; DEMO, O.—HRABALOVÁ, O., 1969, 25.

A Fejér, Somogy megyei uradalmak egy faluból való summás aratói közül a legények és lányok keresztapát, illetve keresztanyát választottak maguknak.

A körösi (szlovák neve Kružná, Rozsnyó mellett) aratók közül azok a lányok és legények, akik első nyáron arattak, szintén választottak keresztanyát és keresztapát, rendszeren valamelyik házaspárt. A választás után mind a keresztszülők, mind a keresztfi vagy keresztlány áldomást fizettek. Mikor az áldomást itták, a keresztszülők ezt mondták: Isten éltesen, keresztfiam! Vagy: Isten éltesen, keresztlányom! A keresztlány, illetve a keresztfiú pedig: Isten éltesen, keresztapám! Vagy: Isten éltesen, keresztanyám! A választás főleg esős időben történt, amikor nem dolgoztak. A lány és a legény a választottakat később is keresztanyának, illetve keresztapának szólította. A keresztlány, a keresztfiú és a keresztszülők között szorosabb barátság, szinte rokoni kapcsolat alakult ki. Ha a keresztlány férjhez ment, a keresztfi megnősült, a lakodalomba a keresztszülőket is meghívták. Azonban ennek a kapcsolatnak nem minden esetben tulajdonítottak jelentőséget. Később elfelejtették.

A kocsi aratók, amikor a munkahelyükre értek, az idősebbek közül jegyzőt, adószedő jegyzőt, bírót, két előjárót, pógárt, csendőrt, doktort és bábaasszonyt választottak. „Ez a félig tréfás, félig komoly előjáróság van hivatva felügyelni a banda viselkedésére, ez bünteti szükség esetén a rend ellen vétőket. Mikor esik az eső s szünetel a munka, akkor kérnek számon minden elkövetett rosszat. A bíró és jegyző ítélik meg, a két előjáró leveszi lábáról a bűnöst s a pógár elveri. Ítélnének valakit arra is, hogy a bába megkenje, ilyenkor: 'kenyem kosár lisztér, kenyem szalonáér, ha ad, használjon, ha nem ad, had fájjon', megkenik, hintáztatják a bűnöst s a végén nagyot ütnek rá, vagy elhajítják.”²²

Bars, Hont, Nógrád, Heves, Pest megyében még több alkalommal megfigyelhettük, hogy az aratók az elsőnek learatott kalászból egy szálát a kalapjukhoz tűztek. Néhol a gazda vagy a gazdasszony vitt haza néhány szál búzakaralást, s azt a szobában a tükör, vagy pedig valamelyik kép keretébe dugta. Kazáron „Pá Péter” (Péter és Pál) napját „inaszakadó”-nak mondják, mert ezen a napon szakad meg a búzának az „ina” (gyökere). Ettől a naptól kezdve a búza már nem nő, csak érik. Ezen a napon vagy néhány nappal előbb a gazdák elmentek megtekinteni a határt, hogy melyik részében legértettebb a búza. Ezeket a búzaérést néző gazdákat arról ismerték meg, hogy kalapjuknál egy-két szál búzakaralás volt. Érsekvadkertben az elsőnek learatott búza legszebb szálaiból három kalászt kiválasztottak,

²² FÉL Edit, 1941, 116; vö. még: Kós Károly, 1972, 82–84.

azokat hazavitték, s a szobában levő fészületre tűzték. Csehországban ugyancsak megbecsülték az első kalászokat, feltűnő helyre, rendszeren a szentképek mögé tűzték.²³ Az első kalászokat és az első kévét különleges helyen őrizték a következő aratásig. A gazdasszony egy kévét szóltanul vitt haza az aratás megkezdésekor, majd elhelyezte a sarokban, hogy az egerek ne tegyenek kárt.²⁴

Az első kéve egykori jelentőségét itt-ott nálunk is hordozza még az emlékezet. Nem véletlenül beszélünk az emlékezetéről. S itt azt is el kell mondanunk, hogy az utóbbi évtizedekben különösen a gazdasági élettel, az állattartással összefüggő hiedelmek és szokások már nem voltak minden családban mindenki által köztudottak. Valószínű, hogy már előbb sem. A paraszti társadalom rétegződésével, idegenek letelepedésével, a mezőgazdasági munkásvándorlással stb. együtt járt, hogy az a viszonylag egységes hit- és szokásvilág, amelynek alapja az egységes szemlélet, a belterjes életforma volt, megbomlott.²⁵ Az Ipoly vidékének községeiben, a mátraaljai Kazáron már csak egyik-másik adatközlőnk emlékezett arra, hogy az aratás első napjának estéjén egy kévét hazavitték a baromfiaknak. Kazáron magyarázatképpen azt is hozzátették, hogy ilyenkor a baromfinak már fogytán volt az elesége, s ezért egy-egy kisebb kévét máskor is vittek haza.

Érsekivádkerten az 1950-es években az egyik 53 éves jómódú gazda, amikor az első kéve felől érdeklődtünk, kissé szégyenkezve mondta, hogy bizony ilyen szokások voltak, de ezeket már csak néhányan tartják. A „néhányan tartják” azokra a családokra vonatkozott, amelyek — már inkább csak szigetként — még a régi tradíciók hordozói, „babonásabbak is” voltak. Ők az aratás első napjának estéjén egy kévét és a „kaparéék”-ból (az összegereblyézett gabonából) egy csomót vittek haza az állatoknak. A kévéből minden állatnak adtak, az összegereblyézett kalászokat pedig a baromfiaknak dobták, hogy az első termés javából, „az isten áldásából” minden háziállat részesüljön. Ipolyszögön (egykori szlovák település) az első kévét „szerencsének” vitték haza, azért, hogy „minden kéve és gabonaszem haza menjen”. A kévét és az összegereblyézett kalászokat az állatoknak és a tyúkoknak adták. Erre a szokásra már csak néhány idősebb ember emlékezett.

Az első kévével, illetve az első kalászokkal összefüggő cselekménynek tartjuk azt a szomszéd népeknél, sőt a távolabbi európai népeknél is elterjedt szokást, hogy az aratók az első látogatót (gazdát, ispánt, földesurat) megkötik. ZIBRT szerint általános szokás volt, hogy az aratóasszonyok

²³ STRÁNSKA, D., 1932—1933, 196.

²⁴ STRÁNSKA, D., 1932—1933, 195.

²⁵ Vö. WEBER—KELLERMANN, I.,—STOLLE, W., 1971, 78.

a gazdának vagy valamelyik családtagjának, aki először ment ki az aratókhoz, a learatott gabona kalászos szalmájával összekötözték kezét, lábát. Akit megkötözték, sörrel váltotta ki magát.²⁶ A Nógrád megyei Vanyarc uradalmaiba az első világháború előtt Alsó- és Felsőtisztárról (Dolný Tisovník, Horný Tisovník, gácsi járás) jártak a szlovák aratók, a gazdákhöz pedig leginkább Lestről (balassagyarmati járás). Aki az aratókat a tarlón meglátogatta, annak kis búzakoszorút kötöttek a karjára, amit az illetőnek egész nap viselnie kellett, csak este tehetta le.

A gazdának, a földesúrának vagy alkalmazottjának „megkötés”-e a magyar vidékeken is elterjedt szokás.²⁷ Több termelősövetkezetben, állami gazdaságban, ahol az 1950-es években még kaszával arattak, az aratók nem mulasztották el, hogy az elnököt, igazgatót megkössék, amiért — mint régebben — áldomás járt. Magyarnándorban a „férézesek” (marokszedők, akik csak fél részt kaptak) már előre elkészítettek egy csomó virágot, s közé búzakaralásokat tettek. Amikor az aratás első vagy második napján a földesúr meglátogatta az aratókat, valamelyik bátrabb „férézes” felküzöntötte és a búzacsokrot nemzeti színű szalaggal a karjára kötötte. A csokorért a földesúr pénzt adott, s a pénzen az aratógazda italt vett az aratóknak. A megkötést itt mind az uradalmak, mind a gazdák aratói gyakorolták. Az uradalmakban a kis kalászcsozó a földesurat vagy ispánját illette, a gazdánál magát a gazdát vagy pedig a fiát.

Példáink azt bizonyítják, hogy régebben mind az első kalászosoknak, mind az első kévének jelentős szerepe volt az aratás megkezdésekor. Azon kívül hogy az isten áldása jelképének tartották, rendkívüli tulajdonságokkal, varázserővel is felruházták és a következő esztendő jó termésének jóslatát látták benne. Honton, amikor az első kévét bekötötték, kalászaival felfelé állították, hogy az új búzából süített kenyér olyan magas legyen, mint a felállított kéve. Az első kalászosoknak betegséget megelőző szerepe nálunk is, a szomszéd népeknél is századunk hitvilágának még része volt. Sellyén az aratás megkezdésekor az arató egy búzaszálat kötött a derekára, hogy ne fájjon, s az addig maradt ott, amíg magától le nem esett.²⁸ Vöröskőn (Červený Kameň, vágbesztercei járás) az elsőnek learatott gabonából (főként rozsszalmából) kötelet csavartak, s azt a derekukra kötötték ugyancsak derékfájás ellen.²⁹ Az aratás kezdetén még a víznek is szerep jutott. Egyházasharasztiin és Gilvánfán azt tartották, hogy az aratás első napján

²⁶ ZÍBRT, Č., 1950, 388; WEBER—KELLERMANN, I., 1965, 93.

²⁷ Vö. MADARASSY László, 1928, 89; PRÓNAY Gábor, 1855, 10; GÖNCZI Ferenc, 1914, 565; SZENDREY Zsigmond, 1928, 35.

²⁸ BERZE NAGY János, 1940, III. 190; GÖNCZI Ferenc, 1914, 565.

²⁹ DEMO, O.—HRABALOVÁ, O., 1969, 24.

megmaradt vizet nem jó a tarlóra kiönteni, mert aki ezt teszi, az sebes, keléses lesz.³⁰ A szlovákiai Szeleceen (Selec, trencsényi járás) viszont a gazdaszönyt öntötték le vízzel az aratók, amikor először vitte az ebédet, hogy friss legyen, az aratóknak ne kelljen soká várniok az ebédre. Szokásban volt az ifjú aratók leöntése is az aratás első napjának estéjén, hogy ők is frissek legyenek.³¹

Amint látjuk, az aratáskezdettel összefüggő hiedelem- és szokásanyag eléggé változatos, bár a közös elemek és motívumok szépen nyomon követhetők. Ami feltűnő, az inkább az, hogy egy-egy hiedelem, szokás a legtöbb esetben csak szórványosan fordul elő. Azokról egy-egy falu közösségén belül sem tud mindenki, arról nem is szólva, hogy valamely szokásnak vagy hiedelemnek az ismerete még nem jelenti azt, hogy régi hagyományok hordozásáról, továbbéléséről van szó. Gyakran hallottunk olyan megjegyzéseket, hogy ezt vagy azt, itt vagy ott, ekkor vagy akkor hallottam (pontosan megnevezve a forrást), de én sohasem csináltam. S az sem volt ritka, hogy egy-egy község lakossága, évekig együtt dolgozó aratócsoportok körében is eltérő szokások, eltérő hiedelmek éltek, gyakran azok, amelyeket talán csak egy-egy család hordozott — alakított is — tovább.

Mondhatnánk, lelegevenebbek, legegységesebbek és legelterjedtebbek azok az emlékezések, amelyek arról szólnak, hogy régen az aratás végén, egy kis darab földön mindig hagytak talpon gabonát, hol azért, hogy a jövő esztendőben is jó termés legyen, a zivatar ne tegyen kárt a vetésben,³² hol az ég madarainak, mint pl. Diósvizlón, hogy az isten jövőre is adjon termést.³³ Csehországban Kašejovic környékén a gazdák a búzaföld sarkában hagytak néhány szálat, azokat a kalászok alatt összekötötték és virágok kal díszítették.³⁴ Horvátgurabon (Chorvátsky Grob, pozsonyi járás) az aratók köszöntőjükben ezt mondták: „összegyűjtöttük a levágott kalászokat, a búzát, az árpát; amit nem szedtünk össze, szedjük össze az ég madarai”. A mezőn hagyott kalászok a leggyakrabban állva maradtak a földön. Sokkal ritkább volt, amikor a learatott gabonából hagytak ott egy csomót.³⁵ Gömörben az utolsó kalászokat a madaraknak és a szegényeknek hagyták.³⁶ Nógrád-kövesden a századforduló táján még minden termésből aratatlanul hagyták a mezőn az utolsó kalászokat, hogy a mezei állatoktól ne vegyenek el mindent. Idős nógrádi aratók szerint a meghagyott búzakaralászokat „az ég

³⁰ BERZE NAGY János, 1940, III. 189.

³¹ DEMO, O. — HRABALOVÁ, O., 1969, 24.

³² BÁLINT Sándor, 1938, 277.

³³ BERZE NAGY János, 1940, III. 189.

³⁴ STRÁNSKA, D., 1932—1933, 175, 177; FEHRLE, E., 1955, 164, 174.

³⁵ VÁCLAVÍK, A., 1925, 258; vö. még: HERMANN Antal, 1895, 200; Magyarország Néprajza IV. k. 229.

³⁶ STRÁNSKA, D., 1932—1933, 177.

madarainak”, „a szegényeknek” hagyták. Bár a szokásra több megkérdezett a szomszédos megyékben is emlékezett, ezek egyike-másika úgy magyarázta, hogy „az aratás végén valamelyik búzaföldön, ahol gyengébb volt a termés, egy kis darabkát meghagytunk a madaraknak”.

Úgy látszik, a régebbi magyarázatok háttérbe szorulását követi az a racionális megokolás, hogy csak azt a részt nem aratják le, amelyet különben sem lenne érdemes. Az ég madaraira, a szegényekre való hivatkozás — eltekintve előbbi gyökereitől — a középkori vallásos gondolkodást is kifejezte. Nyilván a prédikációk hatása is megnyilvánult azoknak a magyarázatoknak széles körű elterjedésében, amelyek szerint az ember „az ég áldását” osztja meg az ég madaraival, éppúgy, mint az első kéve, az első kalászok termését a ház baromfiaival, állataival. Természetes viszont, hogy e magyarázatok mögött még ott húzódtak a mágikus gondolkodás utórezgései: az ember igyekezett a varázserővel felruházott gabonát, az ég áldását megosztani az állatokkal is, hogy azokat se érje kár, hogy azok megmaradását, szaporodását is biztosítsa a maga számára.

Európa népeinek aratókoszorúja mellett nálunk is megtaláljuk az aratás befejezésével összefüggő szokásoknak két — szintén ősi — formáját: az utolsó kalászból készült kis kalászcsonót és az utolsó kévét, amit éppúgy, mint az aratókoszorút, hazavittek, és a vetésig, illetve a következő aratásig megőriztek. Az aratókoszorú voltaképpen a megőrzésre hazavitt utolsó kalászok művészi formája, amely voltaképpen a középkor végén vált a feudális birtokokon az aratás befejezésének, a termés betakarításának szimbólumává. Kialakulására nyilván a reneszánsz szellemiség is hatással volt, amely nemcsak a képzőművészetben, az irodalomban hozott létre új formákat, új mondanivalót, hanem közvetve a népszokásokban és a folklórban is.

Hontban, Nógrádban — idős emberek emlékezete szerint — a régi időkben aratókoszorút csak a földesúrnak készítettek, a jobbágyok maguknak csak egy kalászcsonót vittek haza. Csitárban azok az aratók, akik maguknak arattak, még a két világháború közötti esztendőben is kötöttek egy kis csonót az utolsó kalászból, s azt hazavitték és a szobában felakasztották. Vanyarcon az aratás végén a legszebb kalászból kötöttek egy csonót; a kalászok közé mezei virágot is tettek. Ezt hazavitték és a pitarban a gerendára akasztották. Ott tartották az őszi vetésig, akkor aztán kimorzsolták és a szemet a pácolásra előkészített vetőmag közé keverték. Ilyen csonót azok az aratók vittek haza, akik koszorút nem készítettek. Kishartyánban az aratás végén a gazdasszony két csomó búzkalászt keresztbe téve összekötött és hazavitt. Otthon a pitarajtó előtt a gerendára akasztotta. Ősszel, amikor a vetést kezdték, a magot kimorzsolta és beszórta

a vetőmag közé, hogy csak annyi fű legyen a búzában, ahány magot ő kimorzolt. Honton kalászkokat és mezei virágokat kötöttek csokorba, azt vitték haza s a gerendára akasztották. Az őszi vetés megkezdésekor ott is kimorzolták a magot és a vetőmag közé keverték. Arra is találunk példát, hogy egy marék kalászt kint hagytak a tarlón, hogy a zivatar kárt ne tegyen a következő esztendei vetésben.³⁷ Rábagyarmaton a tábla végén minden szemes terményből meghagytak egy csomót a kalászokkal lefelé fordítva, Szent Péter lovának abrakra.³⁸

A magyar aratószokásokban találunk adatokat az utolsó kéve szerepére is. Göcsejben az aratók — az aratás végén — egy kisebb kévét kötöttek, „Jézus kévéjét”, s ezt gabonakalászköböl és mezei virágköböl font koszorúval kötötték át, majd az egyik arató a nyakába akasztva vitte dudaszó kísérettel. Ezt a kévét a házigazda áldomással volt köteles kiváltani. A kévét másnap a tyúkoknak adták, hogy jól tojjanak. Kishartyánban a hordás megkezdésekor a csomóról (félkereszt) az első kévét a pap részére vették le, a másodikat a gazdasszony vitte haza. Ezt a kévét ugyancsak a gazdasszony karácsony estéjén a vacsora előtt az asztal alá tette. A vacsora után kimorzolt belőle néhány maroknyi szemet, s ennek egy részét a tyúkoknak adta, hogy jól tojjanak, és a malacoknak, hogy ne dögöljenek. Ormánységban bizonyára az utolsó kévéhez fűződő egykori hiedelmek emlékeként él az a szokás, hogy a gazda egy kéve búzát deszkához ütögetve csépel ki az egész év „gyónókenyér”-nek.³⁹ ZÍBRT a szláv aratóvégző szokásokban különös jelentőséget tulajdonít az utolsó kévének. Ezt az utolsó kévét — amint írja — szépen feldíszítik, férfi vagy női formára alakítják, s nagy ünnepséggel, zenével és énekkel viszik haza, ahol először a megkötött kévével szemben helyezik el s ott marad gyakran egész éven át. A cseheknél és a morváknál a kéve neve „bábou” (bábu), „děd” (öregapó), „nevěsta” (menyasszony), „starý” (öreg), „žebrač” (koldus) volt.⁴⁰

A sarlóval, majd a kaszával végzett aratás hetekig tartott. A kora hajnaltól késő estig több héten át tartó verejtékes munka fáradtságát, egyhangúságát az aratódalok, az élcelődések, a vetélkedések tették elviselhetőbbé. Különösen az uradalmi birtokokon, ahol gyakran 30—40 pár is aratott, s 40 asszony, lány szedte a markot, akik — amikor már fáradtak voltak, amikor késő este szállásukra mentek — a dalolásban keresték és találták meg a fizikai fáradtság felejtését, azokat az érzelmi, hangulati motiváció-

³⁷ HERMANN Antal, 1895, 200.

³⁸ MOÓR Elemér, 1932, 161; vö. még: DÖMÖTÖR Tekla, 1972, 41.

³⁹ KISS Géza, 1937, 200; vö. még: BERZE NAGY János, 1940, III. 190.

⁴⁰ ZÍBRT, Č., 1950, 395; STRÁNSKA, D., 1932—1933, 172; UJVÁRY Zoltán, 1969, 138; WEBER—KELLERMANN, I., 1965, 163. Somló vidékén az aratók közül azt, aki elsőnek készül el, szalmába takarták és a földön hempergették. RELKOVÍČ, Davorka, 1928, 107.

kat, amelyek a kimerítő munkát nemcsak elviselhetőbbé tették, talán meg is szépítették, hiszen a dalolás a régi paraszti társadalmakban az érzelemvilág felszabadulását, átélt gondolatok, vágyak elmondásának, a dallam és a szöveg együtt csengésének, ritmusának feszültséget, félelmet, fáradtságot feloldó örömét jelentette.

Aratódalainkat két csoportra oszthatjuk: egyik csoportjukat az aratás ideje alatt bármikor énekelték, a másik csoportjuk az aratóvégzőhöz, ahhoz az alkalomhoz kapcsolódott, amikor az aratókoszorút vitték. Bár a Magyar Népzene Tárának II. kötete az Aratás címszó után csak 17 dalt közöl,⁴¹ ennél jóval több azoknak a daloknak, közelebbi, távolabbi változatoknak a száma, amelyeket az aratás ideje alatt és az aratókoszorúvitelekor énekelték. A következőkben az 1930-as évek végén és még később, főleg a Zobor vidékén és Nógrádban gyűjtött aratóénekek egyikét-másikat vesszük sorra, hogy ahol erre módunk van, rámutassunk a munka és a dal, illetve ének kapcsolatára.

A zoborvidéki aratóénekek egyik csoportja megéneкли magát az aratást és az aratók vetélkedését is. Aki a munkában elmaradt, aki a kévekötéskor nem volt elég ügyes a kötelek lerakásában, azt — pl. Csécsén is — bekötötték a kévébe, vagy pedig azt, aki ebéd után elaludt — pl. Kazáron is — szalmakötéllel egy földbe vert karóhoz kötötték, Zsérén ki is énekelték (lásd az 1. sz. kottapéldát).⁴²

ZÍBRT leírja, hogy a csehek, amíg sarlóval arattak, aratáskor tréfálkoztak, a lustákat kigúnyolták, a szorgalmasakat megdicsérték.⁴³ Az aratás ideje alatti tréfálkozások, biztatások, a lustákkal való élcelődés stb. Németország különböző vidékein is szokásban volt.⁴⁴ A szlovák aratók körében sem volt ritka aratás közben a tréfás biztatás, megjegyzés. A magyar aratóktól is hallottunk egyik-másik társukra vonatkoztatva ilyen megjegyzéseket: ne nézd mindig a napot; messze van még a napnyugta stb. A zsérei aratóének (1. sz. kottapélda) ötödik, hatodik és hetedik verse is utal a lusta legényre, lusta lányra. A szlovák aratóénekek között ezt a szöveget találjuk:

To je tá, to je tá,
čo nerada robí,
na slnce pozerá,
či sokoro zachodí.⁴⁵

Ez az, ez az,
ki nem szeret dolgozni,
csak a napot nézi,
hogyan korán nyugszik-e.

⁴¹ A Magyar Népzene Tára II. 1953, 335–346.

⁴² Vö. A Magyar Népzene Tára II. 1953, 335.

⁴³ ZÍBRT, C., 1950, 375, 377.

⁴⁴ WEBER—KELLERMANN, I., 1965.

⁴⁵ NĚMCOVÁ, B., 1955, 108; KOLLÁR, J., 1953, 563.

Mind a zsérei, mind az előbbi szlovák szövegre feltűnően jellemző a tartalmi egyezés, a hasonló strófaszerkezet (hat szótagszámú négysoros versek) és a hasonló dallamfordulatok. A közelálló változatok a Zobor vidéki dalokban is gyakoriak. A kolóni változat (2. kottapélda) csak ritmusával tér el némileg a zséreitől.

Mind a magyar, mind a szlovák, a morva és a cseh változatokban gyakran megtaláljuk a hasonló kezdősorokat: „Už zme sa nažali . . .” (Már mi le-arattunk . . .)⁴⁶, „Žala bi ja žala . . .” (Aratnék én, aratnék . . .)⁴⁷, „Už sme zitko dožali . . .” (Már megarattuk a búzát . . .)⁴⁸, „Žala sem já žala . . .” (Arattam én, arattam . . .)⁴⁹. Országszerte ismertek nálunk a következő szöveg változatai, amelyhez a Dunántúlon ötfokú dallam kapcsolódik:

Arass, babám, arass,
Megadom a garast.
Ha én mög nem adom, tyuhaha,
Megadja galambom, valaha.

Arattam, arattam,
Kévét is kötöttem,
Angyalom tarlaján, tyuhaha,
Mög is betegedtem, valaha.⁵⁰

Az alkalomhoz kötött dalok csoportjában nem ritka, hogy a különböző nyelvű szövegekben is találunk hasonló gondolatokat, hasonló jelentésű, tartalmú sorokat. A zoborvidéki magyar falvakban a virágvasárnapi villózó lányok, mielőtt elkezdték éneküket, így kiáltottak be az ablakon: „Van magoknak virágvasárnapjok?”⁵¹ A szokás ugyanis virágvasárnapjához kapcsolódott. Szalakuszon szintén virágvasárnap jártak a lányok a zöld ággal, aminek csak egyszerűen „zelená vrba” (zöld ág) volt a neve, a lányok így kiáltottak be: „Máte nové leto?” (Van új nyaruk?), mert a szöveg további része így szólt: „Leto, leto, nové leto, čo nám donieslo . . .” (Nyár, nyár, új nyár, mit hoztál nekünk). Tehát szinte természetesen mondhatjuk, hogy hasonló helyzetek költői megjelenítése — természetesen a nyelv szókészletéhez, törvényeihez, kifejezési módjához

⁴⁶ Slov. ľud. piesne, 1950, 63.

⁴⁷ Slov. ľud. piesne, 1950, 327.

⁴⁸ KRESÁNEK, J., 1951, 107.

⁴⁹ SUŠIL, F., 1951, 492.

⁵⁰ Magyar Népz. Gramofonfelv. 1937, 1Ac.; vö. még: Rábapatonai hagyományából 1973, 134, 140.

⁵¹ MANGA János, 1942, 64.

igazodva — hasonló kifejezésformákkal jár együtt. Az egymás mellett élő, egymással gyakran érintkező népeknél — éppen az érintkezéssel szükségképpen együtt járó kölcsönhatások révén — pedig még gyakoribb ez a tartalmi-formai hasonlóság nemcsak a szövegekben, hanem a dallamokban is. A kalászi aratóének (3. sz. kottapélda) 1. és 3. dallamsorának változatát a Zólyom környéki szlovák dallam 1. és 2. sora őrzi.⁵²

A vícsápapáti aratóének (4. sz. kottapélda) negyedik sora megegyezik a cserhátsurányi (12. kottapélda) dallam 4. sorával, a 3. dallamsor a Moravské Lieskové-i dallam 4. taktusával,⁵³ 1. sora a Zólyom környéki aratóének 2. sorával,⁵⁴ továbbá a Stará Bystrica-i 1. sorával,⁵⁵ 2. sora pedig ugyancsak egy Zólyom környéki aratóének 4. sorával egyezik.⁵⁶ Lássuk még a tildi (5. sz. kottapélda) és a nagykéri (6. sz. kottapélda) aratóéneket. Itt csak azt kívánjuk jelezni, hogy a tildi ének 1. sorának is megtaláljuk megfelelőjét a Terchova-i aratóének 3. dallamsorában.⁵⁷ Amint a további példáinkból kitűnik, találunk teljes dallamegyezéseket is, ami éppoly természetes, mint új stílusú dallamainknak közeli dallamváltozatai és azonos dallamai a morva és a szlovák anyagban. Az egyezésekre nyilván még több és jellemzőbb példákat is találhatnánk, azonban a közös változatok vizsgálatára nem volt célunk, mindössze értékelteni kívántuk az egyes szokáselemek, szokásmotívumok bemutatásához hasonlóan a szövegekben és dallamokban is kimutatható egyezések néhány példáját.

Az aratás befejezését az aratóvégező, az aratóünnep, az aratókoszorú ünnepélyes átadása követi. A Hazai Tudósítások 1806-ban írja: „A kassai tájakon levő szokásokból megjegyzésre méltó a Búzakoszorúnak hazavitele . . . midőn az aratást elvégzik, búzából egy koszorút csinálnak az aratók, s azt különféle selyemkendőkkel és pántlikákkal felcifrázzván, muzsikaszóval, és énekkel a gazdájok házához viszik, s minden versnek a végén egyet kurjantanak. A gazda házához érván a koszorút vivő az ajtón beugrik s utána megöntözik.”⁵⁸ PRÓNAY Gábor 1855-ben így ír a felföldi aratóvégezőről: „ . . . egy korona alakú koszorút kötnek kalászból s mezei virágból, melyet estve egy ifjú vezetése alatt, ki ezt botra tűzve viszi elöttök, ének s díszmenettel kísérek tömegestül az udvarba, hol a birtokos, vagy annak tiszje lakik, s azt átnyújtják uroknak, mintegy jeléül, hogy az aratás be van végezve. Szokásban van több helyeken, hogy a koszorút vivő ifjút

⁵² Slov. ľud. piesne, 1950, 77. 125. dallam.

⁵³ Slov. ľud. piesne, 1952, 28. 7. dallam.

⁵⁴ Slov. ľud. piesne, 1950, 84. 144. dallam.

⁵⁵ Slov. ľud. piesne, 1950, 107. 203. dallam.

⁵⁶ Slov. ľud. piesne, 1950, 88. 154. dallam.

⁵⁷ Slov. ľud. piesne, 1952, 115.

⁵⁸ Hazai Tudósítások, 1806, 123—127; BAKOS József 1951, 172.

megöntözik; mely nálunk különös figyelemre mutat s fogalmuk szerint egy neme a megbecsülésnek.”⁵⁹

Az aratókoszorú formáiról itt nem szólunk,⁶⁰ azt azonban hangsúlyoznunk kell, hogy elkészítésének kialakultak az egyes vidékekhez, falvakhoz, aratócsoportokhoz kapcsolódó módjai. Nálunk is, máshol is általános volt, hogy a koszorúból kimorzsolt szemeket ősszel a vetőmag közé keverték, hogy jó termés legyen a következő esztendőben. A koszorút általában a legszebb búzagalaszokból fonták, s gyakran mezei virágokkal, színes papírszalagokkal díszítették. Hontban és Nógrádban több gazdacsaládban azt tartották, hogy az aratókoszorú kalászhai közé mezei virágot nem szabad kötni, mert a következő esztendőben gazos lesz a búza. Kazáron az 1930-as esztendőben az egyik földbirtokos intézője szóban is megtiltotta az aratóknak, hogy a koszorúba virágot fonjanak. Božena NĚMCOVÁ az 1850 körüli Balassagyarmat környéki aratóvégzőt írja le: ha vége az aratásnak, kalaszokból és mezei virágokból koszorút kötnek az aratólányok, s közülük valamelyik fehér kendőt akaszt rá. Vitelére a legszebb párt választják ki. A lány a koszorút, a legény a zászlót viszi, ők mennek elől, a többiek utánuk. A gazda udvarán énekelnek, ezután az asszonynak adják át a koszorút, majd enni, inni kapnak.⁶¹ A közölt énekszöveg első verse így szól:

Hotuj, pane, oldomáš,
zrobili sme, kde čo máš,
hotuj, paně, večeru,
dvanást' funtov pečeňu.

Készítsd, uram, az áldomást,
elvégeztük hol, mid van,
készítsd, uram, a vacsorát,
tizenkét font pecsenyét.

Az előbbieken már szóltunk arról, hogy — a Hazai Tudósító is, PRÓNAY is megemlíti — a koszorúvivőt vízzel leöntik. Ez a szokás azonban nem a megbecsülés jele volt, amint PRÓNAY írja, hanem a jó termés érdekében történt.⁶² Az Ipoly vidéki gazdacsaládok szerint a koszorú vivőjét azért öntötték le, hogy a következő esztendőben a búza ne legyen üszkös, és ne legyen szárazság. Pilinyben az aratókoszorút fehér ruhás lányok vitték rúdon, az átadáskor az egyik lány verset mondott, s ezután az aratógazdát vízzel öntötték le, hogy jövőre jó termés legyen.⁶³

A Rozsnyó melletti Körös község aratói csak akkor készítettek koszorút, amikor uraságnál arattak. A koszorút asszonyok kötötték, de káváját a férfiak készítették vesszőből. Általában két koszorút készítettek: egyet

⁵⁹ PRÓNAY Gábor, 1855, 10.

⁶⁰ Vö. MADARASSY László, 1931, 161.

⁶¹ NĚMCOVÁ, B., 1955, 109.

⁶² Vö. UJVÁRY Zoltán, 1969, 159; FEHRLE, E., 1955, 175.

⁶³ NYÁRY Albert, 1909, 133; vö. ZÍBRT, Č., 1950, 396.

az uraságnak, egyet pedig a kocsmárosnak, akitől az aratás ideje alatt rováásra vitték az italt. A koszorút vivő menet élén egy férfi vitte a zászlót, amelyre öt-hat színes kendőt, szalagokat kötöttek, felső végére bokkrétát. A zászló után egy rúdon férfiak vagy asszonyok vitték a koszorút. A menetet a tarlóról cigánybanda kísérte, amelyet az uraság fogadott. Mikor beértek az uraság kastélyába, valamelyik arató felköszöntötte az urat és átadta neki a koszorút. Ezután a kocsmároshoz vitték a neki járó koszorút. Áldomást az uraság is, a kocsmáros is fizetett.

Általános szokás volt, hogy az aratókoszorút énekelve vitték be a földbirtokos, a bérlő vagy intézője, ispánja házába. A parasztagdák aratói, amikor a koszorút vitték — Nyitra vidékén kívül —, nemigen énekeltek a századforduló utáni esztendőkből. Az 1950-es években, amikor a termelőszövetkezetekben, állami gazdaságokban még kaszával arattak, sokfelé az elnök vagy az igazgató irodájába éppúgy vitték a koszorút, mint régebben az uraságnak vagy az ispánjának. A koszorúvitelkor énekelt dalok legtöbbje nem kizárólag ehhez az alkalomhoz kötött, s nem is régi keletű. Bár vannak köztük az aratás bevégzésére, a koszorúvitelre, az uraságra utaló szövegek is, azok a leggyakoribbak, amelyeket máskor is szoktak énekelni, mint pl. „Megérett a tiszta búza, le lehet aratni . . .”, „Búza, búza, de szép tábla búza . . .”, „Learattuk, learattuk a földesúr búzáját . . .” stb.⁶⁴ Dallamaik új stílusú népdalaink, népies műdalaink közül kerültek ki. Találunk köztük olyanokat is, amelyeknek szövege is népdalaink, népies műdalaink valamelyike, némi szövegátalakítással. A Nyitra vidéki magyar falvakban, így Nyitrától délre is, pl. Nagycétényben, az alkalomhoz illő szokásdalt énekeltek (7. sz. kottapélda). A szomszédos Berencs községben még néhány évvel ezelőtt is énekszóval vitték be az aratókoszorút (8. sz. kottapélda): „Aratók dala volt mindenkor . . . most is vitték be Irénék a koszorút és ezt énekeltek, csak nem tudták mind végig, azokat má' csak mink tudjuk. Mikor megvót az aratási koszorú . . . mikor gyüztünk haza . . . akkor nem járt annyi autó, az országutat szélesre fognak és ez volt az aratók dala, ezzel kezdtük.”⁶⁵

Kalászon két dal kapcsolódott az aratókoszorú beviteléhez (9. és 11. kottapélda). Az egyiket (9.) akkor énekeltek, amikor elindultak az aratókoszorúval, a másikat (11.) pedig akkor, amikor a koszorúval már közeledtek az urasági kastélyhoz, illetve a gazda házához. Mindkét dallamnak szlovák változatát is megtaláljuk, ugyancsak az aratáshoz, illetve az aratókoszorú viteléhez kapcsolódó szöveggel.⁶⁶ A zsérei (10. sz. kottapélda)

⁶⁴ Magyar népdalok 1970, II. 743.

⁶⁵ A 78 éves Kazán Veron mondta 1973-ban.

⁶⁶ DEMO, O.—HRABALOVÁ, O., 1969, 72—73.

éneket akkor énekelték az aratók, amikor a gazda udvarába értek. Ennek a változata a kalászi (11.) szöveg és dallam. Mind a 10., mind a 11. dallamnak szlovák változatai is ismertek.⁶⁷

Cserhátsurányban az öregek emlékezete szerint is mindig énekelve vitték be az aratókoszorút a földesúr kastélyába. Az ének (12. sz. kottapélda) első verse közismert, a második az aratók panaszát mondja el. Az 5. és 6. versszakot az énekes azzal magyarázta, hogy a földesúr nem élt jól a feleségével, mert az asszony az ispánt szerette, s ez a cselédség, az aratók között is köztudomású volt. Nógrádkövesden a század elején még énekelt aratóénekek már csak az első két versére emlékeztek. A dalt szintén akkor énekelték, amikor az uraságnak vitték a koszorút. Nógrádkövesden a múlt század végéig a gazdák nem készítettek aratókoszorút. Búzakalászköböl és mezei virágokból egy csomót kötöttek, s azt vitték haza. Otthon felakasztották a pitarajtó előtt, ahol a következő aratásig függött. Mikor az új csomót bevitték, a régit a tyúkoknak adták. A feldíszített uradalmi koszorúk mintájára a kalászcsoport a gazdák később papírszalagokkal díszítették, majd a kalászcsoport helyett ők is koszorút fontak. A nógrádkövesdi aratók egyik adatközlőnk szerint, aki hosszú évekig volt részesarató lány- és menyecske korában, az „Arattam, arattam . . .” kezdetű dalt énekelték, amikor az aratókoszorút vitték (13. sz. kottapélda). Ugyanezt a szöveget Paróczy Mária szerint, aki aratni nem járt, más dallamra énekelték (14. sz. kottapélda). Az aratóéneket az uradalmi aratóktól hallotta és tanulta meg, amikor a koszorút vitték. A romhányi ének (15. sz. kottapélda) két sorával a 10. és 11. példa típusához tartozik. A szlovák a morva és a cseh gyűjteményekben szintén találunk hasonló típusokat.⁶⁸

A Pest, Hont, Nógrád, Heves megyei aratók az aratás befejezését jelképező koszorú átadásának alkalmát „bearatás”-nak, „aratóvégző”-nek, „aratóünnepnek”, „koszorúátadás”-nak mondták. Az aratóvégző egyszerűbb volt a gazdáknál, itt az aratók a koszorú átadása után csak a szokottnál jobb vacsorát kaptak. Az uradalmakban ünnepélyesebben ment végbe. Magyaránadorban a következő rendje volt a bearatásnak:

A földesúrnak az aratógazda jelentette, hogy mikor viszik az aratókoszorút. Ez mindig vasárnap vagy ünnepnap történt. Az aratók már előtte való nap bevitték az aratógazda udvarára két kéve búzát s ebből a „férészesek” (marokszedő lányok, asszonyok) kiválogatták a legszebb kalászokat. A koszorú vázát a férfiak fűzfavesszőből készítették el, s a lányok és

⁶⁷ Vö. KODÁLY Zoltán, 1937, 47; KRESÁNEK, J., 1951, 93; ELSČHEKOVÁ, A., 1957* 200.

⁶⁸ Vö. Slov. ľud. piesne 1950, 84, 107; Slov. ľud. piesne 1952, 62, 115; GERYK, J., 1926, 7; SUŠIL, F., 1951, 381, 489.

az asszonyok a kiválasztott kalászközből erre fonták a koszorút, amit papír-
virágokkal díszítettek. A koszorú fonása egész nap tartott. Másnap az
aratók az ebéd vagy a litánia után ünneplő ruhában gyülekeztek az arató-
gazda udvarán. Már szombaton választottak maguk közül egy „új kaszást”
(aki első évben aratott), aki aztán a koszorút vitte. Az új kaszás erre a célra
szerzett magának egy fokost, amit a marokszedő lányok, menyecskék fel-
szalagoztak. A szalagokra abból a pénzből tartalékoltak, amit a megkötésért
kaptak. Az új kaszás a koszorút a fokos nyelére akasztotta, majd elindult
a menet. Elöl ment az aratógazda, aztán az új kaszás a koszorúval, utánuk
a lányok, az asszonyok, végül a férfiak dalolva, cigányzenekísérettel. Mikor
beléptek az uraság udvarára, a „Debrecenbe kéne menni . . .” dallamára
az alábbi szöveget énekelték:

Emmi urunk aranybárány,
arany betű van a vállán.
Aki aztat elolvassa,
Bende Gyula neve rajta.

Énekelték ezt a szöveget is:

Fölakasztom sarlómat a szögre,
majd leakasztom gyövé esztendőre.
Learattuk az urunk búzáját,
meg is innánk a jó áldomását.⁶⁹

Az aratók dalolás közben értek a kastély elé, ahol a földesúr családjával
együtt várta őket. Az aratógazda rövid verset mondott, mire a földesúr
néhány szóval válaszolt. Ezután az új kaszás a koszorút bevitte a kastély
előcsarnokába és ott felakasztotta. Mikor jött kifelé az ajtón, valamelyik
marokszedő lány vagy asszony egy bögre vízzel leöntötte. Ezután egyet-
kettőt táncoltak az udvaron. Az aratók táncra kérték a földbirtokos fele-
ségét, a földbirtokos pedig a marokszedőkkel táncolt. A tánc után az aratók
vissamentek az aratógazda udvarára, ahol áldomást kaptak és táncoltak
másnap reggelig.

Ha a gazdák aratói az Ipoly mentén készítettek koszorút, azt mindig
valamelyik arató, általában a legidősebb adta át az udvaron, a pitarajtó
előtt rövid köszöntés kíséretében. A köszöntés rögtönzött volt, a koszorú
átadója isten áldását kérte a gazdára, családjára, jó termést kívánt. Amikor
a gazda átvette a koszorút, a gazdasszony vagy a család valamelyik nő-
tagja az aratógazdát, a koszorú átadóját leöntötte egy bögre vízzel. A koszo-

⁶⁹ Vö. PAP Gyula, 1865, 55.

rút a szobában, a konyhában vagy pedig a pitar bejárata előtt akasztották fel a gerendára, s mint az utolsó kalászkok, ott függött az őszi vetésig. Több helyen a koszorút is meghagyták a következő aratásig, s amikor az újat felakasztották, a régít a baromfiaknak adták. A nógrádi szlovák falvakban az aratóvégzőt „obžim”-nak nevezték. A koszorút leggyakrabban férfi vitte, akit a koszorú átadása után vízzel szintén leöntöttek. Csíkdelnén mikor az aratókoszorút vitték, egy lány vagy legény fejére vadvirágból font koszorút tettek. A koszorús lányt vagy legényt mindenki leöntötte vízzel.⁷⁰ A háromszéki Zágonban a kalászból és búzavirágból kötött koszorút a tréfát és bolondozást legjobban szerető arató fejére tették, s amint kurgongatva ment az utcán, innen is, onnan is rázúdították a vizet.⁷¹ ZÍBRT is említést tesz arról, hogy az uradalomban, amikor a lány átadta a koszorút, az úrnő leöntötte hideg vízzel, régi szokás szerint, hogy a gabona tiszta legyen.⁷²

A bényi és érsekvadkerti aratókoszorút vivő menetben férfi és női alakot ábrázoló figurák is helyet kaptak. Bényben az uradalmi aratók fából faragott és felöltöztetett aratólegényt és lányt is tettek a nagy koszorúkra, s az egészet rúdra tűzve vitték be a bérlő udvarába, ahol aztán nagy lakoma és tánc kezdődött.⁷³ Az érsekvadkerti Madách-tanyán, amikor az aratókoszorút vitték, a menetben egy eketaligát is húztak, amelyre egy férfi- és női alakot, menyasszonyt és vőlegényt erősítettek. Az alakokat zsupból formálták az idősebb asszonyok, s felöltöztetésükhöz a lányok vitték a ruhát. A menyasszony és vőlegény fejét kócból vagy rongyból készítették, fehér vászonnal vonták be és kifestették. Mikor a menyasszony és a vőlegény elkészült, feltették őket az eketaligára úgy, mintha táncolnának. A menetben két legény egy vékonyabb rúdon elöl vitte a koszorút, utánuk ugyancsak két legény az eketaligát húzta a menyasszonnal és a vőlegénnyel, a többi aratók pedig utánuk mentek.⁷⁴

A Rozsnyó melletti Rudnán és Körösön a termés betakarításának megünneplése a „tarlótánc” volt. Általában István király napja körüli időben, szombati napon tartották, amikor már a hordás is befejeződött. A legények már délelőtt kimentek az erdőre „tuskót verni”. A tuskót estefelé elvitték a faluhoz közel eső tarlóra, ahol a táncot tervezték, aztán meggyújtották, s egész éjjel ez a tuskó világított. A lányok, akiket a legények előre meghív-

⁷⁰ SZÉKELY László, 1943, 24. Göresönyben búzahordáskor az utolsó szekeret öntötték le vízzel. BERZE NAGY János, 1940, III. 190. Vö. még: MADARASSY László, 1928; VOLLY István, 1945, 55.

⁷¹ KOVÁCS Béla, 1895, 397.

⁷² ZÍBRT, Č., 1950, 394–395; Vö. FEHRLE, E. 1955, 175.

⁷³ NOVÁK József, 1913, 46.

⁷⁴ Vö. A Magyarország Néprajza IV. 229–230.

tak, este, napnyugta után gyülekeztek. Az első csárdást a lányok és a legények a „Felszabadult a rudnai talló . . .” (16. sz. kottapélda) dallamára járták. A tánc reggelig tartott, majd másnap, vasárnap délután folytatódott. A lányok szombaton csak a jobb köznapló ruhában mentek a tarlótáncra, vasárnap azonban ünneplőbe öltözve mentek egyenesen a templomból. A vasárnapi tarlótáncnak vendégei is voltak: Rozsnyóról, a környékbeli községekből lányok, legények. Vasárnap este a lányoktól pénzt szedtek, a pénzen lisztet, juhtúrót és szalonnát vettek, s abból valamelyik lányosháznál haluskát főztek, először a muzsikus cigányoknak, majd a legényeknek. Hétfőn reggel, amikor a legények már magukra maradtak, egy birkát vettek, azt levágták, s valamelyik kertben gulyást főztek belőle. A tarlótáncot még az 1950-es években is megtartották, de már nem a tarlón, hanem a kultúrotthonban.

Körösön — az emlékezet szerint — vasárnap tartották a tarlótáncot a gazdalegények, a faluvégi csapáson. A táncot délután kezdték, s hétfőre virradó hajnalig tartott. Idős emberek emlékezete szerint itt is szokásban volt, hogy egy tuskót gyújtottak meg, az világított egész éjjel. Mások szerint ágakból, fadarabokból gyújtották a tüzet.

Aratószokásaink itt bemutatott néhány példája elsősorban azt igazolja, hogy azoknak a szokásoknak, képzeteknek, amelyek a szomszédos és az európai népeknél az aratás megkezdéséhez és befejezéséhez kapcsolódtak, nálunk is megtaláljuk közelebbi-távolabbi változatait. Arra azonban, hogy ezek az egész magyar nyelvterületen vagy egy-egy néprajzi csoportunkon belül mennyire voltak ismertek, egységesek, szórványos adataink alapján határozott választ még nem adhatunk. Feltételezzük, hogy többé-kevésbé itt is kialakultak egy-egy szűkebb vidékre, falucsoportra jellemző változatok.

Több községben a témával összefüggő adatgyűjtésünk anyagának tanulmányai viszont arra is felhívják a figyelmünket, hogy — legalábbis a századforduló táján és az ezt követő évtizedekben — a gazdasági élethez kapcsolódó hiedelmek, szokások egy községben sem voltak már mindenki által egyformán ismertek, illetve ha voltak is, azokat már nem mindenki — nem minden család — őrizte meg az utóbbi évtizedekig. Tapasztalataink alapján azt is mondhatjuk, hogy egyik-másik család tagjai nem tudtak, nem is hallottak arról, amit egyes családok tagjai még hittek, még gyakoroltak. A munkaalkalmakhoz fűződő szokásoknak — többek között — van egy olyan sajátossága is, amely megkülönbözteti azoktól a szokásoktól, amelyeket a falu közössége együtt végez. Ezek — ti. a gazdasági élettel összefüggő szokások — a család vagy a család valamely tagjának tudatában élnek, gondolkodásában, magatartásában, cselekvéseiben nyilvánulnak

meg, a tágabb értelemben vett közösség mellőzésével. Ez pedig azzal jár együtt, hogy bizonyos képzetek, rítusszerű cselekmények, vagy éppen már csak megszokások egy-egy családon belül önálló életet élnek, s ha voltak is, elveszthetik, vagy el is vesztik a falu egész közösségében, hagyományos rendjében valamikor kialakult szerepüket, funkciójukat, sőt, teljesen el is felejtődhetnek. Ez a folyamat bekövetkezhet és be is következik akkor, amikor az aratást már nem a család tagjai, hanem idegenek, részes aratók végzik, akik ugyanakkor az ismertek vagy nem ismertek helyébe új képzeteket, új szokásokat inspirálhatnak, közvetíthetnek pl. a családnak.⁷⁵

Ha az aratószokások egyes csoportjait nézzük, azt látjuk, hogy a cselekmények értelmezése tekintetében lényeges eltérések is vannak, amit — igaz — a családi élet, az ünnepek szokásai terén is megfigyelhetünk. Érthető, ha itt még nagyobb mértékben találkozunk a hasonló motívumok eltérő magyarázataival. Az aratás első napján hazavitt kalászkok és az első kéve esetében is tapasztaltuk ezt. A különböző korú, a falu különböző társadalmi rétegeiben felnőtt adatközlőkkel folytatott beszélgetésekből pedig arra is következtethettünk, hogyan hatottak pl. a prédikációk egyrészt az új kalászkoknak mint isten áldásának megőrzésére vonatkozó magyarázatok gyakoriságára, másrészt a kalászkoknak a fészületeken, a szentképeken történő elhelyezése szokásának elterjedésére.

Az aratás végén meghagyott kalászkoknak a csehek két formáját ismerik: a kalászkok alatt összekötött és virágokkal díszített csomót, amit „stodolá”-nak (a köznyelvben csúrt, pajtát jelent) neveznek, ami a jó termés képzetével párosul⁷⁶ és azokat a kalászkokat, amelyeket „az istennek és a szenteknek” hagynak.⁷⁷ Bár az összevetésre a sokszor félvészázadnyi vagy még annál is több időkülönbséggel gyűjtött adatok ez esetben nem döntő érvek, mégis elmondhatjuk, hogy a magyar anyagban többé-kevésbé mindig visszatükröződik valamiképpen a mágikus magatartás háttérbe szorulása, és a „szokás”-nak is a racionális magyarázata. Az első kéve pl. a baromfiak elfogyott eleségének pótlásává vált; a földön pedig már csak azt a kis darabot nem aratták le, amelyet úgysem volt érdemes.

Szinte magunk előtt látjuk azt a folyamatot, amikor az utolsó kalászcsomó átváltozik a díszesebb, művészibb formájú aratókoszorúvá. Az új forma azonban nem szakad el az előbbi magyarázatoktól. Az aratókoszorúból éppúgy kimorzsolták a magot, mint az utolsó kalászcsomóból és a vetéskor a vetőmag közé keverték, hogy jó termés legyen, vagy pedig már csak megszokásból. Egyik helyen a koszorú közé nem kötnek mezei virágot,

⁷⁵ Vö. UJVÁRY Zoltán, 1969, 192, 200—201.

⁷⁶ STRÁNSKA, D., 1932—1933, 177.

⁷⁷ STRÁNSKA, D., 1932—1933, 175; Vö. még FEHRLE, E., 1955, 175.

nehogy gazos legyen a búza, a másik helyen éppen azzal díszítik. Itt az őszi vetésig tartják, amott a következő aratásig. Ezeket az eltéréseket azzal is magyarázhatjuk, hogy az urasági aratók a kész koszorút az aratás befejezésének szimbólumaként adták át az uraságnak, s az aratók annál büszkébbek voltak, minél díszesebb volt, a parasztságnál viszont az utolsó kalászból kötött csomót váltotta fel a koszorú, s hozzá tapadtak azok a hiedelmek, amelyek előbb az utolsó kalászcsoomóhoz fűződtek. A morvák utolsó kalászeit a karácsonyi morzsával a teheneknek adták.⁷⁸ Kishartyánban ez volt a sorsa az utolsó kévének. Az aratókoszorút vívő vízzel való leöntését a szomszéd népek is ismerik, nálunk — úgy látszik — mintha sokkal nagyobb jelentőséget kapott volna az aratás befejezésekor. Feltehető, hogy mind a koszorú átadójának, mind a csíki, háromszéki koszorús lánynak, legénynek leöntése összefüggésben volt a nálunk gyakoribb szárazsággal.

Már utaltunk arra, hogy az aratás fáradságos munkája közben is gyakori volt a dalolás, különösen amikor az aratók napi munkájukat befejezték, és a mezőről otthonukba, szállásukra tértek. Az aratás befejezését jelképező aratókoszorú vitele pedig dallal, zeneszóval történt. WEBER-KELLERMANN szerint mikor az aratók a koszorút bevitték a szobába, a muzsikusok korált (egyházi éneket) játszottak.⁷⁹ Az 1757-es Gesangbuchban aratóéneket is találunk.⁸⁰ ZÍBRT közli, hogy az aratóáldomáskor a sziléziai nők egyházi és világi dalokat énekeltek.⁸¹ Hazai adataink is vannak arra, hogy az aratás megkezdésekor, az aratás alatt — főként idősebb asszonyok — énekeltek egyházi énekeket. Különbén is minden gyűjtő saját maga tapasztalta, hogy az idősebb asszonyok bármilyen munka közben felváltva énekelnek egyházi és világi dalokat.⁸² KODÁLY írja, hogy az egyik zaborvidéki aratóéneket, amelynek több vallásos tárgyú szövegét ismerjük, a 18. századvégi kéziratokban mint halotti ének szerepel.⁸³ A világi és vallásos tárgyú szövegekhez kapcsolódó közös dallamok nem ritkák, s előfordulásukat éppen azzal magyarázhatjuk, hogy a vallásos gyakran együtt élt a világgal.

KATONA Imre írja, hogy „A mezei munkások dalainak elkülönítése több szempontból is nehéz, olykor kissé mesterkéltséget is; az aratódal például jelenthet aratásról szóló népdalt vagy különösebb szövegkapcsolódás nélkül aratás idején énekelt másféle dalt is . . . A mezei munkásdalok közül aratódal van a legtöbb; nagyobb részük országszerte ismert és sok változatban él.

⁷⁸ ZÍBRT, Č., 1950, 410.

⁷⁹ WEBER-KELLERMANN, I., 1965, 163.

⁸⁰ WEBER-KELLERMANN, I., 1965, 106.

⁸¹ ZÍBRT, Č., 1950, 422.

⁸² KODÁLY Zoltán, 1937, 48.

⁸³ KODÁLY Zoltán, 1937, 49.

E csoportban feltűnően nagy a népies műdalok aránya...⁸⁴ Ebből a vegyes nagy csoportból mégis kiválik az a szűkebb csoport, amely mindig aratáshoz, az aratóvégzőhöz kapcsolódik, amelyet más alkalommal nem énekelnek, s amelyek között bizonyos tipológiai rokonság is felfedezhető.⁸⁵ Valószínűnek tartjuk, hogy ezeknek a változatai régebben sokkal nagyobb területen — nemcsak északon, nemcsak a szlovák nyelvhatár közelségében — voltak elterjedve, s elfelejtésük éppen az új stílusú népdalok és a népies műdalok térhódításával járt együtt. Ezt a feltevésünket a különböző szokásokhoz kapcsolódó daloknak szinte a szemünk előtt végbemenő változása: a régi elhagyása és az új megjelenése is igazolja.⁸⁶

Aratóénekeink közül közeli szöveg- és dallambeli változataikkal kétségkívül ma már csak a Nyitra vidékiek és a nógrádiak őrzik régies voltukat, és szorosan az aratáshoz, az aratás befejezéséhez való kapcsolódásukat. Tehát ezekre „az alkalomhoz kötöttség”⁸⁷ feltétlenül jellemző és szigorúan érvényesült. Ezeket a dalokat — énekesek szerint is — csak az aratás idején és az aratás befejezésekor, a koszorú bevitelekor énekeltek. Ez természetes is, hiszen régebben sokkal szorosabb volt a cselekmény és a hozzá kapcsolódó dal szövegének — sok tekintetben a dallamának is — a viszonya. Már utaltunk ezeknek a daloknak szlovák és morva változataira. 10. és 11. kottapéldánk egyik változatát KODÁLY közli és megállapítja róla, hogy az aratóvégző énekben egy nagyheti Allelujára ismerünk.⁸⁸ A dallamról még megjegyzi, hogy az oláh kolindák közé is eljutott.⁸⁹ KRESÁNEK elismeri a dallam hasonlóságát a nagyheti Allelujával, de szerinte a hasonlóság nem jelent átvételt; szerinte a magyar aratóének csak fordítása a szlováknak. Ezt az állítását BARTÓKra is hivatkozva azzal kívánja bizonyítani, hogy a magyar anyagban nincsenek eredeti szokásdalok.⁹⁰ ELSCHÉKOVÁ arra hívja fel a figyelmet, hogy az aratódaloknak ez a típusa képviseli a szlovák népzeneben az aratódalok legjellemzőbb csoportját, széles területi elterjedéssel és az aratásra utaló tartalommal.⁹¹

Nem vonjuk kétségbe a Nyitra-vidéki aratóénekek dallam- és szövegbeli rokonságát a szlovák, a morva aratóénekekkel. A dallambeli rokonságot BARTÓK is kimutatja.⁹² Kitűnik ez DEMO—HRBALOVÁ munkájából is,⁹³

⁸⁴ Magyar népdalok, 1970, II. 743.

⁸⁵ Vö. Magyar Népz. Gramofonfelv. 1937, IAc.; A Magyar Népzene Tára 1953, 335—345; VOLLY István, 1945, 54; KISS Lajos, 1943, 21.

⁸⁶ Vö. MANGA János, 1969, 27, 30, 33; MANGA János, 1968, 22—23.

⁸⁷ Vö. VOIGT Vilmos, 1972, 139—140.

⁸⁸ KODÁLY Zoltán, 1937, 47.

⁸⁹ KODÁLY Zoltán, 1937, 78. 80. jegyzet.

⁹⁰ KRESÁNEK, J., 1951, 93.

⁹¹ ELSCHÉKOVÁ, A., 1957, 200.

⁹² BARTÓK Béla, 1924, 94—103; BARTÓK Béla, 1934, 9; BARTÓK Béla, 1956, 181.

⁹³ DEMO, O.—HRBALOVÁ, O., 1969.

ahol a szerzők az aratóénekekben több esetben mutatják ki a dallam- és szövegegyezéseket. Azonban arra is gondolnunk kell, hogy itt az alkalom olyan ősi agrárszokásokat őriz, amelyeknek elemei Európa mindegyik földművelő népének hagyományanyagában fellelhetők, s — különösen az egymással állandóan érintkező — együtt vagy egymás mellett élő népek költészetében, zenéjében együtt és egyidejűleg alakulhatnak ki hasonló típusok, amelyek genetikailag is kapcsolatban lehetnek egymással. A népi kultúrák nem éltek egymástól függetlenül, elszigetelten, ahogy a népek sem éltek. A „kölcsonhatások” pedig a népi kultúrák gazdagodásának mindig bővízü forrásai voltak. A népi műveltség teremtő ereje a hozzá érkező „hatásokat” is egységbe olvasztotta, egymás mellé rendezte, organikus egésszé.⁹⁴

⁹⁴ ORTUTAY Gyula, 1958, 155.

1.

Rubato, $\text{♩} = 132$

Es - té - li csil - la - gok
 Szi - pen ra - gyog - ja - tok,
 Az én ga - lam - bom - nak
 Jó es - tét mon - gya - tok.

$\text{♩} = 126$

Jó estét, jó estét,
 de nem mindenkinek,
 csak annak az egynek,
 az ien kedvesemnek.

Arass rózsám, arass,
 megadom a garast,
 ha ien meg nem adom,
 megadja galambom.

Arattam, arattam,
 kivit is kötöttem,
 galambom tallóján
 meg is betegedtem.

Kijé ez a leginy,
 nem akar dógozni,
 csak a napot nizi,
 mikor fog nyugodni.

Kijé ez a kis jány,
 nem akar dógozni,
 csak a napot nizi,
 mikor fog nyugodni.

Ha dologba küldik,
 csak úgy taszigálják,
 ha hegedüt vonnyák,
 járja, mint a madár.

Örülhet az urunk,
 jó munkási vagyunk,
 regge korán megyünk,
 este későn gyűvünk.

(Rác Magdolna 25 é. Zsére, 1937)

2.

Rubato, $\text{♩} = 138$

A - rass ró - zsám, a - rass,
 Meg - a - dom a ga - rast.
 Ha ien még nem a - dom,
 Még - ad - ja ga - lam - bom.

Arass rózsám, arass,
megadom a garast,
ha ien meg nēm adom,
megadja galambom.

Arattam, arattam,
kévét is kötöttem,
galambom tallóján
meg is betegedtem.

Most gyüttem Aradru,
nem tudok magyaru,
magyar a galambom,
megtanulok attu.

(Balko Julis 44 é. Kolon, 1937)

3.

Rubato, ♩ = 80

A - rat - tam, a - rat - tam,
Ké - vét is kö - töt - tem,
Ga - lam - bom tal - ló - ján
Meg sem be - te - ged - tem.

Arattam, arattam,
kévét is kötöttem,
galambom tallóján
meg sem betegedtem.

Uraság tallóján
meg is betegedtem.

Arass rózsám, arass,
megadom a garast.
Nem köll nékem garas,
csak te magad arass.

(Száráz Rozália 63 é. Kalász, 1939)

4.

Rubato, $\text{♩} = 96$

A - rass rú - zsám, a - rass,
 Meg - a - dom a ga - rast.
 Ga - rast is meg - ad - tam,
 Vé - led is a - rat - tam.

János szeretóm vót,
 de hamis hitő vót,
 retket adott ennem,
 az is keserő vót.

Vesztett volna retke
 fekete földjibe,
 a János szeretóm
 az anyja méhebe.

Tudtam is, tudom is,
 hogy a legény hamis,
 megcsalja a leányt,
 ha imádkozik is.

Ne higyj a leginnek,
 mint az árva fűnek,
 megölel, megcsókó,
 elfordó, kiesufó.

(Dobos Teréz 54 é. Vicsápapáti, 1938)

5.

$\text{♩} = 132$

A - rass ró - zsám, a - rass,
 Csak te min - dig a - rass,
 A ba - bád tal - ló - ján
 So - ha ki ne fá - radj.

(Nádasdi Ágnes 58 é. Tild, 1939)

Rubato, $\text{♩} = 168$

Hěj, a - rat - tam, a - rat - tam, hěj,
 Ké - vét is kö - töt - tem, hěj,
 Ga - lam - bom tal - ló - ján, hěj,
 Még is be - te - ged - tem. Csú!

Hej, arattam, arattam,
 hej, kévét is kötöttem,
 hej, galambom tallóján
 hej, meg is betegedtem. Csú!

(Nagykér, 1937)

7.

$\text{♩} = 76$

A - rat - tam, a rat - tam,
 Ké - vét is kö - töt - tem,
 Ga - lam - bom tal - ló ján
 Még sem be - te - ged - tem.

Elvégeztem én már
 aratásom dolgát,
 kévébe kötöttem
 gazdámnak búzáját

Kötöttem belőle
 koszorút fejemre,
 négy határ széliről
 rózsát tetejibe.

Sem szántok, sem vetek,
 búza kél utánam,
 olyan szeretóm van,
 maga jár utánam.

(Nagycétény, 1937)

8.

$\text{♩} = \text{cca } 88$

A - rat - tam, a rat - tam,
ké - vét is kö - töt - tem,
ga - lam - bom tal - ló - ján
meg is be - te - ged - tem.

Arass, rózsám, arass,
megadom a garast,
Nem kell nékem garas,
csak előttem arass.

Megvágтам az ujjam,
folyik piros vérem,
messze a szeretóm,
ki köti be nékem?

Elment a szeretóm
Taliány országba,
írt nekem levelet,
hogy menjek utána.

Nem megyek utána,
Taliány országba,
inkább meggyászolom
háromféle gyászba.

Délig feketébe,
délután fehérbe,
estefele pedig
piros cipellőbe.

Elment a szeretóm
szeretót keresni,
ne adjon az isten
jó szerencsét neki.

A nyakát törje ki,
lábát csavarja ki,
és mire hazajön,
a hideg löjje ki.

Lőjje, lőjje, lőjje,
soha el ne hagyja,
kilenc esztendeig
ágy fenekét nyomja.

(Kazán Veron 78 é. Berencs, 1973)

9.

Rubato, $\text{♩} = 76$

Mi fo gunk esi - nál - ni,
Már min - dent meg - tet - tünk,
Bu zá nak ka - lá - szát
Azt is föl - kö - töt - tük.

Búzának kalászat,
az árpának tövét,
mi is a gazdánknak
hozzuk a jó kedvét.

(Srankó Miklós 31 é. Kalász, 1939)

10.

Poco rubato, $\text{♩} = \text{cca } 69$

El - ví - gez - tük az a - ra - tást,

az a - ra - tást, az a - ra - tást.

Készítsd gazda az áldomást,
az áldomást, az áldomást.

Te gazdasszony a vacsorát,
a vacsorát, jó vacsorát.

Egész falu mind aluszik,
mind aluszik, mind aluszik.

A mé gazdánk nem aluszik,
nëm aluszik, nëm aluszik.

Csak më rólunk gundókogyik,
gundókogyik, gundókogyik.

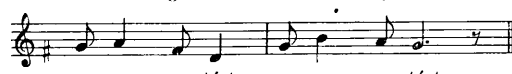
(RácZ Magdolna 25 é. Zsérc, 1937)

11.

$\text{♩} = 144$

El - vé - gez - tük, el - vé - gez - tük,

az a - ra - tást, az a - ra - tást.

Készítsd gazda, készítsd gazda
jó áldomást, jó áldomást.

A gazdasszony, a gazdasszony
jó vacsorát, jó vacsorát.

(Urbán Boris 37 é. Kalász, 1947)

12.

Rubato, ♩ = 152

A - rat - tam, a - rat - tam,

Ké - vét is kö - töt - tem,

Hej, az u - runk tal - la - ján

Meg is be - te - ged - tem.

Megvallom, meguntam
az urunk tallaját,
ej, sóba, vízbe ázott
apró haluskáját.

Ökör lába nyomán
nevelik a búzát,
ej, mint az édesanya
neveli a lányát.

Neveli, neveli,
szárnyára ereszti,
ej, könnyes szemmel nézi,
mikor más öleli.

Minek a hat ökör
hosszú istállóba,
ej, ha nincsen szerelem
gombos nyoszolyába.

Amott jön az ispán
fekete paripán,
ej, felül a lovára,
csókot vár magára.

Amott kerekedik
egy fekete felhő,
ej, abba tollaskodik
sárga lábú holló.

Szállj le holló, szállj le
urunk kastélyára,
ej, a szegény aratók
szabadulására.

(Csóri János 66 é. Cserhátsurány, 1958)

13.

Rubato, ♩ = cca 160

A - rat - tam, a - rat - tam,

Ké - vét is kö - töt - tem,

A ba - búm tal - la - ján

Meg is be - te - ged - tem.

Uraság tallaján
meg is betegedtem.

Arass rózsám, arass,
megadom a garast.
Ha jén meg nem adom,
megadja galambom.

(Mravík Mária 72 é. Nógrádkövesd 1959)

14.

♩ = cca 152

A - rat - tam, a - rat - tam.
Ké - vét is kö - töt - tem,
A ba - bám tal - la - ján
Meg is be - te - ged - tem.

Arass, rózsám, arass,
megadom a garast.
Ha én meg nem adom,
megadja galambom.

(Paróczy Mária 65 é. Nógrádkövesd, 1959)

15.

Parlando, *♩* = cca 92

Meg - a - rat - tuk a hú - zát,
Meg - isz - szuk az ál - do - mást.

Három akó áldomás,
negyedik a rájadás.

Ki aratói vagytok,
de lapos a hasatok.

A Prónayjé vagyunk,
Csupa kilís a karunk.

(Kovács Orsolya 72 é. Romhány, 1957)

16.

$\text{♩} = 168$

Fel - sza - ba - dult a rud - na - i tal - ló,
 A - zon le - gel há - rom szi - laj csi - kó.
 Ket - tő de - res, a har - ma - dik sár - ga,
 Ki vagy ba - bám a szi - vem - ből zár - va.

(Kerekes Zsuzsanna 74 é. Rudna, 1956)

János Manga

HARVESTING CUSTOMS, HARVEST SONGS

While studying the harvesting customs and harvest songs of Hungary, it was primarily borne in mind that the neighbouring Slovak people had been performing share-harvesting on Hungarian territories for centuries. It was not rare that the various Hungarian serf-families, and later on farmer families, had the same Slovak families as share-harvesters throughout generations. At several places their relationship had developed into a close friendship. They often invited each other to parties or weddings. The harvesters took part in hay-cutting and second-mowing as well, thus spending a longer period in Hungarian regions and being in close contact with the local inhabitants three times a year.

We have already met with references to harvesting and good crops in the Midsummer Day (June 24) customs and in the even previous spring customs. In the opinion of NIEDERLE the dramatic scenes of winter claim to assure a rich new harvest. In all the northern Hungarian Midsummer Day's customs the connection between the conceptions of fire-lighting, corn-ripening and rich harvest can be easily pointed out. The harvesting customs proper, which are more or less characteristic of other Middle European peoples as well, can be grouped in the following way: ceremonial start of harvesting, taking home the first ears on the first day of harvesting, taking home and preserving a bunch of the last ears until sowing, taking home the last sheaf and the closing harvesting customs. The custom of choosing a harvest godmother or a harvest godfather known both in Hungarian and Slovak regions is also worth noting. The girl or lad who takes part in the harvest for the first time chooses a godmother or a godfather from among the elder harvesters.

It is characteristic of the Middle Ages, and of the entire intellectual life and enriching folk poetry of the baroque age, that the church holidays, religiousness extending to all fields of life, and the outstanding events of family life as well as of working occasions, also approved by the church, stand in the foreground. But in the flourishing custom poetry the influence of secular poetry is gradually gaining ground, and new forms of the secular poetry develop in the song texts linked to the customs. The important events of harvesting are accompanied by the harvest songs one six-syllable four-lined form of which is known country-wide. Its rich versions developed in the Hungarian villages of the Nyitra region in Czechoslovakia. Variations of their tune and words can be found in the Slovak- and Moravian-speaking areas, too.

IRODALOM

- BAKOS József
1951 *Miscellanea et Oeconomica*. Ethn. 171–176.
- BÁLINT Sándor
1938 *Népünk ünnepei*. Az egyházi év néprajza. Bp.
- BARTÓK Béla
1924 *A magyar népdal*. Bp.
1934 *Népzeneünk és a szomszéd népek népzeneje*. Bp.
1956 *Válogatott írásai*. Bp.
- BÉL Mátyás
1742 *Notitia Hungariae Novae*... Bécs. IV. k.
- BERZE NAGY János
1940 *Baranyai magyar néphagyományok*. Pécs. III. k.
- BOŠKOVA, E.
1961 *Niektoré poznatky zo života polnohospodárských robotníkov v oblasti Žiaru nad Hronom*. Slovenský národopis, 1961. 420–432.
- DEMO, O. – HRABALOVÁ, O.
1969 *Žatevné a dožinkové piesne*. Bratislava.
- DÖMÖTÖR Tekla
1972 *Magyar népszokások*. Bp.
- ELSCHEKOVÁ, A.
1957 *Die ungarische Volksmusik*. Hudoobnovedné štúdie II. 200.
- FÉL Edit
1941 *Kocs 1940-ben*. Bp.
- FEHRLE, E.
1955 *Feste und Volksbräuche*. Kassel.
- GÖNCZI Ferenc
1914 *Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése*. Kaposvár.
- GERYK, J.
1926 *Slovenské ľudové piesne*. Bratislava.
- HERMANN Antal
1895 *Az idővarázslás a magyar és egyéb hazai népek hitében*. Ethn. 198–205.
- KISS Lajos
1943 *Délvidéki daloskönyv*. 108 magyar népdal. Bp.
- KISS Géza
1937 *Ormányság*. Bp.
- KODÁLY Zoltán
1937 *A magyar népzene*. Bp.
- KOLLÁR, J.
1953 *Národné spievanky*. I. Bratislava.
- KÓS Károly
1972 *Népelet és néphagyomány*. Bukarest.
- KOVÁCS Béla
1895 *A zágoni nép szokásai és babonái*. Ethn. 397.
- KRESANEK, J.
1951 *Slovenská ľudová pieseň zo stanoviska hudobného*. Bratislava.
- LEČKO, J.
1943 *Národopisný pohľad na Orlove*. Národopisný sborník. Turč. Sv. Martin.
- MADARASSY László
1928 *Magyar aratószokások*. Ethn. 83–93.
1931 *Az aratókoszorú*. Ethn. 161–167.
- Magyar népdalok
1970 *Magyar népdalok*. Szerkesztette és a bevezetőt írta Ortutay Gyula. Válogatta és jegyzetekkel ellátta Katona Imre. Bp.
- Magyar népzenei gramofon-felvételek.
1937. 1. sorozat. Bp.
- A Magyarság Néprajza
é. n. *A Magyarság Néprajza* II. kiadás, IV. k. Bp.
- A Magyar Népzene Tára
1953 *A Magyar Népzene Tára*. Jeles napok. Szerkesztette Bartók Béla és Kodály Zoltán. Sajtó alá rendezte Kerényi György. Bp.

- MANGA János
 1942 *Ünnepi szokások a nyitramegyei Menyhén.* Bp.
 1968 *Ünnepek, szokások az Ipoly mentén.* Bp.
 1969 *Magyar népdalok — népi hangszerek.* Bp.
- MOÓR Elemér
 1932 *A földműveléssel kapcsolatos szokások, hiedelmek és babonák Rábagyarmaton.* Ethn. 158—162.
- NĚMCOVÁ, B.
 1955 *Národopisné a cestopisné obrazy ze Slovenska.* Praha.
- NIEDERLE, L.
 1901—1924 *Slovenské starožitnosti.* Praha. II. kötet.
 1953 *Rukověť slovanských starožitnosti.* Praha.
- NOVÁK József
 1913 *Adatok Bény község néprajzához.* NÉ 32—67.
- NYÁRI Albert
 1909 *Pályá néprajzi vázlatok.* NÉ 129—152.
- ORTUTAY Gyula
 1958 *Kis magyar néprajz.* Bp.
- PAP Gyula
 1865 *Palóc népköltemények.* Sáros-patak.
- PASCHER, J.
 1963 *Das Liturgische Jahr.* München.
- PRANDA, A.
 1970 *Odchádzanie slovenských sezónnych robotníkov na poľnohospodárske práce.* Slavistika—Národopis. Bratislava. 31—86.
- PRÓNAY Gábor
 1855 *Vázlatok Magyarhon életéből.* Pest.
- Rábapatonai hagyományairól
 1973 *Rábapatonai hagyományairól.* Győr. Szerkesztette Barsi Ernő.
- RADVÁNYI, F.
 1710—1716 *Collectanea ad historiam comitatus de Nógrád.* Codex sec. XVII. Az eredeti kézirat másolata a balassagyarmati múzeumban, ltsz. 19.
- RADÓ Polikárp
 1957 *Az egyházi év.* Bp.
 1967 *Sacra Liturgia. Félégyházi József: Az egyház a korai középkorban* c. munkájának IX. fejezete. Bp.
- RELKOVIC Davorica
 1928 *Adalékok a Somlóvidék folklórához.* Ethn. 94—107.
- RÉSÓ ENSEL Sándor
 1867 *Magyarországi népszokások.* Pest.
- STRÁNSKA, D.
 1932—1933 *Lidové obyčeje hospodárské.* Národopisný věstník československý. Praha. 160—233.
- Slovenské ľudové piesne
 1950 *Slovenské ľudové piesne.* Bratislava. I.
 Slovenské ľudové piesne
 1952 *Slovenské ľudové piesne.* Bratislava. II.
- SUŠIL, F.
 1951 *Moravské národní písně.* Praha.
- SZÉKELY László
 1943 *Ünneplő székelyek.* Csíkszerda.
- SZENDREY Zsigmond
 1928 *Szatmár megye néphagyományai.* Ethn. 35.
- UJVÁRY Zoltán
 1969 *Az agrárkultusz kutatása a magyar és az európai folklórban.* Műveltség és Hagyomány XI. Debrecen.
- VÁCLAVÍK, A.
 1925 *Podunajská dedina.* Bratislava.
- VASS József
 1939 *Pásztor története.* Gyöngyös.
- VOIGT Vilmos
 1972 *A folklór alkotások elemzése.* Bp.
- VOLLY István
 1945 *Népi játékok.* Bp.
- WEBER-KELLERMANN, I.—STOLLE, W.
 1965 *Erntebrauch in der ländlichen Arbeitswelt der 19. Jahrhunderts.* Marburg.
- WEBER-KELLERMANN, I.—STOLLE, W.
 1971 *Volksleben in Hessen 1970.* Göttingen.
- ZÍBRT, Č.
 1950 *Veselé chvíle v životě lidu českého.* Praha.

A „JAJ-NÓTÁK” ZENEI VILÁGA

(A NÉGYSOROS IZOMETRIKUS SZERKEZET LAZULÁSA ÉS
TOVÁBBFEJLŐDÉSE RÉGI DALAINKBAN)

A Szatmár, Csík és Alsó-Fehér megye által határolt térségben, ezen belül is különösen a Mezőségen megfigyelhető egy bizonyos és csak erre a területre jellemző dallamalakítási, változtatási hajlam. Ez az egységes variálási elv a bővülés, amely kizárólag a 4 soros, izometrikus 8 (ritkán a vele egyenértékűnek vehető 7 esetleg 6) szótagszámú dalokat érinti.

Ebben a folyamatban az izometrikus 8-as dallamok fellazulnak, szilárd szerkezetük megbomlik és egyes elemek külön életet élve továbbfejlődnek. Egyetlen dallamhangból (sorzáró hang) teljes új sor épülhet; a dallamsorok közé a négy alapsor egyike-másika ismétlésként beékelődik, vagy belülről dagad meg a dallam úgy, hogy minden egyes hangja megismétlődik.

BARTÓK *A magyar népdalban* 7 ilyen dallamot közölt. Egyet a régi stílushoz sorolt ereszkedő formája, pentaton hangsora miatt, a többi a vegyes csoportban található¹ „a négy, heterometrikus sorból álló dallamversszakot és alkalmazkodó tempo giusto ritmust feltüntető dallamok alosztályá”-ban, ahol természetesen egyéb dalok is helyet kaptak. Másféle bővült dallamokat viszont megemlít mint magyar hatás alatt keletkezett román dallamok magyar átvételeit.²

Ezeket a dalokat — ideiglenesen — KODÁLY nevezte el *jaj-nótának* az „annyira jellemző közbeékelte kis szócskák” — jajaja, csuhajja, hajaha

¹ Többek között 294. sz., itt 1c példa; 222. sz., itt 4e példa.

² „Van az oláhoknál egy 5—6, egészen 7 soros pentaton rendszerű dallamfajta (tulajdonképpen egy és ugyanannak a dallamnak improvizálás-szerű variánsai), mely Szatmár (talán Szilágy) és Maros-Torda vm. északi részére jellemző . . . ez a magyar hatás alatt keletkezett, eloláhosított dallam szórványosan a székelyeknél is fellelhető és mint az oláhból való átvétel könnyelhető el”. (BARTÓK Béla, 1924; 23). Részletesebben ugyanerről: BARTÓK Béla, 1934, 26. „A szatmári és szilágyi románoknál ez a 4-szakaszos forma 5, 6 sőt 7-szakaszossá bővíthet, úgy, hogy a 2. és 3. vagy a 3. és 4. sor közé egy vagy több új dallamsor kerül; ezek a beékelte szakaszok nagyjából úgy hatnak, mint a 3. vagy 4. sor megismétlődései. A kibővítés néha inkább rögtönzészzerű, mert pl. strófáról strófára változhatik is . . . Ettől a kibővítéstől eltekintve, ezek a dallamok olyanok, mint a székely pentaton parlando 8-as dallamok; még a cifrázásuk is hasonló . . .”

stb. — „miatt”.³ Népdalrendjében a többi dallamtól elválasztva, külön helyezte el őket (26 dal, variánsokkal együtt). A *magyar népzene*⁴ című tanulmányában nem említi őket, de a hozzákapcsolt példatárban VARGYAS 15 jaj-nótát közöl (ebből 5 már megjelent BARTÓK könyvében). A „Típus, eredet-mutató”-ban „Lassú táncdallamok kibővült sorokkal” címszóhoz 8 dallam tartozik „jaj-nóták, 16 szótagosak” megjelöléssel, amely először mutatja a bővült heterometrikus 8-as dallamok összefüggését az izometrikus 16-osokkal. A többi 7 dallam a példatár rendjének megfelelő különböző helyeken található (egy dal a tanulmányban).

JÁRDÁNYI monográfiájában külön figyelmet szentel a jaj-nótáknak. A korábbi egyedi adatokhoz képest újdonság, hogy variánsokat közöl (11 dalt, variánsokkal együtt 19-et). Hosszabb ideig egy faluban tartózkodva a jaj-nóta életét közéről, néprajzi szempontból is megfigyelte. Ebben a faluban a jaj-nóta megkülönböztetett helyet foglal el a mulatság rendjében: „Hajnal felé a házasemberek ha bementek a táncba, félbe is szakíthatták a fiatalok táncát. Vittek a cigánynak italt. A cigán tutta már, hogy annak ő a temetője. Mék pénzt is attak utánna a cigánnak. Aszt monták a cigánnak: húzzad a *hajnalit*. Akkor a fiatalok azonnal abbahatták. Az öregek énekeltek és táncoltak rá csendesen... Ezeket a dallamokat (néhány más régi stílusúval együtt) nevezik hajnalinak. Hajnalin kívül még *hajnali cigántánc*, *hajnali csárdás*, *lassú csárdás*, *cigánkesergő* néven is emlegetik őket.”⁵ Más falvakban a lakodalom egyes mozzanataihoz — menyasszonybúcsú, kísérés, menyasszonyvívés stb. — kapcsolódnak. Az alkalomhoz kötöttség természetesen csupán egyes dallamokra érvényes és az alkalmak is különbözőek. Van mégis valami közös bennük, mindegyikben elengedhetetlen szerepe van a zenekarnak.

A jaj-nótákhoz meghatározott tánc típusok kapcsolódnak,⁶ melyeknek tempója olyan lassú, hogy a hangszeres előadás melletti éneklés semmiféle nehézségbe sem ütközik, sőt általános gyakorlatnak számít. A teljes strófából sokszor csak egy-egy kiragadott ütem, sor vagy féldallam hangzik el, így az énekelt forma önmagában töredezett, hiányos és csak a hangszeres előadással együtt alkot teljes egészet, amely szintén meglehetősen szabadon bánik a dallammal, ismételgeti, változtatja, díszíti.

LAJTHA László széki, szépkényerűszentmártoni és kőrispataki gyűjtése óta (ahol az énekelt dallamok mellett hangszerkíséretes és csak zenekaron megszólaló jaj-nóták is szerepelnek szép számmal)⁷ újabb gyűjtők — min-

³ JÁRDÁNYI Pál, 1943, 19.

⁴ KODÁLY Zoltán—VARGYAS Lajos, 1952.

⁵ JÁRDÁNYI Pál, 1943, 12, 19.

⁶ A jaj-nóta és tánc összefüggéséről lásd MARTIN György, 1967, 147—149.

⁷ A jaj-nótákkal kapcsolatos megfigyeléseiről LAJTHA László, 1943.

denekelőtt KALLÓS Zoltán, JAGAMAS János, MARTIN György — növelték és kiegészítették a meglevő anyagot.⁸

A továbbiakban az anyag rendezése során felmerült néhány megfigyelésünket adjuk elő.

A dallamvonal szerinti rendezés biztosítja a variánsok összekerülését. A jaj-nóták esetében viszont sokszor éppen a dallamvonal olyan változásokon megy át (ismétlés, kihagyás stb.), amely lényegesen befolyásolja a sorok egymáshoz való viszonyát. A látszólag igen eltérő dallamok összetartozása mégis kimutatható a nagyobb formák elemzésével, amelyek különböző módon, de minden esetben 4 soros 8 szótagszámú dallamokra vezethetők vissza.⁹ (A rendezés során természetesen az alapdallamok felépítése dönti el a típusok sorrendjét.) Ez a módszer az elméleti általánosításon túl a variálás valóságos és lehetséges módjait mutatja meg, aminek néprajzi hitelét pedig megerősíti, hogy a népi gyakorlatban bizonyos dallamtípusok alapformái és bővült alakjai együtt élnek.¹⁰

A jaj-nóták legtöbbje régi, ereszkedő dallamból, sok esetben duda-nótából alakult ki, vagy arra vezethető vissza, de idegen eredetű vagy régies műdalokból is létrejöhetnek.¹¹ Új stílusú dalok azonban nem bővülnek ily módon, mivel egyrészt szigorúan zárt architektonikájuk nem alkalmas a fellazításra, másrészt későn, szinte csak néhány évtizede terjedtek el a Mezőségen és Erdélyben.¹²

A jaj-nótákra jellemző bonyolult formák és a magas szótagszám arra mutatnak, hogy kialakulásukat viszonylag új jelenségnek kell tartanunk. Általában minden új stílus a meglevő régiekre épül, azok számos elemét megtartva hoz létre új minőséget. Leegyszerűsítve: a régi szétbomlik, majd újrendeződik más, eddig ismeretlen elv (elvek) alapján. Ez a jaj-nótákra is érvényes. Itt azonban az új elrendezés általában ideiglenes és változékony. Jellemzőek az 1—2 faluban élő variánsok, bár néhány megszilárdult, nagyobb körben elterjedt típust is ismerünk.¹³

⁸ JÁRDÁNYI népdalrendjében — amely magába foglalja a KODÁLY- és a BARTÓK-rend anyagát is — 1958 óta a jaj-nóták száma 500-ra nőtt. Ez 42 típust jelent, valamint (egyelőre?) típusba nem sorolható dallamokat és néhány, a jaj-nótákkal csupán alakú egyezést mutató műdalt.

⁹ A széki menyasszonybúcsúztató pl. egy az egész magyar nyelvterületen elterjedt duda-nótára. 2. sz. példa.

¹⁰ 3, 4, 5. sz. példa.

¹¹ Bizonyos ismert heterometrikus 8-as népdalok új megvilágításba kerülhetnek a hozzájuk igen közelálló jaj-nótákkal összevetve. 6. sz. példa.

¹² Egyetlen AABA formájú izometrikus 16-os dallamot ismerünk, a visszatérő forma azonban önmagában még nem jelent új stílust.

¹³ Úgy látszik, a 3 szótaggal bővült formák (pl. HALMOS István, 1959, 14. 15. sz.), valamint néhány 6 × 8-as és 4 × 16-os típus (KODÁLY Zoltán—VARGYAS Lajos, 1952, 304. sz.) hajlamos a megszilárdulásra.

A jaj-nóta kialakulása jellegzetes mezőségi, erdélyi sajátosság. Természetesen sok egyéb dalt is csak erről a területről ismerünk, ezek azonban magyarországi típusokhoz közelállóak, illetőleg feltételezhető korábbi elterjedésük. Ugyanezt elmondhatjuk a jaj-nóták bővületlen alapdallamairól is. Kibővített formáik viszont csak ezen a vidéken élnek. Valószínű tehát, hogy a jaj-nótákat nem egy elzárt terület konzerválta, hanem éppen az alakította ki. Feltétlenül összefüggésbe hozható a mezőségi, tágabb értelemben az egész erdélyi hangszeres zene fejlettségével és napjainkig tartó élő gyakorlatával.

A bővülés egységes variálási elv, amelynek aránya, módja és eredménye nagyon különböző. Létrehoz olyan dallamokat, melyek a befejezetlenség, gyetlen tétovázás vagy túlzott bőbeszédűség benyomását keltik. Ugyanakkor arányos, szép dalok sokaságát is kialakítja. Belső rendjüket, egyensúlyukat nem zavarja pl. a sorismételgetés, a repetíciók tömege pedig — általában aszimmetrikus ritmussal párosulva — nem válik unalmassá.

Bővíthet a dallam csupán 1—1 szótaggal (a 2. és 4. sor végén). Előfordulnak azonban óriásira felduzzasztott formák, 4×16 szótagszámnál is nagyobbak (pl. $16 + 7$. $16 + 7$. 16.16 . vagy 16 . $24 + 3$. $26 + 3$. $16 + 3$). Ennek megfelelően alakulnak az eredetileg 8 szótagos szövegsorok.

a) Különböző szótagokkal töltik ki a sorvégeket, mikor a 8 szótag már „elfogyott”: jaj, jajaja, csuhajja, danajda, hateha, trálalajlaj, lalalala, daladajda, nananana, nenenejne, dededede stb.

b) Két 16 szótagos sorra, vagyis a dallam egyik felére éneklük a 4×8 -as versszakot, a másik felét pedig különböző szótagokkal pótolják.

c) A szövegsor második felét megismétlik.

d) A teljes szövegsort megismétlik.

e) Két versszaknyi 8-as szöveget énekelnek a 4×16 -os dallamra.

A dallambővülésnek különböző, három egymástól elhatárolható módja van.

I. Sorvégi kitoldás

Lehet csupán egyetlen szótagnyi, mégis jelentős, mert új podiát hordoz, megnöveli az ütemszámot. Igen gyakori a 3 szótagos gyarapodás, szinte kivétel nélkül $\text{♪} \text{♪} \text{♪} \text{♪} \parallel$ ritmussal, amely viszont nem minden esetben jár együtt az ütemszám megváltozásával. Ilyenkor a 8 negyedhang értéke feleződik és helyet hagy a kitoldásnak: $\text{♪} \text{♪} \text{♪} \text{♪} \text{♪} \text{♪} \text{♪} \text{♪} \parallel$ Ez dallamilag nem több, mint a sorzáró hang késleltetés utáni megerősítése, hangsúlyozása. De bővíthet több, 4, 5, sőt 6, 7, 8 szótaggal és ily módon a sorvégi kitoldás fokozatosan új soralkotássá válik (1., 7. sz. példa).

A következő szótagszám-táblázat megmutatja, hogyan alakul át a 4 soros izometrikus 8-as dallam 2. és 4. sorának kitoldásával heterometrikus 4 sorossá, majd esetleg 7 sorossá. Pusztán sorvégi kitoldásból 4×16 -os forma nem alakul.

8.	8.	8.	8.			— izometrikus 4 sor
8.	8 + 1.	8.	8 + 1.			— heterometrikus 4 sor
8.	8 + 2.	8.	8 + 2.			
8.	8 + 3.	8.	8 + 3.			
8.	8 + 4.	8.	8 + 4.			
8.	8 + 5.	8.	8 + 5.			
8.	8.	6.	8.	8.	6.	— heterometrikus 6 sor
8.	8.	7.	8.	8.	7.	
8.	8.	8.	8.	8 + 3.		(5 sor)
8.	8.	8.	8.	8 + 5.		
8.	8.	8.	8.	8.	7.	
8.	8.	8.	8.	8.	8.	— izometrikus 6 sor
8.	8.	8.	8.	8.	8 + 1.	— heterometrikus 6 sor
8.	8.	8 + 1.	8.	8.	8 + 1.	
8.	8.	8.	8.	8 + 4.	8 + 3.	
8.	8.	8.	8.	8.	8.	— izometrikus 7 sor

Sorvégi kitoldás mind a négy sor végén előfordulhat.

- a) 1–2. sor végén (ritkán)
- b) 2. és 4. sor végén (gyakran) — 1., 7. sz. példa.
- c) 2–4. sor végén — J. K.: 19/a (J. K. = a továbbiakban JÁRDÁNYI PÁL, 1943 rövidítése)
- d) 3–4. sor végén (ritkán)
- e) 4. sor végén (gyakran) — 2e., 3b., 4e. sz. példa.
- f) 1–4. sor végén — J. K.: 19/c, valamint 8. sz. példa.

II. Sorisméltés

A pusztán sorisméltéssel bővült dalok a legváltozékonyabbak. Néha egy énekes a további versszakok során más és más sorokat ismét meg. Általában azonban egyéb bővülési módokkal keveredve fordul elő. A sorisméltés eredménye 5, 6, 7 soros izometrikus 8 szótagú formák, illetve 16-osok.

A jelenlegi anyag alapján a következő ismétlési módok fordulhatnak elő:

a) A 4 × 8-as alapidallam formája	A B C D	
5 sorossá bővült alakja:	A B C D D _v	
6 sorossá bővült alakja:	A B A B C D	4d. sz. példa —
	A B B C B _v D	
	A B C B D C	
	A B C B C D	— 4c. sz. példa
b) A 4 × 8-as alapidallam formája	A B C C _v	
5 sorossá bővült:	A B C A B	— 6c. sz. példa
7 sorossá bővült:	A B A B C A B	6d. sz. példa
4 × 16-osra bővült:	A A B B _v	— 6e. sz. példa
	ab ab cc _v cd _v	

Az utolsó esetben az alapforma kétszeresére duzzadt és a sorisméltés motívumisméltés értelmet nyert. Ezért megfordítva is, a 4 × 16-os dalok motívum-elemzéséből következtetni lehet a 4 × 8-as alak fejlődési, bővülési útjára, mikor az alapformát nem tudjuk kimutatni.

c) A 4 × 16-os dallam formája	A A B B _v	
Ez 4 8-szótagos sorból állt össze:	ab ab cc _v cd	vagy
	ab ab cd c _v d _v	— 9. sz. példa
	b _v	
d) A 4 × 16-os dallam formája	A A B C	amely
	ab ab cc dk	vagy
	ab ab cd ck	-ból alakult.

A sorisméltéssel keletkezett 16-osok 8 8 szótagú sorból összeállva is egyértelműen a 4-sorosság benyomását keltik arányukkal, főkadenciájukkal a második 16-os sor végén.

III. Aprózás, sorközi osztás

Nem növeli meg az ütemszámot, a dallam időben mégis jelentősen meghosszabbodik, esetleg kétszeresére nő. A 4 soros 8 szótagos alapidallam tempóját összevetve a belőle alakult 4 × 16-oséval kiderül, hogy nagyjából hasonló, kissé gyorsabb, de lassúbb is lehet. (Alap $\downarrow = 92$, bővült $\downarrow = kb. 84$ — 4a, b példa, alap $\downarrow = 96$, bővült $\downarrow = 76$ v. 66 — 3b, d, c. sz. példa.) Dallami eredménye a gyakori hangisméltés, amely lehet egészen merev és szabályosan az alapidallamnak megfelelő; de attól kissé elkanyarodva hajlékony, változatos is. Bővülhet ily módon:

- a) 1—2. sor: 16. 16. 8. 8. szótagszámmá
 b) 3. sor: 8. 8. 16. 8. (Az új stílus jellegzetes szaporítása a 3. sorban természetesen más.)
 c) 1—2. és 4. sor: 16. 16. 16. (a 3. sor kimarad)
 d) 1—4. sor: 4×16 . (vagy 4×14 , ahol a 8. és 16. szótag helyett szünet van és 4×16 -os strófákkal váltakozik általában.)

A BŐVÜLÉSI MÓDOK KAPCSOLATA

A háromféle bővülési mód csak elméletben, részletes elemzéssel különíthető el egymástól. A jaj-nóták nagyobbik részénél ugyanis összefonódva, együttesen fordulnak elő. Keveredhetnek akár egy dallamon belül, de még inkább dallamtípuson belül. Bizonyos típusokat meghatározott bővülési mód jellemez.¹⁴ Másokat viszont éppen az, hogy az alapdallamból a legváltozatosabb szótagszámú, formájú és dallamvonalú variánsok nőnek ki a különböző fajta bővülések során. 4×16 -nál magasabb szótagszámú dal-
 lamok csak többféle bővülési mód együtteséből születnek.

Néhány példa az *egy dallamon belüli különféle bővülési módra*:

- a) A 3. sor sorközi aprózással bővült, a negyedik sorvégi kitoldással. (8. 8. 16. 8 + 3.) pl. J.K. 14/a
 b) Mind a négy sor sorközi aprózással és kitoldással bővült. (16 + 3. 16 + 3. 16 + 3. 16 + 3.) — 8. sz. példa.
 c) 7-soros izometrikus 8-as dallam 3. sora sorvégi kitoldásból alakult önálló sorrá, a 4. sor: B sor ismétlése,
 5. sor: C
 6. sor: B_v vagy D
 7. sor: D vagy sorvégi kitoldásból alakult. — 10. sz. példa.
 d) 1. sor: a 8 szótagú alapsor megismétléséből
 2. sor: sorvégi kitoldással bővült
 3. sor: sorközi aprózással
 4. sor: sorvégi kitoldással.
 (16. 8 + 3. 16. 8 + 3.) — J.K. 17/a

Példák a *típuson belüli különböző bővülési lehetőségekre*:

- a) Sorvégi kitoldás az utolsó sorban (8. 8. 8. 8 + 3.) — 2e. példa. Sorközi osztás mindegyik sorban (4×16) — 2c, d. példa.

¹⁴ Csak sorvégi kitoldással bővül: 7. sz. példa. Mindig aprózással bővül: KODÁLY Zoltán—VARGYAS Lajos, 1952, 304. sz.

b) 6 soros 8-as: sorismétléssel (ABCBCD) — 5c. példa. 3 soros 16-os: 1—2 és 4. sor sorközi aprózással bővült, a 3. sor kimaradt. — 5d. példa. 4 soros 16-os: sorközi aprózással bővült — 5b példa.

c) 4 soros 8-as: utolsó sor kitoldott (8. 8. 8. 8 + 3.) — 3b. példa. 6 soros 8-as: sorismétléssel (ABCBCD — valamint az utolsó sor 3 szótaggal kitoldott) — 3b. példa. 4 soros 16-os: sorközi aprózással — 3d, e példa.

d) 4 soros 8-as: utolsó sor kitoldott (8. 8. 8. 8 + 3.) — 4e példa. 6 soros 8-as: sorismétléssel (ABCBCD) — 4c példa. 6 soros 8-as: sorismétléssel (ABABCD) — 4d példa. 4 soros 16-os: sorközi aprózással — 4b példa.

NÉGY SORNÁL KISEBB FORMÁK

A jaj-nóták elterjedési körzetéből meglepően sok 2—3 soros töredék-dallam került elő. Ez nem magyarázható gyűjtői felületességgel, de a népzenehez szükségképpen hozzátartozó kopási, felejtési folyamattal sem. Legalábbis e dallamok egy részében a jaj-nóta képződésének első fokozatát érhetjük tetten: a 4 soros forma többé már nem alapvető egység. Az arányérzék megváltozik és a sorok nemcsak tetszés szerint bővíthetők, ismételhetők, de ki is hagyhatók. A kétsorosság a dallam második felének ismételtetéséből alakul ki (11a, b, c, példa). Háromsorosság az 1.2.4. vagy a 2.3.4. sorból áll össze (11e, d példa). A negyedik sor kivételével tehát bármelyik sor elmaradhat. Esetleg egy dallamon belül is ingadozik a sorok száma, a további versszakokban két- és háromsorosság egyaránt előfordul (11a, d példa). Ugyanaz a két- és háromsoros dallam négysoros, ismert alakján túl jaj-nótaként is előfordul sorismétléssel (a 2. sor ismétlésével — 11h példa, a 3. sor ismétlésével — 11i példa) vagy sorvégi kitoldással (8. 8 + 1. 8. 8 + 1. — 11j példa, 8. 8 + 4. 8. 8 + 3. 11k példa) bővült formában.

A JAJ-NÓTA JELLEMZŐINEK ÖSSZEFOGLALÁSA

1. Meghatározó és alapvető tulajdonság a dallambővülés, amely 4 soros 8 szótagszámú dalok továbbfejlesztése.

2. Földrajzilag elkülönül és olyan területre korlátozódik, amelyre a hangszeres tánczenének viszonylag élő gyakorlata és magasabb színvonala jellemző és ahol az új stílus későn terjedt el.

3. Tempója lassú, többnyire $\downarrow = 100$ metronomszám alatti, ritmusa feszes, gyakran aszimmetriára hajló, sok esetben 5/8-os. (Különböző lejegyzői értelmezésben néha poco rubato.)

4. Forma, szótagszám, dallamvonal tekintetében egyaránt rendkívül változékony.

5. Bizonyos alakjai megszilárdulhatnak és nagyobb területen is elterjedhetnek.

6. Dallamában gyakori a sor-, motívum-, hangismétlés.

7. Nagy ívű, valamint stagnáló sorok együttese.

8. Hangsora ritkán tiszta pentaton, inkább eol, fríg, sőt dúr is lehet.

A jaj-nótákat dialektikus területhez kötött zenei hajlam hozta létre. Csak kellő számú adat, dallamvariáns mutatja meg, hogy ezek a szerkezeti-leg igen különböző dalok valójában egy stílust alkotnak. E stílus kapcsolata a régi dallamokkal közvetlenebb, szerveesebb, mint az új stílussal.

A továbbfejlesztés, a nagyobb formára való törekvés folyamatában úgy tűnik, nem is az új, szilárd alak létrejötté a fontos, hanem a fejlesztés maga, a variálási lehetőségek sokfélesége, amelyhez a hangszeres tánczene ismételtetései, variatív előadásmódja adhatott példát.

FÜGGELÉK

A NYOMTATÁSBAN MEGJELENT JAJ-NÓTÁK JEGYZÉKE

(énekelt és hangszerkíséretes dalok)

- BARTÓK Béla—KODÁLY Zoltán, 1921: 16, 53, 98, 129. 880, 881, 883.
IIIB: 142—148, 275, 278, 279, 285, 286, 350, 354.
- BARTÓK Béla, 1924: 64, 269, 271, 274, 292—295. SZENIK Ilona—ALMÁSI István—ZSIZSMAN Ilona, 1957: 1, 2, 28, 48.
- 1934: 71. SZEGŐ Júlia—SEBESTYÉN DOBÓ Klára, 1958: 25, 53, 54, 56—59, 69—71, 83, 84, 89, 120, 121, 149, 150.
- JAGAMAS János, 1956: 11, 12, 13, 17. HALMOS István, 1959: 14, 15.
- JÁRDÁNYI Pál, 1943: 8b, 9a, b, 11a, b, 12, 13a, b, 14a, b, 15a, b, 16a, 17a, b, 18, 19a, b, c. OLOSZ Katalin—ALMÁSI István, 1969: XL, LXXIII, LXXVIII.
- LAJTHA László, 1954a: 23, 24, 26, 28, 29, 38, 40, 55, 58, 61, 70, 74, 75, 77, 79, 86, 87, 95—97, 100. ALMÁSI István—HERTEA, I., 1970: 30, 35, 36, 41—43, 130, 175, 186, 204.
- 1954b: 22, 27, 28, 84, 94. KALLÓS Zoltán, 1970: 8, 229, 242.
- 1955: 31j, 32j, 34j, 38j, 48j. 1973: 1.
- A Magyar Népzene Tára, 1956, IIIA 300, 301, 311, 312, 387, 388, 400, 401, 845, SEPRÓDI János, 1974: 1, 34, 62, 74.

A DALLAMPÉLDÁK ADATAI

- Gyűjtők: Andrásfalvy Bertalan, Bartók Béla, Borbély Jolán, Halmos István, Jagamas János, Jakab Ilona, Járdányi Pál, Kallós Zoltán, Kerényi György, Lajtha László, Martin György, Olsvai Imre, Pesovár Ernő, Pesovár Ferenc, Sárosi Bálint, Szendrei Janka, Víg Rudolf, Vikár Béla.
- 1a *Válaszút* (Kolosz) — Ráseruci, Varró Mária (59) K. Z. 1955.
- 1b *Válaszút*, Tóbiás Mária (62) K. Z. 1958. M. Sz. 6111.
- 1c *Csikrákos* (Csík) — Racul, férfi (kb. 50) B. B. 1907. Bartók, 1924, 294.
- 2a *Decs* (Tolna), Békás Jánosné (55) O. I. 1955. AP 1342/c.
- 2b *Kék* (Szabolcs), Bódi Mária, Berki Ezsébet (23), Lakatos Erzsébet (42), Lakatos Borbála (40), B. J., J. I., H. I., M. Gy., P. E., P. F. 1957. AP 5544/a.

- 2c Lajtha, 1954a, 26.
 2d MNZT III/A 312.
 2e Bartalus: Magyar népdalok. Egyetem-es gyűjtemény IV. 106.
 3a *Gyergyóútró* (Csík) — Ditrău, Bajkó Ignácné (57) K. Gy. 1943.
 3b *Gyergyócsomafalva* (Csík) — Ciurani, Koszta Gáborné (67) Sz. J. 1969. AP 7294/g.
 3c *Gyergyóútró*, Küsmődi Bálint (65) S. B. 1952.
 3d, e *Magyarpalatka* (Kolozs) — Palatca, Papp Anna (62) K. Z., A. B. 1963. AP 5250/c, h.
 4a Járdányi, 1943. 8/a.
 4b Járdányi, 1943. 8/b.
 4c *Méra* (Kolozs) — Mera, Tótszegi Károlyné (38) K. Z., M. Gy. 1969. AP 6605/c.
 4d *Gyimesközéplek* (Csík) — Lunca de Jos, Pezsmér Vilma, L. L. 1912. MH 1604/b
 4e Bartók, 1924. 222.
 4f *Körösőfő* (Kolozs) — Crişeni, Péntek Jánosné (41) B. B. 1937. Gr. 18Ab.
 5a *Bözöd* (Udvarhely) — Bezid, Bágyi János (66) L. L. 1942. MH 4021/a — 1. vsz.
 5b *Szék* (Szolnok-Doboka) — Sic, J. J. 1948. Lsz. 11929.
 5c = 5a — 2. vsz.
 5d *Szék*, Juhos István (62), Fogarasi Sándor (54) Sz. J. 1969. AP 7287/i.
 6a Kodály Zoltán—Vargyas Lajos, 1952. 315.
 6b *Kémer* (Szilágy) — Camăr, Vad Jolán (17), Vad Piroska (16) V. R. 1963. AP 4715/e.
 6c *Gyimesfelsőlok* (Csík) — Lunca de Sus, Bodor Erzsébet (61) K. Z., M. Gy., P. F. 1962. AP 5243/j.
 6d *Gyimesfelsőlok*, Bodor Erzsébet (69) K. Z. 1970. AP 7249/j.
 6e *Csikszentdomokos* (Csík) — Sîndomic, Duduj Lajos (58) hegedűn, Duduj Lajosné (59) gardonon. S. B. 1970. AP 7412/p.
 7a Bartók—Kodály, 1921, 53.
 7b *Jobbágytelke* (Maros-Torda) — Simbriuş, Boldizsárné (kb. 70) B. B. 1914.
 7c *Mezőkölpény* (Maros-Torda) — Culpin, Horváth Anna (38) K. Z. 1958.
 7d *Árvátfalva* (Udvarhely) — Arvateni, Csiki Mihályné (59) V. B. MH 466/b.
 8 *Válaszút*, Kallós Julianna (49) K. Z. 1962. AP 5228/c.
 9 *Kisgörgény* (Maros-Torda) — Gruişor, Keresztúri Sándorné (70) B. B. 1914.
 10 *Bözöd*, Ádám György (80) L. L. 1942. MH 4018/a.
 11a, d *Gyimesközéplek* — Kápolnapataka, Kondor Béláné Karácson Katalin (61) D. M. 1973. Lsz.: 9750.
 11b *Gyimesközéplek* — Setétpataka, Molnár Ida (52) U. L. 1969.
 11c *Csikkarcfalva* (Csík) — Cărţa, László Ákosné (26) B. B. 1907. MH 1022/c.
 11e *Gyimesközéplek* — Barackospatak, Bács Péter (76) K. Z. 1963. AP 6168/a.
 11f *Gyergyóújfalu* (Csík) — Suseni, aszszony, B. B. 1907. MH 1044/b.
 11g *Gyimesközéplek*, Demeter Erzsi (42) K. Z. 1959. M. Sz. 6410.
 11h *Gyimesközéplek*, Zerkula János (35) K. Z. 1962. AP 4686/b.
 11i *Gyimesközéplek* — Setétpataka, Kótai Béla (40) K. Z. 1960. M. Sz. 6808.
 11j *Marosdécse* (Torda-Aranyos), Szántó Marika (24) K. Z. 1953. Lsz.: 5781.
 11k *Válaszút*, Tóbiás Jánosné Varró Máriskó (67) K. Z. 1962. AP 4693/h.

1. a) 8. 8 + 3. 8. 8 + 3.
 b) 6 × 8.
 c) 7 × 8.

a) $\text{♩} = 80$
 Ki - nek nin - csen sze - re - tő - je,

b) $\text{♩} = 72$
 Ta - va - szi szél u - tot szá - raszt,
 giusto $\text{♩} = 113$

c)
 Azt a - kar - tam én meg - tud - ni,

a) Ki - nek nin - csen sze - re - tő - je na na na,

b) A hó - bol is vi - zet á - roszt, Min - den ma - dár pá - rat vá - loszt.

c) Sza - bad - e má - sét sze - ret - ni. Sza - bad - e má - sét sze - ret - ni.

a) Meny - nyen ki a zöld er - dő - be,

b) Hát én im - már kit vá - lasz - szak,

c) Tu - da - koz - tam, de nem sza - bad,

a) Mennyen ki a zöld er - dő - be na na na.

b) Vagy te - vé - led meg - ma - rad - jak, Hogy egy i - gaz - ra ta - lál - jak.

c) Így a szi - vem gyászban ma - rad, Így a szi - vem gyászban ma - rad.
Tu - da - koz - tam, de nem sza - bad.

2. a) 4×8 .
b) 8. 10. 8. 10.
c) 14. 14. 16. 16.
d) 4×16 .
e) 8. 8. 8 + 3.

a) A - ki hub - nya a - kar len - ni.

b) El kell men - ni, meg kell ten - ni,
poco rubato $\text{♩} = 92$

c) A menyasz - szony szép vi - rág, ko - szo - ru - ja gyöngyvirág,
poco rubato $\text{♩} = \text{cca } 210$

d) Fehér ga - lamb ül az á - gon, köszönj kislány az a - nyád - nok.

e) Á - lom, á - lom, é - des á - lom,

a) Nem kell an - nak szé - gyel - le - ni.

b) Szá - raz a bocs - ko - rom meg kell ken - ni.

c) Az a bol - dog vő - le - gény, ki azt mondja az e - nyém.

d) Köszönd meg a daj - ka - sá - gát, a hozzád va - ló jó - sá - gát!

e) É - des a haj - na - li á - lom.

a) Én is az a - ka - rok len - ni,

b) Ugy el - me - gyek meg - lás - sá - tok,

c) A meny-asszony gyöngyko-szo-ru, csak az én szi - vem szo-mo - ru.

d) Köszönöm é - des-a - nyámnok, hogy felne - velt, mint lá - nyá - nok,

e) De é - de - sebb az az á - lom,

a) Nem is fo - gom szé - gyel - le - ni.

b) Sej hi - rem - ne - ve - met nem hall - já - tok.

c) A meny-asz-szony szi-ve tá-jo, bol-dog min-den dob-ha - ná - so,

d) Köszönöm a daj-ka - sá - gát, i - rán - tom va - ló jó - sá - gát.

e) Mely - ben ga - lam - bo - mat lá - tom, i - haj - ja.

3. a) 4 × 8.
 b) 8. 8. 8. 8 + 3.
 c) 8. 8. 8. 8. 10. 11. (A B C B C D)
 d) 16. 16. 16. 10.
 e) 4 × 16.

a) Ad - dig bu - su - ni nem tud - tam,
 poco rubato ♩ = 96

b) Meg - vert Is - ten os - to - rá - val,
 giusto

c) Ma meg - i - szom a pén - ze - met,
 ♩ = cca 76

d) Ad - dig é - li lány vi - lá - gát, míg szél fuj - ja pánt - li - ká - jít.
 ♩ = cca 66

e) A vi - sa - i kő - hid a - latt van egy kis kut fe - dél a - latt.

a) Míg buj - dos - ni nem in - dul - tam.

b) Az a - nyó - som le - á - nyá - val.

c) S hó - nap a fe - le - sé - ge - met.

d) A pánt - li - ka könnyü gu - nya, mert azt a szél könnyen fuj - ja.

e) A - ki on - nét vi - zet i - szik. ba - bá - já - tól el - bu - esu - zik.

a) Sa - hogy buj - dos - ni in - dul - tam,

b) Jaj Is - te - nem, mért ver - tél meg,

c) Ugy sínes né - kem más o - gye - bem,

d) Gyapju - ken - dő ne - ház gu - nya, mert azt mindig a bu nyomja,

e) Én is ab - ből vi - zét it - tam, a ró - zám - tól el - bu - esuz - tam,

c) Meg - i - szom a fe - le - sé - gem. (B sor ismétlése)

c) Trá rá laj láj trá rá lá lé láj láj (C sor ismétlése)

a) Bu - sul - ni is meg - ta - nul - tam.

b) Mer én azt nem ér - dem - let - tem tyu - haj - la.

c) Trá lá lá lá lá lá lá lá lá láj láj.

d) La la la la la la la la la la la.

e) Ugy el - bu - esuz - tam sze - gény - től, mint a tölgyfa le - ve - lé - től.

4. a) 4 × 8.
 b) 16. 16. 16. 11.
 c) 6 × 8. (A B C B C D)
 d) 6 × 8. (A B A B C D)
 e) 8. 8. 10. 11.
 f) 8. 8. 10. 8.

giusto $\text{♩} = 92$

a) $\text{♩} = 92$
 É - des - a - nyám sok szép sza - va,
 poco rubato $\text{♩} = \text{cca } 84$

b) $\text{♩} = 84$
 É - des - a - nyám sok szép sza - va, kit fo - gad - tam, kit nem so - ha.

c) $\text{♩} = 66$
 s Fe - hér Lász - ló lo - vat lo - pott

d) giusto
 Ne ha - ra - gudj ró - zsám a - zért,

e) giusto $\text{♩} = 112$
 El - ment az én ba - bám Pezsd - re,

f) $\text{♩} = 60$
 Kö - rös - fő - i Ré - szeg a - latt

a) $\text{♩} = 92$
 Kit hall - gat - tam, kit nem so - ha.

b) $\text{♩} = 84$
 Meg - fo - gad - nám, de már ké - ső, hull a könnyem, mint az e - ső.

c) $\text{♩} = 66$
 A fe - ke - te ha - lom a - lól,

d) $\text{♩} = 92$
 Hogy szá - jam a ti - éd - hez ért.

e) $\text{♩} = 112$
 Pos - tás le - gény lett be - lő - le,

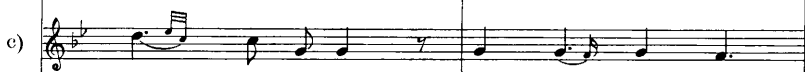
f) $\text{♩} = 60$
 Há - ro - m kis - lány hn za - bot a - rat;

d) Mert a - kik egy - mást sze - re - tik,

d) A - zok közt gyak - ran meg - e - sik.

a) Meg - hall - gat - nám, de már ké - ső,

b) Meg - fo - gad - nám, de már ké - ső, hull a könnyem, mint az e - ső,

c) Min - den nye - reg - szer - szá - mos - tól,

d) A - ki csó - kol a se - tét - be,

e) Csej, haj, min - den - ki - nek küld uj - szá - got,

f) Ej, haj, zobot a - rat a lo - vá - nak,

c) Csi - kó - fé - kes kan - tá - ros - tól.

c) U - tá - na ment Gönc vá - ros - sa,

a)

Hull a könny-nyem, mint az e - só.

b)

Hull a könny-nyem, mint az e - só ra - kás - ra.

c)

Ő - tet fog - ni meg - lás - sa.

d)

Áld - ja meg az Is - ten ér - te.

e)

Né - kem csak szo - mo - ru - sá - got, i - gaz a.

f)

Sze - re - tőt ke - res ma - gá - nak.

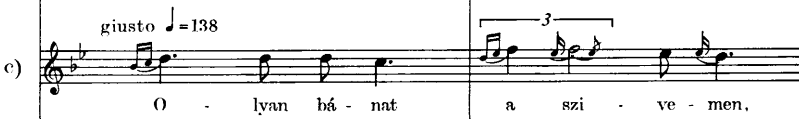
5. a) 4×8 .
 b) 4×16 .
 c) 6×8 .
 d) 3×16 .

a) *giusto* $\text{♩} = 126$

Fáj a szi - vem, nem ta - ga - dom,

b)

Buj - do - sik az ár - va ma - dár, min - den er - dő - szé - len le - száll.

c) *giusto* $\text{♩} = 138$

O - lyan há - nat a szi - ve - men,

d) *poco rubato*

s Egész le - ja Tisza men - tén nincs en o - lyan [ár - va legény] mint én.

a) A - ki - ér fáj, nem lát - ha - tom.

b) Hát az o - lyan ár - va, mint én, hogy ne buj - dos - nék el szegény.

c) Két rét haj - lott az e - ge - ken.

d) Ár - va vagyok, mint a le - vél, me - lyet vi - szen a for - gó - szél.

a) Ér - ted fáj é - des an - gya - lom,

b) Gye - re ró - zsám, buj - dossunk el a vi - lá - gon szer - te - széjjel,

c) La la la la la la la la

d)

c) La la la la la la la la

c) La la la la la la la la

a) Ked - ves gyö - nyö - ri vi - rá - gom.

b) Gye - re ró - zsám, buj - dos - sunk - el a vi - lá - gon szer - te - széjjel.

c) La la la la la la la.

d) s Árva va - gyok [mint a le - vél, senkím sin - csen, me - lyet [el - vitt a for - gó - szél. el - tőr a jó Is - ten.

6. a) 8. 8. 8 + 6. 8 + 6. — 4 sor
 b) 8 8. 8 + 7. 8 + 4. — 4 sor
 c) 8. 8. 8 + 8. 8. 8. — 5 sor (A B C A B)
 d) 8. 8. 8. 8. 8 + 8. 8. 8. — 7 sor (A B A B C A B)
 e) ||:8. 8.:||:8 + 8. 8 + 4.:|| — 8 sor (A B A B C D C D)

giusto $\text{♩} = 90$

a) Jöj - jön ha - za é - des - a - nyám,

giusto $\text{♩} = 126$

b) Már mi - ná - lunk így kö - szön - nek:

c) El - ment a tyuk ván - do - rol - ni,

$\text{♩} = 92 - 96$

d) s Más szál - lá - son meg kell áll - ni,

$\text{♩} = \text{cca } 159$

e)

a) Mer be - teg az é - des - a - pám.

b) Ad - jön Is - ten engem kend - nek.

c) Nem jön ha - za többet toj - ni.

d) Más szál - lás - ra kell in - dul - ni.
Uj szo - kást kell ott ta - nul - ni.

e)

a) Eridj é - des jó le - á - nyom, minnyár én is me - gyek,

b) Tra la la la la la la la la la la la la la la

c) Ha - za jön majd süil - ve - fő - ve, s nem ül töb - bet az ü - lő - re.

d) Tra la la la la la la la tra la la la la la la la

e)

a) Eggyet ket - tőt had for - dul - jak, minnyár ott - hon le - szek.

b) La la la la la la la la la la la la la la.

c) Á la la la A sor B sor la la la la (sth)

d) La la la la A sor B sor la la la la (sth)

e)

7. a) 8. 8 + 4. 8. 8 + 2.
 b) 8. 8 + 3. 8. 8 + 3.
 6 6
 c) 8. 8. 9. 8. 8. 10.
 d) 8. 8. 8. 8. 8. 8.

andante $\text{♩} = 70$

a) Kit vi - rá - got ró - zám a - dott,
 lassu tánciépés

b) $\text{♩} = 126$
 Rit - ka er - dő ki nem szá - las,

c) E - gész vi - lág ró - lam be - szél,

d) De meg - un - tam a buj - do - sást,

a) El nem her - vadt smár el - ha - gyott, jaj ja jaj jaj!

b) Ó - rám sin - csen ki nem gyá - szos, aj jaj jaj.
 aj ja ja ja ja ja.

c) De azt mind el - fuj - ja a szél, Trá rá rá rá rá rá rá rá.

d) Az i - de - gön föl - dön la - kást, Az i - de - gön föl - dön la - kást!

a) An - nak csak eggy asz - szony o - ka,

b) Gyász-csil - lag a - latt szü - let - tem,

c) Kit le - fe - lé, kit fel - fe - lé,

d) Is - te - nöm, add vé - git bum - nak,

a) Ver - je meg az e - gek u - ra, jaj jaj!

b) Gyá - szos az e - gész é - le - tem aj jaj jaj.

c) Kit a ba - bám há - za fe - lé, Trá rá rá rá rá rá rá rá rá rá.

d) Hozd el nap - ját ha - lá - lom - nak, Hozd el nap - ját ha - lá - lomnak.

8. 16 + 3. 16 + 3. 16 + 3. 16 + 3.

giusto $\text{♩} = 192$

Bá - nat, bá - nat, ke - se - rü - ség, még a testvér is el - len - ség, csu - haj - ja.

Bá - nat, bá - nat. ke - se - rü - ség, még a testvér is el - len - ség, csu - haj - ja.

Mind azt mondja, ki nem tud - ja, hogy én nem bu - sú - lok so - ha, csu - haj - ja.

Pe - dig nincsen az az o - ra, hogy a könnyem ne cso - rog - na, csu - ha - ja.

9. 4 × 16.

Vé - gig - me - nyek az ös - ve - nen,
U - tá - nad né - zek de sir - va,
nézz u - tá - nam ke - ser - ve - sen.
mer az e - nyém nem lesz so - ha.
Sir a sze - mem, ka - cag a szám,
mos fáj a szi - vem i - ga - zán.
Fáj a szi - vem, nem ta - ga - dom,
a - ki - ér fáj, nem lát - ha - tom.

10. 7 × 8.

Ne sirj ró - zám, ne ke - se - regj,
Mer én es - te hoz - zád me - gyek,
Mer én es - te hoz - zád me - gyek.
Hoz - zád me - gyek, ha ké - sőn is,
Hoz - zád me - gyek, ha ké - sőn is,
Ti - éd lé - szek ró - zám mé - gis,
Ti - éd lé - szek ró - zám mé - gis.

11. a)	2 × 8.	♩	
b)	2 × 8.	♩	D
c)	2 × 8.	♩	D
d)	3 × 8.	♩	B C D
e)	3 × 8.	♩	A B D
f)	4 × 8.	♩	A B C D
g)	4 × 8.	♩	A B C D
h)	5 × 8.	♩	A B B C D
i)	5 × 8.	♩	A B C C D
j)	8. 8 + 1. 8. 8 + 1.	♩	A B C D
k)	8. 8 + 4. 8. 8 + 3.	♩	A B C D

a)
 b)
 c)
 d)
 Bá - nat, bá - nat, be ne - héz vagy,
 e)
 Be rég, hogy a szi - ve - men vagy.
 f)
 Két - rét haj - lott az e - ge - ken.
 g)
 Én Is - te - nem, mi tud len - ni,
 h)
 Bá - nat, bá - nat, be ne - héz vagy. Be rég, hogy a szi - ve - men vagy,
 i)
 U - jan, mind a Már - ja sen - ki.
 j)
 Nincs na - gyobb a sze - re - lem - nél, jaj.
 k)
 Kit fo - gad - tam, kit nem so - ha, kit nem so - ha.

a) s Ne bu - sulj ba - bám é - ret - tem,

b) Sze - ress, sze - ress, csak nézd meg, kit,

c) Ha meg - ha - lok, azt se bá - nom,

d) Be rég, hogy a szü - ve - men vagy,

e)

f) Ha még e - gyet haj - lott vol - na,

g) Hogy a szü - vem úgy tud fáj - ni,

h) Be rég, hogy a szi - ve - men vagy,

i) Lát - tam a hó - dat e - lőt - tem, Hát én i - de mi - nek jöt - tem,

j) Mer a - kit a sze - re - lem fog,

k) s Most fo - gad - nám, de már ké - ső,

a) Mást ad az Is - ten he - lyet - tem.

b) Mert a sze - re - lem meg - va - kit.

c) Ugy sincs ki én - gem saj - nál - jon.

d) Be rég, hogy a szü - ve - men vagy.

e) de Mind - azt tud - tam, hogy el - ha - gyol.

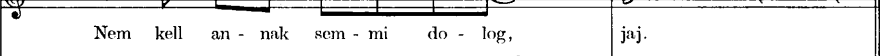
f) Szi - vem ket - té ha - sadt vol - na.

g) Hogy a szü - vem úgy tud fáj - ni.

h) jaj de Be rég, hogy a szi - ve - men vagy.

i) Hát én i - de mi - nek jöt - tem.

j) Nem kell an - nak sem - mi do - log, jaj.

k) Mer az i - de - geny az el - ső, se - je - ha.

Katalin Paksa

THE MUSICAL WORLD OF THE 'WOE'-SONGS

(The loosening up and the continuation in the development of the four-line isometric structure in old Hungarian songs)

In the middle and northern parts of Transylvania a certain tune-forming inclination can be observed in the Hungarian folk music that is characteristic solely of this area. The unified variation principle is the expansion related exclusively to the 4-line, isometric, 8-syllable songs. In expansion the tunes loosen up, their solid structure breaks up and certain elements take a further course of development independently.

Tune expansion has three ways: tone-adding at the end of the line; repetition of the line; and interlinear shortening of the tones. The ways of expansion may be mixed within one tune and also within one tune-type. It seems that in the process of further development and of striving for a more expansive form it is not the formation of a new, solid form that is important, but the development itself, the manifoldness of the varying possibilities, the example of which could be provided by the recurring repetitions and by the variative way of performance of instrumental dance music.

The woe songs, although considerably differing from each other in structure, in the number of syllables and in the melodic design, in fact represent one style. The relation of this style to the old tunes is more direct and organic than to the new ones.

IRODALOM

- ALMÁSI István – HERTEA, I.
1970 *245 Népi táncdallam*. Marosvásárhely.
- BARTÓK Béla
1924 *A magyar népdal*. Bp.
1934 *Népzeneink és a szomszéd népek zenéje*. Bp.
- BARTÓK Béla – KODÁLY Zoltán
1921 *Erdélyi magyarság. Népdalok*. Bp.
- JAGAMAS János
1956 *Beiträge zur Dialektfrage der ungarischen Volksmusik in Rumänien*. In: *Studia Memoriae Bélae Bartók Sacra*. Bp., 469–501.
- HALMOS István
1959 *A zene Kéremjében*. Bp.
- JÁRDÁNYI Pál
1943 *A kidei magyarság világi zenéje*. Kolozsvár.
- KALLÓS Zoltán
1970 *Balladák könyve*. Bukarest.
1973 *Elnépiesedett Petőfi-dalok*. Utunk. Kolozsvár.
- KODÁLY Zoltán
1952 *A magyar népzene*. Példatárat készítette VARGYAS Lajos. Bp.
- LAJTHA László
1943 *Újra megtalált magyar népdal-típus*. In: *Emlékkönyv Kodály Zoltán hatvanadik születésnapjára*. 219–234. Bp.
- 1954a *Széki gyűjtés*. Bp.
1954b *Szépkenyerüszentmártoni gyűjtés*. Bp.
1955 *Kőrspataki gyűjtés*. Bp.
- A Magyar Népzene Tára III. Lakodalom*
1956 Szerk. BARTÓK Béla és KODÁLY Zoltán. Sajtó alá rendezte KISS Lajos. Bp.
- MARTIN György
1967 *A néptánc és népi tánczene kapcsolatai*. Tánctudományi Tanulmányok 1965–66. Bp.
- OLOSZ Katalin – ALMÁSI István
1969 *Magyargyerőmonostori népköltészet*. Bukarest.
- SEPRŐDI János
1974 *Válogatott zenei írásai és népzenei gyűjtése*. A népzenei gyűjtést ALMÁSI István rendezte sajtó alá. Bukarest.
- SZEGŐ Júlia – SEBESTYÉN DOBÓ Klára
1958 *Kötöttem bokrétát*. 150 népdal. Bukarest.
- SZENIK Ilona – ALMÁSI István – ZSIZSMAN Ilona
1957 *A lapádi erdő alatt*. 58 magyarlapádi népdal. Bukarest.

„JAJ NEKEM, SZOMORÚ ÉLETEM!”

(A SZÖVEGFORMULÁK FŐBB TÍPUSAI
SIRATÓÉNEKEINKBEN)

Siratóénekeinket hallgatva-olvasva mindjárt feltűnik, hogy egyes zenei és nyelvi gondolatok, kifejezésformák hol változatlanul, hol pedig elváltozva, de felismerhetően vissza-visszatérnek. Ezt egy éneken belül és nagyszámú ének esetében is tapasztalhatjuk. Közelebbről megvizsgálva, ezeknek az ismétlődő elemeknek bizonyos típusai rajzolódnak ki. Ezt a jelenséget megtalálhatjuk a népzenei/költészeti — és minden egyéb — *köznyelvben*; SZABOLCSI Bence szavaival: „Számptalan adat bizonyítja . . . , hogy az élő zene hullámozó . . . felszíne alatt élnek bizonyos alaptípusok, alapformák . . . arab szóval: makámok . . . A népzében . . . éppen ez biztosítja a népzenei stílusok hosszú élettartamát.” (1968: 9–10.).

Dolgozatomban e köznyelvnek egyik elemével, siratóink szövegformuláival foglalkozom. A f o r m u l a terminust összefoglaló értelemben használom, beleértve a ritmikai-alaki, valamint a gondolati-motivikus párhuzamosság, illetve az ún. gondolatritmus különböző fajtáit. Tehát nemcsak a szinte szó szerint ismétlődő alakokat tekintem formulának, hanem a *tipikus-sztereotíphelyzetek*¹ eltérő megfogalmazásait is.²

Siratóénekeinket eddig zenetörténészek, népzene kutatók tanulmányozták behatóbban, főleg történeti-összehasonlító szempontból.³ Az ő kutatásaik alapján bizonyos, hogy a sirató igen régies — egyes típusaiban talán az ugor korig visszavezethető — alkotástechnikát, népköltészeti elemeket őrzött meg. Irodalom-, zene-, egyszóval kultúrtörténeti jelentősége nyilvánvaló.

¹ DE MARTINO, E., elnevezésével: *visioni tipiche*; 1958, 107.

² A sztereotípiá, formula problémaköréhez ld.: MINER, 1968; A magyar népköltészet 1966, 22, 32; ORTUTAY Gyula 1940, 34–38; MAGIS, C. H., 1969, 28–38; DE MARTINO, E., 1958, 89–101 és 124–42. stb.

³ KODÁLY Zoltán, 1952, 38–42; SZABOLCSI Bence, 1933, 1934, 1937, 1954, 1959, 7–11; VARGYAS Lajos, 1953, 1954; RAJECZKY Benjamin, 1957; C. NAGY Béla, 1961, 1963; KISS Lajos, 1954; legutóbb SZENDREY Janka—DOBSZAY László—VARGYAS Lajos, 1973, 435–6, 438–9, 450, 455–6; és így tovább. L. még GÁLDI László, 1960, 155–62.

Többek között ezért *is* időszerű, hogy végre alaposan felmérjük a magyar siratót, a zene és a szöveg oldaláról egyaránt. Tanulmányommal ehhez kívánok hozzájárulni.

Az énekek szerkezeti, alkotásmódbeli elemzésére — ami ugyancsak kívánatos lenne, amint erre legutóbb DÖMÖTÖR Tekla is rámutatott⁴ — itt nem térhetek ki.⁵ (Sirató dallamok strukturális vizsgálatával napjainkig — tudtommal — csak W. LAADE foglalkozott, 100 korzikai *lamento* alapján.)

A következőkben csak az országosan — vagy legalább egy nagyobb területen — ismert és alkalmazott szövegformulákat vizsgálom.

Vizsgálatom *corpusa* a Magyar Népzene Tára V. kötete, pontosabban ennek 201. dallamával együtt közölt, rögtönzött darabja. (A megadott számok itt találhatóak, a részletesebb adatokkal együtt.)

Megjegyzendő, hogy ezek majdnem kizárólag *f e l i d é z e t t* siratók.⁶

Munkám kiindulópontja, részben nyersanyaga, szakdolgozatom harmadik fejezete volt. (KÁROLY S. László 1972: 111–40.)

Jelenlegi osztályozásom *húsz* főbb szövegcsoporthoz tartalmaz néme-lyiknél alcsoportokkal. Ez az anyag minden fontosabb típust magába foglal. Néhány közvetlen egyházi hatást mutató formula itt nem szerepel, de a felsoroltak között is van több ilyen jellegű (pl.: F I/c: 40., 70. sz.; F II/a; F II/b: 72., 134. sz.). Nem vettem külön csoportnak az indulatszót — a „jaj”-gatást — ami gyakran önálló sorrá is fejlődik. Szerepe legtöbbször a sor és szakasz indítása, amit a dallam is megerősít; szórványosan záró helyzetű (pl.: 27., 39., 63., 88., 108., 121., 155., 185. sz.).

Hangsúlyozom, hogy elsősorban *s z ó t á r* -szerű feldolgozásról, nem tipológiáról van szó. Ez persze — a jelen esetben — bizonyos mértékű tipologizálást is szükségessé tett; de ennek munkámban csak másodlagos, segédeszköz szerepe van. Céлом tehát nem egységes és átfogó szövegtipológia kialakítása volt.

A leggyakrabban előforduló formulákat *tematikus*, *motivikus*-jelentéstani típusokba soroltam. Ezek a típusok — szövegcsoporthoz, „címszavak” — a megvizsgált anyagból szinte maguktól adódtak.

⁴ DÖMÖTÖR Tekla, 1974, 226–7.

⁵ Erre tettem kísérletet szakdolgozatomban. L. KÁROLY S. László, 1972, 26–110, valamint [1974].

⁶ *Magyar Népzene Tára V. Siratók*. Bevezető 52–54.; ez a tény „azonban sem a dallamot, sem a szöveget . . . , sem az előadásmódot nem változtatja meg *lényegesen*” (kiem. tőlem). L. még DE MARTINO, E. 1958, 72–76. „In gran numero furono invece osservati i lamenti artificiali, cioè ricostruiti a richiesta dell’etnografo . . . L’importanza documentaria data a questi lamenti artificiali potrebbe indurre nel lettore qualche riserva: ma poichè . . . il lamento rituale è sempre, per sua propria natura, in qualche misura »artificiale«, la riserva non ha quel peso che sembrerebbe avere.” (74.)

Az egyes „címszavak” sorrendjét a következő szempontok alapján határoztam meg: a f o r m u l a

- 1) *helye* — jelentősége és funkciója — egy-egy ének szerkezetében (pl.: F I, II, és III);
- 2) *gyakorisága* — előfordulásának és elterjedtségének mértéke —
 - a) az egész nyelvterületen
 - b) egy-egy énekben;
- 3) *viszonya más formulához* — viszonylag gyakori kapcsolódása (pl.: F V és VI; F VIII és IX; valamint fordítva).

Ez utóbbi szempont csak esetlegesen jött számításba, mivel a gyakorlatban bármely — a csoportosításomban távol eső — két (vagy három) formula kapcsolódhat egymással. A m e g s z ó l í t á s (F I) például mindegyikkel párosul. A továbbiakban talán megállapítható lesz, hogy mely esetekben tendenciaszerű a kapcsolódás.

Természetesen nem mindig lehetett együtt érvényesíteni a felsorolt szempontokat (pl.: F II/a esetében az 1-es szempontot kellett kiemelni, ti. ez mindig bevezető funkciójú). A formulák sorrendje (számozása) azonban — hozzávetőlegesen — tükrözi a gyakoriságot, főleg az egész nyelvterület viszonylatában (2/a szempont); az egyes énekek (2/b) szempontjából csak esetlegesen.

A szóban forgó feldolgozás *corpusa* kiterjeszhető az összes hozzáférhető változatra. Csak ha ez megtörtént, akkor érdemes statisztikai pontosságra törekedni, összevetve ezt az anyagot az egyes énekek elemzésével. (Annak ellenére, hogy *corpusunk* mindaddig nyitott marad, amíg gyűjthetünk *siratót*.)

A szótármutatványhoz igyekeztem a legjellemzőbb, vagyis némely esetben a legtávolibb változatokat kiválasztani, hogy képet alkothassunk a főbb szövegcsoportokról. Egy-egy „címszó” zenedialektus területenként általában két-két változat képvisel. Amennyire lehetséges volt, figyelembe vettem a területen belüli eltéréseket is (a változatszóródás sejtetésére).

Az egyes formulákat *F* és *római számmal* jelöltem; ezen belül — ahol szükséges volt — *a, b, c, d* alcsoportok is találhatóak. Mindegyiket címszószéren is elneveztem (l. a Mutatót). A „címszó” legtöbbször egy jellemző változat; néhány esetben a szerkezeti funkcióra utal (F I, II, III).

Eltekintettem a hangtani sajátosságok pontos jelölésétől, ugyanígy a központosástól is (egy hosszabb, összefüggő szövegrész kivételével). A lejegyzések ebben a vonatkozásban amúgy is elég eltérőek.

A sorok tipográfiai elhelyezését az *ének* szabta meg (dallamvonal, szünet, záróhangok). A b e k e z d é s e s soroknál vitatható, hogy új sorról (dallamfrázisról) van-e szó vagy nem.

A jelen vizsgálódásban figyelmen kívül hagytam az egyes énekek funkcióját (kit, mikor, miért sirattak?), zenei szempontból pedig a „nagy-forma” és „kis-forma” különbségét.⁷

Az eddigi kutatások során már többször fölmerült a sirató tipológiai, funkcionális és genetikus rokonságának kérdése. Ezen a területen még sok probléma vár tisztázásra. Mindenesetre egyetemes vonatkozásban nagyon valószínű, hogy az epika és a dráma létrejöttében egyaránt részt vett.⁸ TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre megállapítása szerint az elbeszélő részekben — alkotástechnikailag a formulákban is — „eleve adva van az a lehetőség, hogy az eposz kialakulásában ... kiemelkedő szerephez jusson” (510). Hasonlóan „sokat tanult a siratóénekektől” a dráma is, amint DÖMÖTÖR Tekla írja.

A magyar népzenei belül a rubato, recitáló dallamok több csoportjával — ezen keresztül a balladával és a históriás-énekekkel is (az utóbbival különösen a recitáló 12-esek révén) — kimutatható kapcsolata van.⁹ Talán még „ott lappang táncdalaink, sőt a hangszeres melódiák egy része mögött is”.¹⁰

A siratóval *funkcionálisan* rokon műfajok — temetési és halottas-ének, keserves, búcsúztató, elköszöntő — összehasonlító vizsgálata még nem történt meg.¹¹

A szövegek irodalomtörténeti kapcsolataihoz megemlíthetjük a passiójátékok egyes lírai részeit, a Mária-siralmakat, a drámákban felbukkanó sirató-betéteket.¹² Azonkívül, különösen „északnyugaton és északon a köszöntés- és kívánságformulákon ... túl, esetenként egyenesen „keresztény frazeológiáról” beszélhetünk, mely világosan elárulja a prédikációk és hivatalos imádságok hatását is”.¹³

Mindez szükségessé teszi, hogy a továbbiakban alaposabban megvizsgáljuk siratószövegeink formuláinak párhuzamait, történeti kapcsolatait. Most csak néhány példát említek.

A s i r a l m a k hatásáról számos részlet árulkodik, főként a megszólitásban:

elhervadt mennyei vőlegényfijam (. . .)
tőlem elrepülő // gyönyörű angyalkám! (16. sz.);

Drága egyetlen gyümöcsöm! (70. sz.);

továbbá F I/c: 40., 70., 144. sz.; F VII: 36. sz.

⁷ *Magyar Népzene Tára V. Siratók.* Bevezető 55.

⁸ TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre, 1952; DÖMÖTÖR Tekla, 1974, 223 kk.

⁹ L. a 3. jegyzetet, kivéve RAJECZKY Benjaming és KISS Lajost.

¹⁰ SZABOLCSI Bence, 1954, 49.

¹¹ Vö.: CSOMASZ TÓTH Kálmán, 1953, 311 kk; SÁROSI Bálint, 1963; KALLÓS Zoltán, 1960; ORTUTAY Gyula, 1952, 547 kk; és 3. jegyz.

¹² MONA Iona, 1963; *Magyar Népzene Tára V. Siratók.* Bevezető 21 kk; DÖMÖTÖR Tekla, 1974, 223 kk.

¹³ *Magyar Népzene Tára V. Siratók.* Bevezető 51.

Ehhez kapcsolódva talán a virágének hatásáról is beszélhetünk:

eggyetlenegy rozmaringom (25. sz.);

én szép fíjam virágos kertem (. . .)

virágos kertemnek // legszebb viólája (144. sz.)

Ebben a csoportban gyakori a *galambom, madárkám, csillagom, virágom* megszólítás; leggyakoribb jelzői: *szerelmes, édes, drága, kedves, aranyos, jó, szép, meghervadt, felejthetetlen.*

Egyéb, e g y h á z i hatású példák:

Mert ugye minden bajnak

vet a haláll egykor véget.

Majd csak a csendes síri ágyon

nyugtom végként csak föltalálom. (71. sz.);

(Adjan a jó Isten nyugadalmat kennek

többet mind ezenn a világon vót!)

Mer ezenn a világon

csak a bánat, Golgota.

(153. sz.);

valamint F II/b: 56., 72., 134., 159. sz.; F IV/a: 39., 53., 148. sz.

A keservessel — s így esetleg a bujdosó- és rabénekkal — rokon hangvételre is sokszor rátalálunk:

lelkem, édesapám // mi csinájjak én már

édes drága társam // szomorú nagy napom

amé ojan bánat // a szivemen vagyon?

(166. sz.);

és F V majd minden változata; F VI: 134.; F XII: 38., 104., 124. sz.

Figyelemre méltó még néhány b a l l a d a-párhuzam is:

F I/b sok alakja A hűség próbája (Párjavesztett gerlice) megfelelő motívumának közeli rokona;¹⁴

F XI — kérélet-szólongatás — A falba épített asszonyhoz (Kőműves Kelemen);

F XX/a — költögetés — A három árvához és a Kerekes Izsákhöz kapcsolódik.¹⁵

Végül meg kell emlékezni az ún. s i r a t ó — vagy helyesebben talán: búcsúztató — b a l l a d á k csoportjáról. Ez a szövegcsoport esetleg összekötő láncszem lehet (visszautalva a hősénekre?) a siratóének és a (kántori-

¹⁴ Ennek prédikáció-párhuzamaihoz pedig l. MONA Ilona, 1963.

¹⁵ Ez utóbbi keleti kapcsolataihoz l. VARGYAS Lajos, 1960, 510 kk.

papi) halottbúcsúztató között, történetileg s némely stílus-sajátságában egyaránt.¹⁶ Persze az is lehetséges, hogy mindez „inkább sajátos egyezés, ha úgy tetszik, revival-szerű jelenség”;¹⁷ aminek miertje — feltételei, okai — viszont további magyarázatot igényel.

Az említett párhuzamok (és részletek) újból felhívják figyelmünket a kötöttség — kötetlenség — kellően még nem tisztázott problematikájára.¹⁸

FÜGGELÉK

MUTATÓ A FORMULÁKRÓL

A zenedialektus területek a siratókötetben:

- I. Palóc-vidék (1—55. sz.)
- II. Dunántúl (56—77. sz.)
- III. Közép-Alföld (78—104. sz.)
- IV. Felső-Tisza vidéke (105—143. sz.)
- V. Mezőség, székely és csángó vidék (144—201. sz.)

Jelzete	Elnevezése	Megjegyzés
F I	Megszólítás: <i>a)</i> szülő; <i>b)</i> pár, társ; <i>c)</i> gyermek; <i>d)</i> testvér	— — —
F II	Köszöntés: <i>a)</i> be-; <i>b)</i> elköszönés	a = csak I. ter. (kiv. 79 sz.)
F III	<i>a)</i> köszönet; <i>b)</i> bocsánatkérés	b = V. ter. gyakori
F IV	<i>a)</i> Jaj Istenem; <i>b)</i> Jaj nekem	b = (IV.,) V. ter. nincs
F V	Árva, özvegy vagyok (mint a madár)	— — —
F VI	Nincs senkim (pártfogóm, tanácsadóm, vigasztalóm)	— — —
F VII	Felejtethetlen . . . , nem tudlak elfe- lejteni	— — —
F VIII	Hová legyek, mit csináljak? (ki ad tanácsot, kenyeret)	— — —
F IX	Merre várjam, hol találjam, hol keressem?	— — —
F X	Mért hagyta itt? Gyere értem, vigyél el	II. ter. ritka
F XI	Szólj hozzám (egyet, álmomban, utoljára)	II. ter. nincs
F XII	Fájdalom, szomorúság, gyász, bánat (hagyása)	(II.) III. ter. ritka
F XIII	Hosszú útra induló; nincs visszatérés	csak I. és V. ter. (kivételesen 73. sz.)
F XIV	<i>a)</i> (Gyászos, sötét, szomorú, üres) ház; (se ajtó, se ablak); hideg ágy; <i>b)</i> Megett a föld	a = I. ter. (IV. és V. ter. ritka) b = csak V. ter.
F XV	<i>a)</i> Halál, halál; <i>b)</i> Jaj temető	b = főleg IV., V. ter.
F XVI	Árvák, özvegyek kenyere, levele, pohara	II. ter. nincs
F XVII	Kire hagyta, bízta; itthagytál	II. ter. ritka
F XVIII	Nem hittem, gondoltam, reméltem	főleg I., IV. ter.
F XIX	Hogyan mondjam, (írjam, üzenjem), sirassam; nem mondhatom el	főleg I. ter.
F XX	<i>a)</i> Költögetés (Kelj fel!) <i>b)</i> Térj vissza, gyere haza	a + b = csak V. ter.

¹⁶ Vö. pl.: ALBERT Ernő—FARAGÓ József—SZENIK ILONA, 1973, 42—46.

¹⁷ ORTUTAY Gyula, 1940, 48.

¹⁸ Az anyaggyűjtést lezártam 1974 júniusában.

PÉLDATÁR

F I/a

- (1. sz.) jaj ídes jó apuskám
jaj ídes drága jó felnevelőcském
ídes kedves ídes drága jó apuskám
- (28. sz.) édesapám édesanyám
kedves felnevelő dajkám
- (59. sz.) jaj édősanyám édősanyám kedves édősanyám
- (69. sz.) drága apám kedves édős apám
kedves drága fölnevelő édős dajkám
- (80. sz.) szívem lelköm nagyon jó édesapám
szívem lelköm nagyon nagyon jó édősanyám
- (94. sz.) édesapám édesapám
felejtethetlen kedves édesapám
- (119. sz.) édes kedves édesanyám
.....
drága jó édesanyám
- (135. sz.) ó kedves jó édesanyám
- (147. sz.) kedves drága jó öreg ídessanyám
- (175. sz.) jaj anyókám anyókám
lelkem édes igazságos jó anyókám

F I/b

- (3. sz.) jaj ídes jó párocskám
ídes pártfogócskám
- (42. sz.) jaj Sándor Sándor kedves jó párom
- (57. sz.) párom párom kedves párom
- (73. sz.) párom párom kedves ídős párom
kedves jó párom
- (83. sz.) jaj jaj kincsem lelkem párom
- (97. sz.) drága jó párom
- (108. sz.) jaj drága jó uram neköm
- (124. sz.) Szigeti János
kedves egy jó párom
.....
drága jó férjem
- (156. sz.) lelkem sokat szenvedett jó emböröm
.....
lelkem lelkem páratlan jó emböröm
- (200. sz.) jaj Isztányom Isztányom
lelkem édes jó társzom
.....
fájdalmasz tesztü jó társzom

F I/c

- (2. sz.) jaj fijaszkám jaj madárkám
jaj ídezs drága lányocskám
- (40. sz.) . . . kedves kis Andorkám
aranyos kis virágom
- (61. sz.) jaj Jánosom kedves drága szülőttem
.....
kedves drága csillagom
- (70. sz.) édös aranyos fijaszkám
.....
szerelmes édös szép fijaszkám
- (103. sz.) kedves felejthetetlen drága lányom
- (120. sz.) jaj édes gyermekem kedves gyermekem
igen okos értelmes fiam
- (129. sz.) drága egy jó gyermekem
.....
édes egy jó gyermekem
- (144. sz.) drága jó gyermekem én vijolám gyöngyvirágom
- (161. sz.) jaj lelkem
lelkem gyermekem (kejj fel)

F I/d

- (2. sz.) jaj ídes testvirkém
jaj ídes víreस्कém
- (32. sz.) édes nevem drága nevem Lencsés Borcsám
jó testvérem édes nevem kedves drága jó testvérem
- (67. sz.) drága édös jó testféröm
- (85. sz.) jaj aranyos nagyon jó testvérem
- (88. sz.) ja-ja-ja-jaj aranyos jó bátyám
- (110. sz.) jaj jaj kedves testvérem
jaj kedves egy Józsi öcsém
- (139. sz.) ó kedves jó testvérem
- (159. sz.) jaj drága aranyos testvérem
jaj jószívü testvérem (. . . .)
lelkem szomorü testvérem (. . . .)
drágo aranyas szomorü testvérem

F II/a+b

- (5. sz.) a = dicsírtessík a Jézus Krisztus
b = adjon Isten szerencsés
jó regget üdvössígesset
- (11. sz.) a = dicsírtessík a Jézus Krisztus
b = szerencsés nyugodalmas
jó pihenést adjon Isten

- (14. sz.) a = dicsírtessék a Jézus Krisztus (. . .)
 b = dicsősíges fnyessíges
 jó estét adjon keteknek a jó Isten
- (17. sz.) a = dicsírtessék a Jézus Krisztus
 b = adjon Isten szerencsés jójestét

F II/b

- (33. sz.) adjon Isten nyugodalmas jó éccakát
- (48. sz.) ágyyon meg benneteket a jó Isten
- (56. sz.) áldjo meg a jó Isten
 kendnek minden esz szem porát
 ahová egy szem elesik
- (72. sz.) áldjon meg az Atya
 áldjon meg a Fiú
 áldjon meg az Atya Fiú Szentlélek
- (78. sz.) adja Isten az örök nyugodalmat
- (102. sz.) Isten vele édesanyám
 jaj Isten vele
 a viszontlátásig (édesanyám)
- (108. sz.) hogy nyugtasson meg a jó Isten
 ott ahol vagy egy porod is elesik
- (134. sz.) a jó Uristen adjon neked örök nyugodalmot
 boldog föltámodást
- (151. sz.) Nyúgodjon csendesen kedves édesanyám.
 Búcsúzzunk el most már örökre
 mert már többé nem látjuk egymást.
 Legyen csendes a pihenése.
 Pihenjen csendesen az ő fáradt teste
 mer hiszen el is fáradt a hatvankilenc év alatt.
- (159. sz.) adjon Isten jó maradást
 másvilágon találkozást (. . .)

F III/a

- (28. sz.) köszönöm az húségeket
 melyet irántam tettek
- (43. sz.) aranyos megbiztató édesapám (. . .)
 köszönöm a jóságát
- (69. sz.) jaj de nem tudtam azt a sok jóságát
 azt a sok húségét megszolgálni
- (74. sz.) kedves jó szüleim
 köszönöm fölnevelísiket
- (81. sz.) szivem lelköm édosanyám
 nagyon szépen köszönöm a ke jó'karatját
 mer nagyon nagyon jó vót hozzám
- (94. sz.) nem tudjuk magának visszazógányi
 az apai húséget

- (133. sz.) köszönöm a
nevelésedet
a hozzám való szivességedet
- (147. sz.) drága édesanyám
hogy tudjam megköszönni a jóságát
ó fizessen meg a drága jó Isten kednek
- (159. sz.) Isten megfizesse
mennyi sok mindent hoztál nekem

F III/b

- (19. sz.) . . . bocsásson ked meg nekem
ha én valamit vétettem kednek
- (27. sz.) kedves szülőim ha vétettem
bocsássák meg nekem
- (74. sz.) bocsássanak meg ha valamid vétöttem valamikor
- (78. sz.) megbocsásson ke ha valamit vétöttem
vagy ha valamit nem jót cselekedtem
- (127. sz.) . . . ne haragudjál ránk
nem voltunk oka semminek se . . .
engedjél meg nekem
- (132. sz.) bocsássál meg mer nem tudtam gondodat viselni
- (147. sz.) jaj bocsásson meg drága öreg ídesanyám
ó bocsásson meg ha nem tudom elsratni
ahogy megérdemlenné
- (192. sz.) megbocsáss anyámé mer oly sokszor megszidtalak anyámé

F IV/a

- (1. sz.) jaj ídes jó Istenem
de meglátogattá bennünket
- (39. sz.) Istenem Istenem mé hattá jel engem (!)
mé hattá jel vigasztally meg ne hagyjá magamra
- (53. sz.) . . . kedves jó Istenem
jaj vidd el az új lelkít üdvözítsed
- (65. sz.) Ó Uram eén Istenöm
mér vütted el a családjátú
- (82. sz.) édes jó Istenem senkim sincs a világon
- (94. sz.) ó Istenem drága jó Atyám
de nagy ez a változás
- (124. sz.) jaj Istenem Istenem
nagyon beborut felettem a szép nap
- (138. sz.) óu Istenem Istenem
óu de nagy szomorúság (. . .)
- (148. sz.) drága jó Istenem
elégeld meg az én keserű poharamat már

(190. sz.) ó Isztenem Isztenem
milyen nagyot tudtunk véteni előtted

F IV/b

- (34. sz.) jaj nekem teérted jaj nekem teérted
(51. sz.) jaj nekem szomorú életem
(65. sz.) jaj nékőm jaj nékőm jaj nékőm
(72. sz.) jaj van aki keseritt
jaj aki valaki mindig megbántja (sic!)
(98. sz.) jaj nékem kedves jó Istenem
(104. sz.) jaj nekem jaj nekem
fájdalmas életem
(105. sz.) jaj nekem jaj nekem
édes kedves édes párom

F V

- (17. sz.) te azt tudtad hogy az árvának
milyen keserő a világon az életje
mert az árvára még a nap se úgy süt
mind akinek anyja és apja van
(22. sz.) mikor jaz árvát még az ág is rántja
(62. sz.) jaj mer oán vagyok mind az árvo madár
amelik egyik ágról a másikra száll
(75. sz.) itt hattad a két árvát
.....
mire jutottam én
özvegyi sorsomba
(78. sz.) mert az árva ojan mint az ágra szállott madár
(94. sz.) árván hagyott bennünket
kimaradtunk a szárnya alól
(105. sz.) jaj nem vigasztal meg senki
nem segít senki az özvegyen
a szomorú járván
(138. sz.) ó de nem tudod hogy
milyen sok árva gyermek van a világon
ó de csak azon áll a világ
az árván meg az özvegyen
(162. sz.) mem miko a társom meghót
az tudtam még a madár es felettem árva
nem csak én
(182. sz.) jaj met az árvát még a szél es jobban fujja

F VI

- (3. sz.) nem fogja nekem senki pártomot
nem lesz nekem senki pártfogóm

- (31. sz.) mikor nekem nincsen senki a világon
aki engem megvizsgálna
- (62. sz.) nincs vigasztalóm nincs szószóllóm
- (71. sz.) de énnéköm se anyukám se apukám
se testvéröm se uracskám
csak egyedül magam vagyok
- (80. sz.) nem lesz ám pártfogóm sohase
.....
nem szóllit ám meg senki se hogy mi ja bajom
- (102. sz.) jaj nincsen senkim
nincsen senkim
- (119. sz.) ki biztat mán éngem
nem lesz mán nékem senki se
nincs mán nekem senki se
- (134. sz.) akármere fordulok
akármere gondolok
sehun sincs pártfogóm
sehun sincs gondviselőm
aki jéngöm megvizasztajon
- (151. sz.) már ezután kihez menjek jó tanácsér
már ezután ki vizasztal meg
- (167. sz.) senkim sincs a világon
csak te vótál egyedül

F VII

- (36. sz.) drága lányom kedves lányom
felejthetetlen virágom
- (45. sz.) drága kis Pannikám
nem tudlak elfelejtenyi soha már
- (63. sz.) jaj a jóságod felejthetetlen
- (67. sz.) akit annyira tudok bánni
és sohase tudom elfelejteni anig élök
- (78. sz.) akit sohase tudok elfelejteni
még a világon élök
- (103. sz.) nagyon felejthetetlen vagy lányom előttünk
- (109. sz.) drága jó édesapa
sohase foglak elfelejteni
- (136. sz.) ne felejtkezzék el mirólunk
drága egy felejthetetlen jóu ídesanyánk
- (144. sz.) hogy tudjalak elfelejteni tégedet
drága jó gyermekem
te voltál nékem egyetlen gyönyörűségem
- (173. sz.) hogy felejtselek el
jaj hogy higgyem meg hogy te nem leszel

F VIII

- (1. sz.) hová legyek mit csináljak
 kitő kérjek tanácsot
- (22. sz.) hová lesszek merre lesszek

 mit fogok én csinányi
 hova leszek hugyan leszek
- (58. sz.) ki keres kenyeret az árva gyerekeknek

 de nem tudom hová legyek
- (64. sz.) jaj hová legyek
 mit csinájjak
- (97. sz.) mit csinájjak evel a hat gyerekkel
 ugyan hová legyek merre menjek
- (102. sz.) hova legyek kit keressek

 jaj mit csinállyak hova legyek
- (106. sz.) jaj jaj jaj há hova legyek
 jaj nincs má neköm kenyérkeresóm
- (122. sz.) . . . hova legyek érted
 mitévő legyek
- (145. sz.) jaj mi csinájjak véllük
 mére indítsam mére kűdjem

 hova legyek el mi legyen véllem
- (200. sz.) hogy én immá mi csinájak sz merre menjek

 tanyitson valamire hogy micsinájak
 sz evel a hét árváva (!)

F IX

- (1. sz.) mére várjam kedet mére lessem
 utcárá-i ker megő-i
- (51. sz.) jaj hol talállyalak fel
 jaj mere menjek
 hogy feltalállyalak
- (60. sz.) kedves édősanyám mere keressem
 hol találom föl édesanyámat
- (75. sz.) . . . Istenöm Jóska hol vagy ilyen messzi
- (81. sz.) mere menjek hun talájjam föl kedet
- (96. sz.) (hová legyek) mere menjek
 hogy feltalájjam az én drága jó anyámat
- (109. sz.) hol talájjalak meg kedves egy jó édessapa
- (121. sz.) jaj Jóska Jóska
 hol keressem fel őtet

- (169. sz.) jaj jaj jaj mére menjünk hogy feltalájuk kendet
 (185. sz.) jaj mére menjek hogy még eccer élve megtaláljam
 s hol találom meg az én kedves páromat
 hol keressem hol találjam meg
 (196. sz.) mejik úton indújak meg édesanyá
 hogy mi ketten megtalálkoznánk

F X

- (17. sz.) (jaj párocskám) mé hattá itt
 ebbe ja szomoró világba
 (35. sz.) mé hattá meg mé hattá itt
 (38. sz.) mé hagyott itt ne hagyjon itt
 gyűllyön értem
 (44. sz.) mé igyekezté tőlem elmennyi

 ne legyé késedelmes igyekezzé értem
 (61. sz.) jaj mér hagysz itt csillagom
 jaj csak én is veled mehetnék
 (80. sz.) mér hagyott ke itt engömet
 (104. sz.) jaj mé nem tettek veled le ak közös sírba
 (110. sz.) jaj de jitt hattak mind éngemet
 (135. sz.) kedves jó édesanyánk
 vigyél el bennünket
 ne hagyjál itt árván
 (148. sz.) jaj fordújanak vissza énutánam is
 jaj de szívesen elmennék
 (163. sz.) s mé nem sajnál meg s mé nem viszen el műnköt
 drágo drágo édesanyám
 jaj jőjön el s vigyen magával
 (186. sz.) jaj jőjön el értem es
 édes jó párom
 jaj hogy ne szenvedjek többet jaj

F XI

- (5. sz.) jaj még csak ámodban sem tudató rólam
 . . . hogy legalább csak egyé tudasd meg magad álmaimban
 (23. sz.) jaj mié nem találhatok
 olyan kúcsot aki azt csak esztendűöbe eccer is
 felnyithatná azt a ládát (!)
 hogy ien legalább tanácsot kírník tünde
 hogy ien legalább eccer beszíhetnék vele
 (92. sz.) jaj nékem nékem kedves párom
 csak még egyet szólnál énhozzám
 (93. sz.) felejthetetlen kedves jó párom
 szójjál még egy szót utójjára hozzám

- (113. sz.) jaj ha elmegyek a temetőhöz szójj hozzám
 (134. sz.) csak még eccer szólhatnál hozzám
 csak még eccer vigasztalhatnál meg
 (144. sz.) csak még eccer szójjál hozzám
 csak még egy vigasztaló szót szójjál hozzám

 legalább álmomba jójjél el vigasztalni
 (190. sz.) sz hogy megharagzott rivánk
 han nem akar szóllani még egyet is

F XII

- (6. sz.) be nagy gyászt hagyott ke
 be nagy szomoróságot hagyott ke ránk
 (38. sz.) fájdalom fájdalom
 ó jaj de nagy fájdalom
 kinek a szívit sértyi a bánat agodalom
 (66. sz.) . . . há lögyek mit tögyek
 nagy szomoruságomba nagy bánatomba
 (75. sz.) gondóhatod hogy mibe jutottam én
 mijen fájdalom nyomta a szívemet
 (103. sz.) jaj de fáj asz szívünk érted kedves jányom

 jaj de nagyon szomorú életet hattá ránk
 (104. sz.) jaj nekem jaj nekem
 fájdalmas életem
 jaj nekem jaj nekem
 szomoru életem
 (105. sz.) jaj csak a nagy szomoruság a nagy szenvedés
 a sok küszködés
 (124. sz.) nagyon beborult felettem a szép nap
 jaj aki mán miránk többet soha nem süt
 csak a fájdalmas bánatos sűrű felhő (!)
 (166. sz.) bánat bánat
 de keserü bánat
 a jobb társától valaki megválna
 (200. sz.) met úgy fáj a szívem
 sz aszt gondolom el kell haszadjon

F XIII

- (3. sz.) hugyan bírsz emennyi olyan nagy útre
 hosszú induló gyenge bíró lábaiddal
 (33. sz.) . . . hosszú útra induló kedves drága jó ídes szülém jaj
 . . . ahonnan má nem várhatjuk többé haza
 (73. sz.) kedves hosszú útra induló
 kedves ídős párom

- (146. sz.) jaj hogy kísérem el arra hosszú útra
ahunna én soha ne várjam vissza többet
- (154. sz.) jaj fájdalmas lábok
mennyit futottatok
hogyan megállottatok

F XIV/a

- (1. sz.) mér kíváncszott ked abba ja setit gyászos házba
.....
akin se ajtó se ablak csak a nagy setítség
- (17. sz.) jaj be szomoró be gyászos
ez a sír be szomoró
jaj se ajtó se ablak nincs rajta
jaj de setit szobát választottá
- (19. sz.) jaj hűgyan menjek be abba az üres házba
ahol csak a szomoróság van mindenhol (?)
- (31. sz.) elzárnak tőlem a koporsóba
akin se ajtó se ablak nincsen (. . .)
- (105. sz.) jaj de kis házat csináltattá
amibe jén nem fértem bele
- (154. sz.) jaj be hideg ágyot kerestél magadnak
jaj ha itt megfázol ki fog bétakarnyi
- (190. sz.) vigyázkodják meg
a házeckájából
édesz tátikám

F XIV/b

- (145. sz.) jaj el kell menni abba a
hideg fekete sötét földbe
- (160. sz.) jaj idegenbe ett meg ez a fekete föld
jaj idegenbe zárt el ez a fekete föld
- (162. sz.) megett a föld lelkem
még a porodból sincs semmi
jaj a porod es megette s még as sincs
- (164. sz.) me ke halni akármijén szépnek
s akármijén ügyesnek
s a föld meg kell egye

F XV/a

- (32. sz.) ó halál de szerencsétlen halál történt köztünk
- (39. sz.) jaj halál halál de irgalmatlan letté
.....
jaj halál halál de nagyon kegyetlen vótá
- (64. sz.) jaj halál halál
de nem nézted az én drága gyermekemet
évetted éntöllem

- (65. sz.) de jez a kegyötlen halál elvitte
de jaz elvitte eltakarótta
- (94. sz.) Éragadta a halál túllünk
.....
a halál kiragadta a kezünk közzül
- (95. sz.) ao de szerencseétlen halállal haltál meg
- (120. sz.) jaj de jerabót tüllem a halál
de messzi vagy
- (126. sz.) jaj de elragadott ak kegyetlen halál
- (144. sz.) halál halál
borzasztó halál
mér tudtad elvinni
- (182. sz.) jaj halál halál
be nem tudtad hogy kit kell elvágjon (sic)

F XV/b

- (42. sz.) jaj temető temető
de sok szív epesztő
- (88. sz.) jaj csak a temetőbe mehetnék
- (106. sz.) jaj temető temető
jaj de gyászos temető vagy
- (124. sz.) jaj a temetőkertbe
csak egy néma fejfát találhatok
- (158. sz.) jaj temető temető mé zártod el töllem
- (186. sz.) jaj temető temető de messze vagy

F XVI

- (1. sz.) mér íratott ked be bennünket az árvák levelibe
- (5. sz.) mér kóstótattad meg velem ezt az özvegy kenyeret
- (17. sz.) mé irattá be az árvák levelibe
az árvák levelibe
az özvegyek könyvibe
- (51. sz.) akit één nem is reméllettem vóna
hogy ijen hamar leszáll közénk
az özvegy kenyere
- (80. sz.) jaj de korán beleharaptam az
árvakenyérbe hogy egész éltömbe azt egyem
- (85. sz.) jaj de korán megkóstójátok
ezt a keserű árva kenyeret
aranyos árva kis madarajim
- (110. sz.) jaj jaj de sokk árva kenyeret megettem
- (138. sz.) hogy milyen keserű az árvának a kenyere

- (148. sz.) jaj egyik pohár keservesebb a másiknál
drága jó Istenem elígeld meg az én
keserű poharamat már
- (166. sz.) árvaság árvaság
be keserű pohár
- (175. sz.) jaj mét kóstoltatta ezt a sonyorú
savanyú keserű kenyeret velünk meg
jaj ezt a szomorú árva kenyeret
megkóstoltatta éen hamar velünk

F XVII

- (4. sz.) kire hattá mire hattá hugyan leszek
- (53. sz.) jaj kire hattad ezt az árva gyerekeket (sic)
kire hattá engem kire bíztá
- (66. sz.) hogy hagyttál te itten
egy kis nevetlen árvát
- (93. sz.) ugyan kire bíztad azt a három nevetlen árvát
- (95. sz.) nem gondotad hogy itt hagyttá bennünket
- (108. sz.) jaj drága egy jó uram
kire hattál
jaj mi csináltál
- (139. sz.) kire hagyttad ezt a keét kis árvádat
ki fogja ennek gondját viselni
- (167. sz.) jaj jaj kire hattál
- (170. sz.) jaj most kire maradtam
- (193. sz.) kinek hattá engemet társzam társzam

F XVIII

- (11. sz.) de nem hittem vóna de nem reménylettem vóna
hogy én kedtől így elmaradjak
- (19. sz.) jaj de nem hittem vóna még én azt
hogy illen szomoróságba lesz a mai napom
- (63. sz.) de ezt nem is gondútam
hogy a virágokat én viszöm tehozzád
- (92. sz.) de nem gondótam hogy
ijen hama elszalajtsuk
- (90. sz.) de nem gondoltam én ezt még az este se
- (130. sz.) nem gondoltuk aztat
hogy te már ijen hamar itt hagyol minket
- (137. sz.) jaj de nem gondoltam akkor
hogy ijen szomorú vasárnapom lesz nekem
- (150. sz.) hiszen nem gondoltam én ezt vasárnap este
mikor elindultam hazúrúl

F XIX

- (5. sz.) hugyan mondjam hugyan mondjam
 hugyan magyarázzam
- (7. sz.) hugyan írjak neked levelet
- (38. sz.) hogy mondjak mit mondjak (hogy felellyem el
 kedves édesanyám)
- (71. sz.) nem mondhatok meg minden panaszomat
- (88. sz.) jaj de hogy is sirassalak
 jaj de hogy is mondjam hogy is mondjam
- (102. sz.) jaj mit üzenjek
- (108. sz.) nem tudom kimondani a panaszom
- (159. sz.) jaj miben jajt mondjak
- (198. sz.) mámikám hogy mondjam hogy jobb legyen

F XX/a

- (161. sz.) lelkem gyermekem kejj fel
 és mom meg hogy éjjelek meg
- (162. sz.) kejj fel lelkem jó társom Miklós
 kejj fel lelkem me mennyit étünk együtt
- (164. sz.) eleget kötögettem s szólítgattalak
- (195. sz.) . . . kejen fel mámikám
- (200. sz.) kejen fel lelkem szójon valamit

F XX/b

- (145. sz.) jaj jön térjél vissza
 jöjj haza hozzánk (abba a bánatos hajlékba)
- (149. sz.) térjen vissza kedves jó anyánk
- (160. sz.) jaj jere haza lelkem
 hogy panaszkodjam meg neked
- (165. sz.) jaj
 mé nem jössz el s vigasztajj meg bár eccer
- (190. sz.) térjen vissza tátikám
 ezekről az utakról

László S. Károly

‘WOE IS ME, MY SAD LIFE’

(The main types of text formulae in Hungarian laments)

The author examines the repeated (unchanged or diversified) forms of expression and text formulae used in the Hungarian wailing songs, as a stage of the poetic-stylistic examination into this kind of song. The term *formula* is understood by the author comprehensively and widely, including the different kinds of rhythmic and grammatical-conceptual parallelism. The corpus of the examination is related to the pieces occurring in the tune collection of the 5th volume entitled ‘Laments’ (1966) of the *Corpus Musicae Popularis Hungaricae*.

The paper presents the most characteristic varieties possibly indicating also the boundaries of variety-scattering, in the frame of a glossary-like demonstration, generally with two varieties peculiar to a field of musical dialect. The compilation comprises 20 summarizing entries, or formula-like text groups, occasionally with subgroups (see Index). The considerations determining in general the sequence of the text groups (types) are related to the formula, viz.:

(1) its place in the structure of individual song (e.g. dropping in to say hallo; saying goodbye: F II);

(2) its frequency in relation to the whole Hungarian-speaking area and to the various songs;

(3) its relationship with other formulae (its relatively frequent connections, e.g. F V and VI).

The social function and musical characteristics of the individual laments are disregarded in the study. At the end, the kinds and groups of song are mentioned to which the individual formulae or motives are related within the whole of the Hungarian folk poetry — and partly of the literature (lamentations of Mary, lamenting songs, ballads, etc.).

IRODALOM

- ALBERT Ernő—FARAGÓ József—SZENIK Ilona
 1973 *Háromszéki népballadák*. Bukarest.
- C. NAGY Béla
 1961 *A siratódallam*. Ethn. 385—404.
 1963 *Népzeneünk néhány alapkérdése II. MZ 1. sz.* 42—49.
- CSOMASZ TÓTH Kálmán
 1953 *Halottas énekeskönyveink dallamai*. In: Kodály Emlékkönyv. 287—330. Bp.
- DÖMÖTÖR Tekla
 1974 *A népszokások költészete*. Bp.
- GÁLDI László
 1960 *A finnugor népi verselés tipológiai áttekintése*. It. 149—175, 302—323.
- KALLÓS Zoltán
 1960 *Gyimesvölgyi keservesek*. NK. 3—52.
- KÁROLY S. László
 1972 *A magyar népi sirató (szöveg-elemzés)*. Szakdolgozat, ELTE BtK Folklór Tanszék.
 [1974] *Hagyományozott elemek siratóénekeinkben*. S. a. (In: A folklór poétikája és stilisztikája — előkészületben.)
- KISS Lajos
 1954 *A Magyar Népzene Tára III. kötete*. ÚZSZle 9 : 21—26.
- KODÁLY Zoltán
 1952 (1937) *A magyar népzene*. Bp.
- LAADE, W.
 1962 *Die Struktur der Korsischen Lamento-Melodik*. Strassbourg/Baden-Baden.
- MAGIS, C. H.
 1969 *La lírica popular contemporánea*. México.
 1966 *A magyar népköltészet*. Írták: ORTUTAY Gyula, DÖMÖTÖR Tekla, KATONA Imre, VOIGT Vilmos. Egyetemi jegyzet. Bp.
- A M(agyar) N(épzene) T(ára)*
 1966 V. k. *Síratók*. (Szerkesztette KISS Lajos és RAJECZKY Benjamin.)
- MARTINO, E. de
 1958 *Morte e pianto rituale nel mondo antico*. Torino.
- MINER, E.
 1968 *A költői formulák összehasonlító vizsgálatához*. Ethn. 225—240.
- MONA Ilona
 1963 *Adatok a középkori magyar irodalom és a magyar népdalszövegek kölcsönhatásához*. Ethn. 181—201.
- ORTUTAY Gyula
 1940 *Székely népballadák*. Bp.
 1952 *Hozzászólás Trencsényi-W. I. tanulmányához*. MTA I. OK 2. 545—552.
- RAJECZKY Benjamin
 1957 *Typen ungarischer Klagelieder*. Deutsches Jb. f. Volkskunde, Berlin 31—46.
- SÁROSI Bálint
 1963 *Sírató és keserves*. Ethn. 117—122.
- SZABOLCSI Bence
 1933 *Osztják hősdalok — magyar siratók melódiái*. Ethn. 71—75.
 1934 *Népvándorlás kori elemek a magyar népzeneben*. Ethn. 138—155.
 1937 *Osztják és vogul dallamok*. Ethn. 340—46.
 1954 *Megjegyzések a magyar siratódallam kérdéséhez*. ÚZSZle 7—8. sz. 48—49.
 1959 *A prózától a rímes versszakig*. In: Vers és dallam. Bp.
 1968 *A zenei köznyelv problémái*. Bp.
- SZENDREI Janka—DOBSZAY László—

- VARGYAS Lajos
1973 *Balladáink kapcsolatai a nép-
énekekkel.* Ethn. 430—461.
- TRENCSENYI-WALDAFFEL Imre
1952 *Bellerophontes.* MTA I. OK 2.
491—534.
- VARGYAS Lajos
1953 *Ugor réteg a magyar népzében.*
- In: Kodály Emlékkönyv. Bp.
611—659.
- 1954 *Adalék a siratódallam eredetéhez.*
ÚZSze 7—8, 46—47.
- 1960 *A honfoglalás kori hősi epika
továbbélése balladánkban.* Ethn.
479—523.

KÜZDŐ KARAKTERŰ PÁROSTÁNCAINK

A párostáncok lényegét, az udvarló-szerelmi játékot kifejező *csalogatás*¹ formuláit a szokásostól eltérő tartalmi jegyek hordozóiként ismerhetjük fel a Felső-Tisza vidéki cigányok és pásztorok *páros botolói*ban. Különösen szembeötlő a csalogatás mozzanatainak: az egymással szemben táncolásnak, az elfordulásnak, a közeledésnek és távolodásnak, az egymás kerülgetésének ez¹ az eltérő funkciója a cigányok páros botolójában. Így e tánc típus jellemző vonásait egyik legkorábban gyűjtött cigány változata, a *porcsalmi botoló*² alapján szemléltetjük: „Ketten táncolják: egy férfi és egy nő. Egymással szemben állanak fel. Botja csak a férfinak van, aki azzal kezdi, hogy a kétkézre fogott bottal úgy tiszteleg, mint ahogy pallóssal szokás. Ezután hol egymáshoz közeledve, hol távolodva táncolnak. A férfi a botot hol ujjai között pörgeti oly gyorsan, hogy alig látszik, hol különböző kardvágásszerű mozdulatokkal táncol. A boton nemcsak ő ugrál át, hanem a földre tett botot a nőnek is át kell táncolnia. A mozdulatok hevesége fokozódik. A férfi gyorsan a nőhöz táncolva, ennek feje fölött gyors és nagy köröket vág a bottal, majd teste két oldalán végigsuhint.

¹ A párostáncok udvarló formuláit tárgyalja SACHS, C. 1933, passim és WOLFRAM, R. 1951, munkája *Verbetänze* c. fejezete. Különböző tánc típusaink csalogató karakterét pedig PESOVÁR Ernő, 1967, 1969, és 1973, tanulmányai ismertetik.

² LAJTHA László—GÖNYEY Sándor, é. n. 110. LAJTHA László a tánra vonatkozó első megfigyeléseit azon az 1934-es gyűjtőúton tette, melyet LUBY Margit készített elő Porcsalmán. A gyűjtés körülményeit és a tánra vonatkozó megfigyeléseit LUBY Margit kéziratossal visszaemlékezésében örököltette meg (Magyar Tudományos Akadémia Zenetud. Int. kéziratára — a továbbiakban MTA Kt. — Lsz. 444.). GÖNYEY Sándor kb. 1936-ban készített filmfelvételt a porcsalmi botolóról: MTA Zenetud. Intézet Filmtára — a továbbiakban MTA Ft. — Lsz. 751. Ugyancsak Porcsalmán vette filmre a botolót 1941-ben MOLNÁR István (MTA Ft. 7.), s tárgyalja mint fegyvertánc-hagyományt MOLNÁR István, 1947, 311—312. Ezeken a felvételeken azonban már nem szerepel az idézett leírás zárómozzanata, amiben LAJTHA és GÖNYEY emberáldozat emlékéet sejtí. Felfogásunk szerint a botolónak ez a mozzanata is szervesen beleilleszkedik párharcszerű, küzdő karakterébe. A közelmúltban (1973. márc.) filmre vett gergelyi-ugornyai páros botolóban ismét felbukkant ez a részlet (MTA Ft. 808.), a férfi a két kézre fogott botot érintette a nő fejéhez.

Ez a közeledés-távolodás mindig fenyegetőbb ritmusú, a pörgetés és suhintás szenvedélyesebb ütemű. A táncnak kétféle befejezése van: 1. a táncos a bottal lendületesen oldalt suhint, de a mozdulat végét letompítja és a botot egyszerűen a táncosnő nyakára ereszti; 2. a nő háttal a férfi felé táncol, aki lassan közelíti meg a táncosnőt, amíg ennek háta szinte a mellét éri és akkor a vízszintesen tartott botot a táncosnő nyakszirtjére teszi.”

LAJTHA László és GÖNYEY Sándor idézett leírása kitűnően érzékelteti ennek az eszközzel járt párostáncnak inkább küzdelemre, mint szerelmi táncra utaló karakterét, s azt, hogy az egyébként udvarló-szerelmi játékot kifejező csalogató formulák ebben az esetben férfi és nő párviadalának a megjelenítői. Ehhez hasonló benyomást szerezhettünk az újabb gyűjtések alapján is, melyek közül a Nyírvasváriban filmre vett egyik változat³ menete a következő:

Férfi és nő egymással szemben kezdi a táncot, a férfi a bot egyik végét (kb. háromnegyed részénél) fogja és egykezes, ill. kétkezes forgatással pergeti maga előtt, a nő pedig ujjai pattogatásával kíséri táncát. A férfi néhány lépést közelít a nőhöz, majd visszahátrál. Ugyanezt megismétli. A nő oldalazva a férfihoz suhan és egy pördüléssel szorosan a férfi elé táncol, aki ugyancsak közelít egy lépést és a nő feje felett forgatja a botot. Ezután a férfi visszaszorítja a nőt előző helyére miközben a bot forgatását felváltó vágások a nő szoknyája mellett zúgnak el. A nő a helyére érve hátat fordít a férfinak, majd ismét feléje fordul, aki visszahátrál. A nő jobbra-balra elfordulva közeledik, egyet pördül a férfi előtt, majd ismét eltávolodnak egymástól. Mindketten elindulnak egymás felé, majd visszahátrálnak. A nő két guggoló mozgása közben újra a feje felett jár a bot. A férfihoz táncol és szinte testközelségben fordul előtte úgy, hogy a férfi kénytelen oldalt fordulni és a nő kiindulási helyére hátrál. Helycserével folytatják tehát a táncot, s a nő kétszer a férfihoz közelít, előtte pördül, miközben a feje felett forog a bot. Ezután a férfi támad s kerül a nő háta mögé, azaz eredeti helyére stb.

A két bemutatott példa alapján elmondhatjuk tehát, hogy a cigányok páros botolójában az egymással szemben táncoló férfi és nő stilizált küzdelme elevenedik meg, melyben a férfi botját forgatva hajtja végre támadó akcióit, jelzésszerű vágásait, a nő pedig eszköz nélkül, csupán táncával veszi fel a küzdelmet (1—2. sz. kép). S a küzdelem extatikusabb vonásairól az a

³ MTA Ft. 322. További páros botoló felvételek s ezek leltári száma az MTA Ft-ben. Tiszamogyorós (240), Tornyospálca (241), Mándok (242), Jánd (247), Tarpa (248), Kékese (279), Vaja (331), Újfehértó (318), Tiszavasvári (328), Gergelyi-Ügornya (333), Kölese (404), Nyírbéltek (411), Petneháza (413), Nyírminhályi (407), Rozsály (610), továbbá Cegléd (431), Jászfényszaru (499).

1. Páros botoló, Gergelyi-Ugornya (Szabolcs-Szatmár m.)

2. Páros botoló, Nyírvasvári (Szabolcs-Szatmár m.)

nyírbátori adalék⁴ ad képet, mely szerint: „A férfi a nő szoknyája alját veri kétfelől. — Van olyan eset is, hogy leveri a nőről a szoknyát, szétcíbálja. — Ha leverem rólad a szoknyát, másnap reggel megveszem neked.”

E küzdelembe szótt, agresszív szerelmi játék íratlan szabályai közé tartozik a „megcsalás”, amit a táncot figyelő nézők a viadal kimeneteleként tartanak számon. A nő akkor csalja meg a férfit, ha kiszorítja a helyéről, ha a karja alatt átbújik és a háta mögé kerül, vagy ha hirtelen fordulattal a férfi oldalára csapódik. Megcsalásnak számít az is, ha a nő magához ragadja a kezdeményezést és a férfi nem reagál erre valamilyen ellenakcióval. A megcsalás egyúttal a tánc végét is jelentheti.⁵

A Felső-Tisza vidéki cigányok páros botolóival rokon e vidék pásztorainak nővel járt eszközös tánca is.⁶ Igaz, hogy ez már sem zenéjében, sem motívumkincsében nem határolható el élesen a domináló új táncstílustól, tehát magán viseli a csárdás jegyeit. Az eszköz használata, csalogatós formuláinak agresszivitása azonban arra utal, hogy a pásztorok botoló karakterű párostáncában is bizonyos mértékig tovább élt az a magatartásforma, melyet a cigányok páros botolói képviselnek. Erre utal a szembenállással járt botforgatás, a támadó gesztusok, az egymást kerülgető botolás. Viszonylag aktív marad az eszköz használata akkor is, amikor oldalt fogásban

⁴ ERDŐS Kamill gyűjtése MTA Kt. 640/40.

⁵ A botolóban szokásos megcsaláshoz l. még ANDRÁSFALVY Bertalan, 1963. 72. Néhány, a megcsalás fogalmát magyarázó szóbeli adalék a gyűjtésekből:

a) *Jánd.* Gy: MARTIN György, MTA Kt. 619/9.

„A nő megcsalja egy állóhelyben a férfit, ha megkerüli, akkor csalja meg. Ha visszalép, ha sarokba szorítja, ha előbb fordul ki, vagy előbb csinál egy figurát, akkor is meg van csalva.”

b) *Csenger.* Gy: ERDŐS Kamill, MTA Kt. 670/24.

„Ha a nő a férfi háta mögé kerül, a karja alatt, akkor megcsalja.”

c) *Tizsakanyár.* Gy: MARTIN György, MTA Kt. 625/22.

„A nő csalja meg a férfit. Van olyan, hogy nem csali meg, inkább a férfi csali meg. De van olyan, hogy megcsali. A bot előtte kétoldalt jár. Ha egyet fordul, meg van csalva. Van olyan nő, aki megteszi. Sorba megyen, aztán előtte. Mikor oldalt ment neki, megcsalta. Olyankor a férfi széknyelbe maradt. Mikor sokan vannak, akkor mondják: no, meg vagy csalva.”

d) *Rakamaz.* Gy: VIDA József, MTA Kt. 628/26.

„A nő kiment a bot alul, akkor megcsalta a férfit.”

e) *Gyüre.* Gy: LÁNYI Ágoston, MTA Kt. 635/20.

„Ha a férfi fordul ki hamarabb, akkor ő csalta meg a nőt.”

f) *Tiszaadony.* Gy: MARTIN György, MTA Kt. 612/52.

„A megcsalás úgy megy, hogy mikor a nő kifordul, akkor a férfi meg van csalva. Ha ügyel magára, akkor nem csalja meg. Mikor összeérnek, fordulnak együtt, akkor nem csalta meg. Ez csak így multságba megy.”

g) *Gergelyi-Ügornya.* Gy: MARTIN György, MTA Kt. 611/57.

„Ha a nő fordul egyet, azután emide csapódik oldalra, akkor megcsalta a férfit.”

⁶ Filmfelvételek: Kékese (279), Újfehértó (384) és Fülöpháza (465, Bács-Kiskun m.). Ez utóbbi is Felső-Tisza vidéki adaléknak számít, mivel a táncot járó juhász Nyírbátorból származik.

3. Páros botoló, Tyukod (Szaboles-Szatmár m.) Pesovár F. felv.

táncolnak, vagy így forognak. A férfi ilyenkor szabadon lévő kezében tartja a botot, pergeti vagy játszik vele (3. kép).

A hortobágyi pásztorok párostáncának ugyanilyen botoló karaktere rajzolódik elénk Ferge József juhász visszaemlékezése alapján is:⁷

⁷ BÉRES András, 1960, 302. A témához kapcsolódik még a következő megjegyzése: „A régi pásztorok mulatság közben sem vették le szűrűket s kézbeli szerszámukat, a botot vagy kampót, esetleg baltát, néha a karikást is nélkülözhetetlennek tartották a táncban.” Uo. 306.

A vigalomban és táncban nélkülözhetetlen kézbeli eszköz szerepéről tanúskodnak büntető pereink adalékai is:

a) Szaboles-Szatmár megyei Levéltár, Nyíregyháza: 1788. Fontis 9. Fasc. 2. Nr. 26. melléklet. Gy: PESOVÁR Ernő.

„Berezki Péter a kocsmában ivott, mikor az idősebb Lénárt bejött és leült. Berezki megkínálta a borból, mivel nem fogadta el, pofon ütötte. A fiatalabb Lénárt bejött és fejbe verte a Berezkit, hogy előntötte a vér. Szétválasztották őket, majd a Berezkiről lemosták a vért és ezután megcsendesedtek. Berezki és ifjú Lénárt együtt táncoltak. Közben Berezki testvérei hírül vették, hogy testvérüket megverték, eljöttek a kocsmába és a fiatal Lénártot kihurcolták a kocsmá elé és ott verték, majd visszamentek a kocsmába, hozta Berezki György az üstökénél fogva az öreg Lénártot, a tanú el húzta rólla s mikor el húzta a sarkantyújával bele vágott az oldalában, András pedig a bottal keresztül csapta derékon. Ezután nem mozgott tovább. Berezki György edgy itsze bort kért, azt edgy hajtókéban megitta s a Tánczra ugrott és ismét neki ment az öreg Lénártnak fektében . . .”

b) Szaboles-Szatmár megyei Levéltár, Nyíregyháza: 1836. 49. csomó, 701. darab. „A húsvét másodnapj verekedésnek te voltál a kezdője, mi jogon vesztél össze s ütötted meg Mészáros Istvánt és Varga Istvánt?

En a mint bémentem a kotsmába, egyet táncoltam is a többiekkel, minden tsendességbe volt, s szépen mulattunk, egvszer a midőn az ötsém Sándor bé jött, látom,

„Kocsmába ha táncolt az ember megforgatta a jány feje felett a fokost, meg mellette is el-el csapott, aztán beleütötte a gerendába és tovább táncolt. Ha arra ment, újra kivette, aztán megint forgatta.”

Ugyancsak e párostánc típus egykori szélesebb körű elterjedésére utal a *páros juhásztánc* Nógrádmegyeren gyűjtött változata,⁸ melyben botját forgatva táncol a férfi a nő körül, anélkül, hogy ez a külön táncolás párosforgásban oldódna fel. Egy bakonyi adalék⁹ pedig így idézi fel a botoló karakterű párostáncot:

„Ha asszonnyal táncolt, a botot akkor sem engedte el. A feleségét csak fél kézzel fogta. Közbe-közbe egyet pörögtek. Legtöbbször a nőt pördítette meg, háromszor-négyszer is. Akkor rászaladt tőle messze, a férfi meg közben passantott, bottal együtt, hóna alá vágta a botot és passantott, dobott egyet a boton, vagy megpörgette.”

S ha közvetve is, de ugyancsak e párostánc típus, ill. ezzel rokon gyökerű forma emlékeit őrzik ügyességi táncaink nővel járt változatai. Ezzel kapcsolatban röviden utalunk arra, hogy ügyességi táncaink különböző típusai, így a kanásztánc, seprútánc részben olyan másodlagos formái az eszközös pásztortáncnak, melyekben a ma már csak Kelet-Magyarországon élő, komplex forma egyes mozzanatai önállósultak. Ezt bizonyítják a történeti feljegyzések, szóbeli visszaemlékezések, melyek alapján a dunántúli pásztortáncnak is ilyen összetettebb formáját ismerhetjük meg.

A történeti leírások közül a 19. sz. elején tartott keszthelyi Georgicon-ünnepségek beszámolóí,¹⁰ majd CZUCZOR Gergely 1843-ban megjelent tanul-

hogy minden kedve eláll, s látom, hogy Mészáros és Varga az ötsémre készülnek, akkor én igaz, hogy a nállam lévő fokost a gerendába vágtam, azt mondván, hogy az ötsém senki meg ne merje ütni. De már akkor Mészáros János le is ütötte az ötsémet ekkor én is igaz hogy meg ütöttem ötöt. A pártfogóját Varga Istvánt is.”

c) Szabolcs-Szatmár megyei Levéltár, Nyíregyháza: 1938. 49. csomó, 69. darab. Gy: BORBÉLY Jolán.

„Ő is benn lévén a Zöldági Csapszékben, jól hallotta ki midőn a legénységek azon kezdettek öszve szállalkozni, hogy ki Magyar ki németet akart huzani — e miá Ns Orosz József fia a nálla levő bottal hozzá ütött Keller Antalhoz.”

d) Szabolcs-Szatmár megyei Levéltár, Nyíregyháza: 1849. 49. csomó, 687. darab. Nr. 21. Gy: BORBÉLY Jolán.

„Gulyás László fonó muzsikát tartván, mint fiatalember oda mentem a Czigányokkal egyett akarván húzatni de mikor parantsoltam volna Gulyás László pofont adott, én pedig azt kérdezvén tőlle »miért tsapott pofon« tancolni kezdtem a hegedűsöket el akarván vinni, melyett Kis Mihály nem engedvén belém ragaszkodott, ágyba nyomott és ütni kezdett én pedig semmit nem tettem, mint ilyen esetben magamat védelmeztem sem pedig nem káromkodtam.” „Hát a népet miért fenyegetted Kiss Jánossal bot forgatások között?” „A botot meg lehet hogy forgattam, de senkit nem bántottam, valamint a népet sem fenyegettem.”

Az a—d források közölve PESOVÁR Ernő, 1972, 166, 173, 176, 184. sz.

MTA Ft. 297.

⁹ Zirc (Veszprém m.) ALBERT Éva gyűjtése, MTA Kt. 452/c. 46—47.

¹⁰ A keszthelyi helikoni-ünnepségekről és az itt látott táncról megemlékezik Berzsényi Dániel, Kísfaludy Sándor és az egykorú sajtó. A táncra csak röviden utaló

mánya¹¹ s RÉTHEI századvégi megfigyelései¹² azok, melyek még az eszköz virtuóz kezelését és a párbajszerű mozzanatokot őrző dunántúli pásztor-táncról adnak hírt. Ezekben a leírásokban a mai ügyességi táncok formulái, így a földre helyezett bot feletti tánc, az eszköz láb alatti dugdosása ugyanúgy csak egyes mozzanatai az egész táncnak, ahogy ez az alföldi pásztor-táncokban, botolókbán ma is megfigyelhető. S e múlt századi történeti források hitelét támasztják alá GÖNYEY Sándor,¹³ GÖNCZI Ferenc¹⁴ írásai, valamint az újabb gyűjtések eredményei.¹⁵

Indokolt tehát, hogy a Somogyból és Kalocsa környékéről¹⁶ (4. a – b kép) ismert, eszköz felett járt páros kanásztáncot is bizonyos mértékig kapcsolatba hozzuk a botoló karakterű párostáncokkal. S ugyanezt mondhatjuk a söprútánc (5. a – b. kép) férfi és nő által járt változatáról.¹⁷ Ezzel az utóbbi ügyességi formával rokon a kanásztánc maconkai változata,¹⁸ melyben két szemben álló táncos fogta a bot (régebben a fokos) két végét, s így kapkodták át a lábuk alatt. A feljegyzés szerint a fokos alatti kifordulástól nő is lehetett a táncos partnere.

Az eszközzel járt, küzdő karakterű párostánc és ennek másodlagos, ügyességi változatai mellett ismerünk olyan eszköz nélküli párostáncot is, amelyre ugyancsak az agresszív, szerelmi párharc a jellemző. A hazai táncfolklórban ilyen a *páros cigánytánc*.¹⁹

megjegyzéseik mellett BRIGHT, Richard: *Travels from Vienna through Lower Hungary* . . . Edinburg, 1818, 377. foglalkozik a legrészletesebben az eseménnyel. L. MORVAY Péter, 1956.

¹¹ RÉTHEI PRIKKEL Marián, 1924, 136.

¹² RÉTHEI PRIKKEL Marián, 1924, 137.

¹³ ÉBNER Sándor, 1933, 153.

¹⁴ GÖNCZI Ferenc, 1944, 421–422.

¹⁵ *Somogyi táncok* 58–77. ANDRÁSFALVY Bertalan, 1958, 93.; PESOVÁR Ferenc, 1960, 105.; PESOVÁR Ferenc, 1969, 94.; MARTIN György, 1970, 140.; PESOVÁR Ernő, 1971, 14.

¹⁶ Somogyi adalékok a páros változatra a „Kanásztánc és verbuntáncok elterjedése Somogy megyében” c. térképen és kíséző jegyzeteiben (l. *Somogyi táncok*). Az öregcsertői páros kanásztánc MTA Ft. 492.

¹⁷ *Somogyi táncok* 206, 215.

¹⁸ MTA Kt. 80. GÁBOR Anna gyűjtése.

¹⁹ Páros cigánytánc-felvételek, s ezek leltári száma az MTA Ft-ben a Felső-Tisza vidékről: Botpalád (238), Kispalád (239), Tiszamogyorós (240), Tornyospálca (241), Mándok (242), Jánd (247), Érpatak (261), Kékese (279), Paszab (282), Újfehértó (318), Nyírvasvári (322, 463 és 643), Besenyőd (324), Polgár (327), Tiszavasvári (328), Tiszaadony (330), Gergelyi-Ugornya (333), Nagyhalász (340), Nyírbátor (374, 468), Kölcse (404), Kispalád (405), Magosliget (406), Nyírmihályi (407), Encsencs (408), Nyírbéltek (411), Petneháza (413), Piricse (420), Tiszakőröd (423), Szatmárcseke (423), Mátészalka (84 és 656), Rozsály (610), Kocsord és Kántorjánosi (791). Az ország többi területéről: Báta (75), Kalocsa (87), Óriszentpéter (363), Molnaszecsőd (482), Mikóháza (497), Hejőpapi (608), Kiskunság (651), Szarvas (658), Sajóvelezd (736), Jászfényszaru (499), Gyöngyös (526), Püspökladány (595), Lengyeltóti (744/b), Mezőfalva (607), Tápiószecső (419), Cegléd (431), Mohács (456), Ócsöd (461), Óbuda (433), Soroksár (437), Pestújhely (528).

4 a-b. Páros kanásztánc, Öregcsertő (Bács-Kiskun m.) Pesovár F. felvétele

Általában ugyanúgy egymás érintése nélkül táncolják, mint a páros botolót. Férfi és nő ujjai pattogtatásával kíséri a táncot, s a férfi mozgásában jelentős szerepe van a bokázó, combverő, csapásoló motívumoknak s az időnként megjelenő obszcén mozzanatoknak. A táncban jól elkülönülnek a kezdő vagy pihenő formulák, s ezekből robbannak ki a dinamikusabb motívumsorok. A csalogatás küzdelmet tükröző formulái közé tartozik ebben a tánc típusban is a párok egymás kerülgetése, kiszorítása, a közeledés – távolodás, valamint a kifordulások (6a-b. sz. kép). Ezt a küzdő karaktert fejezi ki az is, hogy a Felső-Tisza vidéki cigányoknál erre a tánc típusra is érvényesek a megcsalás szabályai.²⁰ Megcsalásnak számít a férfi karja alatti átbújás, a kiszorítás és váratlan kezdeményezés. A tarpai cigányok szerint az igazi megcsalás az, ha a férfi a nő helyére jut, s ebben a küzdelemben könnyökkel érinthetik egymást.²¹

A bemutatott párostáncok: a cigányok páros botolója, a pásztorok botoló karakterű párostánca, az ügyességi táncok páros változatai, valamint a páros cigánytánc e műfaj olyan típusait képviselik tehát, melyekből hiányzik vagy csak részben van jelen az udvarló magatartás, a klasszikus értelemben vett párostáncok szerelmi lírája. E tartalmi sajátosságok is feljogosítanak tehát bennünket arra, hogy a páros botoló, a páros cigánytánc,

²⁰ A megcsalásra vonatkozó adalékok a gyűjtésekből:

a) *Gyüre* (Szabolcs-Szatmár m.) Gy: LÁNYI Ágoston, MTA Kt. 635/30. Itt is a kifordulás a megcsalás.

b) *Rakamaz* (Szabolcs-Szatmár m.) Gy: VIDA József, MTA Kt. 628/22. Tánc közben a férfi arra igyekszik, hogy a nő ne tudjon kifordulni. Ha kifordult, megcsalta a férfit. A férfi arra törekszik, hogy megszégyenítse a nőt, hogy nem tud táncolni. Avval ölik egymást, hogy kifordulnak.

c) *Csengerűjfalu* (Szabolcs-Szatmár m.) Gy: MARTIN György, MTA Kt. 605/46. Amikor megcsalják egymást megy ráfele a nő a fiúra, az azt se tudja, hova bújjon. Kifordul a nő, hátat fordít, leguggol, akkor meg van csalva.

d) *Gergelyi-Ugornya* (Szabolcs-Szatmár m.) Gy: MARTIN György, MTA Kt. 611/80. Cigánytáncban meg tudja a nő csalni a férfit, hogy észre se veszi. Szembe táncolnak egymásnak. Az a megcsalás, ha a nő a férfi háta mögé kerül, elfoglalja a helyét. Ha a hóna alatt nem tud kibújni, ki a lába közé. A kifordulás nem megcsalás.

e) *Beregdaróc* (Szabolcs-Szatmár m.) Gy: MARTIN György, MTA Kt. 616/17.

Cigánytáncban a megcsalás, ha kifordul a nő. Ha elmegy mellettem. Ha megáll.

f) *Poroszló* (Heves m.) Gy: ERDŐS Kamill, MTA Kt. 671/a.

Ha a nő előttem megfordul, akkor megcsal, ha a hátam mögé kerül, akkor is megcsal.

g) *Tiszavágar* (Szolnok m.) Gy: ERDŐS Kamill, MTA Kt. 671/12.

Ha a nő a férfi előtt ki tud fordulni, az is megcsalás.

A megcsalásra vonatkozó megfigyelés:

Jánd (Szabolcs-Szatmár m.) Gy: MARTIN György, MTA Kt. 619/23.

„Meggérték, hogy táncoljak nekik. Szembe táncolt velem egy leány. Többször annyira közel jött, szinte nem bírtam tovább mozogni már, vagy hátrálnom kellett. Ha tartottam magam eredeti helyemen s nem engedtem oda a nőt, a körülálló cigányok helyeslőleg szóltak közbe, hogy nem engedi magát megcsalni. Nagy újjongással fogadták, amikor nagy ugró, csapásoló mozgásokat táncoltam. Ekkor azt mondták, hogy megcsaltam a nőt.”

²¹ ERDŐS Kamill gyűjtése MTA Kt. 670/19.

5a—b. Páros söprútánc, Nyíregyháza-Bundásbokor (Szabolcs-Szatmár m.)

6a—b. Páros cigánytánc, Nyírvasvári (Szabolcs-Szatmár m.)

és a botoló karakterű párostánc agresszív vonásait, valamint az egyéb eszközös táncok ügyességi formuláit a hazai és európai tánc történet nagymúltú emlékeinek tekintsük.

E párostánc hagyomány történeti múltját igazolja az is, hogy nagyobb részt azoknak az eszközös táncoknak, a tágabb értelemben vett pásztortáncoknak a változatai, melyeket a fegyvertáncok emlékeiként tart számon a tánc történeti kutatás.

E tánc típusoknak a 16—18. századi fegyvertáncokkal, azaz a *hajdútánc*cal kimutatható kapcsolata tánc történetünk egyik legjobban kimunkált területe.²² Az újabb kutatások eredményeként legfeljebb olyan értelemben kell módosítanunk a korábbi szemléletet, hogy ez a hajdútánc-pásztortánc összefüggés nem szűkíthető le csupán az eszközös férfitáncok és katonatáncok körére. A 16—18. századi források ugyanis indokoltá teszik, hogy a hajdútánc elnevezésen ne csak férfitáncot és fegyvertáncot értsünk, hanem egy tágabb értelemben vett táncstílust.

A történeti hajdútáncnak ezt a tágabb értelmezését támasztja alá a Kárpát-medence táncfolklórában kirajzolódó régi stílusréteg is. Ennek a sokrétűen differenciált, a magyar, a szlovák, a gorál, ukrán és román táncfolklórból egyaránt megragadható táncstílusnak egyik közös vonása az a zenei rokonság, melynek történeti előzményei az ungarosca-hajdútánc dallamokban mutathatók ki. S e táncstílus szerves részei azok a fegyvertánc-hagyományokat őrző eszközös táncok, melyek egyik történeti megjelenését eddig is a hajdútáncban látta a kutatás. Új megvilágításba helyezi azonban ezt az összefüggést, ha figyelembe vesszük, hogy az eszközös táncokat is magukba foglaló régi stílus tánc típusai gazdag változatait őrzik az egyéb szóló, páros és csoportos formáknak is. Így például a magyar néptánc archaikus hagyományait őrző területen, Somogyban a kanásztánc lehet eszközös férfitánc, párostánc eszköz nélkül járt szóló vagy csoportos férfitánc, páros vagy vegyes csoportos tánc. A szlovák *Hajdúch* sem kizárólag férfitánc, hanem alkalmanként nők is részt vehetnek benne, sőt nők maguk is táncolják. Az általában férfiak által járt *odzemok* pedig a gorálvidéken páros változatban is előfordul és ugyanezt mondhatjuk az erdélyi román *hajdauról*.

A történeti hajdútáncnak ez a differenciáltabb felfogása indokoltá teszi, hogy a vizsgált párostánc típusok előzményeit is feltételezzük e kor

²² RÉTHEI PRIKKEI Marián, 1924, 131—149; LAJTHA László—GÖNYEY Sándor, 101—102; SZABOLCSI Bence, 1947, 21 és 23*—31*; SZABOLCSI Bence, 1954, 59—122; SZABOLCSI Bence, 1959, 159—208; KAPOSI Edit—MAÁCS László, 1958, 34—39; ANDRÁSFALVY Bertalan, 1963; MARTIN György, 1965, 472—481; MARTIN György, 1968; MARTIN György, 1969; PESOVÁR Ernő, 1972, 8—11, 29—39. Továbbá KRESANEK, J. 1959; WOLFRAM, Richard, 1966, 127—132; TÓTH, S. 1967, 199—200.

7. Táncoló kuruc tiszt. Martin Engelbrecht rézmetszet sorozatából.

táncéletében. S még inkább alátámasztják ezt a feltételezést a hajdútáncos nőkről szóló feljegyzések, melyeket a vegyes, ill. párostáncra utaló adalékoknak tekinthetjük. Egyik ilyen emlékünk BALASSI Bálint nevéhez fűződik, aki egy jó járású lovat ígért az egyik egri vitéznek, ha a nála lakó három leányt elviszi hozzá. A lányokról pedig elmondják a tanúk, hogy látták, amint kibontott mellel és hajjal ettek-ittak az asztalnál és az egyik hajdú módra táncolt (*more haydukonum tripudiavisset . . .*).²³ KEMÉNY János erdélyi fejedelem pedig emlékiratában jegyzi meg, hogy dajkája jó énekes, hajdútáncos katona asszony volt.²⁴ Ugyancsak a 17. században Debrecen jó hajdútáncos asszonyait emlegették dicsérettel.²⁵

Igazolja e források párostáncra, ill. fegyverrel járt párostáncra is vonatkozó értelmezését az a 18. század első feléből származó ábrázolás, melyen a kuruc tiszt karddal a kezében járja párostáncát (7. sz. kép). A mai táncfolklórban is élő tánc típusokhoz pedig a *Parasztok Sáros vármegyéből* című, múlt századi kép teremti meg a kapcsolatot (8. sz. kép).

Az eszközös tánc — fegyvertánc összefüggéseiről szólva még érintenünk kell a kanásztánc, söprútánc típusú ügyességi táncainkat, melyek legfontosabb stílusjegyeik alapján szerves részei a Kárpát-medencére jellemző

²³ ECKHARDT Sándor, 1943, 99.

²⁴ RÉTHEI PIRIKEL Marián, 1924, 146.

²⁵ TAKÁCS Sándor, é. n. 259.

8. Parasztok Sáros vármegyéből. August Gerash, kb. 1850.

pásztortánc-fegyvertánc hagyománynak.²⁶ Emellett azonban hangsúlyozni kívánjuk, hogy szinte Európa-szerte megtaláljuk azokat a rokon formákat, melyekben az eszköz funkciója és a tánc ügyességi formulái hasonlóak.²⁷ A keresztbe helyezett eszköz felett járt típusban pedig általános érvényű az eszköz érintésének a tilalma, ahogy a mi kanásztáncunkban is ez a vetélkedés legfontosabb szabálya.

A tánc történeti kutatás ezeket az Európa-szerte megtalálható ügyességi táncokat is fegyvertánc-hagyománynak tartja, s egyes változatokban, pl. a skót és kaukázusi kardtáncokban még napjainkban is a keresztbe fektetett fegyver fölött táncolnak.

Az ügyességi táncok kialakulásának általános érvényű törvényszerűsége lehetett, hogy a fegyvertáncok egyes, jellemző mozzanatai önállósultak, s a szelekció azonos elve érvényesülhetett e formák létrejöttében. E folyamatban jelentős szerepe lehetett annak is, hogy az ügyességi próba szinte elválaszthatatlan része volt a fegyvertáncoknak.²⁸

²⁶ E tánc típusok jellemző vonásainak, elterjedésének és történeti problémáinak összefoglalása PESOVÁR Ferenc, 1969.

²⁷ WOLFRAM, Richard, 1935, 1936/37. 40–42. és 1951, 170–172.

²⁸ SACHS, C., 1933, 76. és WOLFRAM, R., 1936/37, 39–40. Rokon ügyességi forma párosul a magyar tánc hagyomány egyetlen nyugat-európai (lánc-kardtánc) típusú fegyvertánc változatához, az erdőbényei bodnártánchoz, melyben borral telt poharat forgatnak (MTA Ft: 83.). A Felső-Tisza vidéki botlólknak is jellemző változata az, melyben nem a párbajszerű küzdelem, hanem a virtuóz botforgatás, esetleg két bot forgatása dominál, s adja meg a tánc ügyességi karakterét. (L. MARTIN György,

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy az önállósult ügyességi formulák is nagymértékben hozzájárulhattak e tánc típusok elterjedéséhez, intenzív életéhez. Annál inkább számolnunk kell ezzel, mivel már a középkorban feltételezhetjük e tánc típusok elődeit. Az egykorú ábrázolások tanúsága szerint ugyanis a hivatásos mulattatók, zsonglőrök repertoárjában is szerepeltek ezek az ügyességi formák.²⁹ A *Házikönyv Mestere* (15. század) rajzsorozatának *Gaukler* című képén mutatja be a keresztbe tett bot fölött is ügyeskedő zsonglőroket

A történeti ábrázolások egyúttal hírt adnak az ügyességi táncok páros formáiról is. Hans Sebald BEHAM (1500–1550) az ügyességi próbával párosuló fegyvertánc nővel járt változatát örököltette meg ábrázolásán (9. kép), melyen az élével elhelyezett hat kard felett táncol egy pár, a férfi mezitláb, s egy serleget egyensúlyoz a fején. S ugyanebből a korból való MECKENEN rézmetszete is (10. kép), mely ugyancsak a párosan járt ügyességi táncot dokumentálja.³⁰

A történeti ábrázolások, valamint a fegyvertáncokhoz kapcsolódó ügyességi próbák feljogosítanak bennünket arra, hogy a különböző tánc típusainkban (kanásztánc, ugrós, csárdás) férfiak és nők által bemutatott attrakciót, az üveg vagy pohár egyensúlyozását is a fegyvertánc-hagyomány részeként, ill. ehhez szorosan kapcsolódó formulaként értelmezzük (11. kép), s az így járt párostáncok e mozzanatait is a témánkhoz tartozó adalékként tartjuk számon.³¹

1970, 187.) Ezzel rokon TAUBERT 1717-ben megjelent kézikönyvének leírása is: „Ich habe vor ungefähr 17 Jahren einen solchen Schwerttanz von einem gemeinen Kerl aus Thüringen mit Verwunderung gesehen. Dieser baumstarke Mann tanzte entweder mit zwei grossen blanken Degen, oder wenn er solche nicht bey Händen hatte, mit zwei grossen armdicken Prügeln nach der Bierfiedel oder Sackpfeifen wacker herum. Seine Füsse gingen zwar nach der sapnischen Manier gar gravitatisch und langsam, aber die Arme desto hurtiger und gewaltsamer und zwar so, dass wenn er die eine Hand aufhob und ausholte, indessen die andere zu und niederschlug. Bald hieb er zu beyden Seiten in die Runde, bald über den Kopf, bald ins Kreuz und in die Quere um sich herum, doch solcher gestalt, dass jedesmal ein Schlag hinter, der andere vorwärts ging. Und dies alles verrichtete er mit solcher Geschwindigkeit, dass man kaum merken konnte, wo die Hiebe zu gingen.” (Idézi WOLFRAM, R., 1936/37, 202.)

²⁹ SACHS C., 1933, 76. és 178. Ugyanilyen mutatványos formulát sejtethünk a botolók olyan változataiban, amikor a botra támaszkodva táncolnak, s hanyatt átfordulnak hidszerű tartásba. I. MARTIN György, 1970, 187.

³⁰ Beham ábrázolását értékeli WOLFRAM, R., 1936/37, 40., közli LOUIS M. A. L., 1963, a IX. táblán. Meckenem rézmetszetét pedig I. BOEHN, Max von, 1925, 40.

³¹ *Somogyi táncok* 71, 147., illetve a kanásztánc elterjedési térképén. Az ügyességi táncok különböző formáinak együttes előfordulására példa a törökkoppányi söprútánc (*Somogyi táncok* 215.), melyben a férfi söprúval, a nő pedig üveggel a fején táncol. Ezzel rokon kanásztáncot ír le ANDRÁSFALVY Bertalan, 1958, 92.: „Kanászosan táncoltak botok és üvegek felett, de asszonyostól. Az velük szemben járta, s gyakran felkapta és fejére tette a pintes üveget.”

9. Részlet Hans Sebald Beham ábrázolásából.

10. Párostánc ügyességi mozzanattal.

11. Üvegestánc, Perkáta (Fejér m.)

Az elmondottakból kitűnik tehát, hogy nemcsak a küzdő karakterű páros botolók, hanem ügyességi táncaink páros változatai is a fegyvertánc-hagyományban gyökerező, sokrétű és széles körben elterjedt formulákat, mozzanatokot őriznek, s fokozott figyelmet érdemelnek a párostáncok archaikus vonásainak a körvonalazásában.

Az eszköz nélküli, de küzdő karakterű *páros cigánytánc* stílusjegyei alapján ugyancsak tánc történetünk régi rétegébe sorolható. Formai sajátosságai alapján ugyanis a szóló és páros cigánytánc egyaránt abba a stílusrétegbe tartozik, melynek történeti gyökerei a körvonalazott hajdútánc periódusba nyúlnak.³² S ezt a feltehető történeti múltat igazolják csalogatós formulái, ezek agresszív vonásai is.

A párostáncok egyik legkorábbi történeti adaléka, a kb. 1000-ből származó latin nyelvű lovagének, a *Rudlieb* táncleírása ugyanis ehhez hasonló, a szerelmi párharcot kifejező csalogatósról ad hírt:³³

³² A cigánytáncról, páros cigánytáncról, valamint az ugrós-legényes típuscsaládhoz kötődő formai sajátosságairól MARTIN György—PESOVÁR Ernő, 1958, 433—435; MARTIN György, 1965. 485—586; és MARTIN György, 1970, passim.

³³ A Rudlieb táncjellemzésének eredeti szövege:
Surrexit iuuenis, quo contra surgit herilis.
Ille uelut falcho se girat et hec ut hirundo;

Felszökell az ifjú s szemben véle a lány
A sólyomhoz hasonlít az, s ez mint fecske száll.
Alig közeledtek, máris elsuhantak egymás mellett,
Támadón nyúl felé, s elröppenni látjuk őt,
Senki nem múlhatja felül a nézők közül
Kettőjük táncát, szökellését és kezük játékát.

S a csalogatós formulának ezt a *Rudlieb* által leírt típusát, a támadón udvarló magatartást, a szelíd madarat űző ragadozó hasonlatát és a táncosok suhanását ismerhetjük fel a 16. századi magyar költészetben, BALASSI Bálint táncot jellemző soraiban. A Bebek Judit nevére írott költeményben³⁴ így idézi ezt a táncos magatartást:

Kiki ő vele táncát eljárni oly igen kívánja
Mert mint főr után ha magasságból magát sólyom rúgja
Oly nagy sebesen táncát ő járja, nem mozdul dereka,

S ugyancsak e csalogatós típus egyik vonását, a táncosnő suhanását villantja elénk a Júlia szépségét dicsérő soraiban is:³⁵

Duna lefolytában rugaszkodott sajka
mely sebességgel mégyen
Táncát ő úgy járja, merőn áll dereka
mintha csúszna sík jégen
Valahová lépik, sok szemek kísérik
csudálván jár mely szépen.

A török fogságban sínylődő WATHAY Ferenc pedig így idézi fel az egykori kedves napok emlékeként e párostánc egyik jellemző mozzanatát:³⁶

„Mert nincsen itt módjok, semmi víg italjok törököknek hegedűjök
Kit szép citerával, s gyöngye virginállal ők megpöndítettetnek
hosszú palotában egymást űző táncban, ők semmit gyönyörködnek.”

Az agresszív csalogatás e költői képét, a szelíd madarat űző ragadozó madár párostáncre jellemző vonását megtaláljuk a táncfolklórban is. A kárpáti lengyelek *goralski* néven ismert párostáncában³⁷ a férfi karját

Ast ubi conueniunt, citius se preteriebant;
Ils se movisse, sed cernitur illa natasse,
Neutrum saltasse neumas manibus uariasse
Nemo corrigere quo posset, si uoluisset.

Közli német fordításával együtt SACHS, C., 1933, 181.

³⁴ ECKHARDT Sándor, 1951, 33.

³⁵ ECKHARDT Sándor, 1951, 99.

³⁶ Régi Magyar Költők Tára XVII. század I. 174.

³⁷ MTA Ft: 826.

12. Goralski.

időnként széttárva járja a nőt kerülgető csalogatós részt (12. kép). Az egyik albán szerelmi párosban is a sas repülését idézi a férfi széttárt karja,³⁸ s hasonló vonásait ismerjük a kaukázusi párostáncoknak. Távoli párhuzamként pedig érdemes utalnunk az észak-etiópiai tigrék *aurusz* (azaz galamb) nevű csalogatós szerelmi táncára,³⁹ amelyben ugyancsak a galamb és a ragadozó madár párharca elevenedik meg. A szájával és hónalja puffogatásával a galamb bűgását imitáló, félénk mozgású nő körül nyílsebese cikázik a kitárt karú, vállkendőjét szárnyyszerűen lobogtató férfi.

E néhány analógia alapján méltán tekinthetjük tehát a madár repülését idéző kartartást is a küzdelmet megelevenítő csalogatás egyik karakterisztikus vonásának, s az 1670 körüli *Vásárhelyi daloskönyv* táncjellemezése ennek egyik hazai történeti adaléka:

Sebes sólyom jókedvében
Magát mint mutatja
Repül vígan, de szárnyait
Vesztég, vígan tartja.

S feltehető, hogy e táncot kísérő kartartásra utal e táncnóta néhány leg-szebb sora is:⁴⁰

³⁸ ANDRÁSFALVY Bertalan, 1963, 76.

³⁹ MARTIN György, 1966, 436.

⁴⁰ STOLL Béla, 1956, 96.

Tagaidnak hordozása
Mint vizeknek szép folyása
Csendes elmúlása.

A történeti források is igazolják tehát, hogy a táncfolklórban élő, küzdő karakterű párostáncaink, illetve ezek másodlagos formái több évszázados hagyomány nyomait és jegyeit őrzik. Tánckultúránk történetének olyan élő emlékei, melyek mögött felsejlenek a párostáncok korai típusaira, előtörténetére utaló vonások. E korai típus jellemzője az agresszív csalogató forma, melynek középkori gyökereit feltételezhetjük a *Rudlieb* táncjelenete alapján. A párostáncok történetének további összetevőire pedig a párbajszerű fegyvertáncokban gyökerező páros botoló, s az ugyancsak fegyvertánc hagyományokat őrző, bemutató jellegű ügyességi táncok alapján következtethetünk.

A párostáncok történeti folyamatáról, egyes elemek új formában is tovább élő vitalitásáról pedig a pásztorok botoló karakterű párostáncai tanúskodnak. Az eszközzel járt, nagy múltú csalogató forma ebben az esetben új táncstílusunk párostáncával, a korábbi hagyományt átértékelő és magába olvasztó csárdással ötvöződött.⁴¹ S ugyanezt mondhatjuk a páros cigánytánc, illetve a 16–17. század küzdő karakterű, egymást űző táncának csalogató formuláiról is. Ezek megszélidült változatai élnek tovább a kifejezetten udvarló karakterű szerelmi páros változataiban, így páros ugrásaink és a csárdás csalogató formuláiban.

A táncok adatai

I. *Páros cigánybotoló*. Nyírvasvári (Szabolcs-Szatmár m.) Táncolta: Rostás István 34 é. és Balogh Mihályné Rézműves Juliska 28 é. (MTA Ft. 322. 8. sz. tánc). Gyűjtők: Berkes Eszter, Halmos István, Lányi Ágoston, Martin György, Pesovár Ernő 1956. X.

II. *Páros pásztorbotoló*. Kékcse (Szabolcs-Szatmár m.) Táncolta: Juhász József 59 é. pásztor és Nyircsák Ferencné 45 é. (MTA Ft. 279. 5. sz. tánc). Gyűjtők: Baackai Katalin, Halmos István, Pesovár Ernő 1956. III.

III. *Páros kanásztánc*. Szenyér (Somogy m.) Táncolta: Filagics István 55 é. és Tisler Antalné 60 é. (MTA Ft. 190.) Gyűjtők: Kiss Márta, Pálfi Csaba 1954. V. A tánc szöveges leírását l. Somogyi Táncok Bp. 1954. 83–90. old.

IV. *Páros cigánytánc*. Kölcse (Szabolcs-Szatmár m.) Táncolta: Lukács Sándor 25 é. és Tanta Júlianna 23 é. (MTA Ft. 404. 9. sz. tánc). Gyűjtők: Erdélyi Tibor, Maác László, Martin György 1958. IX.

⁴¹ A Kárpát-medencében a 16. századtól nyomon követhető, forgós karakterű, tehát a csárdás előtörténetét jelző párostáncokkal (Pesovár Ernő, 1967, 118–119.) is ötvöződhetett a botolószerű csalogató. Ennek nyomait őrzi a goralski baltával járt változata (*Slovenské Ludové Tance* sorozatban MTA Ft. 458. II.), s ilyen karakterű párosról számol be a következő adalék: „Auch die Serben haben einen kühnen, kecken Waffentanz. Jeder Tänzer schwingt um, und wirft über sein und der Geliebten Haupt ein schneidiges blinkendes Streitbeil, das er mitten im verschlungenen Zweytanze wieder beim Stiele auffängt.” Massmann leírása alapján idézi WOLFRAM, R., 1936/37, 144. és ANDRÁSFALVY Bertalan, 1963, 76.

no. 137

c.
etc.

simile...

= kánászbot ;

- szaknya ;

1.

The musical score is written on a grand staff. The top staff is a vocal line in treble clef. Below it are several instrumental staves, each with its own clef and key signature. The notation includes notes, rests, and various markings such as 'X' and 'T' which likely correspond to the legend. There are also some handwritten-style annotations and symbols throughout the score.

$\text{♩} = \text{cca } 168$

This system contains a vocal line in treble clef and piano accompaniment for the right and left hands. The tempo is marked as $\text{cca } 168$. The piano part includes various articulation marks such as accents, slurs, and staccato marks, along with detailed fingering. A *simile* marking is present above the piano part. The system concludes with a repeat sign.

A single line of musical notation for the vocal part, continuing the melody from the first system.

The piano accompaniment for the second system, showing the right and left hand parts with various musical notations and articulation. A boxed **II** marking is located to the left of the system.

The piano accompaniment for the third system, continuing the instrumental part with detailed fingering and articulation.

Gusto

The image displays a musical score for a piece titled "Gusto". On the left, there is a single melodic line in a treble clef. To its right, there are four staves of piano accompaniment, each with a different rhythmic pattern. Below these staves are four systems of figured bass notation, each consisting of a vertical column of letters (A, B, C, D) and symbols (circles, squares, diamonds, crosses) indicating fingerings and ornaments. The first system includes a circled square symbol, the second a circled square with a diamond, the third a circled square with a diamond and a square, and the fourth a circled square with a diamond and a square. The notation is dense and detailed, typical of Baroque or Classical era manuscripts.

III.

$\text{♩} = 140$

simile...

17.

$\text{♩} = 140$

Ernő Pesovár

OUR COUPLE DANCES OF FIGHTING CHARACTER

The most archaic type of the couple dances of fighting character in Hungary is the stick-dance performed by north-east Hungarian gipsies in couples. In this dance there appears the stylized struggle of man and woman; the man is turning his stick, during his attacking actions the woman enters the struggle without any weapon, only dancing. The stick-dance of the shepherds performed in couples in the same region is also related to it, and data from the Hortobágy, northern Hungary and the Bakony hills give evidence to a previous wider sphere of occurrence of the same dance. It is the secondary forms of the couple dances of fighting character that have survived in the couple varieties of the skilful dances (swineherd-dance, broom dance), and it is also the aggressive single combat of love that characterizes the couple dance of the gipsies performed without a weapon, and in which the rules of fighting are the same as with the stick-dance performed in couples.

The courting behaviour, i. e. the lyricism of the classical couple dances, is missing from the presented types of couple dance. On the basis of their features of both content and form, it can be supposed that these dance forms are the relics of great past in the dance history of not only Hungary but the whole of Europe.

This supposition is given evidence by the facts that the dance forms performed with weapons are organic parts of the war-dance tradition that has its roots in the 16th-18th century Hajdú-dance, and that in the skilful dances also a war-dance tradition demonstrable all over Europe survives. The characteristic features of the couple dances of fighting character performed without a weapon, i. e. the set forms of triggering off the struggle between the bird of prey and the tame bird can be recognised not only in the dance folklore of East Europe and the Balkans, but also in the 16th and 17th century historical sources, and it is the dance description of the *Rudlieb* that can be considered as their earliest relic.

The historical sources also prove that our couple dances of fighting character living in the dance folklore, or their secondary forms have preserved imprints and signs of a several-century-old tradition. They are such relics of the history of our dance culture among which some features pointing to the early types and prehistory of the couple dances make themselves felt.

IRODALOM

- ANDRÁSFALVY Bertalan
 1958 *Uradalmi cselédek és pásztorok táncagyománya Tolna és Somogy megyében.* In: *Táncstud. Tan.* Bp. 89–94.
 1963 *Párbajszerű táncainkról.* *Ethn.* 55–83.
- BÉRES András
 1960 *Hortobágyi pásztor táncok II.* In: *Táncstud. Tan.* 1959–1960. Bp. 297–308.
- BOEHN, M. von
 1925 *Der Tanz.* Berlin.
- ECKHARDT Sándor
 1943 *Az ismeretlen Balassi Bálint.* Bp.
 1951 *Balassi Bálint összes művei I.* Bp.
- ÉBNER Sándor
 1933 *Zselici kanászélet.* *Ethn.* 150–156.
- GÖNCZI Ferenc
 1944 *Somogyi betyárvilág.* Kaposvár.
- KAPOSI Edit—MAÁCS László
 1958 *Magyar népi táncok, táncos népszokások.* Bp.
- KRESANEK, J.
 1959 *Historické korene hajduskeho tanca.* In: *Hudobnovedné Studie III.* 136–162.
- LAJTHA László—GÖNYEY Sándor
 é. n. *Tánc.* In: *Magy. Népr.* IV.³ 76–131.
- LOUIS, M. A. L.
 1963 *Le folklore et la danse.* Paris.
- MARTIN György
 1965 *East-European Relations of Hungarian Dance Types.* In: *Europa et Hungaria.* Red. ORTUTAY Gyula et BODROGI Tibor. Bp. 469–516.
 1966 *Az etiópiai táncok sajátosságai és főbb típusai.* *Ethn.* 423–460.
 1968 *A botoló nóta.* In: *Magyar Zene-történeti Tanulmányok.* Bp. 201–221.
- 1969 *Der siebenbürgische Haiduckentanz.* *Studia Musicologica* 301–321.
 1970 *Magyar tánc típusok és táncdialektusok.* Bp.
- MARTIN György—PESOVÁR Ernő
 1958 *A Szabolcs-Szatmár megyei monografikus tánckutató munka eredményei és módszertani tapasztalatai.* *Ethn.* 424–436.
- MOLNÁR István
 1947 *Magyar táncagyományok.* Bp.
- MORVAY Péter
 1956 *A pásztor tánc színpadi pályafutásának kezdetei.* *Táncműv. Ért.* 48–58.
- PESOVÁR Ernő
 1967 *A csalogató csárdás.* In: *Táncstud. Tan.* 1965–1966. Bp. 115–142.
 1969 *Der Tändel Tschardasch.* *Acta Ethn.* 153–185.
 1971 *Tánc történeti emlékek Vas megyéből.* Vas megyei táncoktatók kézikönyve. Szombathely 5–54.
 1972 *A magyar tánc történet évszázadai.* *Szöveggyűjtemény.* Bp.
 1973 *Die geschichtlichen Probleme der Paartänze im Spiegel der südosteuropäischen Tanzüberlieferung.* *Studia Musicologica* 141–163.
- PESOVÁR Ferenc
 1960 *Fejér megyei népi táncok I. Alapi táncok.* In: *Alba Regia* 1. 99–145.
 1969 *Kanásztánc és söprűtánc. — Mutatványos táncaink két típusa. —* In: *Táncstud. Tan.* 1967–1968. 93–125.
- Régi magyar költők tára.
 1959 *Régi magyar költők tára. XVII. század 1. (Sajtó alá rendezte: STOLL Béla.)* Bp.

- RÉTHEI PRIKKEK Marián
1924 *A magyarság táncai*. Bp.
- SAGHS, C.
1933 *Eine Weltgeschichte des Tanzes*.
Berlin.
- Somogyi táncok
1954 *Somogyi táncok*. (Szerk.: MOR-
VAY Péter—PESOVÁR Ernő.) Bp.
- STOLL Béla
1956 *Virágénekek és mulatónóták*
XVII—XVIII. század. Bp.
- SZABOLCSI Bence
1947 *A magyar zenetörténet kézikönyve*.
Bp.
1954 *Népzene és történelem*. Bp.
1959 *A magyar zene évszázadai*. Bp.
- TAKÁCS Sándor
é. n. *A magyar múlt tarlójáról*. Bp.
- TÓTH, Š.
1967 *A szlovák néptáncok alaptípusai*.
In: *Táncstud. Tan.* 1965—1966.
Bp. 197—208.
- WOLFRAM, R.
1935 *Der Spanltanz und seine euro-
päische Verwandten. Ein weit-
verbreiteter Geschicklichkeits-
Schwerttanz*. In: *Oberdeutsche*
Zeitschrift für Volkskunde. Wien
35—47.
1936/37 *Schwerttanz und Männerbund*.
Kassel. Lieferung 1—3.
1951 *Die Volkstänze in Österreich und*
verwandte Tänze in Europa.
Salzburg.
1966 *Altformen in Tanz der Völker*
*des Pannonischen und Karpaten-
raumes*. In: *Volksmusik Südost-
europa*. München 109—139.

MARTIN GYÖRGY

A TÁNCOS ÉS A ZENE

(TÁNCZENEI TERMINOLÓGIA KALOTASZEGEN)

Réthei Prikkel Marián emlékének

Egy monografikus táncos egyéniségvizsgálat¹ fejezeteként két összefonódó — eddig elhanyagolt — kérdéshez nyújtunk adalékokat: 1) *A zene és tánc összefüggésére vonatkozó paraszti tudatanyaghoz* és 2) az ezzel kapcsolatos *népi terminus technikusokhoz*.² E kérdéseket nem a hivatásszerűen muzsikáló cigányzenész szemszögéből közelítjük meg, hanem a hangszeres zene legfőbb közönségét jelentő paraszttáncos véleményei és gyakorlata alapján.

A népi alkotások életének, funkciójának és jelentésének vizsgálata keretében egyik fontos feladat a *hagyományozó-alkotó egyéniség tudati megnyilvánulásainak, vélekedéseinek vizsgálata* is. A folklór-alkotásokkal kapcsolatos intencionális adatanyag nemcsak az egyéniség és közösség viszonya általános kutatásához vagy a paraszti tudat egyes tartományainak feltárásához nélkülözhetetlen forrás, hanem az egyes alkotások elemzéséhez is. A hagyományozó-alkotó-előadó véleményeinek — vagyis a reprodukáló és újraalkotó folyamat tudati tényeinek — vizsgálata nélkül az egyes alkotások értelmezése is mellékvágányra futhat. A népköltészet, díszítőművészet

¹ Egy kiváló kalotaszegi paraszttáncos — Mátyás István — személyiségének, alkotó egyéniségének és teljes táncanyagának vizsgálatához mintegy két évtizedes anyaggyűjtést végeztem. Táncának első — Molnár István által 1941-ben történt — rögzítésének segítségével fejlődésének három évtizedes szakaszát lehet átfogni. E terjedelmes, hosszú és türelmes anyaggyűjtést igénylő munka egyik előkészületi fázisa — akkor még csekély anyag alapján — egyetemi szakdolgozatom volt [MARTIN György, 1958]. Ma a gyűjtést nagyjából lezártnak tekintem, mivel a hatvanadik évét meghaladó adatközlőm anyagában lényeges változásra nem számíthatok. Az 1941 és 1969 között — a különböző időpontokban lejegyzett és filmre vett rögtönzéseinek, táncváltozatainak együttes mennyisége eléri a félszázat, ami zenei ütemekben kifejezve meghaladja a 2000 ütem terjedelmet. Egy készülő monografikus munka egyik részfejezete e dolgozat. Mátyás István anyagából az eddigi szórványos közlések: MOLNÁR István, 1947, 348; MARTIN György, 1964, 208; *Uő.* 1965, 510; *Uő.* 1974, 31.

² A magyar néptánc terminus technikusainak egyetlen összefoglalása 70 éves: RÉTHEI PRIKKEK Marián, 1906. Kissé átdolgozott változata pedig több mint 50 esztendő: RÉTHEI PRIKKEK Marián, 1924, 239.

vagy a népszokások területén könnyebb a használatra és jelentésre vonatkozó tudatanyag megközelítése. Ezek javarészt nyelvhez kötődnek, s konkrét — legfeljebb elhomályosult — jelentéstartalmak hordozói, tükrözői, s rendszerint zártabb, állandóbb formai-szerkezeti alakulatban jelennek meg. Az olyan elvont, s egyben nyílt, változékonyabb szerkezetű jelenségeknél viszont — mint amilyen a tánc és a hangszeres zene — jóval nehezebb az alkotások tudati mozgatóinak vagy tükröződésüknek megragadása.

Különösen a tánc és zene összefüggésének igen elvont kérdéskörében úgy tűnhet, hogy az ilyen természetű kutatás csupán közhelyszerű általánosságokhoz vezet. Az eddigi kísérleteink nyomán összegyűlt adatok azonban arra mutatnak, hogy még ezen a területen is várhatók bizonyos eredmények, s akad köztük olyan is, amely magának a táncnak, zenének és összefüggésüknek értelmezési szempontjait is gazdagítja. Épp ezért a kutatói elemzés eredményeit érdemes összevetni, ellenőrizni azokkal a tudati megnyilvánulásokkal, amelyek maguktól az alkotó, előadó egyéniségektől származó intencionális adatokból fejthetők ki. A kettő között mutatkozó esetleges ellentmondások feltárása is fontos tanulságokkal szolgálhat.

Népzene kutatásunk nem adott még megfelelő képet *a zenei hagyományban élők általános zenei ismereteiről*, különösen arról nem, hogy *milyen zenei fogalmak, milyen terminusokkal élnek parasztságunk körében*. A népi zenei terminológia kutatásának szükségességére utaltak ugyan,³ s az egyes monográfiák tartalmazznak is erre vonatkozó elszórt adatokat,⁴ de nagyobb terjedelmű, rendszerezett közlés még nem történt. Különösen hiányolható ez a vizsgálat a muzsikálással hivatásszerűen, tudatosan foglalkozó zenészek körében, de a nem zenész közönség vizsgálata sem érdektelen. Jelenlegi közlésünk arra utal, hogy a parasztság körében az egyes zenei fogalmak, jelenségek sokkal több sajátos terminusa él, mint eddig sejtettük. Különösen nagy a száma azoknak, amelyek a gyakorlati zenélés és a tánc szempontjából fontosak. Néhány esetben kifejezetten közösségi jellegű terminusokkal találkozunk, máskor pedig egyéninek tetsző, alkalmi, de igen találó, érzékletes kifejezésekkel. E terminusok azt mutatják, hogy a zenét mindennapi életében használó parasztság körében is több olyan elvont fogalom él, amelyeket az írásos zenekultúra többnyire nemzetközi

³ BARTÓK Béla, 1936; VARGYAS Lajos, 1952.

⁴ VARGYAS Lajos, 1942; JÁRDÁNYI Pál, 1943; DINCSEK Oszkár, 1943; LAJTHA László, 1954a; 1954b; 1955; 1962; HALMOS István, 1959; MANGA János, 1965; SÁROSI Bálint, 1967.

műszavakkal jelöl. Figyelemre méltó, hogy a zenei és tánc-terminusok rendszerint keverednek, s egyazon kifejezés párhuzamosan a táncra és kísérőzenéjére is használatos.⁵

*

A következőkben *egy kiváló kalotaszegi paraszttáncos, a magyarvistai Mátyás István⁶ a zene és a tánc kapcsolatára vonatkozó ismeretanyagát* mutatjuk be.⁷ Mátyás az egész magyar népterület viszonylatában is a kiemelkedő táncos egyéniségek közé tartozik, de énekesként közepes. Hangszerismerete csekély. Fiatal korában alkalmi parasztszereplésben bűvölt, s az utóbbi években pedig saját szórakozására tangóharmonikázni kezdett. Vokális dallamismerete nem haladja meg korosztályának átlagos dalu-

⁵ Különös, hogy a paraszti gondolkodás a különböző jelenségek hasonló típusú mozzanatait, szerkezeti egységeit magától értetődően azonos terminus technikusokkal megjelölve absztrahálja, míg a tudományos gondolkodásban olykor évtizedek kellenek ahhoz, hogy a különböző folklórágak vagy műfajok terminológiai egyeztetése megvalósuljon.

⁶ Mátyás István [melléneve Mundruc: a. m. büszke, szép, kedves] 1911-ben született a Kolozs megyei Magyarvistán [Viștea, jud. Cluj] többgyermekes szegényparaszt családból. Helyzetén házasságával javított, módos gazdálányt vett feleségül. A Vistát környező magyar és román Nadas menti falvakon kívül (Nadas-Nádásel, Gorbó-Gírbău, Türe-Turea, Méra-Mera, Bács-Baciu, Szucság-Suceag, Bogártelke-Băgara, Nadasdaróc-Dorolt) legénykorában téglagyárban Kolozsvárott, részesaratóként Kendilónán [Luna de Jos], vasútépítő alkalmi munkásként az Udvarhely megyei Szederjesen dolgozott rövid ideig. Katonai szolgálatát a moldvai Dorohoiban és a besztercei Borgóprundon [Prundu Birăuului] töltötte, a második világháború alatt szovjet hadifogságba került. A harmincas évek végén a SZENTIMREI Jenő által — kalotaszegi parasztszereplésből szervezett — színjátszó csoport tagjaként néhány erdélyi és magyarországi városban is megfordult. Hosszabb ideig nem élt távol falujától, elsődleges létalapját mindig az otthoni földmunka jelentette. Idős korában a helyi termelőszövetkezetben földművesként és ácsmesterként dolgozott, olykor alkalmi munkát is vállalt Kolozsvárott. Tánc és zenei hagyományanyagán az idegen környezettel való érintkezés alig hagyott nyomot. A másutt látottakat érdeklődéssel figyelte, értékelt, de a táncra és zenére vonatkozó átélte és alkalmazott ismeretanyaga csak közvetlen környezetének, a Nadas mentének hagyományaiból táplálkozik. Kivételes táncéletessége és nagyfokú zenei érzékenysége következtében ezt a hagyományt magas szinten, különös tudatossággal és öntudattal képviseli. Mindez jó emlékezettel és szóbeli kifejezőkészséggel is párosul.

⁷ Mátyás Istvántól a közölt intencionális adatokat 1956 és 1970 között több alkalommal gyűjtöttem Magyarvistán és Budapesten rövidebb-hosszabb együttléteink alkalmával, kéziratot feljegyzések, majd magnetofonfelvételek formájában. Az adatgyűjtés első időszakában megelégedtem a magától, véletlenszerűen tett megjegyzéseivel. Formakincsének, alkotómódszerének jobb megismerése céljából a táncok eltáncolása után tettem fel kérdéseimet. Több ízben volt alkalmam táncoktatás közbeni magatartását, módszerét megfigyelni és ekkor tett megjegyzéseit rögzíteni. Később a táncról készült filmfelvételek levetítése és tánczenei felvételek lehallgatása közben tett megjegyzéseit, magyarázatait is feljegyeztem. Végül a már teljes — táncleírással is lejegyzett táncanyag — birtokában szinte motívumonként haladva arra törekedtem, hogy nyelvi megfogalmazásban is rögzíthessem a rendkívül gazdag formakészletű, tudatos táncos tánctechnikára, táncalkotásra, zenével való összefüggésre vonatkozó gondolatait.

dását, dallamkészletét azonban a „fütýerelve”⁸ előadott hangszeres dallamok — amelyeket az énekelteknél jóval többre becsül — lényegesen megnövelik.⁹ Ezek ugyanis Mátyás István kedvenc táncához, a *legényes*hez fűződnek, amelynek — saját szavai szerint — „a bolondja”. A hangszeres legényes dallamok iránti vonzódása szoros összefüggésben van az egyes táncfajták közötti rangsoroló értékítéletével: „Többet ért nekem a legényes, mint a leányos csárdás”. — „Alig vártam, hogy valahol elkezdjenek egy legényest muzsikálni, amikor már 16—17 éves voltam. Hát volt szeretőm, s a tánc szünetébe a leányokat ölelgettem. De mikor legényest muzsikáltak, mindjárt otthagytam, kíváncsi voltam, ki az a fiatal betyár, aki legényest akar táncolni.” — „Ha hallok, hogy legényest muzsikálnak. a gerincemben reszket a vér, bizsereg, mint ahogy a szél fújja a levelet, A sejtjeimben érzem a táncot és a zenére összpontosúlok.”¹⁰

A táncnak ez a szinte rajongó kedvelése magyarázza Mátyás István különös fogékonyságát, érdeklődését és ebből fakadó tudatosságát a hangszeres táncdallamok, zene és tánc összefüggése iránt. A dallamokat és a zenei fogalmakat mindig a tánc felől közelíti meg s a táncsal szoros összefüggésben használja. Erre vonatkozó szóbeli nyilatkozatait pontos, szó szerinti formában¹¹ — témánként csoportosítva — adjuk közre. Ezelőtt azonban szükséges az idézendő adatok érthetősége érdekében a legényes táncfajta néhány sajátosságának jellemzése.

A *közép-erdélyi legényes*¹² kalotaszegi altípusa a tánc és zenekíséret illeszke-

⁸ A hangszeres dallamok vokális előadásának gyakori módja és szokása Erdélyben az ún. „fütýerelés”. Virtuóz technikával, a levegő állandó kifúvásának és beszívásának váltakoztatásával fütýölnek úgy, hogy a ritmikai aprózásokat a nyelv függőleges irányú gyors mozgásával, pergetésével hozzák létre. Alsó nyelvállásban a levegő a nyelv fölött, felső nyelvállásban — postalveoláris helyzetben — pedig a nyelv mellett és alatt áramlik. Ez az előadás a hangszeres muzsika kifejezett imitációjára törekszik. Szűk körben olykor csak „fütýerelésre” is szoktak táncolni. Minden faluban akad néhány kiváló s megbecsült, szívesen hallgatott „fütýerelő”, akik sok hangszeres dallamot ismernek s tőlük gyakran még a zenészcigányok is tanulnak ismeretlen hangszeres darabokat. A jó fütýerelők rendszerint egyben jó táncosok is.

⁹ Mátyás István csupán egyetlen tánc típus — a legényes — dallamaiból csaknem 30 dallamtípust ismer. Eddigi tapasztalataink szerint még a kiváló cigányprimások is kb. csak fele ennyit ismernek.

¹⁰ Ez a szenvedélyes táncszeretet nem kivételes, egyedülálló jelenség. A korábbi — Mátyásnál idősebb — nemzedékek jó férfitáncosainál még fokozottabb mértékben tapasztalható, s jóval általánosabb volt. Ezek, ha betévedtek a fiatalok táncába, eleinte szabódtak ugyan, de sohasem tudtak ellenállni a megszólaló zenének. „Ha bejött egy jó táncos öreg a táncba, a fiuk azonnal egy legényest muzsikáltattak. Jöjjön Pista bácsi, vagy jöjjön Marci bácsi, táncoljon egy cseppet! Nincs kedvem fiam — mondta az öreg. Nahát megjön az, mikor a zenészek húzzák! Húzásatok egy legényest neki, táncoljon egyet! Mikor elkezdte a zenész, az öreg már ment is táncolni.”

¹¹ A szövegközlésnél fonetikai hűsége nem törekedtünk, így a szövegek hangtani vizsgálataikra nem alkalmasak.

¹² MARTIN György, 1966; 1973.

désének legtökéletesebb fokozatát képviseli táncaink között. Improvizatív jellege mellett is szigorúan illeszkedik a kísérődallam egységeihez, a zenei periódusokhoz. Az egység kialakulását és megszilárdulását az eredményezhette, hogy a tánc változataihoz mindig a táncdallamok egy meghatározott csoportja — az ún. *kanásztánc* [*ardeleana, kolomejka, vágáns*] ritmusú dallamok kapcsolódnak. A hangszeres előadású, gazdagon figurált, ♯-os mozgású, szinkópákkal átszótt 2/4-es legényes dallamok tetrapodikus sorokból állnak, s két [néha három] zenei periódusból épülnek fel. E dallamok többsége A Av B Bv szerkezetű, főkadenciájuk I. Tempójuk: ♩ = 116—128. Kontrakíséretük az egyenletes ♩-os ún. „gyorsdűvő”, mely a periódusok végén meg-megszakadva emeli ki, hangsúlyozza a zárlatot.

A tánc formai-szerkezeti alapegysége a dallam kétsoros periódusainak terjedelemben megfelelő nyolcütemes táncmondat. Ez a táncszakasz többnyire négy, azonos terjedelmű, kétütemes motívumból épül fel. Közöttük sorrendben az utolsó mindig határozott ritmikai és plasztikai zárlatot képező zárómotívum. A ♩-os ritmikai alapértékekben mozgó táncmotívumok sorozata a második dallamsor — a zenei periódus, ill. táncszakasz végére érkezve ♩ ♩ vagy $\square \square \square \square \square$ ritmusban zárul. A tánc plasztikai értelemben vett zárása mindig a relatíve hangsúlyos ütemrésze, a második negyedre esik. Ez a késleltetett zárás a tánc folytatásában, a következő szakasz megkezdésében bizonyos technikai nehézséget, zökkenőt jelentene, ha ennek áthidalására a kalotaszegi táncosok nem alkalmaznának minden táncszakasz élén egy kezdőformulát, ún. „bekezdést”. Ez tulajdonképpen a súlyos zárás utáni könnyed folytatás biztosítására szinte mechanikusan alkalmazható átvezető, kötőmotívum. A kezdőformula állandó jelenléte a kalotaszegi legényes szakaszainak szerkezetét alapvetően meghatározza s rendszerint a b b c felépítésűvé alakítja. A kezdőformula s vele a sajátos szakaszfelépítés kialakulása végső fokon a ritmikailag késleltetett plasztikai zárlat következménye.

I. A TÁNC ÉS ZENE ÖSSZEFÜGGÉSÉRE VONATKOZÓ ADATOK

1. A tánc megtanulásának előfeltétele a táncdallamok ismerete, mert a kettő között szoros összefüggés van. A dallam pontos elsajátításához a megfelelő zenehallás mellett a sokszori zenehallgatás és a füttyölés útján való gyakorlás szükséges.

a) „Először meg kell tanólni füttyölni a figuráshoz, a zene mellett ülni, hogy ömöljék belé a nóta az embernek a fejibe, mert a nóta vezeti, a fej vezeti a táncot. A harmonikást sem az ujjá vezeti a nótára, hanem az esze.

Azért megy az ujsa begyibe a hangszer lefogása, mert minden ujját az esze válogatja, hogy hova tegye. Ha valakinek nincs zenehallása, akkor az ujsa mind járhat, mer' az nem oda megyen, ahova kell. Akinek van jó füle, zenehallása, mingyár' megkapja a hibát, akármilyen prima zenésznél is, ha az egy falcs hangot fog. Akkor azt mondom: Na állj meg barátom, ezt az egy hangot kiegészítem, mer' falcs! Lefütyölöm neki azt a hangot, hogy oda fogja le."

b) „A táncos úgy kell fütyölnön, ahogy a zene játszik. Úgy el kell tudja fütyölni a legényest, ahogy az a zenész elmuzsikálta. Ha nem úgy fütyöli el s megtanólja a táncot úgy, akkor másképpen csinálja, mikor a zenész húzza, nem a zenével. Addig míg a legényes nóta nem ömlik belé úgy a fejibe, hogy tudja, addig nem tanól meg táncolni. Tehát mindig az az első!"

c) „Először fütyölni kell megtanólni, aztán táncolni. Így tettem, mikor nekifogtam tanítani táncolni a fiúkat.¹³ Üljetek le mind a padra! Megmagyaráztam nekik úgyesen: Én fütyölök, aztán ti is. Amelyik leghamarább megtanólja fütyölni a legényest, az tanól meg leghamarább táncolni is. Fütyöltem és megmutattam nekik négy-öt pontot. Sorba állítottam őket, s akkor én közbül állottam: Na — mondom — egyszerre! Akkor neki-kezdtem fütyölni. Aztán elmentünk a táncba, elésoroltam a fiúkat: Gyertek álljatok ide sorjába, lássam mit tanóltatok! Hal'lám itt zene után hogy megy a tánc? Na most húzzatok legényest!"

d) „Először jöjjön bele az az ifjú abba a legényes táncba, hogy mi is akar az lenni. Kapja meg a nótának az alakját, hogy mikor kell ütni, mikor kell lekoppintani és akkor mikor abba belejön, akkor aztán mutatok erősebb figurát neki."

e) „Aki a zenét megtanólja először, annak a bekezdője már úgy indult meg, ha csak egy figurát vagy kettőt csinál is meg, az rendes lesz. Akkor már tudja, hogy hol kell leesni, és hun kell felugrani, hun kell lábat ütni és hun kell a bokát összezsapni. Mer' az ész, s a nóta kell vezesse az ütéseket. Anélkül heába csinálja. Ha nem nóta után megy a tánc, akkor nem jó. Akárhogy tudja a figurákat pontosan, ha nem gyün nóta után, nem jó. A figurákat nagyon sokat kell csinálni, de belé kell rakni a kótába. Mer' ha nem kóta után megy, akkor falcs az egész."

f) „A figurás [táncos] a nóta után kell járja. A lépés, a koppintás a nótát kell tapossa. Ettől kell tudja az ember feje, hogy hányszor kell megütni

¹³ Mátyás István az ötvenes évek közepe óta — a vistai parasztfiatalok kérésére — több ízben rendezett afféle paraszti táncanfolyamot. Egy-egy korosztály serdülő legénykéi házához gyülekezve tanulgatták tőle esténként a legényest némi természetbeni ellenszolgáltatás fejében. Tanítással kapcsolatos megjegyzései erre vonatkoznak.

a lábát, hányszor kell megtekerni a zárásig a nóta után. A nóta, a füttyölés kell hozzá az ütésekhez. Arra kell ügyelni, hogy a zárás jól koppanjon le. Kapjuk csak meg egyszer a zeneszót, hogy mikor kell lekoppintani! A nóta lefordul, egy fordulásra akkor pontosan megáll [a tánc]. Igen, mert anélkül nem jó a legényes. S aztán jó a másik [figura].”

2. *A táncdallamok ismerete elsősorban a táncbéli záratok helyének felismerése, ill. a tánc tagolása miatt fontos.*

a) „Sohase hosszabb a nótának az oldala, és a végére mindig le kell esni.”

b) „Csak a nóta leütése a fontos.”

c) „A keresztezésnél vagy krucsánál,¹⁴ mikor jobbra és balra csinálom, mindig meg kell várni a nótát.”

d) „Egy pillanatig meg kell állni, meg kell várni a nótát, mer’ ha rögtön indulok ki tovább, akkor nem jó.”

e) „A zenének a lezárását mindig valami jelenettel kell megmutatni, ami formál [= hasonlít, egybevág] a lezárással. Ha a hang zár, zárok én is, s akkor tovább csinálom a másikat [figurát].”

f) „Van, amikor a tapsösszeütés zárja a nótát.”¹⁵

g) „A félenugrás bezárja saját maga-magát. Addig csinálom ötször, hatszor, tízszer, amíg a nóta végez, s akkor magától leesik.”¹⁶

h) „Ez az egyik bekezdője a nagyugrásnak. Ezt addig kell csinálni, amíg elérkezik a nóta, hogy a lezáró odakövetkezik.¹⁷ Mer’ a nóta addig egy oldalat teljesen befordul. Próbálja valaki megcsinálni a nagyugrást, hogy előtte ne csinálja meg azt a figurát és találjon el a nóta után és a be-záró legyen rendes időbe. Míg fiatalabb voltam, addig megcsináltam négyszer a nagy felugrót, amíg nem fordult a nóta.”¹⁸

i) „A lezáró nincs mindig hozzárajzolva a figurához. Ezt meg kell raj-zolni, mert bé kell zárjak. Tanáljak ki valamit, de úgy, hogy zárjak le.

¹⁴ Krúcsa (Crucea) román szó: a. m. *kereszt*. Mátyás István egyik motívum-elnevezése, melyre a lábak keresztezése a jellemző. A motívum szimmetrikus ismétlése csak lezárás és pillanatnyi szünet közbeiktatásával lehetséges. Lásd az 1. sz. táncírás-példát.

¹⁵ A táncszakasz zárómotívumát kiegészítő tapsolásról van szó. Lásd a 2. sz. tánc-írás-példa utolsó ütemét.

¹⁶ A „félenugrás” Mátyás motívum-elnevezése a táncmesteri gyakorlatban „nagy-harang”, a klasszikus balettben pedig „cabriole” nevet viselő motívumra. E motívumból felépülő táncszakaszt [lásd a 3. sz. táncírás-példát] jellemzi.

¹⁷ A „nagyugrás” és „bekezdője” Mátyás motívum-elnevezései. Lásd a 4. sz. táncírás-példát. Egyik legszebb és legnehezebbnek tartott motívumát, a „nagyugrás”-t (3–4. mot.) a „bekezdő” (1–2. mot.) mintegy előkészíti.

¹⁸ Fiatal korában ezt a komoly fizikai megerőltetést igénylő motívumot az előké-szítő „bekezdő” nélkül, egymás után többször ismételve is alkalmazta, mint ezt az 1941-es filmfelvétel is bizonyítja. Lásd az 5. sz. táncírás-példát.

Csináljon, amit akar, de zárja bé, mikor a nóta azt mondja, hogy: [kétütemes perióduszáró kádenciát füttyöl]. Akkor már neki oda kell ütni a lábát, mer' akkor zárni kell."

j) „A figurásba az az ambíciója a zenésznek, hogy sarkoson muzsikáljon. Ott zárni kell, nincs pardon. Mindig kell zárni. Az ütést úgy kell pászítani, hogy le kell essék.¹⁹ Addig csinálhat akármit a nóta után kétszer, háromszor, amíg a nóta megy, de akkor kell, hogy koppanjon, akkor le kell zárni."

k) „Mindegy akármit csinál, ha mind kecskebukát is hány, de ha legényest akar dolgozni, akkor zárja le a nótát akkor, amikor kell. Aztán közbe, mikor a nótát húzzák, hogy mit csinál az nem számít, csak a nóta után csinálja. Én nem szoktam elvíteni, csak néha-néha esetleg. Ezer közül egyszer, ha melléje ütök. Akkor nem tartottam be a rendes pontot, a végít."

l) „Aki tud táncolni legényest, az soha nem üt félre. Amit csinál, ki kell jöjjön a nótának a végire, s akkor kezdi a másik pontot. Az nincs be rajzolva, hogy na most így kell csinálni, s aztán akkor többet ehhez nem lehet tenni semmit, vagy nem lehet odaforrasztani. De lehet, csak nóta után essék. De ha nem nóta után megyen, akkor akármilyen figurát csinál, az nem jó. Sokan olyan gyönyörű szép hajigalós lábokkal vagy összegöröcsödve táncolnak vagy felugranak, de ha nem a nóta után men, akkor nem jó."

m) „A taktust a zene dirigálja, hogy mikor zárjon. A leesés mindig zárás. Mikor figurázik az a fő, hogy sarkoson figurázzon. A figurát egyik a másiktól meg kell különböztetni, mer' ha folyamatosan csinálja az ember, akkor se eleje, se hátulja nincsen a táncnak. Pontosan kell táncolni."

n) „Ha elkezdek a nóta elején egy figurát, mindig csak addig csinálom, ameddig a nótának vége van. Ha egyforma figurát csinállok végig, amíg a nóta lezár, akkor nem cifrás a figura. De ha a nótát félig megcsinálom evvel, a másik felét mással és a harmadikkal lezárom, akkor már cifrább, nem egyforma.²⁰ Egy ilyen nótalezárásba több figura is van, pl. lezárom ke-

¹⁹ Az „ütés leesése" kifejezés a plasztikai értelemben vett zárásra vonatkozik. Az ütésnél levegőben lévő láb, ugyanis — mely tulajdonképpen nyílt, befejezetlen plasztikai helyzetet jelent — az alapállásba kell visszalendülnön a záráskor. Lásd a 6. sz. táncpélda utolsó ütemét.

²⁰ Az „egyforma" és „cifra" kifejezés a táncszakasz szerkezetére, homogén, ill. heterogén felépítésére vonatkozik. Az „egyforma" nóta, figura Mátyás kifejezésében az egyetlen motívum ismétlődéséből felépített homogén táncszakaszt jelöli, az A A A A v szerkezetű pontot (lásd a 7. sz. táncpéldát), a „cifrás" nóta, figura megjelölés pedig a többfajta motívumból felépülő, gazdagabb motívumtartalmú, heterogén táncszakaszra vonatkozik, pl. ez esetben az AABC szerkezetű pont-struktúrára. Lásd a 8. sz. táncfrászpéldát.

resztleesséssel,²¹ térdütéssel,²² a két felütéssel,²³ vagy tapsolok egyet, felugrok s megütöm a lábomat.²⁴ Az ilyenek mind zárófigurák.”

o) „Mikor olyan figurát csinál az ember néha-néha, akkor fennmarad a láb a pont végén. Nekem egy figurám van, amelyiknek fennmarad a lába az ütésen. Amikor ezt az egy figurát csinálom, akkor az ütésem fennakad, de máskor nem. Ebbe az egy figurámba marad benn az ütés a táncba, a többibe sose.²⁵ Mer’ itt nincs idő legyünni ide. Mikor leszálok, itt végzem, mer’ vége a nótának. Nem jött le, nem ért le, mert nincs idő arra, hogy lehúzza az ember. Ha lezárnám, ha le akarnám ütni a lábam, elrontottam a legényes táncomat, mer’ nem a nóta után csináltam a táncot.²⁶ A zenekar akkor vagy elszalad, vagy el van maradva, mer’ gyors a figura. Megvárom a zenét, mer’ ilyenkor nem lehet úgy kezdeni, ahogy szoktam.²⁷ Leteszem lassan a lábomat a földre, megvárom, hogy a nóta után tudjam folytatni tovább. Van idő letenni a lábat, mer’ a nóta már elment addig. Egy pillanattig megállok és akkor kiismerem magamnak a zenét és akkor megcsinálom tovább a másikat, amelyiket akarom.”²⁸

3. *A rossz táncos nem igazodik a kísérőzenéhez, nem tartja be a tagolási határokat. Ezért a közönség kineveti, a zenész nem szívesen kíséri, a jó táncos pedig kerüli a vele való együtt táncolást, hibájából viszont tanul.*

a) „Van nállunk egy ember, Kovács István, a mellékneve Trócsi. Az tudta a figurákat, de soha nem volt jó a koppintása. Csinálta a figurákat, csinálta olyan szaporán, de nem bánta, hogy a cigány erre húzza vagy arra húzza. A figura nem ment neki nóta után soha. Mer’ heába, meglekerte ő a lábát, de nem a nóta után esett le. Trócsi megfogta a lábát a levegőben, aztán várta, hogy húzzon oda, s mikor lecsapta, akkor a nóta már elszaladt s nem talált a lába a nóta után leesni soha, amikor kell. Hun leesett, hun felugrott, hun fennmaradt az ütése. A bevégzések nem stimmeltek neki nóta után sohasem. Akar mennyire járt utána a nótának, de ű azt gondolta, hogy jól van. Vót aztán kacagás, akkor ott mindenki kacagta, röhögtünk rajta az egész közönség. Még a zenész is úgy húzta a fejit, mer’ nem tudott

²¹ Mátyás egyik sajátos zárómotívuma. Lásd a 9. sz. táncíráspélda 4. motívumát.

²² Lásd a 10. sz. táncíráspélda 4. motívumát, melynek első fázisa a térdütés.

²³ Lásd a 11. sz. táncíráspélda 2. ütemét.

²⁴ Lásd a 6. sz. táncíráspélda 4. motívumát.

²⁵ Lásd a 12. sz. táncíráspélda 4. motívumát.

²⁶ A Mátyás szerinti hibás formát lásd a 14. sz. táncíráspéldában s vö. a 12. sz.-val.

²⁷ A 2., 9., 10., 12. és 13. sz. táncíráspéldák első motívuma Mátyás szokásos kezdőformulája.

²⁸ Lásd a 14. sz. táncíráspélda megjelölt részét és vö. az előző jegyzetben megjelölt kezdőformulával.

pontosan muzsikálni a tánc után. A zenész muzsikált egyfelé, ő meg táncolt másfelé. Hát nem ment jól sohogyse. Ő mind húzta és az meg nem talált egyet se. Már azt is mondta végül Puli Károly, a primás,²⁹ mikor az felállott táncolni: Na Pista jó! Én húzom erre a nótát a falnak az enyimet, te táncolj ott arra, csináld ott a tiedet a közönségnek! Aztán akkor a fal felé fordult a zenész, mert hát nem ment a tánc nóta után egyszerse. Amelyik ember úgy táncolt, ahogy kell, akkor a zenész úgy rakta oda neki, olyan ügyesen muzsikált! Mer' annak a zenésznek két annyi ereje van muzsikálni, ha látja, hogy egy jó táncos van előtte. De mikor látja, hogy heába jár, hogy valahogyan mind akkor fejezen nótát, mikor a táncos is fejezi a figurát, s az még akkor azér' se, hanem megfogja a lábát a levegőbe s aztán nem akkor csapja, mikor szükséges, akkor nincs kedve muzsikálni. Még most is, csak ezelőtt egy pár évvel azt mondja nekem Trócsi, hogy: Te megtanultál jól táncolni, én tanítottalak téged. Mondom: Mikor tanított maga ingemet táncolni? Nem is emlékszem tán soha, hogy én valamikor magával szembeállottam volna táncolni. Szégyeltem neki azt mondani, hogy: Nem állottam magával szembe táncolni, azér' mer' nem stimmeltek a figurák a nóta után."

b) „Amikor többen táncolnak, nem megy akkorse egyformán a tánc, mer' nem egy figurát csinálnak, de a taktus ugyanegy. Hogy én milyen fogást csinálok vagy milyen figurát a másik, az mindegy, de mikor a zene azt mondja, hogy egy, akkor mindenki azt mondja, hogy egy. Akinék a zenehallása jó, az tudja, hogy mikor kell leütni, felszökni, vagy leesni. De ha egy jó táncos összeáll táncolni egy másikkal, aki a figurát jól tudja csinálni, de nincs jó zenehallása, akkor nem egyszerre üt a két ember, s az már nem jó. Ki milyen figurát csinál is, az nem baj, csak egyszerre menjen az ütés, a bokakoppintás. Mindenki olyan figurát csinál, amilyent tanólt. Ha egy tanár tanította, akkor egyformát táncolnak."

c) „A legelső felugrásnál nem szabad itt megütni a térdet, mer' akkor utoljára nem zár a figura a nóta után, elüti a nótát. Csak akkor kell üssön ide, amikor egyszer már megcsinálta a nagyugrást.³⁰ Az elsőbe itt nem üt. Ezt nem mondta nekem senki sem, erre én úgy jöttem reá, mikor láttam egy idős bácsit, úgy hívták Gergely István. Mindig primás akart lenni vagy bőgős. A bőgőzés igen, de a primázás nem ment neki jól soha. Az megcsapta elől a lábát, csapott egyet a térdire és úgy ugrott fel s akkor már

²⁹ Puli Károly magyarlónai [Luna de Sus] cigányprimás volt, kb. a 40-es évek végén halt meg.

³⁰ Lásd a 4. és 5. táncpéldákban közölt „nagyugrás” motívum esetében, hogy a két kézzel való combütés mindig csak az ütemek végén jelenik meg.

utoljára nem tanált, nem esett le rendesen a nóta után soha, mikor kellett.³¹ Na aztán kacagtuk, mer' nem ment jól. Én már akkor berögzítettem magamba, mikor láttam, hogy neki nem megy jól sohogyse s nem stimmel a figurája. Azér' mondom, hogy a felugráshoz elől nem szabad térdet csapni."

4. A ritmus-hangszer nélküli zene nem alkalmas a táncra. A kontra és bőgő jelenléte szinte fontosabb, mint a primásé, mert ez biztosítja a tánc egyenletes tempóját, alaprítmusát. A jó táncos primás nélkül, bőgőre és kontrára is hibátlanul táncol. Egyenletes tempóban táncolva olykor hallhatóan is kiemeli a tánc alaprítmusát. A jó primás ritmikusan, tagoltan játszik a legényeshez.

a) „Ha csak a primás muzsikál, nem érkezik az ember véle. Nem jó, ha nincs kontra, mer' akkor igen siet a primás.”

b) „Ha nincs segítség, akkor egyszer serényebben, egyszer lassabban csinálja a primás. Ha segítség nélkül húzza, azon nem lehet táncolni, mert nincs meg az alap.”

c) „Mikor tanítottam a fiukat, éjfélleg füttyöltem s mutattam nekik, s a bőgővel húztam nekik a taktust, hogy a zene után jöjjen beléjük, hogy egyszerre csinálják.”

d) „Ennél a figuránál minden bőgőütésre kell üssön egyet. Ha elütötte a bőgő, s nem ment le a láb, akkor már nem jó a figura.”³²

e) „Én sokszor azt mondtam a zenésznek: Muzsikálatok nekem egy jó legényest, de olyant, amelyiket én még nem tudok! Ugyse tudnak olyat, tudtam én. Azt mondja a zenész: Megcsináljuk! Kezdenek egy legényest. Akkor azt mondom: Állj meg, ne húzd tovább, én füttyölöm! Ne muzsikáljon a primás, csak a kontrás és a gordonos. Elkezdek füttyölni egy legényes táncot, de csak elkezdem. Mondom: Kísérjete! Elkezdek egy legényest füttyölni, s akkor ők csinálják azután a legényes után, amit én békezdttem. Így állítom be a két segítséget, a kontrást, meg a gordonost s én neki fogok táncolni. Akkor dirigálja az eszem a nótát, mer' a nóta megvan bennem. Tudom a pontját ütni, s tudom hun kell végbeadni. S így megyen. Nem kell primás, aki vezesse, mind az autót a kormány, csak a kontrás és a gordonos. De nem mindenki tud így táncolni.”

f) „Mikor egyszer Méréba táncoltam szembe, én még akkor fiatal voltam, ők meg már olyan idősök voltak, mint én most. Azután azokkal

³¹ A Mátyás által jellemzett hibás forma megvalósítását lásd a 15. sz. táncpéldában s vö. a 4. és 5. táncpéldával. A hibás forma esetén a táncszakasz egy nyolcadnyi késséssel, a következő zenei periódusra átnyúlva, eltolódva végződné.

³² Lásd a 16. sz. táncírás példát. A megjelölt fázisok esnek a bőgő hangsúlyos vonására.

táncoltam szembe. Az öreg Kőmösék³³ le akartak vágni. Akkor is levettem a zenésznek a vonóját a muzsikáról. Azt mondtam: Jöjjön le hozzám táncolni, ne muzsikáljon! Hát akkor ki muzsikál? Mondom: Csak a kontrás s a gordonos. Akkor a méraiak megállottak: Hát hogy a kontrás s a gordonos, ha nincs primás? Csak a kontrás húzta és a gordonos, azután neki kezdtem táncolni. Mondták is a méraiak: Ez a tolvaj purdó lerakott miniket!”

g) „Az ember úgy kell táncolja a legényest, mintha ideges lenne, mintha haragunna valakire. Úgy kell pofozza a lábát, mintha az neki ellensége lenne, hogy hallják az a taktus arra a nótára, hogy ne csak ott ledarálja, hanem mozgassa a derekát, legyen meg az a füttyögetés, a bokautés, meg a csizmaszár ütés, meg minden. Az úgy kell menjen, olyan ideges formára, gyorsan egy-kettőre, össze-vissza pofozni, aztán akkor így magas a legényes tánc.”

h) „A taktusikat azt hallom, hogy tapsolnak. Csinálják elég jól, de az nem elég nekem. Én a lábjárásra vagyok kíváncsi, nem tapsra.”

i) „A legényesnél ne kapkodjál, mindig csak arra ügyelj, hogy mindig egyformán menjen.”³⁴

j) „A legényest sarkoson kell muzsikálni, azon lehet sarkoson táncolni.”

k) „Ez igazi sarkoson muzsikálja, ezen az ember nem tud ülni a padon. Muszáj, hogy táncoljon, aki nincs meghalva.”³⁵

l) „Hogy tudja azt az ügyes kis balkezét, hogy olyan sarkoson menjen a nóta.”³⁶

II. TÁNC- ÉS TÁNCZENEI TERMINOLÓGIÁK

Az előbb közölt anyagra támaszkodva és visszahivatkozva³⁷ foglaljuk össze, s értelmezzük azokat a tárgyunkra vonatkozó terminus technikusokat, amelyek Mátyás István szókincsében előfordulnak. Ezeket tárgykörönként a következő csoportosításban mutatjuk be: 1) *A metrumra és ritmusra*, 2) *a dallamra*, 3) *a zárásra*, valamint 4) *a motívum, periódus és stílus* fogalomkörére vonatkozó kifejezések és nevek. Az értelmezéshez és

³³ Kőmös György (Gazsi) kiváló mérai legényes táncosról [sz. kb. 1890-ben, meghalt a hatvanas években] és kortársairól beszél.

³⁴ Egyik tanítványának — tanítás közben — odavetett megjegyzése.

³⁵ Egy dél-erdélyi román legényes zene hallgatása közben tett megjegyzése.

³⁶ Varga Ferenc (Csipás) kiváló bánffyhungyadi cigányprimás (szül. 1896-ban, meghalt kb. 1958-ban) játékára vonatkozik, aki balkézével hegedült.

³⁷ A közölt adatok megfelelő szám- és betűjelzéseit zárójelbe téve — pl. [2b], [3c] stb. — hivatkozunk vissza az I. részben közölt szövegekre. Amikor a szám- és betűjelzés hiányzik, akkor itt nem közölt, újabb adatokról van szó.

jelentésfejlődés bemutatásához egyes esetekben kilépünk a Mátyás által ismert kalotaszegi névanyagból és más közelebbi vagy távolabbi területek néprajzi anyagát is figyelembe vesszük.

1. *Metrum és ritmus*

A Kalotaszegen szokásos kis vonószenekear ritmuskíséretet szolgáltatató részét — a kontrát és a gordont — összefoglalóan *SECÍTSÉG*-nek nevezik (4b, e). Ez biztosítja a táncához szükséges egyenletes tempót, alapritmust, a metrumot. Az alapritmus, a metrum fogalmát az *ALAP* kifejezéssel jelölik (4b), ami másutt is feltűnik hasonló értelemben.³⁸ A *TAKTUS* szó (2m, 3b, 4c, g, h) zenei és táncritmus jelentésben egyaránt használatos.³⁹

Míg a jó tánczenénél a „segítség” az „alapot” biztosítja, hogy a táncosok követhessék a „taktust”, addig a primás a dallam ritmikus, tagolt előadására törekszik. A *SARKOSAN MUZSIKÁL* kifejezéssel (2j, m, 4j, k, l) egyrészt azoknak a kiváló primásoknak az előadásmódját jellemzik (2j, 4k, l), akik ritmikus játékkal fokozzák a tánckedvet, másrészt a zene tagolásával is segítik a táncosokat, hogy a legényes tánc törvényeinek megfelelően *SARKOSAN TÁNCOL*-janak, figurázzanak a zenére (2m, 4j). A ritmikus muzsikálás és táncolás fogalmát jelölő kifejezés az éles, tagolt, pontos ritmizálás sajátos, érzékletes megfogalmazása, amely képszerűségével egyben utal a tánc legfőbb ritmikai, szerkezeti követelményére, a zenei tagolással való összefüggésre is: a záratok betartására (2m, j). Erre — mint a későbbiekben látni fogjuk — Kalotaszegen különösen gazdag terminológia használatos.

2. *Dallam*

A dallam fogalmának jelölésére s egyes vonásainak, elemeinek jellemzésére több kifejezést használnak. A ‚dallam, melódia’ fogalmára is többféle

³⁸ A Nyírségben ‚alaposan táncol’: ‚pontra táncol’. Nyírbátor, 1958. Erdős Kamill gyűjtése.

³⁹ Ezt a kifejezést használják a kalotaszegi cigányzenészek a lassú csárdáshoz és a legényeshez alkalmazott, ún. dúvó kíséretekre is (♩ ♩ ♩ és ♩ ♩ ♩), míg a friss

csárdását ‚esztam’-nak (7 ♩ ♩) vagy ‚durvá’-nak (♩⁵ ♩⁵) nevezik. A román párostáncokhoz használt kíséretmódot 9/16 ♩ ♩ ♩ ♩ ♩ vagy 10/16 ♩ ♩ ♩ ♩ ♩ a tánc neve után [invirtita] ‚vurtyit’-nek mondják. Antal Béla (szül. 1940) mérái kontrás (újabbban harmonikás) közlése.

nevet alkalmaznak, bár ezek használati súlya, gyakorisága különböző. Ritkább a HANG (1a, 2e), és a KÓTA (1e) név, gyakoribb a ZENE, végül legáltalánosabb a NÓTA kifejezés.

Zene

A zene játszik (1b);

után megy a tánc (1c), a figura (1e);

dirigálja a taktust (2m);

után jön a táncosokba a taktus (4c).

A zenét megtanulják (1e);

kiismerik (2 o);

bekezdik (4e);

megcsinálják (4e);

megvárják (2 o);

lefűjják.

Származékok: ZENÉSZ (1a, b, 2j, 3a, 4f); ZENEHALLÁS (1a, 3b); a ZENESZÓ-t megkapják (1f); a ZENEKAR elszalad, vagy el van maradva (2 o).

Nóta

A nóta névvel — széles körű, mindennapi használat következtében — oly gazdag kifejezőkészséglet kapcsolódik a dallam különféle vonásainak körülírására, hogy erre — adataink bősége miatt — részletesebben kitérünk.

Jelentései: 1. *„dallam, melódia, zene”*; 2. *„táncszakasz”* (2f, n); 3. *„táncciklus”*: „Lassú csárdást és sebes csárdást muzsikáltak a zenészek. Akkor a padok üresek voltak. Mikor *elhatták a nótát*, minden legény az új táncossával, a párjával leültek a padra kereken. És mikor a cigány *kezdte a másik nótát*, akkor persze legényessel kezdte.”⁴⁰

A nóta névvel kapcsolatos *szószervezetek*ből, a jelzői és igei vonzatokból néhány sajátos tánczenei terminus technikus alakult ki. Épp ezért részletes ismertetésük szükséges.

*Birtokos szerkezet*ben a birtok a dallam formai sajátosságaira utal, mégpedig mindig a zárással, tagolással kapcsolatos vonásokra. Mégpedig: A nóta ELEJE (2n), VÉGE (2a, l, n, o), LEZÁRÁSA (2n), LEÜTÉSE (2b), PUNKTJA (4e), ALAKJA (1d), OLDALA (2h, a), FORDULÁSA (1f) a zenei periódusra vo-

⁴⁰ A táncciklus sokkal általánosabb — a Székelyföld kivételével egész Erdélyben elterjedt — kifejezése a „pár”, „egy pár”. Mátyás is gyakran használja, itt azonban nem foglalkozunk vele. Vö. MARTIN György, 1970.

natkozik. A nóta **ELHAGYÁSA**, **BEFEJEZÉSE** terminus pedig a táncdarab, a táncciklus végének jelölésére használatos.

Jelzős szerkezetben a tulajdonságjelzők a tempóra (gyors, szapora, ritka, lassú nóta); a táncszakasz felépítésére (egyforma-, cifra nóta, 2n)⁴¹ és a dallam funkciójára (figurás, legényes nóta) mutatnak.

A nóta főnévhez *kapcsolódó* tárgyias és tárgyatlan *igék* a dallam alkalmazásának, életének jellemző mozzanataira utalnak. Tartalom szerint két csoportra oszthatók:

1. A dallam alaki-formai, főleg tagolásbeli viselkedését, valamint megszólaltatási módját és a zenész tevékenységét írják körül: A nóta **SZÓL**, **MEGY** (2j), **ELÉRKEZIK** (2h), **MEGÁLL** (1f), **VÉGEZ** (2g), **LEZÁR** (2n), **FORDUL** (2h), **BEFORDUL** (2h), **LEFORDUL** (1f). A nótát **KEZDIK**, **BÉKEZDIK** (4e), **HÚZZÁK** (2k, 3a), **ODARAKJÁK** (3a), **MEGCSINÁLJÁK** (2n), **FEJEZIK** (3a), **ZÁRJÁK** (2f), **LEZÁRJÁK** (2k, n), **KICSEBÉLIK**, **FÉLBEHAGYJÁK**, **ELHAGYJÁK**, **ELVÉGZIK**, **BEVÉGZIK**.

2. A dallam szerepét, táncsal való kapcsolatát, viszonyát, táncra gyakorolt hatását, valamint a táncos tevékenységét jellemzik. Ez esetben is a tagolásra, zárásra vonatkozó igék kapnak nagy szerepet. A nóta **KÖVETEL**, **VEZETI** a táncost (1a), **VEZETI** az ütések (1e), **HOZZA** az ütések (1f), **ELMEGY** (2 o), **ELSZALAD** (3a). A nótát **DIRIGÁLJA** a táncos esze (4e), **KEZDIK**, **BEKEZDIK** (4e), **TAPOSSÁK** (1f), **ELÜTIK** (3c), **MEGVÁRJÁK** (2c, d), **FÉLIG MEGCSINÁLJÁK** (2n), **FEJEZIK** (3a), **ZÁRJÁK** (2f), **LEZÁRJÁK** (2k, n), **FÉLBEHAGYJÁK**.

A „nóta után” *határozós kifejezés* — mely különösen gyakori Mátyás István szójárásában — szervesen egészíti ki az előző jelentésköröket, s ismét elsősorban a dallam és tánc viszonyát írja körül: A nóta után **megy** a tánc (1e, 2l, 3a), **megy** a figura (3a), **járják** a táncot (1f, 3a), **járják** a figurát (1f), **csinálják** a táncot (2 o), **csinálják** a figurát (2k), **megtekerik**, **megütik** (1f), **tapsolnak**, **hagyják félbe** a figurát, **esik le** a tánc (2a, 3c), **esik le** a táncos lába (3a), **esik le** a figura (2g), **talál el** a figura (2h), **stimmel** a figura (3a), **stimmel** a bevezetés (3a), **zár** a figura (3c).

3. Zárás

A zene és tánc tagolásának, formai felépítésének legfontosabb eszköze a zárás. Az erre vonatkozó kifejezőkészlet külön figyelmet érdemel. Az előforduló sokféle név és kifejezés gyakran kereszteződik, keveredik. Egy jelentéssel több név, s egyazon névvel több jelentés is kapcsolódhat.

⁴¹ Vö. a 20. jegyzettel.

Az előforduló névváltozatok *háromféle jelentésben* használatosak: 1. *„a zenei periódus zárása, kádenciája*’, 2. *„táncszakasz zárása, zárómotívuma*’, 3. *„tánc vagy táncciklus befejező kádenciája, lehúzása*’.

A „ZÁR” ige és igekötős változatai (lezár, bezár) használatának és jelentéságazatainak bemutatására felsoroljuk az előforduló szó szerkezeteket:

Zenei periódusnál

A hang	zár (2e)	
A nóta	lezár (2n)	
<i>A táncszakasznál</i>		
A tánc	lezár (2o)	
A táncos	zár (2e, i, j, m)	
	bezár (2i)	
	lezár	figurával (2m, n)
	bezárja	a figurát
	lezárja	a nótát (2k, j)
A figura	zár	a nóta után (3c)
	zárja	a nótát (2f)
	bezárja	magamagát (2g).

A zárás fogalmának kifejezésére emellett azonban *más igék, szó szerkezetek, körülírások* is szolgálnak.

Zenei periódus zárásakor: **VÉGEZ** a nóta (2g), **FEJEZIK** a nótát (3a), **SARKOSAN** muzsikálják a nótát (2j).

Táncszakasz zárásakor: **MEGVÁRJÁK** a nótát (2c, d), **LEÜTIK** a lábat a nótára, **VÉGBEADJÁK** a nótát (4e), **FEJEZIK** a figurát (3a).

Tánc vagy táncciklus befejezések: **ELHAGYJÁK** a nótát, **FÉLBEHAGYJÁK** a nótát, **ELVÉGGIK** a nótát, **BEVÉGGIK** a nótát, **LEFÚJJÁK** a zenét, **FÉLBEHAGYJÁK** a figurát.

A lezárás fogalmát jelölő *főnevek* is sokfélék, javarészüik deverbális nomen.

A zenei periódus zárására: **LEZÁRÓ**, **LEZÁRÁS** (2c), **NÓTALEZÁRÁS** (2n), **LEÜTÉS** (2b), nóta **VÉGE** terminusok fordulnak elő.

A táncszakasz zárására pedig: a **ZÁRÁS** (1f, 2m, 4o), **LEZÁRÓ** (2h, i), **BEZÁRÓ** (2h), **BEZÁRÁS** (4o), **LEZÁRÁS** (4o), **VÉGGZÉS**, **BEVÉGGZÉS** (3a), **FEJEZET** (4 o), **ZÁRÓFIGURA** (2n), **LEESÉS** (2m), a **VÉGE** (2k) és a **FÉLBEHAGYÁS** terminusok használatosak.

A tánc vagy táncciklus végére pedig: a **BEFEJEZÉS** vagy **ELHAGYÁS** megjelölést alkalmazzák.

4. *Motívum, szakasz, stílus*

E fogalmakra a FIGURA, PONT, FOGÁS, FORDÍTÁS és TEMPÓ neveket alkalmaz-
zák. Mindegyik név több értelmű és a fenti fogalmak közül egyszerre többet
is jelöl. A nevek poliszémiáját a motívum, szakasz és stílus fogalmának — a
táncban és zenében mutatkozó — érintkezése, kapcsolódása eredményezi.
Elsődleges jelentésükön kívül átvitt értelemben az érintkező fogalmakra is
használatosak, s ezáltal alakultak ki bővebb, de ugyanakkor egymással
összefolyó, ölelkező jelentésköreik. A nevekre tehát egyenként a poliszémia
jellemző ugyan, de együttesen s összes jelentéseiket egybevetve követke-
zetes párhuzamosság, a különböző nevek azonos, egybevágó jelentése,
homoszémia figyelhető meg. Ennek következtében alternatív módon,
egymást helyettesítve is használatosak, s éppen ez fűzi őket egységbe.
Közös jellemzőjük, hogy — a fordítás szó kivételével — származékaik
[figurás, pontozó, fogásolás, tempózás] táncnévként a legényes tánc je-
lölésére szolgálnak.

Figura

Jelentései: 1. *táncmotívum*⁴²: „Elkezdek a nóta elején egy figurát” (2n).
2. *Zenei motívum*: „Veri a nyelve a figurát a nótába a füttyölésnél”. 3. *Tánc-
szakasz*: „Ha egyforma figurát csinállok végig, amíg a nóta lezár, akkor
nem cifrás a figura” (2n).

A gyakori 1. és a ritkább 2. jelentés összefüggése, párhuzama természe-
tesnek tűnik: az egymással kapcsolódó vizuális és akusztikus mozgásje-
lenség legkisebb, szerves egységeire egyazon nevet alkalmaznak. A 1. tánc-
motívum → 3. táncszakasz — pars pro toto — névátvitelt, azaz jelentés-
bővülést pedig az magyarázza, hogy a motívumokból képződik, épül fel a
táncszakasz.⁴³

⁴² A latin *credetū* s német közvetítéssel átvett *figura* szó első előfordulása tánc-
motívum értelmében 1795-ből származik Gvadányitól. TESz, 1967.

⁴³ A motívum sohasem jelenik meg önmagában, egyetlen egyszer, hanem lán-
cszerűen ismétlődve motívumsort, táncszakaszt alkot. Még ha a természetes tánc-
folyamatból kiragadva, elvonatkoztatva is „mutatja meg” a táncos a motívumot,
akkor sem valósíthatja meg táncszerűen anélkül, hogy ne egy motívumnál nagyobb
terjedelmű mozgásfolyamat részeként adja azt elő. Ilyenkor ugyanazt a motívumot
láncszerűen ismétli, vagyis egy nagyobb egységet, motívumsort, táncszakaszt táncol el.
A legényesben a $J = 120$ átlagos tempó mellett a motívumok 1–2 másodperces idő-
tartamúak, egy szakasz viszont nyolc másodpercig tart. Ez már elegendő idő arra,
hogy megfelelő lendületű, táncszerű mozgásfolyamat valósuljon meg. Ez a szinte
fiziológiai, biomechanikai szükségszerűség — hogy a mozgásfolyamatot szinte lehetet-
len 1–2 másodperces pillanatképekre feltörölve táncszerűen bemutatni — teszi
magától értetődővé a *táncmotívum* → *táncszakasz* jelentésátvitelt.

Hasonlóképpen alakulhat ki a 1. *zenei motívum*' jelentésből egy negyedik jelentésváltozat, mégpedig a figura: *cifrázott zenei közzjáték*' értelem.⁴⁴

A figura szóval kapcsolatos főbb *kifejezésekben*, *szó szerkezetekben* a jelzők és igék a tánc motívumainak és szakaszainak konkrét sajátosságaira utalnak.

A *jelzők* a motívumok szerkezeti funkciójára: bekezdő (1e), záró (2n), összekötő, összekapcsoló figura; a hatás- és nehézségi fokra: erős (1d), gyenge, nehéz, könnyű figura; a nagyságra: apró, kis, nagy figura; valamint a táncszakasz felépítésére mutatnak: egyforma (2n), cifrás figura (2n).⁴⁵

A *kapcsolódó* tárgyias és tárgyatlan *igék* is a táncmotívumok alkalmazásának, életének jellemző mozzanataira utalnak, mégpedig:

szerkezeti funkcióra: a figurát ELKEZDIK (2n), CSINÁLJÁK (1e, 2o, 3a, 3b), MEGCSINÁLJÁK, VÉGBEVISZIK, ELVÉGZIK, FÉLBEHAGYJÁK, FEJEZIK (3a), BEZÁRJÁK. A figura ZÁR a nóta után (3c), BEZÁRJA maga-magát (2g), A figurába BELEKEZD a táncos.

Alaki-formai viselkedésre: a figurát simán LEDARÁLJÁK, KICIFRÁZZÁK, MEGKÜLÖNBÖZTETIK (2m), KIEGÉSZÍTIK, MEGTOLDJÁK, MEGVÁLTOZTATJÁK, ELVÁLASZTJÁK, ÖSSZERAGASZTJÁK, A figura STIMMOL egyik a másik után, VÁLTOZIK (különbözik) egyik a másiktól. A figurába BENTMARAD az ütés (2o).

Zenéhez való illeszkedésre: a figura MEGY a nóta után (3a), STIMMEL a nóta után (3a, 3c), ELÜTI a nótát (3c), ZÁR a nóta után (3c). A figurát BELÉRAKJÁK a kótába (1e).

A táncos formakészletére: a figurából KIFOGY a táncos.

Származékok: FIGURÁS:⁴⁶ 1. *legényes tánc*': „A figurás, a figurázás az, mikor sok figurát összerak egybe az ember. Erre mondják, hogy táncolt egy figurást.” 2. *A legényes tánc dallama*': „A figurásba az az ambíciója a zenésznek, hogy sarkoson muzsikáljon” (2j). 3. *A legényes táncos*': „A figurás a nóta után kell járja” (1f). FIGURÁZIK: *legényes táncot táncol*': „Mikor figurázik az a fő, hogy sarkoson figurázzon” (2m). FIGURÁZÁS: *legényes tánc*'. FIGURÁS NÓTA: *legényes tánc dallama*'. FIGURÁSTÁNC: *legényes tánc*': „A figurástánc az pontozás”. FIGURA FÉLBEHAGYÁS: *a táncszakasz végi zárás szünete*'.

⁴⁴ Vö. LAJTHA László, 1955, 420, 431, 432. Mátyás szókészletében ilyen értelemben nem fordul elő. Ő erre a fogalomra a „cifraság”, „utánpótlás”, „megpótlás” terminusokat alkalmazza. „Csipás Feri mindig belétesz valami cifraságot, megpótolja, pedig mindig szidom, hogy ne tegye belé. Inkább a lassú csárdásnál van ilyen utánpótlás.”

⁴⁵ Vö. a 20. jegyzettel.

⁴⁶ A kalotaszegi románok is használják ezt a szót [figuras] ugyanebben az értelemben.

Az alábbi vázlat a figura szó jelentésváltozatait, a jelentésfejlődés menetét mutatja:

Figura: $\left\langle \begin{array}{l} \text{táncmotívum} \rightarrow \text{táncszakasz} \\ \text{zenei motívum} \rightarrow \text{zenei közjáték} \end{array} \right\rangle$ Figurás [tánccsal és zenével]

Pont

Jelentései. 1. *zenei periódus*: „A nóta megvan bennem. Tudom a pontját ütni, s tudom hányszor kell végbeadni” (4e). 2. *Táncszakasz* (1c, 2k, 2 o): „Amit csinál, ki kell jöjjön a nótának a végére, s akkor kezdi a másik pontot” (2l). 3. *Táncmotívum*: „Megmutattam nekik négy-öt pontot” (1c).

A pont szó jelentésbővülése az előzőkhöz képest fordított irányba fejlődve eredményez némileg eltérő poliszémiát. Míg a figura szó esetében a *motívum* → *táncszakasz* a jelentésátvitel iránya, addig a pontnál fordított: *táncszakasz* → *motívum*. Vagyis az eredetileg táncszakasz értelmű pont válik a kisebb alkatrész, a motívum jelölőjévé is.

Igen gyakori a figura és a pont kifejezés alternatív, egymást helyettesítő használata, ami érintkező, részben egybevágó jelentéskörök következménye. Ez különösen akkor szembevetendő, amikor Mátyás István maga értelmezi, magyarázza a *pont* szó jelentését: „A legényes táncba az egy pont, mikor megcsinállok egy gyönyörű szép kis figurát. Akkor az egy jó pont.” — „Gyere, csinálj már két pontot! — az annyi, hogy: Gyere csinálj két figurát!” — „Régen ahelyett, hogy táncolj egy kis legényest! — azt mondták: Gyere, na, csinálj vagy két pontot! Gyere mutassál valamit, mer’ itt vannak olyan táncosok, hogy majd leraknak!” — „A figurástánc az pontozás.” — „Ez a pontozás, meg a figura úgy jön ki, hogy egyik faluba azt mondják, hogy: Na, lássuk, milyen pontokat csinál? Másik faluba: Hal’lám, milyen figurákat csinál? Másba azt mondják: Táncol egy legényest. A negyedikben egy csürdögölőt táncol. Szóval ilyen kiejtések vannak. Ahány falu, annyi szokás.”

E sajátos tánc- és zenei terminológia jelentésfejlődésének magyarázatához szélesebb kitekintésre van szükség. A pont szó és származékai — táncsal és zenével kapcsolatosan — a tiszai és közép-erdélyi nyelvjárásokban fordulnak elő. Az Alföld keleti peremén [Bereg, Szatmár, Szabolcs, Szilágy, Bihar, Békés m.] a magyarok, cigányok és románok egyaránt használják a „pontra táncol” kifejezést, mely annyit tesz, hogy *pontosan a zene tak-tusára, a zenei tagoláshoz illeszkedve táncol*. A magyar cigányok éppúgy pontra járják cigánytáncukat, mint az alföldi románok „pe pont” (a. m.

„pontra”) az ardeleana-t. A tánc és zene ritmikai és szerkezeti illeszkedésének ezen általános, elemi kifejezése a latin eredetű (punctus, punctum) jövevényszó⁴⁷ határozóragos alakjában, időhatározós szószerkezetben [pontra a. m.: „pontosan”] való használat során szilárdulhatott meg. Közép- és Dél-Erdélyben [Kalotaszeg, Mezőség, Alsó-Fehér és Hunyad m.] a határozóragos alakból elvont pont szó főnévként, s már nem a tánc és zene összefüggésének általános kifejezőjeként fordul elő, hanem a zenéhez szigorúan illeszkedő legényes tánc zenei és táncszakaszait, valamint motívumait jelöli. E szakaszokból felépülő legényes tánc neve „pontozó”, „pontozás” a Maros mentén [Alsó-Fehér m.].

A pont szót táncra vonatkozó jelentésben csak az erdélyi és alföldi románok ismerik. Közép- és Dél-Erdélyben de ponturi [a. m.: pontos], ponturi [a. m.: pontok] alakban táncnévként él. A román irodalmi és köznyelv, valamint a Kárpátokon túli nyelvjárások elsősorban nem a magyar közvetítésű [pont, -uri], hanem a latinos alaknak [punct, -e] és jelentésnek megfelelően ismerik.⁴⁸

Figyelemre méltó, hogy a középkori zeneelméletben az estampie nevű tánc zenei formájához a puncta, puncti terminológia kapcsolódik, mégpedig a tánczenei mondat értelmében.⁴⁹ A 15. század után e szó már más értelemben használatos [a kontrapunktot és az ún. pontozott ritmust jelöli]. A legényes tánchoz kapcsolódó pont terminológia — mely ugyancsak a tánc és tánczenei mondat jelölője — így esetleg egy középkori tánczenei kifejezés maradványa.

A pont szó jelentésbővülése tehát az előzőkhöz képest fordított irányba fejlődve eredményez némileg eltérő poliszémiát. Míg a figura szó esetében a ‚motívum’ → ‚táncszakasz’ a jelentésátvitel iránya, addig a pontnál fordított: ‚zenei, ill. táncszakasz’ → ‚táncmotívum’. Vagyis a szakasz értelmű pont válik a kisebb alkatrész, a motívum jelölőjévé is. Ezt a jelentésfejlődési irányt a szó két fenti származtatási lehetősége mellett még az is alátámasztja, hogy míg a figura szónál a ‚zenei’ és ‚táncmotívum’ jelentéspárhuzam figyelhető meg, addig a pont esetében a ‚zenei periódus’ és ‚táncszakasz’ értelem jelentkezik együtt.

A ponttal kapcsolatos gyakoribb *szó szerkezetek*: A pontot kezdik (2 l), csinálják, megcsinálják, megmutatják (2c). A pont végit betartják (2k). A nóta pontját ütik, végbeadják (4e). A pont végén fennmarad a láb (2 o).

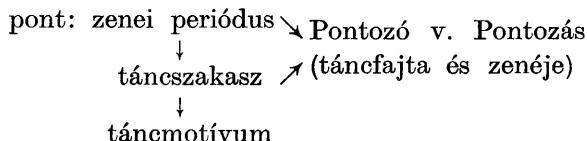
⁴⁷ BÁRCZI Géza, 1941.

⁴⁸ COSTEA, C., 1961; TAMÁS Lajos 1967, 631; Dicționar Român-Maghiar, 1964, II. 275, 343.

⁴⁹ ROCHLOFF, E., 1972, 136; MGG, 1954. Estampie címszó; The New Oxford History of Music 1960.

Származékok: PONTOZÁS, PONTOZÓ: *„legényes tánc”*.⁵⁰ PONTOZNI: *„legényes táncot járni”*.

A kifejezés jelentéságazatait és jelentésfejlődését az alábbi ábrában foglalhatjuk össze:

Fogás

Jelentése: 1. *„táncszakasz”*: „Csinálj egy-két pontot vagy egy-két fogást.” — „A pont, a pontozás az, mikor megcsinálok egy pontot, egy figurát, egy külön pontot. Mikor megcsinálok a másikat, két fogást csináltam, az két pont.” — „A figura, a pont és a fogás az mind egyet jelent, csak más a kiejtése.” — „Minden faluba másképp ejtik ki: pont, fogás, legényes vagy csürdöngölő.” 2. *„Táncmotívum”*: „A táncos kap egy fogást magának.” — „Hogy én milyen fogást csinállok vagy milyen figurát a másik, az mindegy” (3b). 3. *„Táncmód, stílus”*: „Az egyik táncosnak ilyen, a másiknak olyan a fogása.” 4. *„Zenei játékmód, stílus”*: „Árus⁵¹ fogásba muzsikál.” — Károly fogását muzsikálják, meg a Kis Paliét,⁵² azok tudták azt a keservest.”

A szó első és második jelentése azonos a figura és a pont szóéval. Mindhárom szó esetén következetes *„motívum”* és *„szakasz”* jelentéspárhuzamot tapasztalunk. Szinte minden idézett adatunkban előfordul a fogás, pont, figura nevek jelentésbeli azonosítása.

Ez esetben nyilvánvalóan a köznyelvi és népnyelvi *„fogás”* szó azon jelentésének táncre alkalmazásáról van szó, amelyet nagy szótáraink *„valamely munkának egy szakasza”*,⁵³ *„munkába vett valamely egésznek egy-egy szakasza”*,⁵⁴ *„szakasz, darab, rész”*⁵⁵ értelmezéssel tartanak számon. A harmadik és negyedik jelentéssel viszont egy újabb fogalom kapcsolódik az eddigiekhez. Itt a fogás szó egy másik jelentésének táncre, zenére való

⁵⁰ Táncnévként a Maros és Küküllő közén használatos. KARSAI Zsigmond, 1956, 125; HORVÁTH István, 1971, 303.

⁵¹ Antal Ferenc (Árus) mérai cigányprimás, sz. 1906, megh. 1975.

⁵² Vö. a 29. sz. jegyzettel. Kis Pali magyarlónai, szucsági, majd Vistára költözött cigányprimás volt. 1945-ben halt meg. Mátyás István kedves, vele kb. egykorú muzsikusa volt.

⁵³ ÉrtSz. 1972, 417.

⁵⁴ CZUCZOR Gergely—FOGARASI János, 1864, II. 872.

⁵⁵ CSÚRY Bálint, 1935, I. 295—296.

átvitele történik: „a cselekvés valamilyen módja, a cselekvésben, eljárásban alkalmazott célszerű, ügyes, gyakran ravasz módozat”;⁵⁶ „fortélyos, ügyes cselekedet”;⁵⁷ „valaminek csinja, fortélyja, módja, nyitja”;⁵⁸ „ötlet, szellemes tréfa, fortély”;⁵⁹ „furfang, lelemény, fortély”⁶⁰ körülírásokkal, értelmezésekkel tartanak számon. Ez a jelentés adataink nyomán zenei és tánc értelemben: „táncmód, zenei játékmód, modor, szokás, stílus” értelmezést kaphat.⁶¹

Származékok: FOGÁSOL: „legényes táncot táncol”. FOGÁSOLÁS: „legényes tánc”.⁶²

Alábbi vázlatunk a szó jelentéságazatainak és fejlődésének áttekintését szolgálja:

Fordítás

A fordítás, fordulás, kifordítás névcsoport *jelentésváltozatai* a következők: 1. *Zenei periódus'* (1f): „A békezdő figura mindig akkor jön, amikor egy újabb *fordítás* jön a nótában”. — „A nóta *lefordul* s egy *fordulásra* megcsinállok egy figurát,⁶³ most jó a másik.” 2. *Táncczakasz'* „A két-két *fordításnak* pontosan ugyanaz az összekötője”.⁶⁴ 3. *Zenei stílus'* „A Bercié, a bogártelki zenész *kifordítása*”.⁶⁵

⁵⁶ ÉrtSz. 1972, 417.

⁵⁷ TESz. 1967, 934.

⁵⁸ CZUCZOR Gergely—FOGARASI János, 1864, II. 872.

⁵⁹ CSÚRY Balint, 1935, I. 295—296.

⁶⁰ SZINNYEY József, 1893, I. 608.

⁶¹ Megjegyezzük, hogy az 1823 és 28 között megjelent „Magyar Nóták Veszprém Vármegyéből” c. hangszerezzenegyűjteményben az egyes köteteket jelölik a fogás [első, második fogás stb.] szóval. RuzITSKA Ignátz, 1823—28. Vö. még az I a. sz. adatunkban a szó egyéb használatait: a hangszer lefogása, lefogja a hangot, falcs hangot fog.

⁶² A Kis-Szamos-völgyi Ördöngösfűzesen (Fizeşul Gherlii) használatos kifejezés.

⁶³ Egy motívum ismétléséből álló motívumsort, azaz pontot.

⁶⁴ A „bokakiütés” és „félenugrás” motívumokból álló pontokról van szó, amelyekben mindegyik motívum rendszerint kétszer szokott ismétlődni. Mindkét motívum második fele megegyezik. Lásd a 17. és 3. sz. táncrászpéldát.

⁶⁵ Mondja az egyik legényes dallamra. Gyurka Bertalan [Cilika] 1904-ben született bogártelki zenész cigány, most egeresi lakos, bögös.

A szó zenére és táncrea vonatkozó jelentéseinek kiindulópontja a fordul, fordít igéknek az a jelentésváltozata, amelyet értelmező szótáraink⁶⁶ *fordul*: a. m. ,változik, irányt változtat' [pl. fordul az idő, a szél, a kocka, a szerencse, az út stb.] és *fordít*: a. m. ,változtat, más jellegűvé tesz, másfelé irányít' [pl. fordít a sorsán, az ügyön, a köpönyegen, másra fordítja a szót, jóra v. rosszra fordít stb.] értelmezéssel tartanak számon.⁶⁷

A fordul és fordít igét a *nóta* névvel kapcsolatban gyakran alkalmazzák (l. ott) és hasonló értelemben használatos: „Megcsináltam négyszer a nagy felugrót, amíg nem *fordult a nóta*” (2h). — „*A nóta lefordul, egy fordulásra* akkor pontosan megáll a tánc” (1f). — „*A nóta egy oldalat teljesen befordul*” (2h). A dallam a zenei periódus — s az ezzel egybevágó táncszakasz — végén ,változik, változtat irányt', azaz fordul, befordul, lefordul. Ebből a szóhasználatból vonódhatott el a fordulás, fordítás, kifordítás deverbális nomen a ,zenei periódus', majd ,táncszakasz' értelmében is. Átvitt értelemben pedig valakinek a zenei játékmódját, modorát, stílusát, jellegzetes nótáit is jelölheti.

A kifejezés zenére és táncrea vonatkozó értelmében széles területen használatos a Székelyföldről a Mezőségen és Kalotaszegen keresztül egészen a Nyírségig.⁶⁸ SEPRÓDI János a székely lassú csárdás dallamainak jellemzése során először említi és értelmezi ezt a sajátos kifejezést.⁶⁹ . . . „a bőven tenyésző s népszerű lassú csárdásdallamok maholnap teljesen félre fogják szorítani azt a *lassú táncdallamot*, melyre oly kitűnően talál a keserves és zöld keserves jelző, s amelynek 8—16 ütemű fordításai (a periódusok népies neve) a legeredetibb dallammeneteket, záradékai a legkülönösebb harmóniai sajátosságokat mutatják. LAJTHA László és SÜMEGHY Vera pedig a széki négyes magyar nevezetű körtánc jellemzése kapcsán említik többször e kifejezést: . . . „négyes párokkal teli a táncszoba s a dallam első felére egy irányba forognak. A dallam második felének kezdetekor *fordítanak*, azaz most ellenkező irányba forog a kis kör. Ezért a nagy 16-os dallam felét általánosan *fordításnak* nevezik.”⁷⁰ — „A cigány nem muzsikál tánchoz ilyen 16-osból kiszakadt 8-ast . . . felismeri őket és határozottan állítja, hogy ez fele a dallamnak, csak *egy fordítás*.”⁷¹ — „Amíg a zene magyart.

⁶⁶ CZUCZOR Gergely—FOGARASI János, 1864, II. 905—906; ÉrtSz. 1972, 425; TESz. 1967, I. 951.

⁶⁷ A szó jelentése tehát nem a párostáncok közbeni fordulásra, a forgásra vonatkozik.

⁶⁸ Nyírlugoson egy 5-soros „botoló nóta” ötödik sorára alkalmazták a cigányok a „fordítás” kifejezést, melyben a 4. szöveggel dalolt dallamsor után egy dúdolt, pergett záradék következett. MARTIN György, 1968.

⁶⁹ SEPRÓDI János, 1909, 147—148.

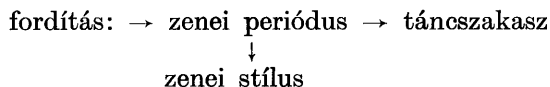
⁷⁰ LAJTHA László, 1943, 231.

⁷¹ LAJTHA László, 1943, 233; 1954a, 6.

azaz 16-os dallamot játszik, így forognak hol jobbra, hol balra a négyes körök. *Három fordítás*, vagyis irányváltoztatás után azonban pihenőül, kézfogást elengedve kerekén mennek egymás mögött.”⁷²

LAJTHA és SÜMEGHY adatai szerint tehát a széki magyar 16-os dallamainak periódusait — és az ennek megfelelő táncszakaszokat — jelöli e kifejezés, éppúgy mint a kalotaszegi legényes vagy a székely lassú esetében. LAJTHA jelentésetimológiája azonban — mely szerint e kifejezés a tánc forgásirányának változtatásából veszi eredetét — a többi adat ismeretében nem valószínű. Ugyanis sem a kalotaszegi legényesben, sem a nyírségi botoló esetén a táncbéli irányváltoztatás nem lehet a szó jelentésének magyarázata. A székely lassú csárdás esetén viszont — ahol a forgás irányváltoztatása megengedné ezt a származtatási lehetőséget — SEPRÓDI világosan zenei periódusként értelmezi. A fordul, fordít ige ’változik, változtat’ jelentésének elsődlegesen zenére való alkalmazását mutatják az effajta kifejezések is:⁷³ „Fordíts a rézhúrra!”; „Fordítsd más nótára!”; „Fordítsd az ugrósról!”; „Más nótára fordítja a cigány.” Ezek egyszerűen a ,térj át, válts át, változtass!’ értelemben használatosak. E szóhasználatból ,zenei periódus’ értelemben elvonódó főnév csak másodlagos jelentésátvitellel válik a táncszakasz jelölőjévé is. Ezt pedig elősegíti bizonyos táncfajtáknál az is, hogy a zenei periódus határán történő zenei változás egyúttal koreográfiai irány- vagy motívumváltozással is együttjár.

A szó jelentésváltozatainak kialakulását a következő szkéma szemlélteti:

Tempó

Jelentései: 1. *„táncmód, stílus”*: „Egy másik legényes táncosnak van egy más tempója.” 2. *„Legényes tánc”*: sűrű tempó, ritka tempó, magyar tempó, székely tempó.⁷⁴ 3. *„A legényes tánc zenéje”*.

A „tempó” szó Kalotaszegen csak az első értelmében fordul elő, többi jelentéseit eddig csak Székről ismerjük. A táncra vonatkozó jelentés kialakulásának alapja a „tempó” szó egyik speciális jelentésköre: ,az a mód,

⁷² SÜMEGHY Vera, 1944, 65.

⁷³ A Felső-Tiszavidéken, Szatmárban használatos kifejezések.

⁷⁴ Széken a legényes különböző fajtáira használatos nevek. LAJTHA László, 1954a.

ahogyan vki mozog'; ,valamilyen életformában gyökerező viselkedésmód, szokás' [pl. nagyúri tempó];⁷⁵ ,kedv, szeszély' [pl. Jön neki olyan tempója, hogy megiramodik, oszt meg se áll a Túrig]; ,csíny, tréfa' [pl. Milyen bolond tempójai vannak ennek a fijunak].⁷⁶ A fogás szó esetében is a hasonló jelentéskörökből alakult ki a ,táncmód, táncstílus' értelem.

A „tempó” szó Széken kialakult 2. ,legényes tánc' jelentésének, valamint igei származékának [TEMPÓZIK: ,legényest táncol'] értelmezéséhez megfelelő támpontot nyújtanak a tempózik: ,tréfát űz, tréfálgodik, komédiázik' [pl. Ne tempózz velem, mer' isten az atyám, úgy pofonváglak, hogy megemlegeted],⁷⁷ valamint ,virtuskodik, legénykedik' [pl. Mit tempózol?] jelentések. E jelentések nyomán a tempó, tempózik kifejezés szinte magától értetődően válhatott az egyéni virtuskodás, megmutatkozás táncának, a legényes táncnak a jelölőjévé.

*

A nevek — jelentésben mutatkozó — bonyolult kapcsolatának áttekintését szolgálja alábbi táblázatunk:

	Motívum tánc/zene		Szakasz tánc/zene		Stílus tánc/zene		Legényes táncfajta és zenéje
Figura	+	+	+				Figurás
Pont	+		+	+			Pontozó
Fogás	+		+		+	+	Fogásolás
Fordítás			+	+		+	—
Tempó					+		Tempó

A fordítás szó kivételével mindegyik névnek van egy-egy, a legényes fajtát jelölő származéka.

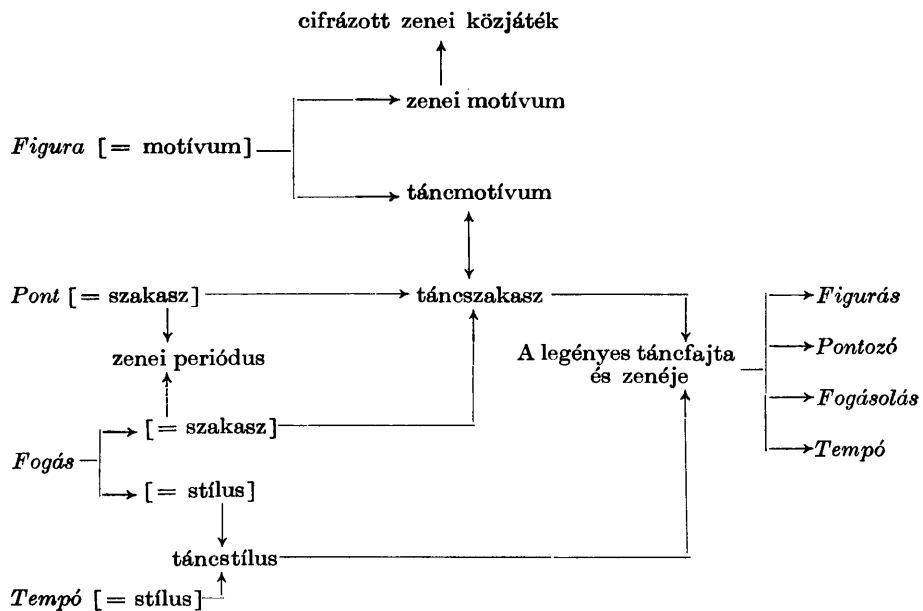
Az egyes — s elsődleges jelentésükben eltérő — nevek jelentésköre csak egy meghatározott keretben bővült, s ezáltal a külön-külön, más-más úton kialakuló poliszémia végső soron homoszémiához vezetett. Az alábbi vázlat az egyes nevek jelentésbővülésének és szétágazásának útjait szemlélteti, melyeknél az eredetileg különböző értelmű nevek jelentésfejlődése végül is több különböző névvel egy fogalmat kifejező homoszémiát eredményezett.

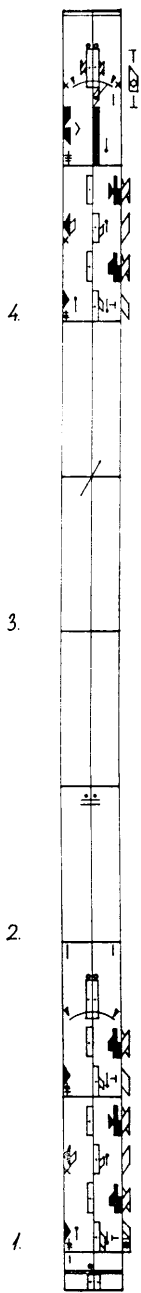
⁷⁵ ÉrtSz. 1972, 1355.

⁷⁶ Csúry Bálint, 1936, I. 382.

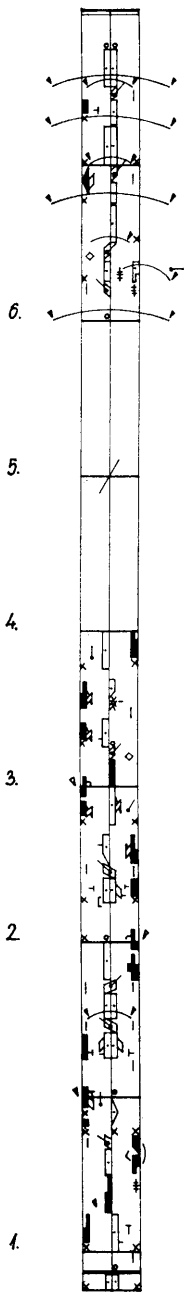
⁷⁷ Csúry Bálint, 1936, I. 382.

A jelentésösszefüggés és -fejlődés vázlata

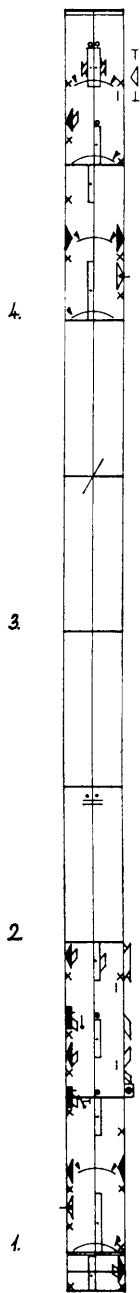

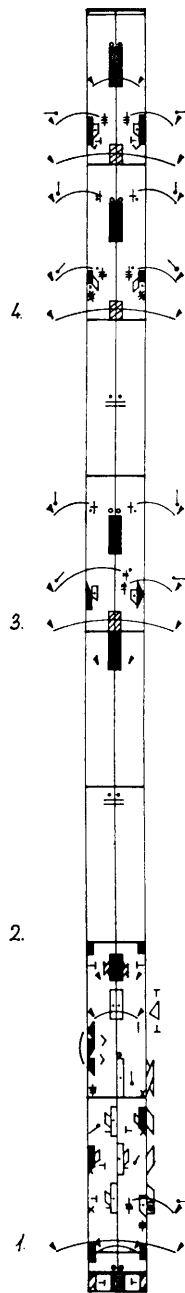
①

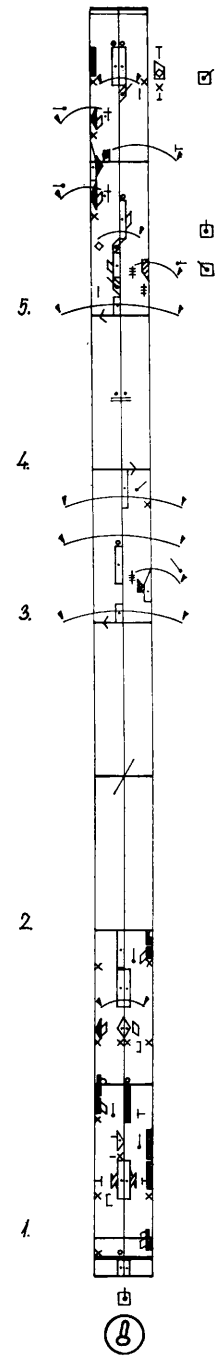
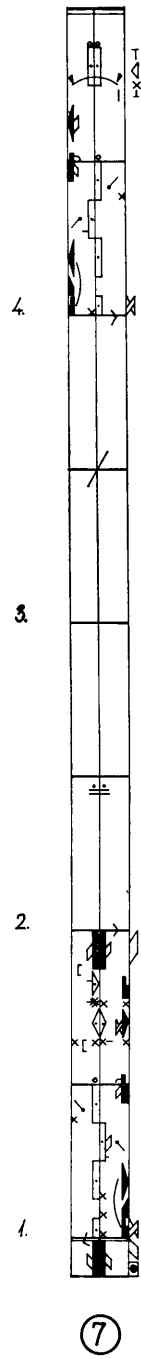
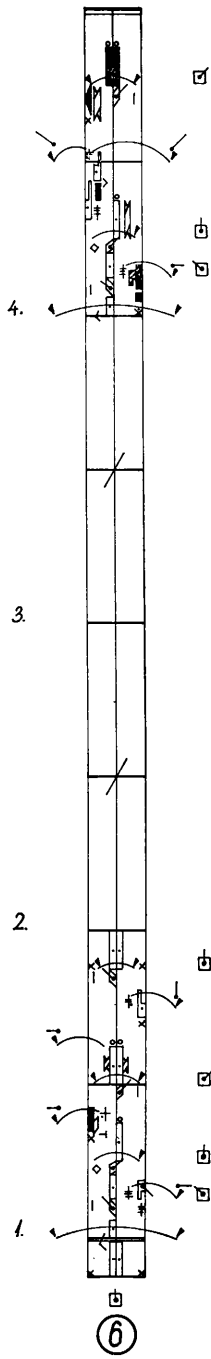
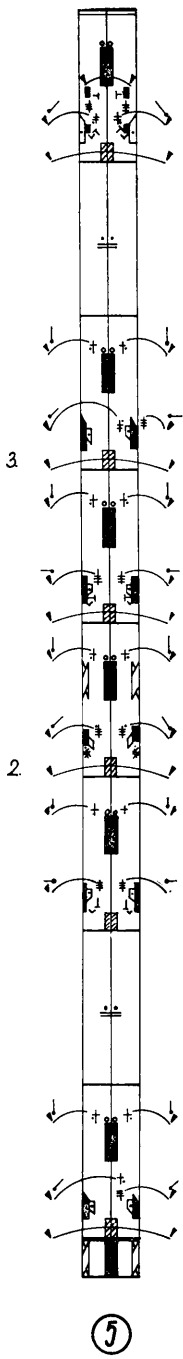
②

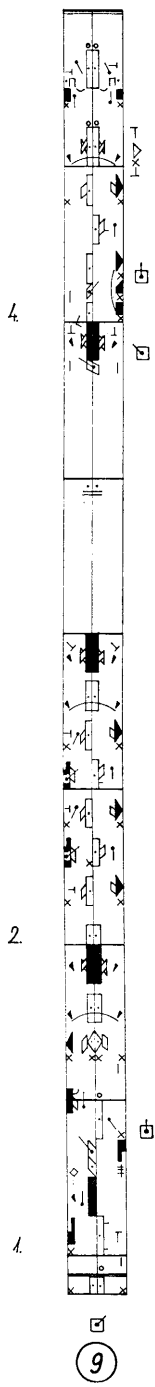

③

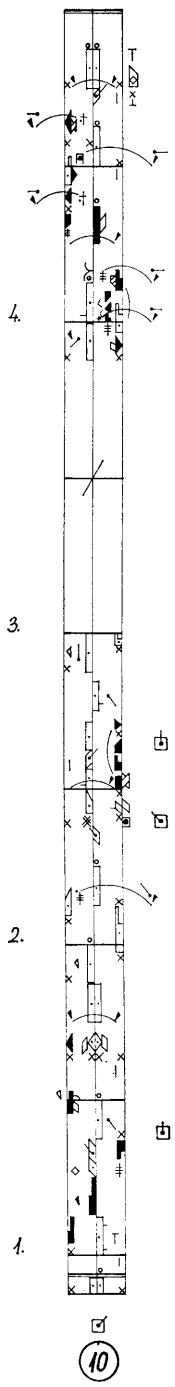

④

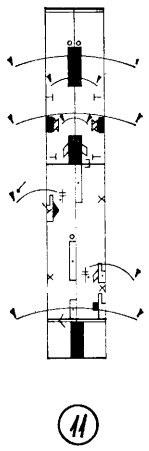

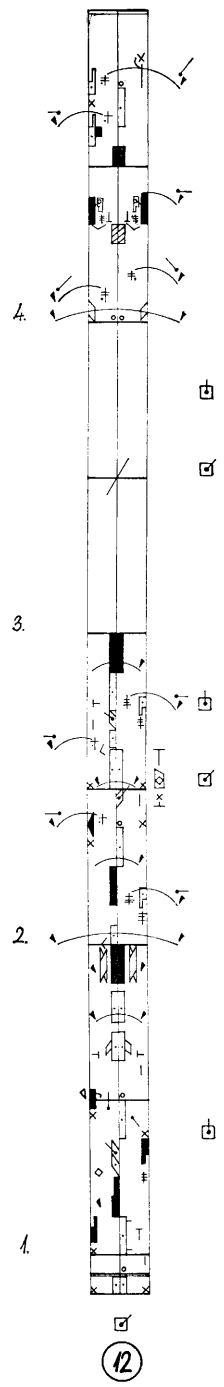
9

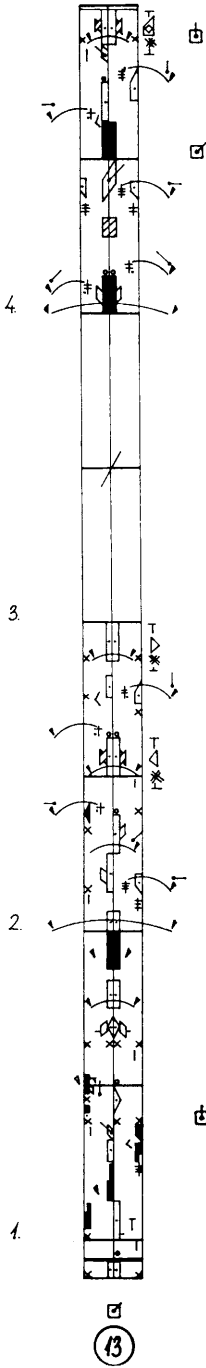
10

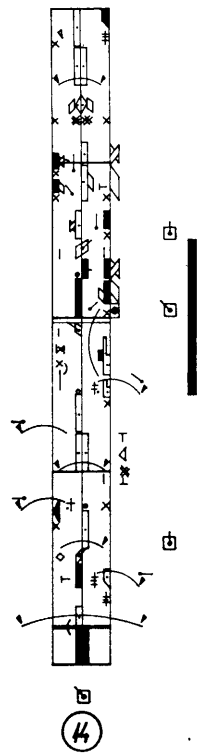
11

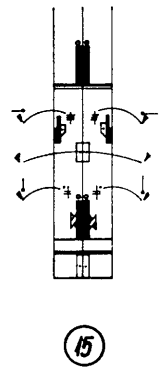
12

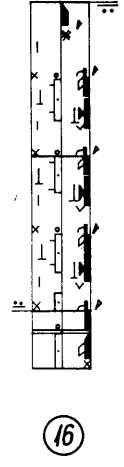
13

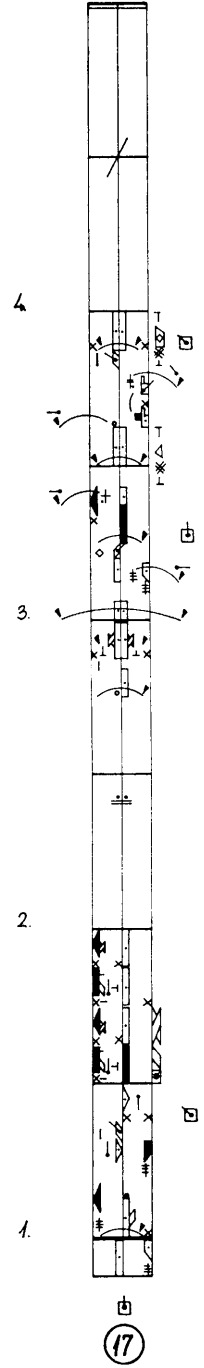
14

15

16

17

György Martin

THE DANCER AND THE MUSIC

(Dance musical terminologies at Kalotaszeg)

In the first part of the essay the author provides detailed contributions to the peasant body of knowledge referring to the relations of music and dance, on the basis of the opinion of an outstanding Hungarian peasant dancer from Kalotaszeg (Romania, Cluj county). The short summary of these peasant statements is the following: (1) The precondition of learning a dance is the knowledge of dance melodies. (2) The knowledge of dance melodies is important first of all in order to recognize the places of cadences and from the point of view of the dance phrases. (3) The poor dancer is not in harmony with the accompanying music, he does not observe the borders of musical units. (4) Music without rhythm-instrument is not suitable for dancing. The presence of second viola and the bass is almost more important than that of the leader of a band since they assure the even tempo and basic rhythm of the dance.

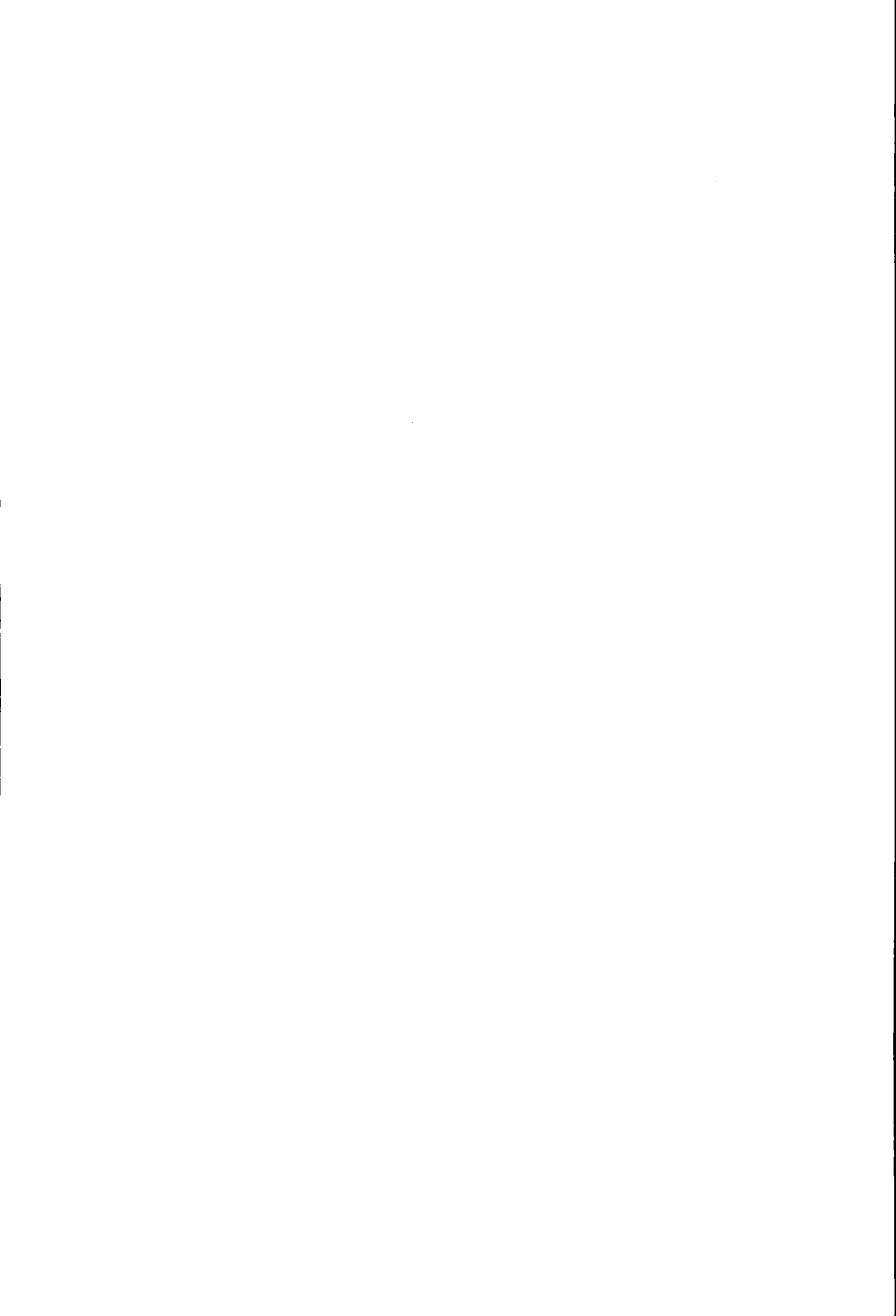
In the second part of the essay the author presents the terminologies, witnessing the high-level dance musical knowledge of the Hungarian peasantry of Kalotaszeg, in the following grouping: the sphere and development of meaning and the versions of expressions in the folk dialect referring to (1) metre and rhythm, (2) melody, (3) cadence, motif, period, style in the dance and music.

In order to explain the terminologies and statements occurring in the peasant texts to a fuller extent, and as a further aid to comprehension, there is a collection of illustrations (using the Laban system of dance notation) at the end of the study.

IRODALOM

- BARTÓK Béla
1936 *Miért és hogyan gyűjtsünk népzenei?* Bp.
- BÁRCZI Géza
1941 *Magyar szófejtő szótár.* Bp.
- COSTEA, C.
1961 *Jocuri feciorești din Ardeal.* București.
- CZUCZOR Gergely—FOGARASI János
1864 *A magyar nyelv szótára.* II. k. Pest.
- CSÜRY Bálint
1935—36 *Szamosháti szótár I—II. k.* Bp.
Dicționarul Român—Maghiar I—II. k. 1964 Cluj.
- DINCSÉR Oszkár
1943 *Két csiki hangszer. Muzsika és gardon.* Bp.
- ÉrtSz
1972 *Magyar értelmező kéziszótár.* Bp.
- HALMOS István
1959 *A zene Kérszemjében.* Bp.
- HORVÁTH István
1971 *Magyarózdai toronyaljja.* Kolozsvár.
- JÁRDÁNYI Pál
1943 *A kidei magyarság világi zenéje.* Kolozsvár.
- KARSAI Zsigmond
1956 *A űrincrevi bál.* In: *Népünk hagyományai*ból. Bp.
- LAJTHA László
1943 *Újra megtalált magyar népdaltípus.* In: *Emlékkönyv Kodály Zoltán hatvanadik születésnapjára.* Bp.
1954a *Széki gyűjtés.* Bp.
1954b *Szépkenyereszentmártoni gyűjtés.* Bp.
1955 *Kőrispataki gyűjtés.* Bp.
1962 *Dunántúli táncok és dallamok I. k.* Bp.
- MANGA János
1965 *Hungarian Bagpipers.* Acta Ethnographica 1—97. Bp.
- MARTIN György
1958 *Egy erdélyi férfitánc egyéni változatainak motívumkincse.* Kézirat.
ELTE Néprajzi Tanszéke. Bp.
1964 *Motívumkutató, motívumrendszerezés. A sárközi-dunamenti táncok motívumkincse.* Bp.
1965 *East-European Relations of Hungarian Dance Types.* In: *Europa et Hungaria*, 469—515. Bp.
1966 *Egy erdélyi férfitánc szerkezeti sajátosságai.* MTA I. Osztály Közleményei. Bp.
1968 *A botoló nóta.* In: *Magyar Zene-történeti Tanulmányok.* Bp.
1970 *A maroszeői táncciklus.* Táncművészeti Értesítő 1. sz. Bp.
1973 *Legényes, verbunk, lassú magyar.* In: *Népi kultúra, népi társadalom VII. k.* Bp.
1974 *A magyar nép táncai.* Bp.
- MGG
1954 *Die Musik in Geschichte und Gegenwart.* III. k. Kassel—Basel.
- MOLNÁR István
1947 *Magyar táncagyományok.* Bp.
- RÉTHEI PRIKKEL Marián
1906 *A magyar táncnyelv.* Bp.
1924 *A magyarság táncai.* Bp.
- ROCHLOFF, E.
1972 *Die Quellenhandschriften zum Musiktraktat des Johannes de Grocheo.* Leipzig.
- RUZITSKA Ignátz
1823—28 *Magyar Nóták Veszprém Vármegyéből.* I—XII. függés.
- SÁROSI Bálint
1967 *Die Volksmusikinstrumente Ungarns.* Leipzig.

- SEPRÓDI János
 1909 *A székely táncokról*. In: Sepródi János válogatott zenei írásai és népzenei gyűjtése. Bukarest 1974.
- SÜMEGHY Vera
 1944 *Széki táncok*. Éneklő Ifjúság 6. sz. Bp.
- SZINNYEY József
 1893 *Magyar tájszótár*. I. k. Bp.
- TAMÁS Lajos
 1967 *Etymologisch-historisches Wörter-*
buch der ungarischen Elemente
im Rumänischen. London—
 Hague—Paris.
- TESz.
 1967 *A magyar nyelv történeti-etimo-*
lógiai szótára. I. k. Bp.
- The New Oxford History of Music*
 1960 III. k. London—New York—
 Toronto.
- VARGYAS Lajos
 1942 *Áj falu zenei élete*. Bp.
 1952 *Hogyan gyűjtsünk népzene-t?* Bp.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója.

Felelős szerkesztő: Tóth Sarolta

Terjedelem: 34,3 (A/5) ív — AK 1160 k 7779

77.2931 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Az
Akadémiai Kiadó
gondozásában jelenik meg

NÉPI KULTÚRA —
NÉPI TÁRSADALOM
X. kötet

Főszerkesztő
Ortutay Gyula

A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportja évkönyvének X. kötetében található tizenegy tanulmány a néprajztudomány módszertani és tematikai sokoldalúságát bizonyítja. Elméleti kérdésekkel foglalkozik a magyar és az „urálirokonsági rendszer” összehasonlító vizsgálatát végző tanulmány. Összefoglalóan ismerteti a szovjet kutatások etnikumra vonatkozó újabb eredményeit egy másik értekezés, amelyet a polgári kultúra-fogalom értelmezéseit tárgyaló írás követ. Olvashatunk arról a nem kevésbé fontos és elsősorban az őstörténet iránt érdeklődőket foglalkoztató kérdéskörrel, hogy milyen lehetett a korai magyar népesség már akkor fontos létfenntartó tevékenysége, a földművelés. Az anyagi kultúra későbbi történetével és néprajzi elemzésével foglalkoznak azok a tanulmányok, amelyek a halászat, a rétgazdálkodás és a részes aratás köréből választották tárgyukat. Mindnél nagy figyelmet szenteltek a szerzők munkaszervezeti kérdéseknek is. A magyar kutatásban eddig szokatlan téma az idő és a munka kapcsolata, amelyet egy lengyel falu példáján elemez egy tanulmány. Olvasható továbbá etno-szemiotikai bevezetés, tudománytörténeti pályakép Hunfalvy Pálról, valamint egy, a parasztság történelem-szemléletét bemutató írás.

308 oldal • Kötve 63,—Ft

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

Ára: 76,— Ft

ISBN 963 05 1024 3

